

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
КНЯЖОГО ТА РАНЬМОДЕРНОГО ЧАСУ:
тенденції соціополітичного розвитку
й осмислення культурної спадщини**

Колективна монографія

Львів

2024

УДК [94:323.1/.2](477.8)"08/17":316.7

З 38

DOI: 10.33402/wul.2024

Західноукраїнські землі княжого та ранньомодерного часу: тенденції соціополітичного розвитку й осмислення культурної спадщини: колективна монографія / відп. ред. Ілля Паршин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 522 с.

Запропоновано дослідження складних процесів та явищ, що визначали розвиток західноукраїнських земель від княжої доби до раннього модерного часу. Проаналізовано різні аспекти соціально-політичних зрушень, які відбувалися в регіоні, зміни у владних структурах, трансформації ментальності, розвиток військової справи. Акцентовано на культурній спадщині, яка формувалася під впливом численних етнічних, релігійних та суспільних чинників. Докладно проаналізовано історичні джерела, що розкривають нові аспекти розвитку регіону.

Для науковців, що спеціалізуються на історії України, та широкого кола читачів, які цікавляться українським минулим княжого та посткняжого часу.

Western Ukrainian Lands of the Princely and Early Modern Period: Trends in Socio-Political Development and Understanding of Cultural Heritage: collective monograph / Ed. Illia Parshyn; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2024. 522 p.

The collective monograph offers a study of the complex processes and phenomena that determined the development of western Ukrainian lands from the princely era to the early modern period. The authors have analysed various aspects of the socio-political shifts that took place in the region, changes in power structures, transformations in mentality, and the development of military affairs. The emphasis is placed on the cultural heritage, which was shaped by numerous ethnic, religious and social factors. The book analyses in detail historical sources that reveal new aspects of the region's development.

The monograph will be useful both for scholars specialising in the history of Ukraine and for a wide range of readers interested in the Ukrainian past of princely and post-princely times.

Рецензенти:

д-р іст. наук Микола Литвин

канд. іст. наук Олег Файда

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

(протокол № 6 від 27 червня 2024 р.)

ISBN 978-617-14-0329-1 © Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2024

© Паршин І., відп. ред., 2024

© Автори, 2024

ЗМІСТ

Передмова (Ілля Паршин)	5
Частина 1. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ	
У ЧАСИ ВЕЛИКИХ МІГРАЦІЙ	7
Розділ 1. Західний культурно-етнографічний регіон у давню та киеворуську добу (Леонтій Войтович)	9
Розділ 2. «ΒΟΪΚΙ ΤΟΠΟΣ» Костянтина VII Багрянородного і населення Прикарпаття у X столітті (Ростислав Вацеба) . . .	37
Розділ 3. Скандинави на Волині та Прикарпатті у період середньовіччя (Владислав Кіурсак)	75
Частина 2. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА	
ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ	97
Розділ 4. Західноукраїнські землі перед викликами раннього та класичного середньовіччя (Леонтій Войтович)	99
Розділ 5. Європейські писемні джерела до історії держави Романовичів (Ілля Паршин)	152
Розділ 6. Галицько-Волинська держава: військова справа та озброєння (Микола Козак)	188
Розділ 7. Галицька та волинська еліти на бенкетах і полюваннях XII–XIV століть (Христина Меренюк)	217
Розділ 8. Речі, слова, алегорії: менталітети і світи культури Галицько-Волинського князівства (Роман Голик)	261
Частина 3. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ РАНЬМОДЕРНОГО	
ЧАСУ: СОЦІУМ, СВІТОГЛЯД, ІСТОРІЯ	323
Розділ 9. Нариси історії Белза (до 1772 року) (Ярослав Книш)	325
Розділ 10. Аристократія та шляхта північно-східного порубіжжя Угорщини в політичних і соціокультурних процесах раннього Нового часу (Оксана Ферков)	338
Розділ 11. Проблеми історії маґдебурзького права у Прикарпатті на прикладі Галича XIV–XVIII століть (Андрій Стасюк)	370
Розділ 12. Українська складова монументального малярства «Граесо Ореге» короля Владислава II Ягайла (Володимир Александрович)	399

Частина 4. ЛЬВІВ НА ЗЛАМІ ЕПОХ:

ЕТНІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ	449
Розділ 13. Населення Львова XIV–XVIII століть: етнічно-релігійні групи та їх правовий устрій (Ольга Гуль)	451
Розділ 14. Писемно-книжкова культура ранньомодерного Львова й Русі: вибрані аспекти (Роман Голик).	473
Розділ 15. Медична література у бібліотеках католицьких монастирів Львова XVIII століття (Назарій Лоштин).	504

ПЕРЕДМОВА

Західноукраїнські землі завжди мали і матимуть особливе значення у політичному, соціальному та культурному житті України, будучи своєрідним перехрестям між Сходом і Заходом, місцем зіткнення та взаємодії різних культурних, етнічних і релігійних традицій. Тож дослідження політичних, військових, соціальних особливостей розвитку цього регіону є актуальним на тлі бурхливих викликів сьогодення, інспірованих ворожими «політиками», які дозволяють собі вважати українську історію штучною, як і тривалий розвиток українського державного життя.

Пропонована монографія – результат багаторічної наукової роботи істориків, які об'єднали свої зусилля для поглибленого вивчення періоду історії західноукраїнського регіону від княжої доби до раннього модерного часу. Автори колективної монографії прагнули не лише зібрати та систематизувати історичні дані, але й запропонувати нові підходи до осмислення минулого окреслених теренів, розкриваючи маловідомі аспекти їхньої еволюції.

У першому розділі досліджено культурно-етнографічні особливості західноукраїнського регіону, починаючи від давньої доби та періоду розквіту Русі. Особливо акцентовано на аналізі джерел. Зокрема, наголошено на джерелознавчому потенціалі окремих візантійських трактатів, у яких містяться важливі зауваження щодо етнічної картини Прикарпаття упродовж X ст. Так само увагу звернено на проблему появи скандинавів-норманів на Волині та Прикарпатті у часи середньовіччя. Цей аспект додає нових фарб до розуміння культурного різноманіття регіону та його історії.

Наступний розділ колективної монографії присвячено утвердженню Галицько-Волинської держави (держави Романовичів) та її значенню в історичному контексті класичного середньовіччя. Загалом, інтерес до цього періоду історії за останні десятиліття привів до значних уточнень у системі уявлень про важливий комплекс фактів і явищ українського середньовіччя, створених попередніми дослідниками. На сучасному етапі очевидно є необхідність продовжувати як традиційні напрями досліджень, так і розвивати нові підходи, менш опрацьовані тематики, які стосуються

історії XIII–XIV ст., з акцентом на детальніше опрацювання всього доступного комплексу різноманітних письмових і матеріальних джерел тієї епохи. Зокрема, аналіз європейських писемних джерел дав змогу краще зрозуміти особливості державної організації, військової справи та політичної культури аналізованого періоду. Дослідження повсякденного життя військової еліти, їхньої участі у полюванні та бенкетах, а також драматичних подій, як-от страта князів Ігоревичів, відкрили досить важливу картину політичного й культурного життя Галицько-Волинської держави.

Окремий акцент у монографії зроблено на ранньомодерний період, коли західноукраїнські землі стали ареною значних соціокультурних змін. Дослідники розглядають роль аристократії та шляхти північно-східного порубіжжя Угорщини у формуванні політичних і культурних процесів цього часу. Важливими є також питання міської історії маґдебурзького права на Прикарпатті, що аналізуються на прикладі м. Галич.

Окремі розділи монографії присвячені Львову, який на зламі епох пережив значні етнічні та культурні трансформації. Дослідження етнічного складу населення міста, особливостей його правового устрою, а також культурного життя і повсякденності дають змогу осягнути процеси, що відбувалися у Львові у XIV–XVIII ст. Особлива увага приділяється вивченню медичної літератури, що зберігалася у бібліотеках католицьких монастирів Львова, яка є важливим свідченням інтелектуального життя того часу.

Колективна монографія пропонує комплексний підхід до дослідження історії західноукраїнських теренів, використовуючи широкий спектр джерел і методологічних підходів. Вона буде корисною не лише для науковців, які спеціалізуються на історії України, але й для студентів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться багатогранним минулим Західної України. Це видання дасть змогу не лише краще зрозуміти історичний розвиток регіону, але й осмислити його місце в контексті загальноєвропейської історії.

Ілля ПАРШИН

Частина 1
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
У ЧАСИ ВЕЛИКИХ МІГРАЦІЙ

РОЗДІЛ 1

ЗАХІДНИЙ КУЛЬТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
РЕГІОН У ДАВНЮ ТА КИЄВОРУСЬКУ ДОБУ

Загальні зауваги. Дослідження історії західноукраїнських земель триває не перше століття і, безумовно, продовжуватиметься надалі. Водночас найдискусійнішими залишаються середньовічний і ранньомодерний періоди (від X ст. до 1772 р.). Традиція цих досліджень була закладена працями австрійського історика Йогана фон Енгля та львівських істориків Дениса Зубрицького, Антіна Петрушевича й Ісидора Шараневича, які, поза літописами та польськими хроніками Вінцентія Кадлубка і Яна Длугоша, ґрунтувалися і на угорських та австрійських актах і хроніках. Цим же шляхом пішла т. зв. львівська, чи державницька, школа, сформована Михайлом Грушевським за активного сприяння, наприклад, Мирона Кордуби, Степана Томашівського, Богдана Барвінського, Миколи Чубатого. У Східній Україні західноукраїнська тематика розвинулася завдяки працям Миколи Дашкевича, Івана Линниченка та Володимира Бузескула. Традицію львівської школи продовжили у міжвоєнний період і частково в еміграції Ярослав Пастернак, Микола Андрусак, Володимир Мацяк, Михайло Ждан, Теофіл Коструба, о. Атанасій Великий та Павло Грицак. У радянський період її зберіг учень Михайла Грушевського Іван Крип'якевич, а далі продовжили його послідовники – Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич і Олег Купчинський, а також їхні учні, а саме Леонтій Войтович, Володимир Александрович, Мирон Капраль, Ігор Скочилиас та інші¹.

Львівську школу загалом відрізняють ще з XIX ст. дві особливості. Історію західноукраїнських земель представники цієї школи

¹ Войтович Л. Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 98–119; Войтович Л. Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років. *Княжа доба: історія і культура*. 2010. Вип. 3. С. 365–371; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 3–36; Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XIV століть. Львів, 2018. С. 11–36.

вважають невідривною складовою українського історичного процесу, а етноніми *русини* трактують як самоназву українського населення, що була поширена у Галичині аж до Першої світової війни. Для наукової творчості представників цієї школи також є характерним одночасне вписання соціально-політичного розвитку східнослов'янських земель у цивілізаційне русло західних слов'янських і германських етносів, початки ранньої державності яких належать до VIII–IX ст. – часу, коли з'являються перші поселення (Пліснесько, Стільсько, Солонсько та ін.), для зведення укріплень яких потрібно було залучати тисячі робочих рук.

Представники львівської школи продовжують активний пошук нових джерел серед латиномовних хронік та актів, серійні видання яких налічують вже сотні томів. Вони також підкріплюють свої висновки матеріалами археологічних досліджень і здобутками історичних реконструкторів.

Водночас існуючий на сьогодні багатопластовий інтерпретаційно-пояснювальний матеріал, запропонований як львівською школою, так і представниками інших історіографічних традицій як в Україні, так і поза її межами, продовжує залишати широкий простір для наукових полемік та контрверсійних пропозицій. Тож потреба у комплексному дослідженні, яке б узагальнило стан розробки історії західноукраїнських земель на давніших хронологічних періодах, на початку XXI ст. стала очевидною. Планував таку колективну працю академік Національної академії наук України Я. Ісаєвич, однак, на жаль, стан його здоров'я в останні роки життя не дозволив реалізувати ці плани. Тому хоча б до певної міри спробуємо укласти в спільну схему відомий на сьогодні матеріал, цілком логічно почавши виклад з екскурсу у доісторичні часи.

Археологічні пам'ятки. Територія Західної України з її помірним кліматом була екологічно привабливою нішею вже для первісної людини. Саме тут, на Закарпатті, в Королеві, що поблизу Виногорова, було виявлено найдавнішу людську стоянку в Центрально-Східній Європі із знаряддями праці з андезиту (вулканічного каменю) – рубила, скребла, різці, ножі, яким приблизно 1 млн років². Рештки неандертальців (40–30 тис. років до н. е.) виявив археолог

² Гладилін В. Н., Ситливий В. И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. С. 25–38.

Леонід Мацкевий у печері на Приймі неподалік м. Миколаїв Львівської обл.³. Уся територія Прикарпаття, Закарпаття і Волині заповнена пам'ятками культур кам'яної доби (палеоліту, неоліту й енеоліту) та епохи бронзи, дослідження яких розпочалося ще у XIX ст.

Орієнтовно 2 850–2 350 років до н. е. тут перебували перші індоєвропейці, які витіснили палеоевропейців. Пам'ятки їхньої культури шнурової кераміки або бойових кам'яних сокир – добре відполіровані кам'яні знаряддя з висвердленими круглими отворами для руків'я – зберігаються навіть у шкільних музеях⁴. Продовженням культури шнурової кераміки, її локальним варіантом, стала передкарпатська культура, розквіт якої припав на XIX–XVI ст. до н. е. У місцевих музеях, а також у музеях сусідньої Польщі зберігаються численні, виявлені на цих теренах, пам'ятки з зазначеного періоду⁵.

Епоха великих переселень. Наприкінці I тис. до н. е. – у I–II ст. н. е. почався масштабний рух племен, який тривав до VI ст. і відомий як Велике переселення народів. Межі Римської імперії та її впливи наблизилися до Карпат⁶. Племена германського масиву виходили з Скандинавії і через нинішню Данію та низини Вісли проникали вглиб континенту, намагаючись прорвати римський *лімес* – укріплений кордон⁷. Зазнаючи невдач, окремі з них повернули на південний

³ Мацкевий Л. Питання найдавнішого заселення Миколаївщини. *Миколаївщина: зб. наук. статей*. Львів, 1998. Т. 1. С. 8–38; Мацкевий Л. Печерні пам'ятки палеоліту і мезоліту у Верхньому Подністрів'ї. *Археологія*. 2004. № 1. С. 3–18; Мацкевий Л., Кочкін І. Унікальні знахідки в гроті поблизу с. Прийми. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2005. № 6. С. 7–10.

⁴ Свешніков І. Культури шнурової кераміки західної частини УРСР. *Археологія Української РСР*. Київ, 1971. Т. 1. С. 292–363; Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ: Наукова думка, 1974. 207 с.

⁵ Żurowski K. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru. *Przegląd Archeologiczny*. 1949. T. 8. Nr 2. S. 159–160.

⁶ Пастернак Я. Нововідкриті римські пам'ятки з Галичини та Волині. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. 1931. Т. 151. С. 1–17; Бандровський О. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія). *Carpatica–Карпати в давнину*. 2002. Вип. 15. С. 197–216.

⁷ Moschek W. Der Limes, Grenze des Imperium Romanum. Darmstadt: Primus Verlag, 2010. 144 s.

схід, залишаючи сліди у пам'ятках вельбарської культури готів та гепідів на Волині (I–III ст. н. е.)⁸ і навіть свевів, які далі мігрували на території нинішньої Португалії⁹, чи пшеворської культури вандалів-астінгів (III–II ст. до н. е. – V ст. н. е.) у басейнах Сяну і Верхнього Дністра¹⁰. Із заходу рухалися кельти, чия латенська культура (III ст. до н. е. – I ст. н. е.) сягнула верхів'я Дністра¹¹, з південного сходу – племена дакійського масиву, які дійшли до Дністрового річища південніше Львова, залишивши пам'ятки липицької культури (I–III ст. н. е.)¹². Із півдня напірали сарматські племена язиги і роксолани¹³, а з Волині починали рухатися слов'янські маси. Більшість дослідників сходиться на тому, що Волинь у II–IV ст. була ядром прабатьківщини слов'ян, які виділилися з балто-слов'янського масиву між Середнім Дніпром, Прип'яттю і Західним Бугом¹⁴.

⁸ Козак Д. Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика). *Вісник інституту археології*. Львів, 2006. Вип. 1. С. 8–15; Войтович Л. Готи на землях нинішньої України. *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія*. Київ, 2010. С. 154–183.

⁹ Онищук Я. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект. Львів, 2018. С. 139–182.

¹⁰ Козак Д. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. *Археологія*. Київ, 1982. Вип. 37. С. 31–48; Козак Д. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Київ: Наукова думка, 1984. 132 с.

¹¹ Козак Д. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і перших століттях нашої ери. *Етногенез і етнічна історія населення Українських Карпат*. Львів, 1999. С. 163–226.

¹² Цигилик В. Племена липицької культури. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. Київ, 1976. С. 15–28; Цигилик В. Підсумки дослідження поселення липицької культури біля с. Липівці на Львівщині. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. 1992. Вип. 2. С. 49–51; Берест Р. Нові пам'ятки дакійських племен з Верхнього Подністров'я. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 129–135.

¹³ Винокур І. Сармати у Прикарпатті. *Археологічні студії*. Чернівці, 2000. Вип. 1. С. 50–57; Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. 2010. Т. 260. Кн. 2. С. 7–23.

¹⁴ Баран В. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ: Наукова думка, 1972. 344 с.; Онищук Я. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект. Львів, 2018. 568 с.

І все це етнічне розмаїття зустрілося у Прикарпатті та на Верхньому Дністрі. Дослідження цього періоду перебуває на початкових стадіях, тож більшість проблем залишаються дискусійними¹⁵. Під натиском носіїв пшеворської культури (вандалів-астінгів¹⁶) із заходу і зарубинецької культури (балто-слов'янського масиву) зі сходу населення липицької культури (яке, імовірно, було даками або фракійцями, можливо – *костобоками*¹⁷) відійшло в Карпати, де долучилося до формування культури карпатських курганів¹⁸. Подальша міграція вельбарської культури (готів і гепідів) у III ст. спричинилася до розвитку черняхівської культури, що прискорило відхід носіїв культури карпатських курганів далі до Карпат із розсіюванням долиною р. Тиса та обумовило їх відмінну від загального масиву черняхівської культури еволюційну специфіку. Територію Прикарпаття і Волині зайняли носії поліетнічної черняхівської культури (III–IV ст.), до якої, поряд із германцями і сарматами, належали також ранні слов'яни¹⁹. Поліетнічність черняхівського населення доказово демонструє наявність різних похоронних обрядів на синхронних черняхівських могильниках. Після того, як гуни у V ст. змусили до міграції на захід германців, цю територію заповнили племена слов'янської

¹⁵ Вакуленко Л. Внутрішній та зовнішній обмін у населення Українських Карпат. *Бойківщина. Історія та сучасність*. Львів, 1996. С. 10–11; Вакуленко Л. Українські Карпати у пізньоримський час. Київ, 2010. 304 с.

¹⁶ Козак Д. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Київ: Наукова думка, 1984. 96 с.

¹⁷ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki Cesarstwa Rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932. S. 178.

¹⁸ Смішко М. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я. *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР*. Львів, 1953. Т. 1. С. 131–151; Смішко М. Племена культури карпатських курганів. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. Київ, 1976. С. 48–63.

¹⁹ Брайчевський М. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія*. 1957. Вип. 10. С. 11–24; Магомедов Б. Готи і гепіди в культурах римського часу. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини*. Тернопіль, 2003. С. 155–161; Баран В., Баран Я. Черняхівська культура. Історичні витоки українського народу. Київ: Наукова думка, 2005. 208 с.

празько-корчакської культури²⁰, продовженням якої стала культура Луки-Райковецької VIII–IX ст.²¹.

Хорвати чи лендзяни. У III–V ст. у межах культури карпатських курганів складний симбіоз даків, слов'ян, германців і сарматів закінчився на користь слов'ян²², шерек яких, можливо, очолили, розчинившись пізніше в ньому і давши йому своє ім'я, войовничі іраномовні хорвати²³. У V–VI ст. цей міграційний потік почав заповнювати опустілі після відходу германців на захід землі Східної Словаччини, басейну Дністра і Сяну, а далі вздовж Татрів і Судетів дійшов до витоків Одри і Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер, утворивши Велику Хорватію²⁴.

Аварське завоювання частини хорватського масиву в середині VI ст. змусило у 587–614 рр. мігрувати значні маси хорватів у Паннонію і Далмацію. Між впадінням Морави і Тиси хорвати форсували Дунай, освоїли басейн Драви у 587–593 рр., далі стали просочуватися у межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли у нинішню

²⁰ Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. Київ: Наукова думка, 1991. С. 23–61.

²¹ Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дністром і Карпатами. Київ, 2007. 240 с.; Филипчук М. Слов'янське поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів: Астролябія, 2012. 311 с.

²² Смішко М. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я. С. 131–151; Брайчевський М. Про етнічну приналежність черняхівської культури. С. 122–125; Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності. Київ, 1964. С. 5; Пеняк С. Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. С. 162–165; Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. С. 57.

²³ Županić N. Prvobitni Hrvati. *Zbornik kralja Tomislawa*. Zagreb, 1925. S. 291, 296; Županić N. Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska. *Etnolog*. 1937–1938. T. 10/11. S. 355–376; Hauptmann L. Seoba, Hrvata i Srba. *Jugoslovenski Istoriski Časopis*. 1937. T. 3. S. 30–61; Sakaš S. Iranische Herkunft des Kroatischen Volksnamens. *Orientalia Christiana Periodica*. 1949. T. 15. S. 330–340.

²⁴ Войтович Л. «Білі хорвати» чи «карпатські хорвати». *Миколаївщина: зб. наук. праць*. 1998. Т. 1. С. 49–79; Войтович Л. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 195–210; Войтович Л. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Харків, 2013. Т. 2. С. 71–101; Vojtovyč Leontij. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / priredio Jevgenij Paščenko. Zagreb, 2014. S. 207–254.

Боснію. Із Боснії вони форсували прохід до Адріатичного побережжя через Клісу та Салону у 614 р., поклавши початок завоюванню Далмації. Відхід значної частини населення на Балкани призвів до того, що в районі пізнішого Кракова в них вклинилися лехітські племена *вісляни*, відділивши Велику Хорватію від Білої Хорватії. Біла Хорватія, тобто Західна²⁵, на сьогодні локалізується європейськими істориками в районі витоків Верхньої Вісли, Верхньої Одри, Заале і Білої Ельстер, де ще у XIV–XV ст. існували автономні хорватські анклав, які пізніше були асимільовані німецькомовним масивом, залишивши потужні сліди топонімії. Звідси у 626–630 рр. на заклик візантійського імператора Іраклія виступити проти аварів започаткувалася друга хорватська міграція, яка завершилася завоюванням Далмації, де сформувалося 11 хорватських жупаній-князівств²⁶.

Решта хорватів залишилися у Прикарпатті та Закарпатті і взяли участь в етногенезі русинського (давньоукраїнського) етносу. На жаль, ґрунтуючись на помилковій інтерпретації відомостей візантійського імператора Костянтина Багрянородного, допущений істориками XIX – початку XX ст., більшість дослідників і надалі продовжують називати їх білими хорватами. Натомість Я. Ісаєвич, щоб

²⁵ Гуни занесли в Центрально-Східну Європу кольорову орієнтацію за сторонами світу (чорний колір – північ, червоний – південь, білий – захід, синій – схід), на що звернув увагу ще наприкінці XIX ст. швейцарський лінгвіст Фердинанд Де Соссюр (*de Saussure F. Mémoire sur le Système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Leipsick: B. G. Teubner, 1879. S. 103).

²⁶ Marquart J. *Ostereuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. S. 129–139; Hauptmann L. *Dolazak Hrvata*. S. 88–120; Hruby V. *Puvodni Hranice Biskupstvi Prazskeho a hranice Riče Česke v 10 století*. *Časopis Matice Moravske*. 1926. T. 50. S. 104; Dvornik F. *The making of Central and Eastern Europe*. London: The Polish Research Center, 1949. P. 292; Sakaš S. *Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens*. *Orientalia Christiana Periodica*. 1949. T. 15. S. 313–340; Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Львів, 1998. Т. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). С. 286–294; Вацеба Р. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 329–341; Вацеба Р. До питання про участь Білих хорватів в етногенезі верхньолужичан. *Україна і Хорватія: історичні паралелі / Ukraïna i Hrvatska: povijesne paralele*. Дрогобич, 2019. С. 127–151.

уникнути цих помилок, свого часу запропонував щодо них термін «карпатські хорвати», який, втім, так і не увійшов у широкий вжиток.

Польські історики спочатку намагалися довести, що хорвати були частиною лехітського (прапольського) масиву, який із Вісли перемістився у Прикарпаття. Коли ж ці спроби виявилися невдалими, з'явилася версія, що автохтонами у Прикарпатті були лендзяни, від яких походять давні назви поляків у сусідніх народів (русинів, угрів та литовців), а хорвати розміщувалися десь далеко на сході за вятичами (ледь не на півночі нинішньої Росії)²⁷. Ця версія відстоюється і далі. Водночас, як відверто заявив Карел Фокт, один із прихильників розселення лендзян теренами всієї Західної України мало не до Дніпра, поки визнається існування хорватського масиву у Прикарпатті, джерельне обґрунтування стосовно поширення лендзянської маси на схід буде довести неможливо. Лендзян локалізують у Сандомирсько-Люблінській землі (Генрік Ловмянський²⁸) як частину волинського масиву (Тадеуш Василевський²⁹), як волинських лучан (Ярослав Дашкевич³⁰,

²⁷ Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. Kraków, 1991. 91 s.; Parczewski M. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej. *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / red. W. Chudziak. Toruń, 2003. S. 151–165; Fokt K. Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą. *Acta Archeologica Carpathica*. 2003. T. 38. S. 135–155; Parczewski M. Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru. *Przegląd historyczny*. 2004. T. 45. S. 441–455; Florek M. Topografia plemienia Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie «Grodów Czerwiańskich» w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie: Skarby z przeszłości*. Lublin, 2009. S. 23–34; Войтович Л. Лендзяни: нові варіації на старі мотиви. *Вісник Інституту Археології*. 2015. Вип. 10. С. 126–137.

²⁸ Łowmiański H. Lędzianie. *Slavia Antiqua*. 1953. T. 4. S. 97–114.

²⁹ Wasilewski T. Dulebowie – Lędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych and Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku. *Przegląd Historyczny*. 1976. R. 67. Nr 2. S. 181–187.

³⁰ Дашкевич Я. Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень. *Науковий вісник Українського університету*. 2002. Т. 2. С. 13–15; Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.). *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 3–21; Дашкевич Я. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали*. Львів, 2005. С. 28–29.

Георгій Хабургаєв³¹, Антон Горський³²), у верхів'ях західних приток Дніпра на території нинішньої Білорусі, як якесь незначне етнічне формування, з часом повністю асимільоване східнослов'янським населенням (Олександр Головка³³), чи як східних слов'ян у басейнах Случі, Горині і Стиру (Сергій Конча³⁴). Можна впевнено стверджувати, що в орбіту давньопольської держави Мешка I лендзяни ще не ввійшли³⁵.

Хорватські та інші європейські дослідники погоджуються з локалізацією давніх хорватів у Прикарпатті. Щоправда, в останні роки під впливом сербо-хорватського протистояння почали

³¹ Хабургаєв Г. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. Москва: Наука, 1979. С. 186–187.

³² Горский А. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1997. С. 276–278.

³³ Головка А. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: Академперіодика, 2021. 600 с.

³⁴ Конча С. АЕНЗАНІНОІ Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2007. Вип. 10. С. 4–7; Конча С. «Лендзяни» в контексті Київської Русі. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2007. Т. 15. С. 256–270.

³⁵ Згідно документа *Dagome iudex*, за яким у 990–992 рр. польський князь Мешко I [Дагоме (Дагоберт) – хресне ім'я Мешка I (Łowmiański H. *Imię chrzestne Mieszka I. Slavia occidentalis*. Poznań, 1948. Т. 19. С. 203–308; Rospond S. *Mileniowe badania onomasty*. I. *Dagome – tajemnicze imię lub imiona pierwszego władcy polskiego. Język Polski*. 1960. Т. 40. Nr 1. С. 17–27] з дружиною Одою та двома синами передали свої володіння (*Civitas Schinesghe*) з чітко окресленими територіями під покровительство престолу св. Петра, тобто римського папи (документ зберігся у копіях XI–XII ст. і автентичність його не викликає сумнівів), ці землі до складу Польської держави не належали. Детальніше про документ і кордони раннього Польського князівства див.: Пташник J. *Dagome iudex. Przyczynek krytyczny do genezy świętopietrza w Polsce*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1911. 64 s.; Koczy L. *Dagome iudex, Schinesgei Ambaba. Roczniki Historyczne*. 1936. Т. 12. С. 1–26; Kozłowska-Budkowa Z. *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*. Kraków, 1937. Cz. 1. Nr 2. С. 2–3; Labuda G. *Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagome iudex. Nasza Przyszłość*. 1948. Т. 4. С. 33–35; Kętrzyński S. *Dagome iudex. Przegląd Historyczny*. 1950. Т. 41. С. 133–138; Kurbiśówna B. *Dagome iudex – studium krytyczne. Początki państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*. Poznań, 1962. Т. 1. С. 363–424; Buczek K. *Zagadnienie wiarygodności rejestru Dagome iudex. Studia Źródłoznawcze*. 1965. Т. 10. С. 117–139.

поширюватися версії про автохтонність хорватського населення в Далмації або прихід іранців-хорватів із Малої Азії³⁶, відповідно Білу Хорватію намагаються перемістити у Каринтію або у межі нинішньої Словенії³⁷. Частина російських істориків підтримує ці версії, хоча з лінгвістичного боку їх обґрунтування виглядає майже безпорадним. Загалом за всіма цими дискусіями, як і стосовно лендзян, прихований більше політичний, ніж науковий інтерес.

Волинські племена. На сьогодні більшість дослідників, ґрунтуючись на буквальному трактуванні відомого фрагмента з «Повісті временних літ» («дулебы, живяхоу по Бугу, где ныне вельяныне»³⁸), вважають, що на Волині проживали, послідовно змінюючи одні одних, племена дулібів, бужан і волинян. Із цього випливає, що тільки волиняни увійшли до складу Київської Русі, тоді як дуліби і бужани на кінець X ст. уже зійшли з політичної сцени або мігрували на інші терени. Для підтвердження цієї тези наводяться звістки про чеських, паннонських і каринтійських дулібів (860, 891, 977, 982 і 984 рр.)³⁹. Непереконливість цієї версії є очевидною насамперед з археологічного боку, коли наявні на сьогодні зразки матеріальної культури не фіксують жодних видимих пертурбацій в етногенезі населення у VII–X ст. (якщо би у цей період у Волинській землі тричі відбулася зміна населення, то це неминуче б позначилося на археологічному матеріалі).

Волинський ареал заповнений селищами та гніздами селищ, більшість яких мають шари VI–VII ст. Поселення культури Луки-Райковецької займають ті ж самі терени, але більшої площі, порівняно зі своїми попередниками. Розташовувалися вони на корінних берегах малих і середніх річок близько від води. Кераміка належить до празько-корчакського типу. Укріплені городища

³⁶ Kunstmann K. Über den Namen der Kroaten. *Die Welt der Slaven*. 1982. Т. 27/1. S. 131–136; Пашенко Є. Деякі питання етногенезу хорватів у сучасній хорватській науці. *Україна і Хорватія: історичні паралелі / Ukraïna i Hrvatska: povijesne paralele*. Дрогобич, 2019. С. 244–252.

³⁷ Klaić N. Poganska Staraili Vela Hrvatskacara Konstantina Porfirogeneta. *Croatica Christiana Periodica*. 1988. G. 12. B. 21. S. 49–62.

³⁸ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей (ПСРЛ)*. Санкт-Петербург, 1904. Т. 2. Стб. 9.

³⁹ Niderle L. *Slovanske starozitnosti*. Praha, 1906. D. 2. Sv. 1. S. 368–370; Praha, 1911. D. 3. S. 196–197; Simek E. *Dudlebi, Volynane, Lučane, Cesti, Chorvatea Cechove. Slavia Antiqua*. 1948. T. 1. S. 351–360.

з'являються з VIII ст. Житлами слугували напівземлянки або невеликі зруби (від 3,5х3 до 4,5х3,5 м) із печами-кам'янками або глинобитними.

До VIII ст. були поширені урнові поховання у ґрунтових могильниках. Далі залишки кремації стали поміщати у верхніх шарах насипів або в їх основах. Поховання практично безінвентарні. З рубежа X–XI ст. починають практикуватися труположення на горизонті, у ґрунтових ямах та вище основи, іноді у прямокутних зрубах⁴⁰. Ямні поховання частіше трапляються на територіях, де локалізуються волиняни (пізніше Володимирське князівство) та дуліби (пізніше Дорогобузьке князівство), а поховання на горизонті – на території лучан (пізніше Луцьке князівство і значна частина правобережжя басейну Верхньої Прип'яті). Для VIII–X ст. уже є ціле розмаїття курганів із локальними відмінностями як за розмірами, так і за місцями захоронення решток кремації. Єдиних ознак або сукупності таких ознак, які би допомогли у визначенні етноплемінної приналежності, археологи не виділили, що свідчить скоріше про неоднорідність племінного складу населення регіону в цей період⁴¹.

Також інформація таких відомих писемних пам'яток, як «Баварський географ», «Празький привілей 1086 р.» та інші, про одночасне перебування на цих землях, наприклад, волинян і бужан, дала змогу львівській історіографічній школі сформуванню іншого погляду на ранню історію Волинської землі, який підтримала частина зарубіжних істориків. На їхню думку, у цей період на Волині перебували племена дулібів, бужан, волинян, лучан, черв'ян і танян, які складали волинський суперсоюз, що змінював назву залежно від зміни племені-гегемона⁴². Українські, польські, чеські та

⁴⁰ Антонович В. Раскопки курганов в Западной Волыни. *Труды XI Археологического Съезда*. 1901. Т. 1. С. 456–486.

⁴¹ Кучинко М. Етно-племінна ситуація на північноволинських землях в період раннього середньовіччя. *Давня і середньовічна Україна*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 252–259; Милян Т. Заселення верхів'їв Західного Бугу в VI–VII ст. *Археологічні дослідження у Львівському університеті*. 2015. Вип. 19. С. 39–42.

⁴² Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом). *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 211–219; Войтович Л. «Баварський географ»: проблеми

російські науковці продовжують досліджувати локалізацію території окремих племен, які перебували на стадії розвитку дружинних держав, використовуючи дані того ж «Баварського географа» та інших джерел⁴³. Ці локалізації залишаються дискусійними, але тривають археологічні дослідження окремих центрів (Волинь, Червень, Бужеск), синхронне за часом існування яких не викликає жодних заперечень.

Приєднання Волині та Прикарпаття до Києва. У X ст. волинські князівства стали об'єктом експансії великих київських князів. Схоже, що вже князь Ігор Рюрикович опанував землі до витоків Прип'яті і басейну Західного Бугу⁴⁴. За Костянтином Багрянородним, данину Києву платили лендзяни (лучани). У 945 р. серед послів Ігоря був Ятвяг Гунарев, посланець волинського намісника вікінга Гунара⁴⁵. Пізніше князь Володимир Святославич воював із ятвягами, що було можливим тільки з території волинян. І, безумовно, з Волинської землі був здійснений похід Володимира Святославича у 981 р. проти засян і черв'ян, коли до Русі приєднано Перемишль та гради червенські (як відомо, придністровські хорвати на той час ще не були завойовані)⁴⁶.

У цьому контексті львівський дослідник Юрій Дибя звернув увагу на городище X–XI ст. біля с. Любче Рожищенського р-ну Волинської обл. та групу сіл (Низкиничі*, Будятичі і Калусів), які,

локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2008. Вип. 57. С. 42–62; Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 12–34; Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. 2010. Т. 2(6). С. 35–66.

⁴³ Горский А. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства. С. 271–282; Назаренко А. «Хазары, русь, луколяне, венгры»: народы Восточной Европы в «Баварском географе». *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Москва, 2000. С. 292–295; Łuczyński M. «Geograf Bawarski» – nowe odczytania. *Polonica*. 2017. Nr 37. S. 67–89.

⁴⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. С. 210–214; Войтович Л. Княжа доба на Русі (837–1492). Львів, 2021. Т. 1: Становлення імперії Русь (837–1054). С. 453.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 35.

⁴⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі (837–1492). Т. 1. С. 453.

* Польський хроніст Ян Длугош назвав Мала Низкинею, тобто низеньким.

напевно, були володіннями Мала Любчанина, куди у с. Будятин (Будятичі) і вислала княгиня Ольга вагітну Малушу народжувати Володимира⁴⁷. Якщо з цією гіпотезою частина дослідників погоджується без особливих застережень, то інша гіпотеза Ю. Диби, згідно з якою літописний Новгород IX–X ст. ототожнюється з волинським Новим городом на Лузі, у якому розпочав княжіння Володимир Святославич, згодом перейменувавши це місто у Володимир, підтримки не отримала⁴⁸.

Скандинавські джерела Новгорода X–XI ст. не знають. За ними, князь княжив у Хольмгарді, який згадується у скандинавських та європейських джерелах понад 100 разів, до того ж у багатьох із них міститься інформація про його розташування, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві купці торгували по всій Балтиці і за її межами. У місті був княжий двір із палацом. Із Сігтуни у Швеції до Хольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд та Саарема. У Хольмгарді були церкви Святого Олафа та Готський іноземний двір (тобто купців із Готланда). Нічого подібного у Володимирі на Лузі не було. Детальніший аналіз скандинавських джерел, у яких описаний шлях до Хольмгарда з Балтики, тобто первинний шлях із варягів у греки – Austrverg

⁴⁷ Диба Ю. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці). *П'яті Ольжині читання*. Львів; Броди, 2011. С. 23–28; Диба Ю. «И сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни»; перший приклад «музеєфікації» чи літературна містифікація? *Княжа доба: історія і культури*. 2011. Вип. 5. С. 9–28; Диба Ю. Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 37–70; Диба Ю. Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела. *Старий Луцьк*. 2012. Вип. 8. С. 26–39; Диба Ю. Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині*. 2013. Вип. 47. С. 212–227.

⁴⁸ Диба Ю. Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. С. 15–30; Dyba J. Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background. *Latvijas Arhivi*. 2013. No. 1/2. С. 30–71; Диба Ю. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя. Львів: Колір ПРО, 2014. С. 45–50, 128–207.

(Східний шлях), який проходив через Ризьку затоку повз о. Самарема, Західною Двиною, її лівою притокою Касплею і далі волоком до Дніпра, дає змогу ототожнити Хольмгард із Гнездовом на кінці волоку з Касплі в Дніпро⁴⁹.

У 981 р. «иде Володимиръ к Лахомъ и заа грады их Перемышль, Червень и ины города иже суть и до сего днѣ под Русью»⁵⁰. Певно, мав рацію Володимир Корольюк, який вважав, що похід Володимира Святославича був спрямований не проти Польщі, а «проти незалежних східнослов'янських племінних князівств, які знаходилися на великому торговельному шляху, що з'єднував Київ, Краків і Прагу», тобто землі хорватів і дулібів⁵¹ (останні – частина волинського масиву).

Схоже, що результати походу 981 р. були закріплені угодою, бо серед дружин Володимира Святославича з'явилася «чехиня другая» Адель – мати Мстислава, Судислава та Станіслава, імовірно, дочка перемишльського князя⁵². Олександр Назаренко пробував доводити можливість одруження Володимира з чеською княжною наприкінці 970-х років, пов'язуючи такий шлюб із пошуком протидії Ярополку, який шукав союзу з німцями⁵³. Йому справедливо заперечив Юрій Карпов, вказуючи на неприродність династичного зв'язку чеського князя-християнина з руським князем-язичником⁵⁴. Не врахували цього зауваження також Ігор Мицько та Юрій Диба, вважаючи, що похід 981 р. вигадав Мстислав Володимирович під час корегування літописів, а того року Володимир Святославич просто одружився з дочкою князя Славніка з бічної гілки чеських Пшемислідів⁵⁵. Дослідники не пояснили, для чого було по-

⁴⁹ Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 37–55.

⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 69.

⁵¹ Корольюк В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва: Наука, 1964. С. 87–88.

⁵² Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 235.

⁵³ Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. Москва: Наука, 2001. С. 365–367.

⁵⁴ Карпов Ю. Владимир Святой. Москва, 1997. С. 379.

⁵⁵ Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століття. *П'яті Ольжині читання (Пліснеськ, 7 травня 2010 р.)*. Львів, 2011. С. 63–67; Диба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів. *Старий Луцьк*. 2015. Вип. 11. С. 27–44.

трібне «фальшування відповідного фрагменту літопису ... проشهدськи настроєного князя Мстислава-Гаральда Володимировича у 1118 році», а також як міг відбутися шлюб князя-язичника Володимира з християнською принцесою, до того ж у ситуації, коли володінням її батька Русь не загрожувала⁵⁶.

Наступний похід 992 р., коли було приєднано решту земель прикарпатських хорватів, виявився спустошливішим. Археологічні дослідження свідчать, що більшість великих хорватських городищ було зруйновано. На частині з них (як у Солонську чи Стільську) життя так і не відновилося, а інші (як Пліснесько), які мали площу понад 250 га, поволі відновлювалися, однак вже у межах територій, що не перевищували 10–15 га.

Наприкінці X ст., у ході адміністративної реформи, метою якої була ліквідація меж давніх племінних суперсоюзів⁵⁷, князь Володимир Святославич приєднав Прикарпаття до новоутвореної провінції, яка об'єднувала території колишніх волинських і хорватських суперсоюзів-князівств під владою київського князя-намісника, який сидів у Турові, а потім у Володимирі на Лузі, поблизу якого у Варязі розмістився найманий контингент вікінгів⁵⁸.

Володимирська (Волинська) земля наприкінці X – у XII ст. На сьогодні більшість дослідників користується терміном «Волинська земля», похідним від Волинського воєводства. Це суто кабінетне історіографічне утворення, яким історики замінили автентичні назви «Володимирське князівство» і «Володимирська земля», похідні від її центру – Володимира на р. Луг. Аналогічно наприкінці XII – на початку XIII ст. Ростово-Суздальське князівство і Ростово-Суздальську землю стали називати Володимирською від її нового центру – Володимира на р. Клязьма. Після монгольського завоювання головні князі Північно-Східної Русі також відомі як великі

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Брайчевський М. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року). *Записки НТШ*. 1993. Т. 225. С. 147–166.

⁵⁸ Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zeriuane/Zuireani «Географ Баварського»: до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 9–71; Ляска В. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст.: автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2015. С. 8.

князі володимирські. Володимирське літописання сконструювало легенду про перенесення центру з Києва у Володимир на Клязьмі у 1169 р., яку прийняла російська історіографія, а за нею галицькі історики ХІХ ст., що належали до москвофільської орієнтації. Тож для зручності користування в історіографії утверджуються і залишаються чинними до сьогодні означення «Волинська» і відповідно «Галицько-Волинська» землі.

Пробуючи збудувати єдину державу за візантійським зразком, наприкінці Х ст. князь Володимир Святославич провів адміністративну реформу, об'єднуючи колишні князівства – суперсоюзи племен у землі, очолювані князями-намісниками з династії Рюриковичів і стираючи племінні кордони. Хорватські, волинські, південно-дреговицькі князівства на Прип'яті опинилися у складі однієї із земель із центром у Володимирі на Лузі. Князем-намісником цієї території став Всеволод Володимирович. По його смерті (1008 чи 1013) цю територію було приєднано до Турова, який тримав один із старших синів Володимира – Святополк, одружений із дочкою правителя сусідньої Польщі Болеслава Хороброго. У 1042 р. великий князь Ярослав Мудрий посадив у Турові сина Ізяслава. У 1052 р. Ізяслав Ярославич по смерті старшого брата Володимира перейшов до Новгороду, а його місце зайняв Святослав Ярославич. Ставши великим князем, Ізяслав Ярославич передав ці землі під управління молодшого брата Ігоря Ярославича (1054–1057), по смерті якого Турівщина разом із Волинню і Прикарпаттям стала частиною домени великих князів київських. Святослав Ярославич посадив сюди свого сина Олега Святославича (1074–1078), а Ізяслав Ярославич віддав ці землі синові Ярополку Ізяславичу (1078–1086)⁵⁹.

Введене Ярославом Мудрим або ж його старшими синами обмеження у практику успадкування князівських престолів, за яким син втрачав право спадщини, якщо його батько помер за життя діда, позбавило молодших Рюриковичів можливості претендувати на княжіння по батькові. У 1082 р. князі-ізгої Давид Ігоревич (старший син волинського князя Ігоря Ярославича) та Володар Ростиславич (середній син Ростислава Володимировича, онук новгородського князя Володимира Ярославича), які до того служили

⁵⁹ Войтович Л. Волинська земля князівських часів (Х–ХІІ ст.). *Проблеми історичної географії України*. Київ, 1991. С. 10–22.

Ярополкові Ярославичу і втратили надію отримати якусь вотчинну територію, зі своїми дружинниками захопили Тмутаракань, ув'язнивши посадника – київського князя Ратибора. У Києві відразу ж відреагували, і інший ізгой Олег Святославич (він свого часу був князем-намісником у Володимирі), якого було відправлено на візантійську службу, у 1083 р. із візантійською допомогою легко зайняв Тмутаракань, захопивши Давида і Володаря. Невдовзі, згадавши власну долю, він їх відпустив. Енергійний Давид Ігоревич відразу ж зібрав рештки своєї дружини і захопив Олешня (київську базу у гирлі Дніпра), розірвавши всю русько-візантійську торгівлю. Тим часом Рюрик, старший брат Володаря Ростиславича, захопив Перемишль. До нього відразу приєдналися брати Володар та Василько.

Великий князь Всеволод Ярославич був зацікавлений у послабленні Ярополка Ізяславича, який мав успадкувати київський престол по смерті Всеволода, знаючи про його коронацію в Римі під час вимушеної еміграції його батька. Тому він погодився з появою Перемишльського, Звенигородського і Тербовельського князівств, престоли яких зайняли Ростиславичі, і запропонував Давидові Ігоревичу Погоринську волость із центром у Дорогобужі.

Але колишні ізгой на цьому не заспокоїлися. У 1086 р. Давид Ігоревич за підтримки Ростиславичів прогнав Ярополка Ізяславича з його столиці. Втручання київського князя змусило їх відступити. Зрозуміло, що Ярополк Ізяславич, володіння якого скоротилися майже на дві третини, не міг із цим погодитися. Він уклав союз із польським князем Владиславом Германом. У Києві це розцінили за зраду. Всеволод Ярославич вислав на Волинь київську рать, яку очолив син Володимир Мономах. Не приймаючи бою, волинський князь утік до Польщі. Волинською землею оволодів Давид Ігоревич. У Ярополка Ізяславича не було іншого вибору, як звернутися до київського князя, і йому було повернуто волинські землі. Він відразу ж продовжив війну з колишніми ізгоями. Схоже, що Ярополк навіть обложив Звенигород. Версія, ніби князь їздив туди на переговори, менш вірогідна. Ярополк везли лежачим на возі – напевно, він був поранений під час невдалої облоги міста. Ярополкові тоді було лише 36 років, а князі звикли їздити верхи. Раптом Нерадець, один із дружинників, що супроводжували віз, на якому лежав князь, вихопив меч і увігнав його в незахищені груди

Ярополка. Той помер 22 листопада 1086 р., а вбивця скористався з замішання і втік до перемишльського князя.

Всю Волинь отримав Давид Ігоревич. Далі він зумів зблизитися з Святополком Ізяславичем, який зайняв київський престол після Всеволода Ярославича. На Любецькому снємі 1097 р. за Давидом була закріплена Волинь, а за Ростиславичами – Прикарпаття. Але Давиду цього було замало, тож він вирішив витіснити Ростиславичів і приєднати їх землі. Було підступно схоплено теребовельського князя Василька Ростиславича і осліплено. Полоненого Давид перевіз до Володимира, організував напад половців на Теребовельське князівство і зайняв низку прикордонних територій, але під Бужеском його розбило військо перемишльського князя Володаря Ростиславича, і він відступив до міста й отримав право виходу, тільки відпустивши свого бранця. Ростиславичі вторгнулися на Волинь. Тим часом Володимир Мономах із чернігівськими князями змусили Святополка Ізяславича організувати похід проти ослушника Любецького снєму. Врешті Давид Ігоревич після впертої оборони Володимира мусив погодитися на маленьке Червенське князівство на польському кордоні. Волинь було розділено. Володимир отримав син київського князя Мстислав Святополкович, а Луцьк – син чернігівського князя Святослав Давидович⁶⁰.

Водночас великий князь і сам спробував позбутися Ростиславичів, але його військо було розгромлене на Рожному Полі навесні 1099 р.⁶¹. Відступивши, Святополк Ізяславич організував напад на Ростиславичів свого союзника – угорського короля Калмана Книжника. Спільна загроза змусила об'єднатися колишніх ізгоїв. Давид Ігоревич відправив сім'ю до Перемишля як заручників і з союзними половцями

⁶⁰ Хрущев И. Древние русские сказания в летописях: Сказание о Васильке Ростиславиче. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1874. Август. С. 176–193; Шахматов А. А. Нестор летописец. *Записки НТШ*. Львів, 1914. Т. 117–118. С. 35–41.

⁶¹ Лаврентьевская летопись. *ПСРЛ*. Санкт-Петербург, 1856. Т. 7. С. 169; Грушевський М. Рожне поле. *Записки НТШ*. 1907. Т. 77. С. 171–176; Купчинський О. Літописні географічні назви «Микулин» і «Рожне поле» та їх історична територія у XI–XIII століттях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 82–89; Ляска В. Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя в княжу добу. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2012. Вип. 14–15. С. 107–151.

організував удар у тил угорського війська, яке було розгромлене на р. В'ягра, правій притоці Сяну, на початку червня 1099 р.⁶².

Давид Ігоревич 12 червня, зібравши сили своїх волинських прибічників, обложив Володимир. Під час облоги Мстислав Святополкович загинув від випадкової стріли. Давид Ігоревич про це не знав – залишивши блокований Володимир, він виступив під Луцьк і невдовзі змусив чернігівську дружину покинути місто. Навесні 1100 р. він повернув собі Волинь. Але 10 серпня Витичівський снем підтвердив рішення Любецького з'їзду, і Давид Ігоревич мусив з'явитися у Витичів та прийняти рішення інших князів. Йому залишили невеликий уділ у складі Дорогобужа, Дубна і Чорторийська⁶³.

Волинським князем став Ярослав Святополкович, який після приходу до влади в Києві Володимира Мономаха відчув небезпеку і почав шукати союзників у сусідніх країнах. Спочатку він витримав 60-денну облогу у Володимирі, а далі втік в Угорщину, звідки перебрався у Польщу. У 1117 р. волинським князем став Роман Володимирович, а після його смерті, 14 січня 1119 р., – молодший брат Андрій. Угорський король Стефан II підтримав князя Ярослава Святополковича. Після першої невдалої спроби повернути собі князівство Ярослав у 1123 р. отримав підтримку угорських та польських військ. У поході мусили взяти участь Володар та Василько Ростиславичі. Володар тільки-но звільнився з польського полону. Угорське військо, яке очолив король Стефан II, з'єдналося з поляками і руськими союзниками Ярослава саме під Перемишлем⁶⁴. Об'єднані сили обложили Володимир, але під час вилазки у травні 1123 р. Ярослав Святополкович випадково загинув⁶⁵. Запальний Стефан II готовий був продовжувати війну, але угорські барони змусили його повернути назад⁶⁶.

⁶² Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. Kraków, 1867. T. 1. Ks. 4. S. 403; *Kronika Polska Marcina Bielskiego*. Warszawa, 1828. T. 1. S. 206; Войтович Л. Битва під Перемишлем у 1099 р. *Український альманах*. Варшава, 1999. С. 105–110.

⁶³ Войтович Л. Волинські князівства у кінці XI–XII ст. *Войтович Л. Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква, 2011. С. 119–127.

⁶⁴ Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. T. 1. Ks. 4. S. 526.

⁶⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 293; Ипатьевская летопись. Стб. 288.

⁶⁶ Kristó D., Makk F. *Az Árpád-hazuralkodói*. Budapest: I.P.C. Könyvek, 1996. 156 old.; Pál E. *The Realm of St. Stephen: a History of Medieval Hungary, 895–1526*. London; New-York: I. B. Tauris & Co Ltd., 2001. P. 49.

Поступово Волинь стала опорною базою старшої гілки Мономаховичів, звідки вони черпали сили в боротьбі за київський престол і куди поверталися в часи невдач. Ізяслав Мстиславич у 1146–1154 рр., ведучи боротьбу проти свого дядька Юрія Долгорукого, наштотхнувся на протидію його союзника – галицького князя Володимирка Володаревича, який навіть захопив частину волинських прикордонних фортець. Його син Мстислав Ізяславич (пом. 13.08.1170) вже спирався на підтримку галицького князя Ярослава Осмомисла. Перед смертю він домовився з братом Ярославом Ізяславичем, що той, ставши сюзереном Волині, залишиться у Луцьку, а Західна Волинь із Володимиром відійде до Мстиславичів. Це дало змогу Ярославу Ізяславичу в 1173–1174 рр. поборотися за Київ. В останні десятиліття XII ст. уже сильно роздроблену Волинь знову об'єднав володимирський князь Роман Мстиславич.

Князівства Ростиславичів у Прикарпатті. Утвердженню Ростиславичів у Прикарпатті сприяли як внутрішні, так і зовнішні фактори. Еліта цих земель, багатих покладами солі – основного консерванта продовольчих запасів, розташованих на перетині міжнародних торговельних шляхів (Via Regia: Булгар–Київ–Галич–Перемишль–Краків–Прага–Регенсбург та бурштинового з Балтики по Віслі, Сяну і Дністру до Чорного моря), була зацікавленою у появі окремих князівств, тим більше, що пам'ять про попередні хорватські князівські політії ще не могла згаснути.

За гіпотезою С. Томашівського⁶⁷, яку підтримав Ю. Диба⁶⁸, Прикарпаттям (територією Marchia Rutenorum) у 1018–1031 рр. володів «князь русинів» (dux Ruisorum) Імре (Емеріх), син угорського короля Стефана I. Стосовно руської марки триває дискусія і локалізація її ще не встановлена⁶⁹. Ймовірно, ця назва пов'язана з руським (варязьким) корпусом, який перебував в Угорщині у X – на початку XI ст.,

⁶⁷ Томашівський С. Дев'ятьсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза. *Нова зоря*. 1930. Ч. 1(301). С. 10–12; Томашівський С. Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали. *Нова зоря*. 1930. Ч. 29(329). С. 9–10; Томашівський С. Св. Емеріх в легенді й історії. *Нова зоря*. 1930. Ч. 40(340). С. 6–7.

⁶⁸ Диба Ю. До питання «угорської спадщини» на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення). *Треті «Ольжині читання» (Пліснеськ, 31 травня 2008 р.)*. Львів, 2009. С. 55–60.

⁶⁹ Назаренко А. О «Русской марке» в средневековой Венгрии. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 302–306.

як здогадувався Володимир Пашуто⁷⁰. Принц Імре міг командувати цим окремим корпусом русів (варязьких найманців). Звичайно, дислокування корпусу не обмежувалося одним поселенням Оросвар (буквально – Руська фортеця, пізніше Оросфольво, нині Оросі) біля Вишеграда, а зосереджувалося на значно більшій площі, що простягалася до північно-західних кордонів з Австрією і колись мала назву Ruzararchia⁷¹. Можливо, ця назва походить і від купців-русів, які мали тут свої факторії⁷². Загалом не можна заперечувати, що в період боротьби за спадщину Володимира Святославича місцева хорватська еліта не спробувала відділитися від Київської Русі і не запросила до Перемишля угорського принца. Загадкою досі залишаються угорські поховання в Перемишлі, які польські археологи датують X ст.⁷³.

Як один з аргументів, Ю. Діба навів архітектурні особливості вавельської і перемишльської ротонд, які дають підставу пов'язувати їх з угорськими квадрифоліями того часу. Зокрема, спорудження перемишльської ротонди і прилеглого палацового комплексу він відніс до 1056–1064 рр., коли, на його думку, в Перемишлі сидів князь Ростислав Володимирович⁷⁴, із чим можна погодитися. Щоправда, це аж ніяк не свідчить про приналежність цих територій до Угорщини у 1018–1031 рр., водночас й не заперечує таку можливість.

Мати Ростиславичів, угорська принцеса Ілона-Ленке*, дочка угорського принца-ізгоя Бели⁷⁵, між 1057–1060 рр. була видана за старшого онука Ярослава Мудрого – на той час теж князя-ізгоя

⁷⁰ Пашуто В. Внешняя политика Киевской Руси. Москва: Наука, 1968. С. 51.

⁷¹ Діба Ю. Агіографічне джерело повідомлення ал-Масуді про спороди, вшановувані у слов'ян. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 275–283.

⁷² Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Серія: Політологія і етнологія*. Київ, 2006. Вип. 29. С. 6–16.

⁷³ Koperski A. Cmentarzysko «staromadziarskie» w Przemyślu. *Z otchłani Wieków*. 1979. Nr 3. S. 201–208; Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemyśl, 1981. S. 72.

⁷⁴ Діба Ю. До питання «угорської спадщини» на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення). С. 58–59.

* Літописне Ланка від Ленке – угорською пестливе від Ілона.

⁷⁵ *Chronici Hungarici composition saeculi XIV (–1334)* / ed. A. Domonowszky. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regum que stirpis Arpadianae gestarum*. Budapestini, 1937. T. 1. P. 423.

Ростислава Володимировича. Після смерті короля Андрія I, якого він двічі розгромив на р. Тиса і при Мошонмодьоварі, 6 грудня 1060 р. батько Ілони принц Бела нарешті став королем Угорщини⁷⁶. Але 11 вересня 1063 р. Бела I помер унаслідок нещасного випадку або ж організованого замаху (під ним рухнув трон, і король отримав смертельну травму)⁷⁷. Престол, за підтримки Германської імперії, захопив син Андрія I – Шоломон, племінник великого князя Ізяслава Ярославича. На бенкеті в Тмутаракані 3 лютого 1067 р. князя Ростислава отруїв візантійський намісник (катепан) Херсонесу⁷⁸, який прибув туди на переговори. Вдова хотіла виїхати в Угорщину з дітьми, але Ізяслав Ярославич відпустив її одну без синів⁷⁹. Мартін Дімнік, не знаючи, що імена Ілона і Ленке (*Ланка* – спотворення від *Ленке*) тотожні, вирішив, що у короля Бели I були дві доньки⁸⁰. І ця помилка кочує далі по генеалогічних довідниках і працях дослідників. Близько 1070 р. король Шоломон видав двоюрідну сестру заміж за бана Славонії Дмитра Звоніміра⁸¹, який став невдовзі королем Хорватії (1076–1089). У Хорватії Ілону називали Оленою Прекрасною. У 1091 р. вона переїхала до синів у Прикарпаття, забезпечивши їм підтримку сусідів, насамперед свого рідного брата, угорського короля Ласло I (1077–1095). Тому Ростиславичі доволі легко опанували князівські престולי: Рюрик у Перемишлі, Володар у Звенигороді на Білці, а Василько – у Теребовлі. Підтримка місцевих еліт та угорського короля допомогла Ростиславичам вистояти у конфліктних ситуаціях із Ярополком Ізяславичем та польськими сусідами.

⁷⁶ Kristó G. Magyarok ország története 895–1301. Budapest: Kaloprint Nyomda, 2006. Old. 122–123.

⁷⁷ Kosztolnyik Z. Five Eleventh Century Hungarian kings: Their Policies and their Relations with Rome. Boulder, 1981. P. 81; Manteuffel T. The Formation of the Polish State: The Period of Ducal Rule, 963–1194 / transl. by A. Gorski. Detroit: Wayne State University Press, 1982. S. 92.

⁷⁸ Котляр М. Князі-ізгої та удільна роздробленість на Русі. *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 8.

⁷⁹ Л. Махновець виправив помилку В. Татишева щодо Ілони, яку той назвав Анною (див.: Махновець Л. Літопис Руський. Київ: Дніпро, 1989. С. 103).

⁸⁰ Dimnik M. The Dynasty of Chernigov, 1054–1146. Toronto: University Press, 1994. P. 58–60.

⁸¹ Klaić N. Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb: Globus, 1990. S. 116–117.

У 1092 р. Рюрик Ростиславич помер, і його князівство, злучене з Звенигородським, відійшло до Володаря. Освоєння Пониззя Дністра та Дунаю і участь Василька Ростиславича у битві проти печенігів на р. Маріця (29 квітня 1091 р.) сприяли зближенню з Візантією. Остання, зацікавлена у захисті своїх придунайських володінь від кочовиків, не лише сприяла закріпленню теребовельського князя на Нижньому Дунаї⁸², а й почала розглядати Ростиславичів як окремих союзників, скріпивши цей союз 20 липня 1104 р. шлюбом Ірини Володарівни з принцем севастократором Ісааком Комніним⁸³.

На Любецькому сеймі 1097 р. Прикарпаття було закріплене за Ростиславичами. Спроби волинського князя Давида Ігоревича, а також великого князя Святополка Ізяславича витіснити їх із цих земель провалилися. Ростиславичі витримали облогу Перемишля угорським королем Калманом Книжником (1099), який не захотів вести перемовини зі своєю тіткою Ілоною – їхньою матір'ю, і потерпів поразку на р. В'ягра. Далі брати витримали і підступний польський полон перемишльського князя Володаря Ростиславича, зберігши за собою Прикарпаття⁸⁴.

Галицька земля у XII ст. Ярослав Осмомисл. Володар і Василько Ростиславичі померли у 1124 р. Прикарпаття розділили їхні сини: Ростислав і Володимирко Володаревичі осіли у Перемишлі та Звенигороді на Білці, а Ігор та Ростислав Васильковичі – у Галичі та Теребовлі. У Пониззі Дністра та Дунаю утворився окремий уділ, який дістав Іван, син Ростислава Васильковича, прозваний пізніше

⁸² Комнина А. Алексиада. Москва: Наука, 1965. С. 237; Васильевский В. Г. Византия и печенеги. *Васильевский В. Г. Труды*. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1. С. 101.

⁸³ Ипатьевская летопись. Стб. 256; *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta* / ed. F. Miklosich, J. Müller. Vindobonae, 1886. Т. 5. С. 375; Грушевський М. Історія України-Руси. Львів: Накладом автора, 1905. Т. 2. С. 414; Baumgarten N. *Généalogies et mariage socientaux des Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle. Orientalia Christiana*. Roma, 1927. Vol. 9–11. P. 15–16; Kashdan A. Rus' – Byzantine Princeli Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. *Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge, 1988/1989. Т. 12/13. P. 425; Сохан М. Політичні відносини династії Ростиславичів з Польщею у XII ст. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 2008. С. 78.

⁸⁴ Войтович Л. Ростиславичі – родичі Арпадів. *Галичина: Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2015. Вип. 27. С. 52–60.

Бирладником за спробу відродити його вже з центром у Бирладі. Частина дослідників досі дотримується помилкової думки, вважаючи Івана сином Ростислава Володаревича, але за таких обставин він не міг мати уділу у володіннях Васильковичів і далі не становив би жодної загрози Володимирку Володаревичу⁸⁵.

Енергійному і безжальному правителю Володимирку Володаревичу протягом 1141–1153 рр. вдалося об'єднати всі ці території під своїм правлінням, утворивши потужну Галицьку землю. Він втрутився у боротьбу за київський престол, підтримавши молодших Мономаховичів в особі Юрія Долгорукого, союз із яким було скріплено шлюбом Ярослава Володимирковича з Ольгою Юріівною. У ході міжусобних війн Володимирко зайняв низку прикордонних волинських замків і міст, витримавши війну з коаліцією старших Мономаховичів, польських князів та Угорщини⁸⁶.

Син Володимирка – Ярослав (1153–1187), прозваний, за інформацією «Слова о полку Ігоревім», Осмомислом, був наймогутнішим із князів земель Київської Русі. Він орієнтувався на Візантію, але виступав проти візантійсько-угорської унії, прийняв і надав підтримку двоюрідному брату Андроніку Комнєну, переорієнтував батьківську політику, підтримавши старших Мономаховичів у боротьбі за Київ і перетворивши галицько-волинську конфронтацію на галицько-волинський союз. Із метою встановлення рівноваги у Києворуській державі він вступив у союз із чернігівськими Ольговичами, скріплений шлюбом Єфросинії Ярославни з сівєрським князем Ігорем Святославичем⁸⁷. Будучи союзником Візантії

⁸⁵ Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадка походження. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. 2006. Вип. 5. С. 7–15; Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. 11–12. С. 51–62; Войтович Л. Перша галицька династія. *Генеалогічні записки*. 2009. Вип. 7. С. 1–25.

⁸⁶ Головко О. Князь Володимирко Володаревич, перший володар об'єднаного Галицького князівства. *Миколаївщина: зб. наук. статей*. Львів, 2006. Т. 3. С. 79–94; Головко О. Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 90–97.

⁸⁷ Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл. З приводу 750-ліття смерті великого галицького князя. Львів: Просвіта, 1937. 48 с.; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 7, 25, 27, 32, 42, 52, 54, 59, 89, 100–104, 111, 116, 156–157, 169, 178, 185, 189; Горбенко С. О. Ярослав

(його «скіфська кіннота» 17 вересня 1176 р. брала участь у невдалій битві проти сельджуцького султана Килидж-Арслана II при Миріокефалоні⁸⁸), він трактувався як *hypospondos*, що за візантійською вселенською термінологією прирівнювалося до давнішої формули «союзний Риму народ» (*socii populi Romani*). Його розглядали повноправним учасником міжнародних візантійських угод, зокрема візантійсько-генуезької угоди 1169 р., та трактували незалежним від Києва правителем. Після загибелі імператора Андроніка Комнена галицький князь підтримав спрямоване проти Візантії болгарське повстання Асенів і сприяв відродженню Другого Болгарського царства, завадивши угорцям нанести болгарам удар у спину⁸⁹. Спроби Файдона Малінгудіса довести, що болгарам допомагали винятково половці⁹⁰, не мають підтвердження джерелами, як і спроби Єроніма Грالی довести, що бровники не почували себе частиною Русі (адже Плоскіня зрадив князів на Калці) і брали участь у війні спонтанно⁹¹.

Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів; Винники, 1996. 221 с.; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 339–346; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. С. 73, 76, 80, 95, 98–106, 111, 136, 141–147, 158–164, 172, 177, 184, 255, 266–268, 273, 276, 293, 299, 365, 408; Войтович Л. Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2016. Вип. 28. С. 468–481; Головка О. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку політичної діяльності галицького князя). *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 2008. С. 19–25; Мудеревич В. Ярослав Осмомисл і хрестоносний рух на Близький Схід в другій половині XII ст. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 2008. С. 68–74; Драбчук І. Постаті галицької історії. Галич: інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2011. С. 11–23; Костик М. Ярослав Осмомисл. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2013. 111 с.

⁸⁸ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioannes et Alexio Comnenis Gestarum / rec. A. Meineke. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae, 1836. P. 267; Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. P. 26–35; Choniatae Nicetae. *Historia* / rec. I. A. Van Dieten. Berolini, 1975. P. 247; Lilie R.-J. Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Aus wirkungen auf das byzantinische Reichinaus gehenden 12. Jahrhunert. *Revue des Etudes Byzantines*. 1977. T. 35. P. 257–275.

⁸⁹ Choniatae Nicetae. *Historia*. P. 323–325.

⁹⁰ Malingoudis Ph. Die Nachrichten d. Niketas Choniates über d. Entstehung d. zweiten bulgarischen Staates. *Byzantine*. 1978. T. 10. S. 135–138.

⁹¹ Grala H. Rola Rusi w wojnach byzantyńsko-bulgarskich przełomu XII i

Автор «Слова о полку Ігоревім»⁹² згадав його такими словами: «Галицький Осмомисле Ярослав! Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі, підпер гори угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь, зачинив Дунаю ворота, метаючи тягарі через хмари, суди рядиш до Дунаю. Грозьби твої по землях течуть, одчиняєш ти Києву ворота, стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів за землями»⁹³.

Галицька і Новгородська землі у другій половині XII ст. не дробилися, переживали бурхливий розвиток і піднесення, беручи активну участь у європейській торгівлі. Після занепаду шляху з варяг у греки торгівля з Візантією пішла через Нижній Дунай. Галицьким і новгородським боярам не доводилося мандрувати за своїми князями з одного уділу на другий, вони залишалися у батьківських володіннях. Водночас вони також почали зазіхати на князівську монополію зовнішньої торгівлі. Все це призвело до того, що саме в цих землях боярські кормління-бенефіції перетворилися у вотчини-феоди. В інших землях подібні перетворення пішли вже з середини XIII ст. Володіння окремих галицьких бояр були більшими за князівські уділи у Чернігівській чи

XIII w. *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*. 1985. T. 2: Bułgaria – Bałkany – Słowiańszczyzna. S. 125–132.

⁹² Спроби заперечити автентичність «Слова...» виглядають непереконливими. Так, жоден гаданий автор із XIX ст. не міг нізвідки почерпнути інформацію про мечі харалужні (болотна руда з домішками ванадію, придатна для виготовлення мечів, на всій території Русі була тільки в р-ні с. Харалуг на Рівенщині, всі інші мечі та їх фрагменти – імпорتنі або зроблені з імпоротної криці) чи про той же Пліснеськ (зафіксований лише у Йосифінській метриці 1785–1788 рр., яка не була доступною жодному з гаданих авторів XVIII–XIX ст.) і т. д. (Войтович Л. Знову про дискусію з приводу автентичності «Слова о полку Ігореве». «Слово о полку Ігореве» та його доба. Галич, 2007. С. 17–33; Войтович Л. «Келійний літописець» Дмитра Туптала та «Слово о полку Ігоревім». *Львівська медієвістика*. 2007. Вип. 1. С. 187–197; Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. 2007. Вип. 2. С. 74–79; Войтович Л. Знову про дискусію з приводу автентичності «Слова о полку Ігоревім» та стосовно його авторів. *Записки НТШ*. Львів, 2008. Т. 256. С. 32–49; Войтович Л. Нова дискусія з приводу автентичності «Слова о полку Ігоревім». «Слово о полку Ігоревім» як пам'ятка української літератури (до 820-річчя написання твору). Львів; Дрогобич, 2011. С. 52–71.

⁹³ «Слово о полку Ігореве» и его время. Москва: Наука, 1985. С. 17.

Полоцькій землях. Їх власники стали утримувати приватні дружини, далі, за прикладом сусідніх угорських баронів, почали добиватися поділу влади з князями⁹⁴. Першим ці зміни відчув якраз Ярослав Осмомисл. Спадкова хвороба Пертеса не дозволяла йому брати участі у бойових діях, і він мусив покладатися на бояр. Він зробив очільником війська Костянтина Сірославича, який проти волі свого князя у вирішальний момент покинув під Києвом його союзника – волинського князя Мстислава Ізяславича. Далі бояри навіть втрутилися в особисте життя князя і спалили на вогнищі його коханку Настю з Чагрович.

І хоча, будучи вже при смерті, Ярослав Осмомисл змусив бояр присягнути Олегу, своєму синові від Насті, а старшому сину від Ольги Юріївни Володимирі залишив Перемишль, бояри тут же отруїли його спадкоємця, а потім запропонували галицький престол володимирському князю Роману Мстиславичу, дочка якого була у шлюбі з бастардом Володимира Ярославича. Володимир Ярославич звернувся по допомогу до угорських родичів. Угорський король Бела III (1172–1196) повернув йому Галич. Але серед галицького боярства вже сформувалася потужна угорська партія, яка сподівалася добитися зрівняння у статусі з угорськими баронами. Спокусившись на її пропозиції, Бела III вивіз до Угорщини Володимира з його бастардами та надав своєму молодшому синові Андрію титул галицького короля (*rex Galiciae*), подавши приклад своїм наступникам. Володимир Ярославич зумів втекти з угорської неволі, добрався до імператора Фрідріха I Барбароси, який виступив

⁹⁴ Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Київ, 2004. Т. 2: Наукові студії. С. 385–394; Т. 256. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. 2008. Вип. 9. С. 30–40; Войтович Л. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 70: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 228–244; Wojtowycz L. Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. *Średniowieczni władcy i chotoczenie. Materiały V Kongresu mediewistów Polskich*. 2018. Т. 5. S. 31–51; Войтович Л. Феномен галицької еліти і її стосунків з князями (XII–XIV ст.). *Круглий стіл: «Від аристократії до еліти, домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви»*. Київ; Кам'янець-Подільський, 2021. С. 9–13.

у хрестовий похід, склав йому васальну присягу і, отримавши допомогу, повернув собі Галич, де правив до своєї смерті у 1199 р., вміло маневруючи між дядьком, володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрієвичем, і його київським противником Рюриком Ростиславичем.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

РОЗДІЛ 2

«ВОЇКИ ТОПОС»

КОСТЯНТИНА VII БАГРЯНОРОДНОГО І НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ У X СТОЛІТТІ

Одним з актуальних питань української етнолінгвістики, яке, попри помітне зацікавлення вчених, досі залишається дискусійним, є походження назви етнографічної групи бойків. Реферативний огляд дослідження цієї проблематики у XIX – на початку XX ст. представлений у праці Михайла Скорика¹. Відтак усі наявні гіпотези ґрунтовно проаналізував Михайло Худаш². Відразу заперечивши етимології назви *бойки* від польського іменника *bojak* ‘віл’ (Ігнацій Червінський)³ чи його анахронічної форми *bojk* ‘подільська порода вола’ (Тадеуш Ольшанський)⁴, румунського – *boi* ‘воли’ (Фридерик Папе, Александр Кучера)⁵, російського прикметника *бойкий*, *боек* ‘відважний, безстрашний, моторний’ (Павел Шафарик)⁶ та українського дієслова *боятися* (Олександр Потебня)⁷ як

¹ Скорик М. Про назву «Бойки». *Літопис Бойківщини*. 1931. Ч. 1. С. 6–23.

² Худаш М. Проблема походження назви «бойки». *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. Ю. Г. Гошко. Київ: Наукова думка, 1983. С. 39–42. Див. також: Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. *Народознавчі зошити*. 1998. № 3. С. 309–310.

³ Czerwiński I. L. Okolica Za-Dniestrską między Stryem i Łomnicą, czyli Opis Ziemi i dawnych kłesk lub odmian tej Okolicy, tudzież iaki iest lud prosty dla religii i dla Pana swego? Zgoła iaki ón iest? w całym sposobie życia swego lub w swych Zabobonach albo zwyczajach. Lwów: Druk Józefa Schnaydera, 1811. S. 148.

⁴ Польський дослідник вважає, що від слова *bojk* утворилося гіпотетичне означення прикарпатських торговців волами та сіллю, яке пізніше перейшло на етнографічну групу (див.: Olszański T. A. O nazwie Bojków. *Plaj. Zeszyt krajoznawczy Towarzystwa Karpackiego*. 1993. Zesz. 6: Bojkowszczyzna. S. 7–11).

⁵ Papée F. Skole i Tucholszczyzna. Monografia historyczna. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1891. S. 21; Kuczera A. Samborszczyzna: ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomji samborskiej. Sambor: nakł. Księgarni Nauczycielskiej w Samborze, 1935. T. 1. S. 69–70.

⁶ Šafařík P. J. O zemi gmenované Bojky. *Časopis českého museum*. 1837. Ročník 11. Číslo 1. S. 29.

⁷ Потебня А. А. [Рец.]. *Записки Императорской Академии наук*. 1881. Т. 37. Кн. 2. Прилож. № 4. С. 64–152 [на кн.]: Народные песни Галицкой

позанаукові⁸, дослідник зосередився на двох, які, на його думку, все ж мали певне лінгвістичне підґрунтя та цінність. Перша, яку висунув Іван Вагилевич, а пізніше розвинув Омелян Партицький⁹, полягала в утворенні слов'янами назви *бойки* від однини кельтського етноніму *бойї* додаванням характерного для демінутивних іменників типу *вуй-ко*, *бать-ко*, *тез-ко* суфікса *-ко*: *бой+ко*¹⁰. Згодом до цієї гіпотези схилявся також Іван Франко¹¹. Друга, яку розробив Іван Верхратський та підтримали Володимир Охримович¹², Александр Брюкнер¹³, Макс Фасмер¹⁴, а відтак і Роман Кирчів¹⁵, передбачала, що назва *бойки* виникла серед лемків як передраження їхніх східних сусідів на основі притаманної для бойківської говірки ствердної частки *бойє* 'так, добре, згода'¹⁶.

Однак навіть ці дві етимології М. Худаш вважав непереконливими через недостатнє історичне підґрунтя¹⁷. Варто зазначити, що І. Вагилевич приписував бойкам кельтське походження, гадаючи,

и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Москва: Изд. Имп. О-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1878. С. 86.

⁸ Худаш М. Проблема походження назви «бойки». С. 39–40; Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 309.

⁹ Партицький О. Старинна історія Галичини. Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1894. Т. 1: Від VII-ого віку перед Христом до року 110 по Христі. С. 315.

¹⁰ Wahylewič D. J. Bojkowé, lid ruskoslowanský w Haličjch. *Časopis českého museu*. 1841. Ročník 15. Číslo 1. S. 32. Див. також: Головацький Я. Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран: с прил. географич. карты. Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1884. С. 25.

¹¹ Франко І. Уваги про походжене назви Бойки. *Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору*. 1895. Т. 3. С. 147–148.

¹² Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? *Житє і слово. Вістник літератури, історії і фольклору*. 1895. Т. 3. С. 144.

¹³ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Krajowa Spółka Wydawnicza, 1927. S. 35.

¹⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; ред. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс, 1986. Т. 1: А–Д. С. 185.

¹⁵ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / відп. ред. Ю. Г. Гошко. Київ: Наукова думка, 1978. С. 107.

¹⁶ Werchratskij I. Woher stammt der Name «Бойки»? *Archiv für slavische Philologie*. 1894. Bd. 16. S. 592, 593.

¹⁷ Худаш М. Проблема походження назви «бойки». С. 40–42.

що бойї були колись витіснені з долини Тиси до Прикарпаття і певний час мешкали у Белзькій землі¹⁸. Подібно й О. Партицький згадував про втечу кельтських бойїв до Карпатських гір після поразки від дакійського царя Бурібести (І ст. до Р. Х.), хоч, на відміну від І. Вагилевича, вважав, що їхні нащадки швидко розчинилися серед місцевого населення, залишивши по собі лише етнонім, який, втім, назавжди залишився чужим для слов'ян¹⁹. На противагу цьому М. Худаш цілком слушно наголошував на відсутності будь-яких історичних, археологічних, етнографічних чи лінгвістичних слідів перебування кельтських бойїв як на теренах самої Бойківщини, так і в Українських Карпатах загалом²⁰.

Натомість у полеміці з гіпотезою І. Верхратського дослідник солідаризувався з застереженням О. Партицького, що частка *бойє* не є настільки поширеною на Бойківщині²¹. Останнє свого часу підтвердив І. Франко, додавши, що на Турківщині, зокрема й на стику Бойківщини з Лемківщиною, де, на думку І. Верхратського, якраз і мала б виникнути назва *бойки*, подібно як і в усій південно-східній частині ареалу бойків, що безпосередньо межує з Гуцульщиною, частка *бойє* взагалі не трапляється²². Згодом М. Худаш звернув увагу також на невідповідність гіпотези І. Верхратського закономірностям українського словотвору, зазначаючи, що від частки *бойє* мала б утворитися назва *бойєкало* чи *бойкало*, а не демінутив *бойко*²³. Формування останнього на основі частки *бойє*, як і походження назви *лемки* від частки *лем*, за словами вченого, було б тим більше неймовірним, що жоден з інших апелятивів на *-ко*, які наведено в Інверсійному словнику української мови, не утворився від службової частини мови, вигуку чи звуконаслідування, а назви *бойки* та *лемки* були б тут абсолютними винятками²⁴.

¹⁸ Wahylewicz D. J. Bojkowé, lid ruskoslowansky... S. 37 і наст. Згодом з цим припущенням солідаризувався Олексій Стрижак (див.: Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії: монографія / відп. ред. О. Б. Ткаченко. Київ: Наукова думка, 1988. С. 75–76).

¹⁹ Партицький О. Старинна історія Галичини. С. 315, 361.

²⁰ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 310; Худаш М. Проблема походження назви «бойки». С. 40.

²¹ Худаш М. Проблема походження назви «бойки». С. 41.

²² Франко І. Уваги про походжене назви Бойки. С. 148.

²³ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 300.

²⁴ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 310.

Відкидаючи усі попередні гіпотези, М. Худаш вважав, що назву бойків очевидно слід виводити від поширеного на українських землях антропоніму *Бойко*, який має ознаки патронімічного демінутива, утвореного від чоловічого імені *Бой* – гіпотетичного скорочення від слов'янських імен типу *Бойслав*, *Боймир* і т. п.²⁵, існування якого засвідчене у білоруському фольклорі²⁶. Таким чином, на думку М. Худаша, назва *Бойки* мала би первинно означати нащадків *Бойка*, його плем'я²⁷. Однак якщо б вона справді походила від імені вождя-засновника родоплемінного об'єднання, як це припускав дослідник²⁸, то неодмінно стала би предметом особливої гордості серед членів самої спільноти, бойки би її не цуралися, а пишалися б нею. Натомість етнографічний матеріал XIX – початку XX ст. змальовує іншу картину. У праці «З нашої етнографії. Бойки, гуцули, лемки» (1887) Роман Заклинський зазначав, що «Гірняки в Стрийщині, Самбірщині і Мукачівщині називають себе верховинці або русини, але всі інші мешканці долів і гір зовуть їх бойками»²⁹. Небажання верховинців ідентифікувати себе з етнонімом *бойки* констатували й Антоній Петрушевич, Омелян Партицький та Володимир Охримович³⁰, наголошуючи, що ця назва є для них образливою³¹. Складається враження, що верховинці вважали «бойками» когось іншого, адже у їхньому власному середовищі, подібно як і в гуцулів, побутували насмішкливо-сатиричні коломийки, у яких образ бойка постає у негативній конотації³². Вочевидь, саме з цим була пов'язана агресивна реак-

²⁵ Там само; Худаш М. Проблема походження назви «бойки». С. 43–44.

²⁶ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 311.

²⁷ Там само. С. 309, 311.

²⁸ Там само. С. 311, 318.

²⁹ Цит. за: Гошко Ю. Г. Етнографічні межі. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження* / відп. ред. Ю. Г. Гошко. Київ: Наукова думка, 1983. С. 26.

³⁰ Див.: Скорик М. Про назву «Бойки». С. 10–12.

³¹ «До нині ще назва *Бойко* уважає ся погордливою, – тай самі *Бойки* її не уживають...» (див.: Партицький О. Старинна історія Галичини. С. 361); «самі *Бойки* ніколи не називають себе тою назвою і уважають її зневагою для себе» (див.: Охримович В. Звідки взяла ся назва *Бойки*? С. 144).

³² «Інтересна річ, що ті насмішливо-сатиричні коломийки співають ся самими-ж *Бойками*, або точніше сказавши, *Верховинцями*, котрих звичайно називають *Бойками*; ... Себе, *Русинів*, уважають *Бойки* за щось вишого і ліпшого від інших народностей, з котрих люблять насмівати ся в

ція на спроби означити верховинця «бойком», яку описав Михайлу Скорику уродженець Старосамбірщини, співзасновник товариства «Бойківщина» д-р Антін Княжинський. За його словами, «як сказати кому “ти бойку”, то у відповідь можна сподіватися розбиття голови, а що найменше названий бойко плюне в долоню, затисне кулак і з відвиненою рукою погрозить: “кому бовташ?”»³³. Із наведених вище фактів видно, що назва бойки як означення етнографічної групи верховинців первинно була типовим аллоетнонімом, а тому, в принципі, не могла мати патронімічного походження, зокрема й утворитися від антропоніму *Бойко*.

Іншою особливістю слововжитку назви *бойки* у XVII–XIX ст. є невизначеність її семантичного значення. Зокрема, у праці «Задністрянська околиця між Стриєм і Лімницею» І. Червінський стверджував, що мешканці Дністровського Лівобережжя називають *бойками* своїх сусідів із правого берега річки³⁴. Присутність «бойків» на теренах рівнинної частини правобережного басейну Верхнього Дністра – т. зв. «Підгір'я» – підтверджують слова І. Вагилевича, який також згадував, що окремі бойківські села місцями трапляються навіть на Поділлі³⁵. Відповідно до інформації, яку він надав П. Шафарику, на сході ареал суцільного чи спорадичного розселення «бойків» мав би сягати р. Прут і охоплювати південні райони колишнього Станіславівського та Коломийського повітів³⁶, включаючи частину етнографічного Покуття³⁷, а в минулому – поширюватись ще й на північ від Чортківського повіту³⁸. Очевидно, такий стан справ закарбувався в народній пам'яті гуцулів, які подекуди називали «бойками» покутян і подолян³⁹. У ще ширшому значенні назву *бойки* на зламі XVII–XVIII ст. вживали на

ріжних приказках (анекдотах) і приповідках» (див.: Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? С. 144; Скорик М. Про назву «Бойки». С. 12).

³³ Скорик М. Про назву «Бойки». С. 12.

³⁴ Czerwiński I. L. Okolica Za-Dniestrską między Stryem i Łomnicą... S. 212.

³⁵ Wahylewič D. J. Bojkowé, lid ruskosłowanský... S. 30.

³⁶ Šafařík P. J. O zemi gmenované Bojky. S. 29.

³⁷ Глушко М. Підгір'я – окрема етнографічна одиниця України? *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 313.

³⁸ Šafařík P. J. O zemi gmenované Bojky. S. 29.

³⁹ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 307.

Наддніпрянщині: аналізуючи повний заголовок вірша Климентія Зіновієва «Ω иновѣрнои єднои пє(р)сѡнѣ мє(ж)ду мѹже(мѹ) и жєноѹ»⁴⁰, Михайло Худаш дійшов висновку, що автор відносив до «бойків» не лише верховинців, а й західних українців загалом⁴¹. За цього самі верховинці на питання «ви Бойки?» ще наприкінці ХІХ ст. відповідали: «ми Русини – Бойки коло Львова»⁴². Таким чином, з огляду на дуже різний зміст, який у минулому вкладався у назву *бойки*, її витоки доцільно вивчати без обов'язкової прив'язки до історії конкретної етнографічної групи, яку вона нині означає.

У міркуваннях стосовно походження назви *бойки* дослідники часто виходили з засновку, що у формі «*Воїки*» вона вперше використана у 32-му розділі трактату Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією»⁴³. Оскільки це свідчення на понад півтисячоліття випереджає усі наступні згадки, його всебічний аналіз може суттєво поглибити дискурс навколо ранніх етапів генези назви, якою сьогодні прийнято означати українських верховинців, тому набуває першочергового значення.

На початку розділу, присвяченого балканським сербам, Костянтин Багрянородний зазначав, що вони «*походять від неохрещених сербів, що звуться також білими, що живуть за Туркією, у місці, яке вони самі називають Боїки, де їм сусідить і Франгія, подібно і велика Хорватія, неохрещена, що зветься також білою*», додаючи, що «*ці серби жили там споконвіку*», аж поки один із їхніх князів-співправителів, «*взявши з собою половину народу (війська-ополчення), попросив притулку в ромейського імператора Іраклія*»⁴⁴. Як

⁴⁰ «...а хоча(и) и обѣ блгоч(с)тивыє да не є(д)ныхъ людє(и): сырѣчь му(ж) будє(т) моска(л) або литвинъ абѡ бо(и)ко або цыга(н), їли тє(ж) з(ѣ) жыда перехры(ст), їли за(с) жонѡ таковы(х) людє(и), а ѡ(н) правдивы(и) руснакъ козакъ украинецѣ порѡды малоро(с)си(и)ско(и)» (див.: Зіновієв К. Вірші. Приповіді посполиті / відп. ред. В. В. Німчук; підготовка тексту І. П. Чепіги. Київ: Наукова думка, 1971. № 147. С. 116 (Пам'ятки української мови ХVІІ–ХVІІІ ст. Серія художньої літератури)).

⁴¹ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 307.

⁴² Werchratskij I. Woher stammt der Name «Бойки»? S. 592.

⁴³ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 306; Стрижак О. С. Етнімія Геродотової Скіфії. С. 75; Скорик М. Про назву «Бойки». С. 6; Šafařík P. J. O zemi gmenované Bojky. S. 23, 28–29.

⁴⁴ «Γοτϵον, οτι οι Σερβλοι απο των αβαπτιστων Σερβλων, των και ασπρων

вважають, цей уривок був написаний у 950 р. чи невдовзі опісля⁴⁵ під наглядом самого імператора. Незадовго до того, 17 вересня 949 р., до Константинополя прибула дипломатична місія від східнофранкського короля Оттона I, яку очолив майнцький купець Люїтфред⁴⁶, який під час аудієнції в Магнаврі міг надати візантійському імператору всю необхідну інформацію про розташування Білої Хорватії та Білої Сербії⁴⁷.

На тлі загальноприйнятої ідентифікації Костянтинової «Туркії» з Угорщиною⁴⁸, а «Франгії» – зі Східно-Франкським

*ἐπὶ νομαζομένων, κατὰ γούνται, τῶν τῆς Τουρκίας ἐκεῖθεν κατοικούντων εἰς τὸν παρ' αὐτοῖς Βοῖκι (Βόικι) τόπον ἐπὶ νομαζόμενον, ἐν οἷς πλησιάζει καὶ ἡ Φραγγία, ὁμοίως καὶ ἡ μεγάλη Χρῳατία, ἡ ἀβαπτιστος, ἡ καὶ ἀσπρη προσαγορευομένη ἐκεῖσε τοῖνυν (οὖν) καὶ οὗτοι οἱ Σερβλοι τοῦ ἀπ' ἀρχῆς κατ' οἰκούν. Δύο δὲ ἀδελφῶν τὴν ἀρχὴν τῆς Σερβλίας ἐκ τοῦ πατρὸς διαδεξαμένων, ὁ εἰς αὐτῶν τὸ τοῦ λαοῦ ἀναλαβόμενος ἡμῖν, εἰς Ἡράκλειον, τὸν βασιλεῖα Ῥωμαίων, προσέφυγεν» (цит. за: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text ed. by GY. Moravcsik; English transl. by R. J. H. Jenkins. Washington, D. C., 1967. § 32. P. 152–153 (Corpus fontium historiae Byzantinae; vol. 1); Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, Chapters 29–36. *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia* / ed. J. B. Bury. London; New-York: The Macmillan Company, 1920. P. 28; Константин Багрянородный. Об управлении империей / ред.: Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1991. С. 140–141).*

⁴⁵ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary / ed. R. J. H. Jenkins. Washington, D. C., 2016. P. 100.

⁴⁶ Див.: Gringmuth-Dallmer H. Magdeburg und Byzanz in der Politik Ottos des Großen. *Byzanz in der europäischen Staatenwelt: Eine Aufsatzsammlung* / ed.: J. Dummer & J. Irmscher. Berlin; Boston: De Gruyter, 1983. S. 26–29; Daniel H. A. Deutschland nach seinen physischen und politischen verhältnissen Geschildert. Stuttgart: Verlag von Friedrich Bruckmann, 1863. S. 1091.

⁴⁷ Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 1880. Knj. 52. S. 142–143; див. також: Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona. Poznań, 1949. S. 206.

⁴⁸ Войтович Л. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі: матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції (Дрогобич–Трускавець–Східниця–Уріч, 1–3 червня 2017 р.)* / упоряд. В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 160; див. також: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary. P. 124; Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. S. 142; Niederle L. Slovanské starožitnosti. Praha: Bursík & Kohout, 1906. Díl 2: Původ a počátky Slovanů jižních. Svazek 1. S. 250, 276; *The early history of the Slavonic*

королівством⁴⁹, а також поширеної в історіографії тенденції до локалізації Білої Хорватії довкола Судетських гір: над Верхньою Ельбою у Північно-Східній Богемії та над Верхнім Одером⁵⁰, Генрі

settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia / ed. J. B. Bury. London; New-York: The Macmillan Company, 1920. P. 47; Lončar M, Serreqi-Jurić T. Tamno more u spisu De administrando imperio: Baltičko ili Crno? *Povijesni prilozi*. 2018. Vol. 37. № 54. S. 16, 17.

⁴⁹ Marquart J. Mas'udi's Bericht über die Slawen. *Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, T. Weicher, 1903. S. 109. Винятком є лише думка Генріха Кунстмана та Нади Клаїч, які, ґрунтуючись на дослідженні Вернера Онзорге, доводили, що термін «Франгія» може тут позначати також очолюване Беренгаром II *regnum Italie* (див.: Kunstmann H. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos? *Die Welt der Slaven: Internationale Halbjahresschrift für Slavistik*. Bd. 29. Heft 1. S. 119; Klaić N. Poganska stara ili vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta. *Croatica Christiana periodica*. 1988. Vol. 12. No. 21. S. 56). Втім, варто зазначити, що наведене уточнення було пов'язане з намаганням локалізувати Білу Хорватію (див.: Kunstmann H. Wer waren die Weisskroaten... S. 118) чи хорватську прабатьківщину (див.: Klaić N. O problemima stare domovine, dolaska i pokrstenja dalmatinskih Hrvata. *Zgodovinski časopis*. 1984. Letnik 38. Št. 4. S. 257–262, особливо S. 259, 261–262, 263–264; див. також: Klaić N. Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogeneta. *Starohrvatska prosvjeta*. 1985. Vol. 3. № 15. S. 40, 45, 51; Klaić N. Poganska stara ili vela Hrvatska... S. 51–52) в Каринтії, і поза цими гіпотезами втрачає актуальність. Тим часом обидві тези ще у 1980-х роках переконливо заперечили Петер Штір (див.: Štih P. Novi poskusi reševanja problematike Hrvatov v Karantaniji. *Zgodovinski časopis*. 1989. Letnik. 43. Št. 3. S. 327–328, 328–331; див. також: Štih P. Karantanija = stara domovina Hrvatov? *Zgodovinski časopis*. 1987. Letnik 41. Št. 3. S. 539, 542), Владімір Кошак (див.: Koščak V. Dolazak Hrvata. *Historijski zbornik*. 1987. God. 40. № 1. S. 365) та Луйо Марґетіч (див.: Margetić L. Još o dolasku Hrvata. *Margetić L. Dolazak Hrvata = Ankunft der Kroaten*. Split: Književni krug, 2001. S. 126–127). На початку XXI ст. аргументацію Нади Клаїч гостро критикував Кшиштоф Фокт (див.: Fokt K. Biali Chorwaci w Karantanii. *Studenckie zeszyty historyczne*. 2004. T. 5. S. 15, 19–20, 22). Спростовував її також Леонтій Войтович (див.: Войтович Л. Велика Хорватія і Біла Хорватія... С. 160).

⁵⁰ Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. S. 157–158, 163; Kalousek J. O rozsahu říše české za Boleslava II. *Sborník historický*. 1883. Ročník 1. Svazek 2. S. 101–102; Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs or Sorabians and the Obodriti. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1880. Vol. 9. P. 208; Niederle L. Slované starožitnosti. Praha: Brusník & Kohout, 1919. Díl 3: Původ a počátky Slovanů

Говорт⁵¹, Франьо Рачкий⁵², Йозеф Маркварт⁵³, а відтак – Френсіс Дворнік⁵⁴, Реля Новаковіч⁵⁵ та Герард Лябуда⁵⁶ небезпідставно ототожнювали білих сербів із відомими за франкськими джерелами «сорабами». Ареал їхнього розселення може бути доволі однозначно встановлений на основі низки писемних свідчень. На початку IX ст. автор однієї з редакцій офіційної хроніки Каролінгів, т. зв. «Ейнгардових анналів», під 782 р. занотував

západních. S. 193, 223; Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. Díl 5. S. 79; Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности / отв. ред. В. Д. Королюк; предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова. Москва: Наука, 1970. С. 58; Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины. *Формирование раннефеодальных славянских народностей* / ред.: В. Д. Королюк и др. Москва: Наука, 1981. С. 114; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 31; Войтович Л. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Харьков: Майдан, 2013. Т. 2. С. 79; Войтович Л. Велика Хорватія і Біла Хорватія... С. 166; Fokt K. Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. *Acta Archaeologica Carpathica*. 2003. T. 38. S. 139–140; Matla M. Czechy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014. S. 115 (Początki państw); Moździoch S. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / red. W. Chudziak. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. S. 60; Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Pisma poświęcone Oswalda Balzera*. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1937. T. 3. S. 50.

⁵¹ Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs or Sorabians... P. 182–183.

⁵² Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. S. 170, 172.

⁵³ Marquart J. Mas'udi's Bericht über die Slawen. S. 109–110.

⁵⁴ Dvornik F. The Slavs. Their Early History and Civilization. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1956. P. 27; Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary. P. 124, 130–131.

⁵⁵ Новаковић Р. Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво (Историјско-географско разматрање). Београд: Народна књига, 1977. С. 412.

⁵⁶ Konstantyn Porfyrogeneta, O Słowianach bałkańskich i ich współdziałaniu z Awarami. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 71.

інформацію про слов'ян-«сорабів» з Ельбо-Заальського межиріччя⁵⁷. Похід «у землю слов'ян, що звуться сорабамі і сидять над річкою Ельбою», під 806 р. описано в «Анналах Королівства франків»⁵⁸. Присутність сербів у цьому районі засвідчує й скомпонований у 880-х роках вступ до «Орозія короля Альфреда», де «сурбів» згадано як північних сусідів далемінців-гломачів⁵⁹, яких злокалізував згодом Тітмар Мерзебурзький між середньою течією р. Ельби і р. Кемніц⁶⁰.

У «Життєписі Карла Великого» (початок IX ст.) Ейнгард зазначав, що р. Заале розділяла тюрингів і «сорабів»⁶¹, а отже, по ній проходила межа Каролінзьких володінь⁶². Останнє узгоджується зі сло-

⁵⁷ «*Interea regi adlatum est, quod Sorabi Sclavi, qui campos inter Albim et Salam interiacentes incolunt, in fines Thuringorum ac Saxonum, qui eis erant contermini, praedandi causa fuissent ingressi*» 'Тим часом король був поінформований, що серби-слов'яни, що заселяють долини (рівнини) між Ельбою і Заале, вторглися з метою грабунку в тюринзькі та саксонські порубіжжя, з якими вони межували'» (*Annales qui dicuntur Einhardi. Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / post editorem G. H. Perzii recognovit F. Kurze. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 61).

⁵⁸ «...*in terram Sclavorum, qui dicuntur Sorabi, qui sedent super Albim fluvium*» (див.: *Annales regni Francorum (Annales Laurissenses maiores. Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / post editorem G. H. Perzii recognovit F. Kurze. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 121)).

⁵⁹ «...*be norþan Dalamentsan sindon Surpe...* 'на північ від далемінців є серби'» (цит. за: King Alfred's Orosius / ed. H. Sweet. London: N. Trübner & co., 1883. Part 1: Old-English text and latin original. P. 16; Anglosaský text a český překlad Alfrédova popisu Střední a Jihovýchodní Evropy. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debut des Slaves)* / red. J. Eisner. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. Díl 5. S. 60–61; Króla Alfreda, Opis Germanii i Słowiańszczyzny. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 58).

⁶⁰ Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / hrsg. R. Holtzmann. Berolini: Apud Weidmannos, 1935. Lib. 1. § 3. P. 6, 7 (*Monumenta Germaniae Historica. SS (MGH. SS) rer. Germ. Nova series; t. 9*).

⁶¹ «*Salam fluvium, qui Thuringos et Sorabos dividit...*» (цит. за: Einhardi Vita Karoli Magni / post G. H. Pertz recensuit G. Waitz. Hannoverae; Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1911. § 15. P. 18).

⁶² Hardt M. The Merovingians, the Avars, and the Slavs. *The Oxford Handbook of the Merovingian World* / ed.: B. Effros and I. Moreira. New-York:

вами Костянтина Багрянородного про межування білих сербів із Франгією. Тим часом згадка «*регіону, що зветься Сорби*» з 50 жупами чи осередками полісного типу⁶³ в переліку безпосередніх сусідів Східно-Франкського королівства на півночі від Дунаю⁶⁴, який складає першу частину т. зв. «Баварського географа» (середина IX ст.⁶⁵), доводить, що полабські серби творили окреме територіальне утворення, гідне уваги інформаторів візантійського імператора.

З огляду на локалізацію Білої Сербії у Полаб'ї, Франьо Рачкий, Йозеф Маркварт, Любор Нідерле, Михайло Грушевський, Анрі Грегуар, Герард Лябуда, Бого Графенауер та Гінц Шустер-Шевц вбачали

Oxford University Press, 2020. P. 431; Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań, 1976. S. 170.

⁶³ Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. S. 56; Rosik S. O «rozpoznawaniu» civitas w świecie słowiańskich plemion (tzw. Geograf Bawarski a łacińskie przekazy z XI–XII w.). Uwagi do dyskusji nad kształtowaniem się pojęcia grodu. *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej: społeczeństwo, gospodarka, ideologia* / red.: K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch. Wrocław; Głogów, 2014. S. 37–38; Вацеба Р. Система влади у сербських князівствах Ельбо-Заальського межиріччя у IX – на початку X ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2018. Вип. 67. С. 87, 93.

⁶⁴ «*Iuxta illos (est) regio quae uocatur Surbi. in qua regione plures sunt quae habent ciuit(ates) L 'Поряд з ними область, що зветься Сорби, у якій області численні є, що мають 50 жуп'. ... Iste sunt regiones quae terminant in finibus nostris 'Це – області, які межують із нашими землями'*» (див.: *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii. Bayerische Staatsbibliothek*. Clm 560. Fol. 149 v.–150 r. URL: http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00079145/image_320; *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* (Опис градів і земель на північ від Дунаю); Войтович Л. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 50; *Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju. Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN i Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 56).

⁶⁵ Більш докладно про датування джерела див.: Коматина П. Славянские этнонимы «Баварского географа»: Историко-лингвистический анализ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2020. № 1. С. 108–109; Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 47–48; Fritze W. Die Datierung des Geographen Bavarus und die Stammesverfassung der Abotriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1952. T. 21. S. 326–342.

у хоронімі *Воїки* викривлену форму назви *Богемія*⁶⁶. Хоча засвідчений у франкських джерелах ареал розселення полабських сербів знаходився за межами Чеської котловини, існують доволі переконливі індикатори того, що первинно він включав також землі на північному заході Богемії. За словами Леха Лецієвича, тамтешні племена лемузів та пшов'ян, а можливо й літомержичів та дечан, за особливостями поховального звичаю і керамічної продукції були дуже подібними до сербів⁶⁷, що мешкали з іншого боку Рудних гір. Збереження пам'яті про сербську приналежність пшов'ян⁶⁸ у X ст., тобто в часи Костянтина Багрянородного, простежується на основі найдавніших агіографічних творів, присвячених постаті св. Людмили – дружини чеського князя Борживоя: зі слів її правнука⁶⁹, монаха Крістіана, відомо про походження княгині з краю пшов'ян, що мешкали у Богемії, навпроти гирла р. Влтава⁷⁰, у той час як слов'я-

⁶⁶ Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. S. 152; Marquart J. Mas'udi's Bericht über die Slawen. S. 110; Niederle L. Slovanské starožitnosti... Díl 2. Sv. 1. S. 251, 275; Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Видавниче Товариство «Книгоспілка», 1954. Т. 1: До початку XI віка. С. 213; Grégoire H. L'Origine et le Nom des Croates et des Serbes. *Byzantion. International Journal of Byzantine Studies*. 1944–1945. Vol. 17. P. 98; Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie... S. 206; Grafenauer B. Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. *Historijski zbornik*. 1952. Godina 5. Br. 1–2. S. 23; Schuster-Šewc H. Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica*. 1986. T. 12. S. 280. Див. також: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary. P. 130–131.

⁶⁷ Leciejewicz L. Słowianie zachodni... S. 63; Váňa Z. Die Keramik der Slawischen Stamme in Ostdeutschland. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debut des Slaves)* / red. J. Eisner. Praha: ČSAV, 1960. T. 3. S. 168; Fritze W. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1979. Bd. 28. № 3. S. 523.

⁶⁸ Kalousek J. O rozsahu říše české... S. 101; Preidel H. Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens. Gräffelfing bei München: Edmund Gans Verlag, 1957. Bd. 2. S. 39; Илустер-Шевц Г. Возникновение западно-славянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития. *Вопросы языкознания*. 1983. № 2. С. 40; Сказания о начале Чешского государства... С. 108.

⁶⁹ Třeštík D. Přemyslovec Kristián. *Archeologické rozhledy*. 1999. Ročník 51. Číslo 4. S. 602–613.

⁷⁰ «Ludmilam, filiam Slauiboris comitis ex provincia Sclavorum, que Psow antiquitus nuncupabatur, nunc a modernis ex ciuitate nouiter constructa Myelnik

номовне «Житіє» інформує, що вона «була з землі сербської, дочкою сербського князя»⁷¹. Співставивши ці свідчення, засновник кафедри чеської історії у Празькому університеті⁷² Йосеф Калоусек дійшов висновку, що поруч із хорватами у Богемії могли жити й серби, які пізніше почали зватися пшов'янами⁷³. Окрім того, терени між правим берегом Нижньої Влтави, Верхньою Ельбою і Рудними горами, очевидно, стали відправною точкою, з якої білі серби на зламі VI–VII ст. колонізували Ельбо-Заальське межиріччя⁷⁴. Тож цілком можливо, що балканські серби походили саме з богемської частини Білої Сербії.

Серед головних критиків ототожнення «місцевості *Βοΐκι*» з Богемією варто згадати П. Шафарика, Г. Говорта і М. Худаша. Усі троє пов'язували свідчення Костянтина Багрянородного про «*Βοΐκι τόπος*» з українськими бойками. У ході полеміки дослідники висунули цілком слушне застереження щодо неможливості утворення візантійським автором трактату «Про управління імперією» чи його німецьким інформатором слов'янської плюрально-демінутивної форми на *-кі* від давньогерманського хороніму *Boiohemia* чи

vocitatur» (цит. за: Křišťanův Život Sv. Ludmily a Sv. Václava / přeložil J. Truhlář. *Prameny dějin Českých*. Praha: Nákladem Musea království českého, 1873. Díl 1: Životy svatých a některých jiných osob nábožných. § 3. S. 204); Стосовно локалізації пшов'ян та згаданого автором Мельніка див.: Novotný V. *České dějiny*. Praha: Jan Laichter, 1912. Díl 1. Část 1: Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. S. 507–508; Сказания о начале Чешского государства... С. 108.

⁷¹ «Блажена Людмила бліше отъ зѣмля сербьскыа, князѣ сербьскаго дщи» (цит. за: Život Sv. Lidmily / vydal J. Kolář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1. S. 123). Див. також: Проложное житие Людмилы. *Сказания о начале Чешского государства*... С. 107–108.

⁷² Štaif J. Josef Kalousek: A Half-Forgotten First Professor of Bohemian History at Prague University. *Prague Economic and Social History Papers*. 2017. Vol. 25. Issue 1. P. 7.

⁷³ Kalousek J. O rozsahu říše české za Boleslava II... S. 101.

⁷⁴ Fritze W. Zur Bedeutung der Awaren... S. 523; Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. (культура пражского типа). Москва: Наука, 1976. С. 142, 160; Рудь М. О. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. *Історичний журнал*. 2010. № 1–3. С. 155; Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischen Materials. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. S. 69; Dušek S. Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 1983. S. 29.

Beheim 'батьківщина бойів'⁷⁵. Цю суперечність могло б пояснити подібне написання літер каппа та мю у візантійській графіці X–XI ст., яке, на думку Анрі Грегуара та Бого Графенауера, пізніше призвело до хибного прочитання слова *Воїм* як *Воїки*⁷⁶. Проте, якщо виходити з тези І. Лябуди, що вираз «*Воїки τόπος*» був дослівною калькою від назви *Voiohaetum*⁷⁷, то прочитання *к* як *мю* в слові *Воїки* не матиме сенсу, адже у гіпотетичній контрагованій формі *Воїм* літера *μ* є залишком від другої частини словосполучення, утвореної від давньогерманського слова *heim* (*haima) 'місцина, край', яке візантійський автор змістовно передав безпосередньо по тому за допомогою грецького поняття *τοπος*. До того ж транскрибування писарем назви *Boiki*, а не *Boimi*, узгоджується зі словами імператора, що ця назва побутувала серед самих білих сербів. Таким чином, наведений вище лінгвістичний аргумент П. Шафарика – М. Худаша залишається в силі. Водночас варто зазначити, що він не стільки заперечує локалізацію «місцевості Боіки» у Чеській котловині, скільки доводить побутування серед слов'ян назви *Бойки* у X ст., підтверджуючи слова самого імператора.

В одному з моїх досліджень богемський контекст, у якому назва *Бойки* вжита у трактаті «Про управління імперією», пояснено так: балканські серби могли зберегти пам'ять про давнішу міграцію з Українського Прикарпаття до Полаб'я, а Костянтин Багрянородний – невдало узгодити народне передання з інформацією про їхнє прибуття з Білої Сербії⁷⁸. Проте це припущення не про-

⁷⁵ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 306; Šafařík P. J. O zemi gmenované Bojky. S. 28–29; Šafařík P. Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný. Okres gruhý. Od L. 476 před Kr. až do L. 988 po Kr. *Pavla Jos. Šafaříka sebrané spisy / upravil J. Jireček*. Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského, 1863. Díl 2: Starožitnosti slovanské okresu druhého. S. 260; Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part I. The Croats. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1878. Vol. 7. P. 326.

⁷⁶ Grégoire H. L'Origine et le Nom des Croates et des Serbes... P. 98; Grafenauer B. Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta... S. 23.

⁷⁷ Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona... S. 206.

⁷⁸ Вацеба Р. До питання про участь білих хорватів в етногенезі верхньолужичан. *Україна і Хорватія: історичні паралелі: матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції (Дрогобич–Трускавець–Східниця–Уріч, 1–3 червня 2017 р.)* / упоряд. В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 132.

ливає світло на генезу самої назви *бойки*. Коли б вона утворилася від вживаної частиною верховинців частки *бойє*, антропоніму *Бойко* чи слів *віл*, *бойкий*, *боятися* або ж, якби українські бойки справді були нащадками кельтських бойів, як це стверджували Іван Вагилевич⁷⁹ та Олексій Стрижак⁸⁰, у представників етнографічної групи, яку на сьогодні прийнято називати «бойками», не сформувався б стереотипний образ «бойка» як іншого, чужого. Щонайбільше у частині випадків вони просто уникали б асоціації з цією назвою, але не висміювали «бойка» у своїх коломийках.

Із цієї перспективи етнографічно зафіксовані особливості слововжитку назви *бойки* на самій Бойківщині у XIX ст. найкраще врахував І. Франко. Як видно з мимохідь зробленого ним здогаду, що розвиває погляди О. Партицького⁸¹, спершу слов'янські предки верховинців називали «бойками» кельтських бойів, які раніше жили на колонізованих ними землях, а відтак мешканці навколишніх теренів почали асоціювати з цією назвою вже й самих слов'ян, які оселились на їхньому місці⁸². Втім, навіть ця версія не пояснює, чому верховинці вважали, що бойки мешкають на околицях Львова. Варто зазначити, що І. Франко справедливо обумовив актуальність своїх слів віднайденням реальних доказів присутності бойів в Українських Карпатах⁸³. Позаяк цього досі не відбулося, запропоновану І. Франком модель словотвору доцільно спробувати перенести туди, де контакт слов'ян з етнонімом кельтських бойів, принаймні за посередництвом германського хороніму *Voiohaetum*, є беззаперечним⁸⁴, а саме

Див. також: Вацеба Р. М. Виникнення Білої Сербії у світлі тюринзької політики Меровінгів. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1(17). С. 43.

⁷⁹ Wahylewicz D. J. Bojkowé, lid ruskosłowanský... S. 37–40.

⁸⁰ Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. С. 75–76.

⁸¹ Партицкий О. Старинна історія Галичини. С. 361.

⁸² «Коли справді є сліди, що Кельти-Бойї були в наших горах, то їх назва могла лишити ся в пам'яті люду, хоча самі Бойї й потонули в хвилях історії. Пізніший поселенці, що засіли сю землю, не називали себе Боями, але Підгіряне, давніший сусіди Бойів, називали їх ім'ям своїх же братів-Русинів, що засіли в горах. Таким способом вияснилось би те дивне явище, що Підгіряне називають гірняків Бойками, а ті й чути не хочуть про сю назву» (див.: Франко І. Уваги про походжене назви Бойки. С. 147–148).

⁸³ Там само. С. 147.

⁸⁴ Váňa Z. The World of the Ancient Slavs / transl. by T. Gottheiner. London: Orbis Publishing, 1983. P. 29.

на пізніші чеські землі. Саме там мешкали кельтські бойї, і саме на ці терени як місце локалізації «місцини Бойки» вказує контекст етнополітичної географії Костянтина Багрянородного.

Певні застереження стосовно ідентифікації «*Βοῖκι τόπος*» з Богемією могло б викликати твердження імператора, що білі серби «жили там віддавна (*καὶ οὗτοι οἱ Σέρβλοι τὸ ἀπ' ἀρχῆς κατ'οἶκον*)», бо слов'яни оселилися в Богемії лише у другій третині VI ст.⁸⁵, тобто менше ніж за століття до міграції білих сербів на Балкани, яку в трактаті «Про управління імперією» віднесено до часів василевса Іраклія⁸⁶. Однак із того, що Костянтин Багрянородний ототожнював «Велику» (Карпатську) Хорватію з «Білою» (Судетською)⁸⁷, а також вважав, що один і той самий край може одночасно зазнавати нападів з боку «франків» (саксонців) і «пачинакітів»⁸⁸ (печенігів)⁸⁹, стає зрозуміло, що шестисоткілометрової відстані, яка відділяє Українське Прикарпаття від Чеської котловини, для нього просто не існувало. Тому, навіть якби імператору було відомо про походження слов'ян із західноукраїнського лісостепу, то це однаково слугувало би для нього радше підтвердженням «споконвічного» проживання сербів на теренах Богемії.

Один із головних аргументів П. Шафарика супроти використання слов'янами назви *Бойки* як відповідника германського хороніму *Богемія* полягав у тому, що цю роль нібито від самого початку

⁸⁵ Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie... S. 161; Třeštík D. Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. S. 22–23, 50; Профантова Н. Славяне на территории Чехии и их контакты в VI–VII вв. *Stratum plus*. 2015. № 5. С. 113.

⁸⁶ Див.: прим. № 44.

⁸⁷ «Ὅτι ἡ μεγάλη Χρῳατία, ἡ καὶ ἄσπρη ἐπονομαζομένη» (див.: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio... § 31, 32. P. 152–153; Constantine Porphyrogenetos. De Administrando Imperio, Chapters 29–36... P. 27–28).

⁸⁸ «Ὅτι ἡ μεγάλη Χρῳατία ... ὡς συνεχέστερον πραιδευόμενοι παρά τε τῶν Φράγγων καὶ Τοῦρκων καὶ Πατζινάκιδων» (цит. за: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio... § 31. P. 152; Constantine Porphyrogenetos. De Administrando Imperio, Chapters 29–36... P. 27).

⁸⁹ Войтович Л. Велика Хорватія і Біла Хорватія... С. 160–161; Войтович Л. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник: зб. наук. праць*. 2004. Вип. 8. С. 39; Войтович Л. Повертаючись до хорватів... С. 74; Майоров А. В. Великая Хорватия... С. 45, 67.

виконувала назва *Чехи* ‘Чехія’⁹⁰. Однак, як зазначав Ф. Рачкий, до Х ст. чехи були лише одним із кількох богемських племен, а їхній етнонім, вперше згаданий автором «Хроніки Муассака» у 805 р. у формі «*Cichu-Windones*»⁹¹, означав тоді мешканців конкретного племінного ареалу в центральній частині Богемії і тільки пізніше дав назву всій країні⁹². Від початку ХХ ст., коли цю концепцію вслід за Вацлавом Томеком⁹³ прийняв Вацлав Новотний⁹⁴, уявлення про формування чеського народу на основі кількох чи навіть кільконадцяти невеликих племен стало хрестоматійним⁹⁵. Альтернативну думку, що сягає своїми витокami наукової спадщини Франтішека Палацького (1798–1876)⁹⁶, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відстоював Душан Тржештик. Видатний чеський медієвіст намагався довести, що в Чеській котловині ніколи не існувало інших племен (*gentes*), окрім чехів, які вже невдовзі після заселення регіону слов’янами мали б кристалізуватися в етнічно гомогенне, хоч пізніше фрагментоване на множину князівств «велике плем’я» (*gens*)⁹⁷. Втім, тотожності семантичного значення етнонімів *чехи* та *богеми* у IX ст. суперечить аналіз свідчень «Хроніки Муассака» та Тілійських анналів за 805 р.

⁹⁰ Šafařík P. J. O zemi gmenované Bojky. S. 28.

⁹¹ Chronicon Moissiacense. MGH. SS / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. T. 1. P. 307.

⁹² Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. S. 152, 158–159.

⁹³ Tomek V. V. O starém rozdělení Čech na župy a pozdějším na kraje. *Časopis Musea království Českého*. 1859. Ročník 33. Svazek 2. S. 182.

⁹⁴ Див.: Novotný V. České dějiny... Díl 1. Část 1. S. 509–510.

⁹⁵ Нидерле Л. Славянские древности / пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хозанова; ред. А. Л. Монгайта. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. С. 120–121; Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej... S. 49; Погов А. И. Жизнеописания первых чешских князей в древнерусской письменности и культуре. *Сказания о начале Чешского государства*... С. 5; Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности... С. 101; Váňa Z. The World of the Ancient Slavs... P. 174, 177–178; Matla M. Czechy. S. 30–32.

⁹⁶ Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Praha: B. Kočí, 1907. Sv. 1. S. 26. Див. також: Matla M. Czechy. S. 30; Třeštík D. Počátky Přemyslovců... S. 54.

⁹⁷ Třeštík D. Počátky Přemyslovců... S. 18, 63–69, 74; Тржештик Д. Возникновение славянских государств в Среднем Подунавье. *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.)* / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1991. С. 82.

В обидвох текстах чехи («*Cichu Windones*»⁹⁸ та «*Cinu*»⁹⁹) виступають головною ціллю військової експедиції Карла Молодшого. Попри те, що усі інші хроністи, описуючи ці події¹⁰⁰, користуються винятково варіаціями слів *богеми* («*Behe(i)mi*»¹⁰¹, «*Boemi*»¹⁰², «*Beheimis*»¹⁰³, «*Beheimos*»¹⁰⁴, «*Boemanos*»¹⁰⁵, «*Bohemos*»¹⁰⁶, «*Beowinidis*»¹⁰⁷) та *Богемія* («*Peehaim*»¹⁰⁸, «*Beheim*»¹⁰⁹, «*Bohemiam*»¹¹⁰), Ранні Мецьські аннали містять явну вказівку на те, що мова не йшла про богемів загалом: як видно з цього джерела, каролінзькі армії спершу в трьох різних місцях подолали гірські бар'єри Чеського масиву і, прибувши на Богемську рівнину («*in planicie Behaim*»), замельдувалися там Карлові Молодшому, а зойно тоді, вочевидь, вже перебуваючи над

⁹⁸ Chronicon Moissiacense. *MGH. SS...* T. 1. P. 307; Annales Tiliani. *MGH. SS...* T. 1. P. 223.

⁹⁹ Annales Tiliani... P. 223.

¹⁰⁰ Добірку відповідних уривків із джерел див. у праці: Třeštík D. Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871 / przekł. E. H. Kaczmarek; red. nauk. przekł. P. Żmudzki. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. S. 98.

¹⁰¹ Annales regni Francorum... P. 120; Reginonis Chronicon. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* / ed. F. Kurze. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. P. 65 (*MGH. SS rer. Germ.*).

¹⁰² Reginonis Chronicon... P. 65.

¹⁰³ Annales Maximiniani. *MGH. SS* / ed. G. Waitz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1881. T. 13. P. 23.

¹⁰⁴ Annales Sithienses. *MGH. SS...* T. 13. P. 37; Annales Weissemburgenses. *MGH. SS* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1839. T. 3. P. 41; Annales Althahenses maiores / ed. E. L. B. ab Oefele. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. P. 4 (*MGH. SS rer. Germ.*).

¹⁰⁵ Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhardo Fuldensibus Seligenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripti cum continuationibus Ratisbonensi et Althahensibus / post editionem G. H. Pertzii recognovit F. Kurze. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. P. 16 (*MGH. SS rer. Germ.*).

¹⁰⁶ Annales Quedlinburgenses / hrsg. M. Giese. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2004. P. 437 (*MGH. SS rer. Germ.*; t. 72).

¹⁰⁷ Historia Langobardorum codicis Gothani / ed. G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. P. 11.

¹⁰⁸ Annales Guelferbytani. *MGH. SS...* T. 1. P. 46.

¹⁰⁹ Annales Lobienses. *MGH. SS...* T. 13. P. 230.

¹¹⁰ Herimanni Augiensis chronicon. *MGH. SS* / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1843. T. 5. P. 101.

р. Огрже¹¹¹, під його командуванням вторглися у край супротивника («*ipsam regionem invadit*»)¹¹². Дунаш Тржештик пояснював це помилкою хроніста¹¹³ і наголошував на тому, що поняття *regio* у Ранніх Мецьких анналах завжди означає усю Богемію¹¹⁴. Однак наявне у першій частині Баварського географа формулювання «*regio quae uocatur Surbi, in qua regione plures sunt*»¹¹⁵ доводить, що слово *regio* могло навіть у тому самому реченні паралельно вживатися як стосовно більших територіальних утворень, так і стосовно їхніх конституюючих складових, тобто одиниць вищого і нижчого рівнів водночас. Білосербські *regiones*, використовуючи термінологію Д. Тржештика, якраз і можна було б окреслити як типові «малі племена», еквівалентні богемським лучанам, лемузам чи пшов'янам. Окрім того, якщо зважити на факт, що в усій франкській наративній традиції слов'янський етнонім *чехи* трапляється лише двічі й обидва рази стосується саме подій 805 р., то аналізований контроверсійний аспект синхронного повідомлення Ранніх Мецьких анналів не виглядає випадковим.

Щось мало спонукати автора Тілійських анналів, який, пишучи про повторний похід мужів із Баварії, Алеманії та Бургундії до Чехії, вже під наступним, 806 р., використав словосполучення «*in terram Behem*»¹¹⁶, щоб означити мету ранішої кампанії формулюванням

¹¹¹ «...et tunc perrexerunt super Fergunna. Et venerunt ad fluvium qui vocatur Araga illi tres hostes insimul, et inde venerunt ad Camburg, qui et [illum obsiderunt, et] vastaverunt regionem illam in circuitu, [in ista parte] Albiae [et ultra Albiam]». (цит. за: Chronicon Moissiacense. MGH. SS... T. 1. P. 308); Třeštlík D. Powstanie Wielkich Moraw... S. 103.

¹¹² «Venientes autem undique in planicie Behaim, universi principes diversarum gentium in conspectum regis Caroli pervenerunt. Castra metati sunt autem haud procul á sé illi innumerabiles exercitus distantes. Caroli autem regis et principum eius qui cum eo erant imperio usus totus ille exercitus ipsam regionem invadit» (цит. за: Annales Mettenses Priores / primum recognovit B. de Simson. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905. P. 94).

¹¹³ Třeštlík D. Powstanie Wielkich Moraw... S. 103.

¹¹⁴ Ibid. S. 105.

¹¹⁵ Descriptio civitatum et regionum... Bayerische Staatsbibliothek. Clm 560. Fol. 149 v.–150 r.; Descriptio civitatum et regionum... Войтович Л. Галицько-волинські етюди... С. 50; Opis grodów i ziem... S. 56.

¹¹⁶ Annales Tiliani... P. 224.

«*terra Sclavorum, qui vocabantur Cinu*»¹¹⁷. Подібно і автор Хроніки Муассака, укладаючи повідомлення за 805 р. на основі інформації з втраченого на сьогодні продовження Лоршських анналів, що, як вважають, походила від безпосередніх учасників походу Карла Молодшого на чехів¹¹⁸, уник використання терміна *богеми*¹¹⁹. Очевидно, в обидвох випадках причина полягала в тому, що у 805 р., на відміну від кампанії 806 р., каролінзьким силам протистояло лише одне центральне плем'я чехів, а не загал богемських племен. Саме в такому разі стає зрозуміло, як Карл Молодший зі своїм військом міг, перебуваючи у Богемії, водночас знаходитися за межами території

¹¹⁷ Ibid. P. 223.

¹¹⁸ Třeštík D. Powstanie Wielkich Moraw... S. 98; див. також: Rossignol S. Les Daleminciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe–XIe siècle). *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge* / sous la direction de R. Keller et L. Sarti. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2018. P. 140.

¹¹⁹ Заміну назви «*Cichu Windones*» на «*Beu-Widines*» у пізнішіх віднайденіх рукописі Хроніки Муассака (див.: Ex Chronico Moissiacensi. MGH. SS / ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. T. 2. P. 258) не можна пов'язувати з автором оригінального тексту, бо, коли поглянути на повний ряд графічних форм, наведених у серії «Пам'ятки німецької історії» (див.: Chronicon Moissiacense. MGH. SS... T. 1. P. 307; Ex Chronico Moissiacensi. T. 2. P. 258), та взяти до уваги прийменники, то стає очевидним, що поява варіанта «*Beu-Widines*» була радше наслідком серії помилок під час переписування («ad Cichu Windones» → «ad euhuvidines» → «abeuhuvidines» → «ad Beu-Widines»). Позаяк форма «*Cichu*» є найближчою до відомого з пізніших слов'яномовних пам'яток (див.: Сказання о начале Чешского государства... С. 36, 37, 43, 61) етноніму чехи, саме вона мала бути первинною. Викривлення у зворотному напрямку передбачало би неймовірний збіг і, враховуючи каталонське походження джерела (Collins R. Charlemagne. Toronto: University of Toronto Press, 1998. P. 6), є дуже маловірогідним. З-поміж трьох реконструйованих вище трансформацій свідомою могла бути лише остання, адже переписувач, очевидно, знав назву «*Beuwiniitha*», паралельне використання якої у франкському середовищі засвідчують дещо пізніші Ксантенські аннали: «...*contra Boemitanos perrexit, quos nos Beuwiniitha vocamus*» (цит. за: Annales Xantenses qui dicuntur. *Annales Xantenses et Annales Vedastini* / ed. B. de Simson. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909. P. 15 (MGH. SS rer. Germ.); див. також: Třeštík D. Počátky Přemyslovců... S. 52, 492). У формі «*Beowinidi*» вона вживається також у т. зв. «Лангобардській історії за кодексом з Готи», що була укладена при дворі Піпіна Італійського у 806–810 pp. (див.: Historia Langobardorum codicis Gothani... P. 11).

ворожого князівства. І це припущення також пояснює, чому у 805 р. супротивників Карла Молодшого очолював один князь, на ім'я Лех¹²⁰, хоча надалі в офіційному каролінзькому історіописанні суб'єктом військово-політичного процесу з боку богемів завжди є множина князів¹²¹. Отже, поняття *богеми* і *чехи* на початку IX ст. мали мати різне семантичне значення. Інакше використання каролінзькими авторами слов'янської назви не мало би сенсу.

Актуальність цього висновку стосовно другої половини IX – першої третини X ст. доводить аналіз життєписів св. Вацлава та св. Людмили, що були укладені впродовж кількох десятиліть після їхньої мученицької смерті. В обидвох найдавніших слов'яномовних версіях «Житія Св. Вацлава» (т. зв. «Легенді Востокова» та Мінейній редакції) зазначено, що батько святого, Вратислав, жив «у Чехії (в Чехах¹²², в Чехехъ¹²³)». Пізніше проти Вацлава змовляються «чеські мужі (мужи чеськы¹²⁴, мужіє Чаховскы¹²⁵)». Однак далі агіографи згадують про втечу матері вбитого братом Вацлава, Драгомири, «у Хорватію (в Хорваты¹²⁶, въ Кроваты¹²⁷)», яку в історіографії переважно ідентифікують із землею білих хорватів на північному сході Богемії¹²⁸. Водночас із використаного у слов'яно-

¹²⁰ Annales Mettenses Priores... P. 94; Annales regni Francorum... P. 120; Annales Tiliani... P. 224; Annales Maximiniani... P. 23; Annales Fuldenses... P. 16; Reginonis Chronicon... P. 65; Annales Lobienses... P. 230; Annales Quedlinburgenses... P. 437; Herimanni Augiensis chronicon... P. 101.

¹²¹ Annales Fuldenses... P. 35, 47, 76, 131; The Annals of Fulda / transl. and annotated by T. Reuter. Manchester; New-York: Manchester University Press, 1992. P. 24, 38, 68, 137 (Ninth-century histories; vol. 2). Див. також: Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности... С. 99.

¹²² Востоковская легенда. Сказания о начале Чешского государства... С. 36, 39, 41.

¹²³ Минейная редакция жития Вячеслава. Сказания о начале Чешского государства... С. 60, 64; III. Život Sv. Václava / vydal J. Kolář. Prameny dějin Českých. Díl 1: Životy svatých a některých jiných osob nábožných. S. 127.

¹²⁴ Востоковская легенда... С. 37, 43, 53.

¹²⁵ Минейная редакция жития Вячеслава... С. 61, 65; III. Život Sv. Václava... S. 129.

¹²⁶ Востоковская легенда... С. 38, 55.

¹²⁷ Минейная редакция жития Вячеслава... С. 63, 67; III. Život Sv. Václava... S. 133.

¹²⁸ Tomek V. V. O starém rozdělení Čech na župy... S. 193; Rački F. Biela Hrvatska i biela Srbija. S. 157–158; Войтович Л. Повертаючись до хорватів... С. 79; Сказания о начале Чешского государства... С. 58.

мовному «Житії Св. Людмили» формулювання «Блаженаа Людмила блше отъ зѣмля сербьскыа, княѣа сербьскаго дщи, и отдана бысть за чешьскаго княѣа, именемъ Боривои»¹²⁹ стає зрозуміло, що, на думку автора, також і богемські пшов'яни, принаймні в часи князя Борживоя, до чехів не належали. У поліетнічний образ Чеської котловини напередодні становлення держави Пржемысловичів добре вписується й маловідома легенда про зустріч згаданого вище князя Борживоя з відлюдником на ім'я Іван, який виявився «хорватським королевичем»¹³⁰.

З іншого боку, послідовне та ексклюзивне використання франкськими анналастами варіацій етноніму *богеми* в усіх подальших згадках про мешканців Чеської котловини після 805 р., яке Д. Тржештик інтерпретував як аргумент на користь існування тут єдиного *gens*-у¹³¹, а особливо поява назви *Beheimare* поряд з ободритами, вільцями, далемінцями, мораванами та іншими прикордонними слов'янськими *gentes* у переліку Баварського географа¹³², дає змогу припустити, що певне збірне поняття на означення загалу населення Богемії побутувало тоді й серед самих слов'ян. Однак, як показано вище, ним не була назва *чехи*. У добі міграції цього зумовленого політичними обставинами новоутворення¹³³ очевидно взагалі не існувало. Натомість, прибувши до Чеської котловини у другій третині VI ст.¹³⁴, слов'яни, вочевидь, зіткнулися з германською назвою цього краю – *Voiohaetum* 'місцина бойів'. Оскільки терени були знелюднені внаслідок відходу основної маси

¹²⁹ «Блаженаа Людмила блше отъ зѣмля сербьскыа, княѣа сербьскаго дщи, и отдана бысть за чешьскаго княѣа, именемъ Боривои» (цит. за: Život Sv. Lidmily... S. 123). Див. також: Проложное житие Людмилы... С. 107–108.

¹³⁰ «О пустыннике Иванѣ, королевичѣ корвацкомѣ... Он же рече: "Азъ есмь Иванъ корвацкой..."» (цит. за: I. Život Sv. Ivana / vydal J. Kolář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1. S. 111).

¹³¹ Třeštík D. *Počátky Přemyslovců*... S. 64.

¹³² *Descriptio civitatum et regionum...* Bayerische Staatsbibliothek. Clm 560. Fol. 149 v.–150 r. ...

¹³³ Жих М. И. Славянский правитель Само и его «держава» (623–658). Источники, локализация, социально-политическая организация, историческое значение. Санкт-Петербург, 2019. С. 69.

¹³⁴ Labuda G. *Pierwsze państwo słowiańskie*... S. 161; Třeštík D. *Počátky Přemyslovců*... S. 22–23, 50; Профантова Н. Славяне на территории Чехии... С. 113.

маркоманів і лангобардів до Баварії та Паннонії¹³⁵, а слов'янські іммігранти належали до різних етнополітичних об'єднань¹³⁶, загальне означення мешканців Богемії у слов'янській мові мало утворитися від назви самого краю. Подібно на основі дослов'янського хороніму *Caranta/Carenta*¹³⁷, що походить від кельтського чи навіть до-

¹³⁵ Dvornik F. The Slavs... P. 32; Třeštík D. Počátky Přemyslovců... S. 20, 22, 36–38; Профантова Н. Славяне на территории Чехии... С. 98.

¹³⁶ На це вказують відмінності у поховальній обрядовості: межа ареалів поширення плоских урнових та курганных кремаційних поховань розділяє Чеську котловину навпіл (див.: Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. Cz. 2: Analiza. Wnioski. S. 221–222, Załącznik: Ryc. 56, 57, 58; Brather S. Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin; New-York: Walter de Gruyter, 2001. S. 261), а також факт збереження частиною богемських слов'ян хорватського та дулібського етнонімів, які трапляються на теренах західноукраїнського лісостепу, тобто в межах ареалу, який у світі співставлення мовознавчих (див.: Udolph J. Heimat und Ausbreitung slawischer Stämme aus namenkundlicher Sicht. *Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses (Berlin, 06.–10. Oktober 2014)* / hrsg. F. Biermann, Th. Kersting und A. Klammt. Langenweißbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, 2016. Teilband 1. S. 97–98; Udolph J. Expansion slavischer Stämme aus namenkundlicher und bodenkundlicher Sicht. *Onomastica*, 2016. Rocznik 60. S. 229, 231; Jasiński T. Rozważania o praojczyźnie Słowian. *Historia Slavorum Occidentis*. 2020. No. 2(25). S. 87) та археологічних (див.: Třeštík D. Počátky Přemyslovců... S. 18–19; Wołoszyn M. Slawen von der Ostsee beim byzantinischen Kaiser Maurikios um 595? Zur Glaubwürdigkeit der Überlieferung bei Theophylaktos Simokates, *Historiae VI.2. Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses (Berlin, 06.–10. Oktober 2014)* / hrsg. F. Biermann, Th. Kersting und A. Klammt. Langenweißbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, 2016. Teilband 1. S. 62) напрацювань зі свідченням Йордана про розселення склавинів (див.: *De origine actibusque Getarum. Iordanis Romana et Getica* / ed. Th. Mommsen. Berolini: Apud Weidmannos, 1882. Lib. 5. § 35. P. 63) і пізнішим повідомленням Баварського географа про черв'ян (див.: Войтович Л. «Баварський географ»... С. 51, 65) виглядає найвірогіднішою вихідною точкою слов'янських міграцій до Чеської котловини (див.: Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie... S. 184, 218–219; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття... С. 15, 37).

¹³⁷ Štih P. The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic: select Papers on Slovene Historiography and Medieval History. Leiden;

кельтського слова **kar(r)-/*karant-* ‘камінь, скеля’¹³⁸, виникла назва літописних хорутан – слов’янського народу, що сформувався у Східних Альпах, на теренах сучасної Австрії. Як доводить Пауль Гляйршер, перейнявши вже існуюче чужорідне означення регіону, слов’янські іммігранти додали до нього типову для своїх племінних назв географічного походження кінцівку *-’anel/-’ene*, утворивши етнонім *карантани*¹³⁹.

Не менш показовою етимологічною моделлю, що досі залишала не реконструйованою, є генеза вперше згаданої в Ейнгардовому «Життєписі Карла Великого»¹⁴⁰ і т. зв. «Ейнгардових анналах»¹⁴¹ самоназви полабослов’янських вільців – *Welatabi*¹⁴². Задовго до каролінзьких хроністів, у II ст. н. е., александрійський вчений Клавдій Птолемей згадував, що біля «Венедської» (Іданської) затоки мешкають «вельти» (*Ουέλται*)¹⁴³. З огляду на співзвучність цього етноні-

Boston: Brill, 2010. P. 111 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450; vol. 11).

¹³⁸ Gleirscher P. Karantanien – Slawisches Fürstentum und bairische Grafschaft. Klagenfurt; Ljubljana; Wien: Mohorjeva/Hermagoras Verlag, 2018. S. 154.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ «*Sclavis, qui nostra consuetudine Wilzi, proprie vero, id est sua locutione, Welatabi dicuntur* ‘слов’янами, яких нашим звичаєм вільці, буквально ж, на своїй мові, велатаби називаються’» (цит. за: Einhardi Vita Karoli Magni... § 12. P. 15).

¹⁴¹ «*Natio quaedam Sclavorum est in Germania, sedens super litus oceani, quae propria lingua Welatabi, francica autem Wiltzi vocatur* ‘Є в Германії певний слов’янський народ, що сидить над берегами Океану, котрий своєю мовою Велатабами, франкською ж Вільцями називається’» (цит. за: Annales qui dicuntur Einhardi... P. 85).

¹⁴² Пізніше цей етнонім зустрічається у Кведлінбурзьких та Санкт-Галленських анналах, творах Ноткера Губатого, Адама Бременського і Саксонського анналаста: «*Sclavi, qui dicuntur Weletabi*» (див.: Annales Sangallenses maiores. MGH. SS... T. 1. P. 81); «*quasdam Wlotaborum terras*», «*congregati Wlotabi*» (див.: Annales Quedlinburgenses... P. 486, 493); «*Aber Uuelitabi, die in Germania sizzent, tie uuir Uuilze heizen*» (цит. за: Notkeri Labeonis Martianum Capellam. MGH. SS... T. 2. P. 138 (прим. 75); «*Welatabi, qui et Wilzi dicuntur*» (див.: Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum / hrsg. B. Schmeidler. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1917. Lib. 4. § 12. P. 241); «*Uuelatabi, qui et Uuilzi dicuntur*» (див.: Annalista Saxo / hrsg. K. Nass. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung, 2006. P. 177).

¹⁴³ «22. Πάλιν δὲ τὴν μὲν ἐφεξῆς τῷ Οὐνεδίκῳ κολπωὶ παρωκεανίτιν

му з назвою велатабів, певний час дослідники навіть вважали, що тут йшлося про той самий народ, який пізніше мігрував на захід, за р. Одер¹⁴⁴. Однак результати археологічних досліджень останніх десятиліть довели, що слов'янські колоністи заселили майже повністю запустілі терени Центрально-Східноєвропейської рівнини¹⁴⁵ не раніше кінця VI–VII ст.¹⁴⁶. Це означає, що, прибувши до Помор'я, слов'яни просто перейняли від решток місцевого германського населення¹⁴⁷ етнонім народу, який раніше проживав на цих теренах, а відтак принесли його до Полаб'я.

У назві *велатаби* П. Шафарик вбачав викривлене відображення слова *велети*¹⁴⁸, проте арабський автор аль-Бекрі, переповідаючи подорожні записки тортоського єврея Ібрагіма ібн Якуба з 960-х років, незалежно від західноєвропейської

κατέχουσιν Ουέλται» (цит. за: Klaudios Ptolemaios. Handbuch der Geographie: griechisch-deutsch / hrsg. A. Stückelberger und G. Graßhoff. Basel: Schwabe Verlag, 2006. Buch 3. § 5. S. 304–305).

¹⁴⁴ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności / tł. ze słow. H. N. Bońkowski. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2003. S. 691, 697; Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs... P. 182; Widajewicz J. Przy ujściu Odry w drugiej połowie X wieku. Poznań: PTPN, 1935. S. 19–20; Widajewicz J. Weleci. Katowice: Instytut Śląski, 1946. S. 7–10.

¹⁴⁵ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. S. 207, 210–211; Biermann F. Transformation vs. migration: Early Slavic settlement in the territory of north-eastern Germany as a case study. *New Perspectives on the Early Slavs and the Rise of Slavic* / ed.: T. Klír, V. Boček, N. Jansens. Heidelberg, 2020. P. 84–86; Kaczanowski P. Przemiany osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności. *Archeologia o początkach Słowian: materiały z konferencji (Kraków, 19–21 listopada 2001 r.)* / red.: P. Kaczanowski i M. Parczewski. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2005. S. 216, 218; Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism / red. M. Parczewski. Kraków: IA UJ, 2000. S. 85, 148.

¹⁴⁶ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 10, 20, 209, 214; Biermann F. Transformation vs. migration... P. 84–86.

¹⁴⁷ Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej... S. 209–210.

¹⁴⁸ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności... S. 696–697, 693–695, 689–690; Короткий огляд подальшого етимологічного дискурсу див. у праці Вольфганга Брюске: Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.–12. Jahrhunderts. Münster; Köln: Böhlau-verlag, 1955. S. 7–8 (прим. 29).

наративної традиції, також наводить етнонім цього народу¹⁴⁹ у формі *مباتلو*¹⁵⁰ (*W^elitābā*¹⁵¹, *Waltabah*¹⁵² чи *Walitābā*¹⁵³), тобто з афіксом *-аб-*. З огляду на оригінальну версію, а не довільну реконструкцію видатного славіста, самоназва вільців мала утворитися шляхом додавання до германського етноніму кінцівки *-аби*. Остання, як припускають, може походити від давньогерманського слова **eiba* 'земля, край, округ'¹⁵⁴, побутування якого в добу Великого переселення народів засвідчують лангобардські хороніми *Anthaiβ* 'земля антів', *Bainaib* 'земля бойів' та *Burgundnaib* 'земля бургундів'¹⁵⁵. Відповідно до цієї моделі словотвору, **велтаіб* первинно означало «земля вельтів», а відтак – і тих слов'ян, які жили на їхньому місці: спершу – принаймні на думку сусідів, пізніше – й самих велатабів. Збереження слов'янськими велатабами цієї назви після переселення до Полаб'я свідчить про її швидке перетворення

¹⁴⁹ Relacja Ibrāhīma ibn Jakūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego / wyd. i przekł. T. Kowalski. Kraków: Skład główny w księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1946. S. 50, 95 (Pomniki dziejowe Polski. Seria 2; t. 1). Див. також: Widajewicz J. Przy ujściu Odry... S. 5–16, особливо S. 15; Овчинников О. Народи Центральної Європи за книгою ал Масуді (до питання про «державу волинян»). *Східний світ*. 1995/96. № 2/1. С. 78; Mishin D. Ibrahim Ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century. *Annual of Medieval Studies at the CEU*. 1994–1995. Vol. 2. P. 189; Kowalski T. Ibrahim ibn Ya'qub's Account of His Travel to Slavic Countries as Transmitted by Al-Bakri / ed. M. Switat, transl. A. Waśkiewicz. Berlin: Peter Lang Verlag, 2022. P. 85, 129.

¹⁵⁰ Kowalski T. Ibrahim ibn Ya'qub's Account... P. 190; Relacja Ibrāhīma ibn Jakūba... S. 95.

¹⁵¹ Relacja Ibrāhīma ibn Jakūba... S. 50, 147. За Тадеушом Ковальським (Tadeusz Kowalski), у називному відмінку це слово могло звучати *W^eltābe*, *W^eltābe*, *W^altābe*... (див.: Ibid. S. 95).

¹⁵² Mishin D. Ibrahim Ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account of the Slavs... P. 189.

¹⁵³ Kowalski T. Ibrahim ibn Ya'qub's Account... P. 85, 190.

¹⁵⁴ Nahtigal R. Dudleipa (Dudlēba): Dudlēbi – Dulēbi. *Slavistična revija: časopis za literarno zgodovino in jezik*. 1951. Letnik 4. Številka 1/2. S. 97, 99.

¹⁵⁵ «Et moverunt se exinde Langobardi, et venerunt in Golaidam, et postea possiderunt aldonus Anthaib et Bainaib seu et Burgundaib» (цит. за: Origo gentis Langobardorum / ed. G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum...* § 2. P. 3); «...dicuntur post haec Anthab et Banthaib, pari modo et Vurgundaib» (цит. за: Pauli Historia Langobardorum / ed. L. Bethmann et G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum...* Lib. 1. § 13. P. 54); Třeštík D. Počátky Přemyslovců... S. 20, 484.

на автоетнонім. На поширення формантів типу *-аб-*, *-еб-*, *-іб-* у ранньосередньовічній слов'янській ономастиці вказує відома за «Повістю минулих літ» племінна назва *дѹлѣбы*¹⁵⁶, що функціонує також на теренах Богемії¹⁵⁷, Нижньої Паннонії (*comitatus Dudleipra* між р. Мура і оз. Балатон), Центральної Штирії (*Dudleipin*) та Каринтії (*locus Dulieb*)¹⁵⁸, і, за словами Яна Длугоша, походить від імені князя, що звався *Dul(y)eba*¹⁵⁹. Додатковим свідченням цього

¹⁵⁶ The Povest' vremennykh lét. An Interlinear Collation and Paradosis / ed. D. Ostrowski. Harvard: Harvard University Press, 2003. Pt. 1. P. 59, 65 (Harvard library of early Ukrainian literature. Texts; vol. 10).

¹⁵⁷ Згаданий у «Золотих луках» аль-Масуді етнонім «بالود» [Dulāba] (див.: Marquart J. Mas'ūdī's Bericht über die Slawen. S. 97, 101, 103), *Dudlebi* Козьми Празького (Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / hrsg. B. Bretholz. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. Lib. 1. § 27. P. 50), зафіксована у документах від 1338 та 1415 pp. *provincia Dudlevensis* на півдні Богемії (Trajer J. Historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Budweis. Budweis: Druck von F. Zdarssa, 1862. S. 104–105; Perwolf J. Slavische Völkernamen. Archiv für Slavische Philologie. 1885. Bd. 8. S. 9), сучасні топоніми *Doudleby*, *Daudlebe*, *Daudlewie* з околиць Чеських Будейовіц, Жатця і Плзень (див.: Marquart J. Mas'ūdī's Bericht über die Slawen. S. 125). Див. також: Novotný V. České dějiny... Díl 1. Část 1. S. 502.

¹⁵⁸ Niederle L. Slovanské starožitnosti... Díl 2. Sv. 2. S. 369–370; Hauptmann L. Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 1915. Bd. 36. S. 234, 238–240, 283–284; Nahtigal R. Dudleipa (Dudlěba): Dudlěbi – Dulěbi... S. 95–96; Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. Warszawa: PWN, 1963. T. 2. S. 111–112; Posch F. Die Dudleben in der Steiermark. *Blätter für Heimatkunde*. 1992. Jahrgang 66. S. 21–25.

¹⁵⁹ «...a Duce eorum Dul(y)eba vocitabantur» (цит. за: Joannis Długossii seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / ed. I. Ž. Pauli, A. Przezdziecki. Cracoviae: Typographia Kirchmayeriana, 1873. T. 1. P. 62). Наведений хроністом антропонім, вочевидь, має патронімічне походження, будучи утвореним від імені *Дул(ь), як це стверджував Андре де Вінценз (див.: Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. С. 215), чи тюркського слова *dul(k) 'вдівець, вдова'. У такому разі Дулеба – це той, хто володіє землею (краєм) Дуля, хто – на місці Дуля, його спадкоємець. Натомість складно погодитися зі спробою виводити етнонім *дѹлѣбы* від означень *дурний*, *нетямущий*, *незграбний* (див.: Perwolf J. Slavische Völkernamen... S. 9), яку через семантичну невідповідність слушно критикував Генрик Ловмянський (див.: Łowmiański H. Początki Polski... T. 2. S. 110–111). Словотвір тут радше відбувався у протилежному напрямку: від племінної назви до якісного прикметника.

ономотворчого явища може слугувати етнографічно зафіксоване наприкінці XIX ст. побутування в українських бойків назви *гаріби* як означення мешканців рівнинної частини Закарпаття¹⁶⁰. Зрештою, окремі слов'янські прізвища, що закінчуються на *-аба*, *-еба*, *-іба* і мають в основі чоловічі імена чи іменники, досі спорадично трапляються по обидва боки Карпатських гір¹⁶¹.

На цьому тлі гіпотетичне утворення слов'янської назви мешканців Богемії на основі етноніму кельтських бойїв, що дійшов до слов'ян за посередництвом германського хороніму *Voiohaetum*, виглядає цілком вірогідним. Позаяк останній походив від етноніму, додавання патронімічної демінутивної кінцівки *-ки*¹⁶² замість *-ани* у процесі його слов'янізації є цілком закономірним. Навіть якщо припустити, що слов'янам не була відома етимологія назви *Богемія* як і факт ранішого проживання на цих теренах кельтських бойїв, то застосування демінутивного іменника може бути пояснене тенденцією до сприйняття населення як дітей своєї землі. Такий підхід зберігся в одній з ономотворчих моделей польської мови, де мешканці Австралії зуться *Australijczysu* (від *Australijczyk* 'австралієць'), Вельсу – *Walijczysu* (від *Walijczyk* 'валієць'), а Данії – *Duińczysu* (від *Duińczyk* 'данець').

Витіснивши з ужитку чужорідну для слов'ян назву *Богемія*, етнонім *бойки* міг набути функції хороніму¹⁶³, існування якого у формі «*Воїки топо̀с*» зрештою й було засвідчене у трактаті «Про управління імперією». Варто зазначити, що перетворення етноніму на

¹⁶⁰ Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? С. 144. Ймовірно, ця назва є викривленою формою етноніму *хорвати*, проте сама модель трансформації свідчить про те, що афікс *-іба* був знайомий верховинцям і міг використовуватися ними в утворенні етнонімів.

¹⁶¹ До таких, зокрема, можна віднести закарпатські прізвища *Вашкеба* (від *(І)Вашко*) та *Костелеба* (від *Костель*, яке – від імені *Кость*) (див.: Чучка П. Прізвища закарпатських українців... С. 113, 291), прикарпатські *Вацеба* та *Качараба* (з огляду на паралельне побутування прізвищ *Вац*, *Вацик*, *Вацко* та *Качар*, *Качарак*, *Качаровський*), польські *Kosiba* (від словенськ. *kos* 'дрізд'), *Kutereba* та *Kutrzeba* (від нім. *küter* 'м'ясник').

¹⁶² Див.: Чучка П. Прізвища закарпатських українців... С. XXXV.

¹⁶³ «*Quoniam quidem ab ipsis terrae incolis Boemia regioni vocabulum sonat impositum* 'Оскільки звучання назви Богемського краю насправді встановлено від мешканців цієї землі'» (цит. за: Gumpoldův Život Václava knížete Českého / přeložil F. J. Zoubek. *Prameny dějin Českých*. § 2. S. 148).

хоронім у слов'ян не обов'язково вимагало певних морфологічних змін. Наприклад, на основі аналізованого вище уривку з Хроніки Муассака можна зробити висновок, що племінна назва чехів первинно звучала як *Čechy*, а не *Češi*, тобто саме так, як на сьогодні прийнято означати Богемію у чеській мові. Що характерно, етнонім *чехи* і хоронім *Чехія* (у значенні *Богемія*) досі мають однакову форму *Czechy* в сілезькому діалекті. Подібно у сучасній польській мові *Niemcy* 'німці'/'Німеччина' – це водночас народ і країна.

Оскільки на франкських землях побутовували терміни *Богемія* та *богеми*, тутешнім авторам не було потреби використовувати їхні слов'янські відповідники, що мали тотожне семантичне значення. Відсутність назви *бойки* у каролінзьких текстах стає зрозумілою на тлі факту, що властивий етнонім далеминців – *гломачі* (*Glomaci*)¹⁶⁴ – став відомий лише завдяки Тітмару Мерзебурзькому¹⁶⁵, який писав свою «Хроніку» щойно на початку XI ст. Перші ж слов'яномовні пам'ятки, де йдеться про Богемію – агіографічні твори другої–третьої третини X ст.¹⁶⁶, присвячені постатям св. Вацлава та св. Людмили¹⁶⁷, сфокусовані на безпосередніх володіннях Пржемысловичів, тобто первинній («племінній») Чехії. Їхні автори

¹⁶⁴ На думку Ернста Шварца, обидві назви мають спільну етимологію і походять від докельтського означення вівчарів, яке, набувши ономастичного сенсу, за посередництва германців дійшло до слов'ян (див.: Schwarz E. *Daleminze und Lommatzsch. Zeitschrift für Ostforschung*. 1969. Bd. 18. No. 2. S. 265–267, 269; Rossignol S. *Les Dalemiciens face aux Francs...* P. 150). Водночас слід зауважити, що сам Тітмар виводив назву *Glomaci* від однойменного сакрального джерела Гломач («*Glomuzi*»/«*Glomuci*») (див.: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... Lib. 1. § 3. P. 6, 7), що, втім, не виключає рецепції на рівні гідроніму, хоча П. Шафарик пов'язував генезу останнього зі старопольським словом *glom* 'плин', 'течія' (див.: Szafarzyk P. *Słowiańskie starożytności...* S. 721).

¹⁶⁵ «...*provinciam, quam nos Teutonice Deleminci vocamus, Sclavi autem Glomaci appellant* 'провінцію, яку ми, німці, називаємо Далеминці, слов'яни ж звуть Гломачі'» (цит. за: Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon... Lib. 1. § 3(2). P. 6, 7). П. Шафарик та Г. Говорт наводять також фрагмент з документу Оттона II від 981 р., де зазначено: «*Dalminize seu Zlom(e)kia*» (див.: Szafarzyk P. *Słowiańskie starożytności...* S. 721; Howorth H. H. *The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs...* P. 201). Однак, з філологічного погляду, повноцінна реконструкція назви *Glomaci* на основі форми *Zlom(e)kia* була б практично неможливою.

¹⁶⁶ Сказания о начале Чешского государства... С. 34, 107.

¹⁶⁷ Див.: Там само. 128 с.

не мали потреби означати загал населення богемських земель. Відтак після завершення процесу інкорпорації периферійних частин басейну Верхньої Ельби до Чеського князівства, що супроводжував експансію ранньодержавних інституцій Пржемисловичів, слов'янським відповідником хороніму *Богемія* була вже назва *Чехи*. У XI–XII ст. ототожнення цих двох понять стало нормою в усій Центральній-Східній Європі.

Таким чином, ніщо не суперечить гіпотетичній можливості використання слов'янами VI–X ст. назви *Бойки* як відповідника хороніму *Boiohaetum*, а свідчення Костянтина Багрянородного є хоч і єдиним, проте доволі переконливим позитивним аргументом на користь історичності такого слововжитку.

За словами М. Худаша, станом на XVII ст. традиція побутування назви *бойки* як означення вихідців із західноукраїнських земель на Наддніпрянщині була вже дуже давньою¹⁶⁸, а отже, вона могла сягати навіть X ст. У такому разі ключ до реконструкції процесу перенесення семантичного значення назви *бойки* з Чеської котловини на Українське Прикарпаття може дати свідчення т. зв. «Празького привілею 1086 р.»¹⁶⁹, де згадано, що канонічні межі Празької дієцезії на сході сягали по Бут і Стир¹⁷⁰ (чи Стрий¹⁷¹).

¹⁶⁸ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 307.

¹⁶⁹ Актуальний джерелознавчий аналіз документу див. у праці Даріуша Сікорського: Sikorski D. A. Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2012. S. 50–63.

¹⁷⁰ «*Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet et Ztir (Stir)*» «Звідти має такі межові ріки: Буг, зокрема, і Стир» (цит. за: Heinrici IV. Diplomata / ed. D. von Gladiss und A. Gawlik. Berlin, 1959. Pars 2: Edition: 1077–1106. No. 390. P. 517. (MGH. Diplomata Regum et Imperatorum Germaniae; t. 6); Cosmae Pragensis Chronica Boemorum... Lib. 2. § 37. P. 138; див. також: Sikorski D. A. Początki Kościoła w Polsce... S. 64; Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. Warszawa: PWN, 1970. T. 4. S. 482; Kalousek J. O rozsahu říše české... S. 104–105).

¹⁷¹ Palacký F. Dějiny národu českého... Sv. 1. S. 61; Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав: Червенські гради. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 13. Ч. 1. С. 85; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезною. Zeriuane/Zuireani «Географ Баварського»: до проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому середньовіччі. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 40. Попри реальне існування р. Стир (права притока Прип'яті), що бере

Подібно як у самій Богемії перших Пржемисловичів сприймали як «князів чехів» у вузькоплемінному значенні цього поняття, слов'яни з-за меж Чеської котловини, вочевидь, вважали їх «князями богемів», а точніше, якщо враховувати наведені вище міркування, «князями бойків». Відповідно, якщо експансія держави Пржемисловичів у Богемії супроводжувалася поширенням назви Ч/чехи на населення та територію цілого регіону, тоді встановлення ними контролю над теренами за межами Чеської котловини мало би в аналогічний спосіб розширити семантичне значення хороніму та етноніму Б/бойки. Подібний процес на землях східноальпійських слов'ян добре описав Петр Штіг. За словами словенського вченого, хоронім *Карантанія* спершу означав значно менший ареал навколо політичного осередку в Карнбурзі, однак із часом, як і в багатьох інших випадках, разом із верховенством тамтешніх князів поширився на навколишні землі, що відтак позначилось на слововжитку етноніму *карантани* 'хорутани'¹⁷². Подібно назва лехітських полян у сприйнятті сусідніх народів охопила усі інші племена, що увійшли до держави перших П'ястів, а етнонім русів перетворився на означення загалу слов'янського населення держави Рюриковичів.

Попри те, що привілей імператора Генріха IV для Празької єпархії від 1086 р., ймовірно, принаймні частково був сфальшований¹⁷³, наведені у ньому відомості, як прийнято вважати, відображають реальні кордони Празької дієцезії на момент її заснування¹⁷⁴,

початок лише за кільканадцять кілометрів від літописного Пліснеська, не можна повністю виключити й запропонованої Ф. Палацьким та Я. Ісаєвичем ідентифікації гідроніму *Ztir* із р. Стрий, адже далі у тексті документу топонім «*Tatri*» «*Tampu*» в більшості рукописів відображено на письмі у формах *Triti*, *Tritri* (див.: Heinrici IV. Diplomata... Pars 2. No. 390. P. 517), *Tirtri* (див.: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum... Lib. 2. § 37. P. 138). Теоретично це дозволяє реконструювати назву *Ztir* (*Stir*) як *Ztri* (*Stri*).

¹⁷² Štih P. The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic... P. 111–112.

¹⁷³ Sikorski D. A. Początki Kościoła w Polsce... S. 51, 63, 69; Sikorski D. A. Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania historycznego. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2013. S. 280.

¹⁷⁴ Kalousek J. O rozsahu říše české za Boleslava II. *Sborník historický*. 1883. Ročník 1. Svazek 1. S. 3; Łowmiański H. Początki Polski... T. 4. S. 486, 488; Plemiona czeskie i polskie w dokumencie biskupstwa praskiego z roku 1086. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów*

що відбулося не пізніше 976 р.¹⁷⁵. Оскільки церковні поділи часто формувалися на основі політичних, дослідники небезпідставно вбачали тут вказівку на територіальні межі Чеського князівства Болеслава I Жорстокого (935–972) та Болеслава II Побожного (972–999)¹⁷⁶. Як зазначав Ярослав Ісаєвич, «Празький документ зафіксував наявність певного політичного впливу Чеської держави ... в Червенських містах і ... Перемишльській землі»¹⁷⁷. Тезу про перебування західноукраїнських земель під владою чеських Пржемысловичів у другій половині X ст. нещодавно підтримали Віталій Ляска¹⁷⁸, Деніс Алімов¹⁷⁹ та Олександр Головка¹⁸⁰.

Вочевидь, навіть трибутарної залежності¹⁸¹ було достатньо, щоб у середовищі сусідніх східнослов'янських племен, що продовжували сплачувати данину Київському князю, сформувалося стереотипне уявлення про мешканців рівнинної частини Верхнього Подністров'я, Надсяння та Верхнього Побужжя як данників «князя бойків 'богемів'», а отже, «бойків 'богемів'». У цьому сенсі показово, що тимчасового входження черв'янських земель¹⁸² до держави Бо-

źródłowych / red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 63; Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав... С. 84.

¹⁷⁵ Sikorski D. A. Początki Kościoła w Polsce... S. 50.

¹⁷⁶ Palacký F. Dějiny národu českého... Sv. I. S. 61; Kalousek J. O rozsahu říše české... S. 3, 7; Łowmiański H. Początki Polski... T. 4. S. 486; Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности... С. 112; Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття... С. 26; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 105; Войтович Л. Повертаючись до хорватів... С. 79; Matla M. Czechy. S. 114–116, 295.

¹⁷⁷ Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав... С. 85.

¹⁷⁸ Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 42.

¹⁷⁹ Алімов Д. Е. «Правжская империя» и лендзяне: размышления о появлении славянской идентичности в Восточной Европе. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2018. № 2(24). С. 124.

¹⁸⁰ Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. С. 50, 142.

¹⁸¹ Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав... С. 86; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 42.

¹⁸² Стосовно тотожності згаданих у «Баварському географі» черв'ян із населенням літописних Червенських градів див.: Войтович Л. «Баварський

леса І Хороброго та Мешка II Ламберта у 1018–1031 рр.¹⁸³ виявилось цілком достатньо, щоб наприкінці XI – на початку XII ст.¹⁸⁴ літописець без особливих етнокультурних підстав¹⁸⁵ вважав тутешнє населення «ляхами»¹⁸⁶ і ще й екстраполював це уявлення на події X ст.¹⁸⁷ Прикметно також, що мешканці рівнинного Закарпаття ще наприкінці XIX ст., тобто після 100 років спільного проживання в монархії Габсбургів, і попри приналежність до того самого східного обряду, продовжували називати галицьких русинів-українців «поляками», хоча самі себе ідентифікували як «руснаків»¹⁸⁸.

Незасвідченість назви *бойки* в літописній традиції складно вважати аргументом супроти її використання у відповідному значенні, принаймні на побутовому рівні, адже, наприклад, етнонім *хорвати* жодного разу не згадується у Галицько-Волинському літописі, хоч у витязі з втраченої на сьогодні караїмської Хроніки Данила Романовича названо саме «*королем Хорватії, що мав столицю в Галичі*»¹⁸⁹,

географ»... С. 58, 64–65; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 11–20.

¹⁸³ Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи... С. 142; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 51–53; Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав... С. 83.

¹⁸⁴ Грушевський М. Історія України-Руси... Т. 1. С. 491; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 22–23; Войтович Л. Українсько-польська військово-політична співпраця у Княжій добі (XI–XV століття). *За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2021. С. 7.

¹⁸⁵ Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав... С. 79, 82–83; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 54 і наст.

¹⁸⁶ *The Pověst' vremennykh lět*... Pt. 1. P. 589–590; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. 1. С. 488.

¹⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Видавниче Товариство «Книгоспілка», 1954. Т. 1: До початку XI віка. С. 491; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 48.

¹⁸⁸ Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? С. 144.

¹⁸⁹ «*Podczas gdy pokoju zawarty został między Tatarow Bathichanem i krolew Chrobacyi, w Haliczu rezydującym Danijelem, naowczas kiedy Tatarowie pło[n]drowali Ruskiey y Polskiey ziemi, ci dway kroli zawarli między sobą pokoju. A podczas ukladu pokoju, ze strony krola halickiego był jego syn wielki kniaz Lew, y brat jego kniaz Wasko*» (цит. за: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. № 116. С. 1110, 1111). Див. також: Тарас Я. Українсько-хорватські паралелі в середньовічній сакральній архітектурі. *Народознавчі зошити*. 2013. № 4(112). С. 728.

а відтак термін *Руська земля* (у значенні Королівства Русі, тобто володінь Романовичів) ототожнено з хоронімом *Хорватія*¹⁹⁰. Про великохорватське походження закарпатських українців у писемних джерелах взагалі ніде не мовиться, проте назва *гаріби*, якою ще наприкінці XIX ст. їх означували верховинці¹⁹¹, очевидно є якраз варіацією етноніму *хорвати**.

Цілком можливо, що подібно до полян та древлян, мешканців ривинної частини Українського Прикарпаття у цей час почали називати «бойками» також предки верховинців, які, вочевидь, ніколи не визнавали над собою верховенства Пржемисловичів. У такому разі, особливо, якщо ареал політичного впливу чеських князів обмежувався р. Стрий¹⁹², стає зрозуміло, чому пізніше мешканці Українських Карпат вважали, що «бойки» живуть поблизу Львова. І це також дає змогу запропонувати нове пояснення констатованого М. Худашем масового поширення антропоніму *Бойко* і похідних від нього особових назв на теренах самої Бойківщини¹⁹³. У контексті останнього факту цікаво розглянути аналізовану вченим згадку відетнонімного утворення *bojko* у протоколі допиту одного зі злочинців Сяноцького гроду від 17 вересня 1607 р.¹⁹⁴. У документі йдеться про продаж анонімному бойкові двох крадених волів у Ліську (Lesko)¹⁹⁵. Позаяк

¹⁹⁰ «...*handel prowadzić, połączony między Wschodem i Ziemią Russyi czyli Chrobacyi* ‘вести торгівлю, що відбувалася між Сходом і Руською землею, тобто Хорватією’» (цит. за: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... № 116. С. 1110, 1112).

¹⁹¹ Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? С. 144.

* Очевидно, на момент, коли назва *гаріби* увійшла до вжитку пізньосередньовічних предків верховинців, великохорватська ідентичність в останніх вже змінилася русинською.

¹⁹² Palacký F. *Dějiny národu českého...* Sv. 1. S. 61; Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав... С. 85; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно... С. 40.

¹⁹³ Див.: Худаш М. Проблема походження назви «бойки». С. 42.

¹⁹⁴ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 305, 306.

¹⁹⁵ «*Fedor Kuryłów z Moczary wydał mi woły dwa kowalowe Kuryłczowe z Moczary, którem przedał w Lesku bojcowi*» (цит. за: [J]urko pop z Jasienia, Ole[ksa]. Actum in castro Sanocensi feria quarta ante festum Sancti Lucae Evangelistae proxima anno Domini 1607 (17. października). *Regestr złoczyńców grodu sanockiego: 1554–1638* / wyd. O. Balzer. Lwów: nakładem Towarzystwa Historycznego, 1891. № 113. S. 165).

населений пункт знаходиться на теренах етнографічної Бойківщини, М. Худаш вбачав тут аргумент на користь того, що етнонім *бойки* як назва відповідної етнографічної групи принаймні на Сяноччині набув широкого поширення вже на початку XVII ст.¹⁹⁶ Втім, цілковита ізолюваність цього свідчення дозволяє з не меншою вірогідністю припустити, що згаданий у документі «бойко» насправді був вихідцем з околиць Львова¹⁹⁷, і саме це робило його «бойком» в очах місцевих верховинців, слововжиток яких механічно перейняв допитуваний злочинець. Тим більше, що, як слушно зауважив Т. Ольшанський, більшість дійових осіб аналізованої справи, включно з постраждалим ковалем Курилом і викрадачем волів Федором очевидно були саме верховинцями, а «бойком» означено лише анонімного покупця. На думку польського дослідника, цей факт доводить, що на початку XVII ст. пересічні селяни в тих краях «бойками» не називалися¹⁹⁸.

Із рецепцією мешканцями Русі етноніму *чехи* як нового означення богемських слов'ян у XI–XII ст. назва *бойки* втратила зв'язок зі своїм семантичним коренем. Позаяк Краківська земля наприкінці X ст. увійшла до держави П'ястів¹⁹⁹, а від другої третини XI ст. перетворилася на її осердя, тамтешнє населення, подібно до черв'ян, почало сприйматися у Києві як «ляхи». Таким чином, семантичне значення етноніму *бойки* було зредуковане до мешканців західноукраїнських земель, а саме ареалу, що колись належав до сфери впливу Пржемисловичів, однак пізніше ніколи не був опанований першими П'ястами. Самі подністровські хорвати чи бужани, звісно, не вважали себе «бойками», подібно як черв'яни не вважали себе «ляхами».

Черговий переломний момент в історії побутування назви *бойки*, вочевидь, відбувся вже у ранньомодерній добі. Пояснюючи історичне поширення етнографічних кордонів «Бойківщини» до р. Дністер, Р. Кирчів услід за І. Червінським²⁰⁰ припускав, що після

¹⁹⁶ Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. С. 306.

¹⁹⁷ Як зазначав М. Худаш, гори у давні часи слугували місцем притулку для різних утікачів з низин (див.: Там само. С. 307).

¹⁹⁸ Olszański T. A. O nazwie Bojków... S. 7.

¹⁹⁹ Cosmae Pragensis Chronica Boemorum... Lib. 1. § 34. P. 60.

²⁰⁰ Czerwiński I. L. Okolica Za-Dniestrską między Stryem i Łomnicą... S. 80.

припинення татарських та турецьких вторгнень знелюднені терени рівнинної частини Дністровського Правобережжя від кінця XVII ст. були колонізовані вихідцями з гір, нащадки яких тривалий час зберігали пам'ять про карпатське походження своїх предків, а також притаманні для верховинців господарські риси, практикуючи культивування вівса з переважним споживанням вівсяного хліба та надаючи більшого значення розведенню великої рогатої худоби²⁰¹. За оцінкою Романа Радовича, релікти бойківської будівельної культури у традиційному житлі Підгір'я чітко проглядалися ще наприкінці XIX – на початку XX ст.²⁰²

Якщо долина Верхнього та Середнього Дністра у XVI–XVII ст. справді зазнала демографічного колапсу, то це призвело до зникнення проміжних господарсько-культурних підтипів, існування яких раніше створювало плавний перехід між населенням Подільської височини та Українських Карпат. Унаслідок пізнішого заселення правобережного Подністров'я верховинцями річка мала перетворитися на справжній вододіл між спільнотами, які, попри спільну «руську віру» і «русинську» ідентичність²⁰³, доволі виразно відрізнялися одна від одної за методами ведення господарства, звичаями та говірками. Тож їхнє зіткнення на Дністрі цілком могло супроводжуватися формуванням взаємних негативних етнічних стереотипів.

Тим часом у процесі культурної інтеграції українських земель, що інтенсифікувався після укладення Люблінської унії (1569), а особливо в добу Хмельниччини, українське населення рівнинної частини Верхнього та Середнього Подністров'я, ймовірно, перейняло від мешканців Наддніпрянщини стереотипний образ «бойка» як «іншого», «православного чужинця з заходу», співвідніснивши його зі своїми новими сусідами-верховинцями, які якраз невдовзі по тому з'явилися за правим берегом Дністра. Можливо, певну роль тут відіграло також використання ними ствердної частки *бойє*, яка ще в часи І. Франка побутувала на Підгір'ї²⁰⁴. Вочевидь, це остаточно пе-

²⁰¹ Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини... С. 13.

²⁰² Радович Р. Традиційне сільське житло Підгір'я кінця XIX – поч. XX ст. *Народознавчі зошити*. 1995. № 4. С. 225; див. також: Глушко М. Підгір'я – окрема етнографічна одиниця України? С. 309–310.

²⁰³ Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? С. 144.

²⁰⁴ Франко І. Уваги про походжене назви Бойки. С. 148.

реконало лівобережних наддністрянців у тому, що саме верховинці є тими «бойками», про яких вони чули від мешканців Наддніпрянщини і з якими подніпряни намагалися ототожнити їх самих.

Як наслідок, склалася ситуація, коли населення правого та лівого берегів Верхнього Дністра взаємно вважало одне одного «бойками». За цього, якщо у середовищі верховинців до початку XIX ст. поняття *бойки* поступово виходило з активного вжитку, поступаючись своєю первинною семантичною нішею актуальнішим означенням «справедливі русини» та «борщівники»²⁰⁵, то на Дністровському Лівобережжі воно стало безальтернативною назвою верховинців. Відтак саме останнє значення було взяте за основу етнографами першої половини XIX ст., увійшло до наукового обігу і з часом стало загальноприйнятим.

Отже, є всі підстави вважати, що топонім *Войки* був вжитий Костянтином Багрянородним на означення пізніших чеських земель. Якщо наведена графічна форма передає слово *Boiki*, то є висока вірогідність поширення цієї назви у слов'янському середовищі як відповідника германського хороніму *Boiohaetum* 'Богемія'. За таких умов проглядається гіпотетична трансформаційна модель побутування назви *бойки* в українському лексичному просторі, що передбачає періодизацію в 6 етапів. Для першого (кінець VI – перша половина X ст.) було властиве використання назви *Б/бойки* на означення загалу слов'янського населення Чеської котловини і водночас самого краю. На другому етапі (друга половина X ст.) у слововжитку древлян та полян, які продовжували сплачувати данину Київському князю, і, можливо, також великохорватського населення Українських Карпат відбулася термінологічна експансія хороніму та етноніму *Б/бойки* на слов'янські землі за межами Богемії, що увійшли до складу держави Болеслава I Жорстокого, зокрема на рівнинну частину західноукраїнських земель по Буг і Стир чи Стрий. Третій етап, пов'язаний із поширенням у Русі назв *чехи* та *Чехія* (XI–XII ст.), а також входженням Краківської землі до держави польських П'ястів, характеризувався редукцією семантичного значення назви *бойки* до його західноукраїнської складової, з якою на Наддніпрянщині з часом почали асоціювати вихідців із гірських районів Галицької землі, а відтак – Руського воєводства. Четвертий

²⁰⁵ Охримович В. Звідки взяла ся назва Бойки? С. 144.

етап започаткувало привнесення стереотипного образу «бойка» з Наддніпрянщини до Поділля та Опілля, де відбулася його рецепція як означення верховинців, які у ранньомодерній добі колонізували рівнинне правобережжя Верхнього Дністра. П'ятий етап (XIX – початок XX ст.) полягав у науковому співвіднесенні назви *бойки* з конкретною етнографічною групою верховинців та намаганні переконати її представників, які вважали себе «русинами 'українцями'», у тому, що вони є «бойками» і що в цій назві немає нічого поганого. Для шостого етапу (XX – початок XXI ст.) притаманне поступове перетворення етноніму *бойки* на самоназву верховинців.

Ростислав ВАЦЕБА

РОЗДІЛ 3

СКАНДИНАВИ НА ВОЛИНІ ТА ПРИКАРПАТТІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Присутність скандинавів на території Русі – детально вивчена проблема у сучасній українській та світовій історіографії, яка не викликає сумнівів у більшості істориків. Новітні дослідження засвідчують домінацію цих народів в окремих поселеннях, таких як Ладога, Гньоздово, Шестовиця та ін. Останні наукові напрацювання у цьому напрямі присвячено вже складнішим питанням, а саме: міжкультурним відносинам, діаспорним спільнотам, формуванню ідентичностей тощо¹. Водночас присутність вікінгів на окремих периферійних територіях Русі залишається загадкою і потребує детальнішого вивчення.

Терени Українського Прикарпаття та Волині були повноцінно включені до орбіти Русі лише в другій половині X ст. Доти їхні контакти з Києвом були спорадичними. Спроби підкорити місцеві племена хорватів вірогідно робилися ще у IX ст., однак на той момент за ці терени також боролася Великоморавська держава². Дослідники стверджують, що у X ст. тут утворився племінний союз, названий у джерелах Великою Хорватією³. Традиційно ці землі розглядалися у дещо відокремленій від Русі перспективі. Відповідно, проникнення норманів не аналізувалося в контексті цих політичних процесів, адже згаданий етнічний прошарок у Східній Європі

¹ Hedenstierna-Jonson C. *Rus', Varangians and Birka Warriors. The Martial Society: Aspects on Warriors, Fortifications and Social Change from the Bronze Age to the 18th Century*. Stockholm, 2009. P. 166; Hedenstierna-Jonson C. *Viking Mobility in the Baltic Sea Region. Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking Congress*. Aarhus, 2020. P. 57–66; Brink S. *People and 'land' in early Scandinavia. Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout, 2005. P. 87–112.

² Войтович Л. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Рωμαϊός: збірник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана*. Харьков, 2013. С. 71–101.

³ Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2010. Т. 45. С. 35.

здебільшого пов'язували із річковими шляхами, які з'єднували Русь із Візантією та Арабськими державами.

На території Волині та Прикарпаття було знайдено десятки знахідок скандинавського походження, датованих періодом VIII–IX ст. Такі знахідки звичайно не можуть бути непохитним аргументом на користь присутності скандинавів, адже могли потрапити сюди унаслідок обміну чи торгівлі. Однак окремі дослідники висловлювали припущення, що скандинави впливали не лише на державотворчі процеси на території північної Русі чи Наддніпрянщини, а й долучилися до державотворення у Прикарпатті. Першим таку теорію в українській історіографії висловив Ярослав Пастернак. У 1920-х роках археолог працював над розкопками у Крилосі та Пліснеську, де займався вивченням північних старожитностей. На основі проведених робіт Я. Пастернак висунув теорію про те, що Пліснеськ – один із найбільших центрів літописних хорват, заснований вихідцями зі Швеції у IX ст. На цю думку дослідника наштовхнули великий курганий могильник, який розташований в околицях городища. Супровідний інвентар цих поховань був явно скандинавським, а його багатство вказувало на високий статус покійників⁴.

Вже на початку XXI ст. розкопками Пліснеська займався Михайло Филипчук. Він спростував теорію про заснування міста скандинавами, звертаючи увагу на те, що могильник перетинає оборонне укріплення більш раннього часу. Дослідник датував могильник кінцем X – початком XI ст. Таким чином, М. Филипчук спростував теорію Я. Пастернака, зазначаючи, що скандинави були не засновниками, а радше руйнівниками Пліснеська, оскільки саме на кінець X ст. припадає знищення оборонних мурів та тотальна пожежа на самому поселенні⁵.

Розкопки в Крилосі продовжив Богдан Томенчук. Він завершив дослідження Галичиної могили, яке розпочав Я. Пастернак. Зокрема, розвідки Б. Томенчука доповнили наше розуміння про контекст

⁴ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині. *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен, 1948. Т. 5. С. 140–151.

⁵ Филипчук М., Шуй Н. Могильники Пліснеського археологічного комплексу як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікро-регіональному рівні. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2006. Вип. 1. С. 81.

походження цієї пам'ятки, її значення та історичні паралелі з подібними пам'ятками Русі⁶.

Дослідженням археологічних знахідок скандинавського походження на Волині у сучасній науці займаються Святослав Терський⁷, Володимир Петегрич⁸, Володимир Зоценко⁹, Федір Андрощук¹⁰ та інші. Окремо варто відзначити праці Юрія Гудими¹¹, Геннадія Гулька¹², Григорія Охріменка¹³ та Радослава Лівоха¹⁴, які займаються дослідженням монетних скарбів на території Волині і Прикарпаття та розглядають їхні матеріали у ширшій перспективі грошового обігу в регіоні. Окрім того, Р. Лівох відомий також завдяки детальним вивченням курганів із Пліснеська та матеріальної культури племен Прикарпаття у ранньому середньовіччі¹⁵.

⁶ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. 327 с.

⁷ Терський С. Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині (X–XII ст.). Другі «Ольжині читання» (Пліснеськ; Львів, 14–15 червня 2007 р.). Львів, 2007. С. 53–58; Терський С. Озброєння дружинника X–XI ст. на Волинських землях за археологічними джерелами. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Т. 20. С. 655–668; Терський С. Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. Львів, 2014. Т. 12. С. 46–52.

⁸ Петегрич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2007. Т. 11. С. 101–120.

⁹ Зоценко В. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Київ, 2004. С. 87–105.

¹⁰ Androshchuk F. The place of Dereva and Volhynia in Norse–Slav relations in the 9th to 11th centuries. *Situne Dei*. 2009. P. 7–20.

¹¹ Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом та Заходом у IX–X ст.? *Бридицина: Літературно-краєзнавчий журнал*. 1993. С. 12–14.

¹² Гулько Г. Дирхеми X століття у скарбі з села Доросині. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Т. 17. С. 4–14.

¹³ Охріменко Г., Кричевський О., Локайчук С. Арабські дирхеми на Північному Заході України. *Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України*. Луцьк, 2019. С. 140–162.

¹⁴ Лівох Р. Замітки про ранньосередньовічні гроші з Галича та інших місцевостей на Заході України. *Галич: зб. наук. праць*. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2019. Т. 4. С. 10–21.

¹⁵ Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2005. Vol. 1. P. 37–59.

Дослідження міжкультурної комунікації та проникнення скандинавського компоненту на терени Східної Європи неможливе без аналізу торгівлі. Піонером таких досліджень був Олександр Назаренко, який обґрунтував важливість торгівельного шляху, що сполучав Київ із Краковом, Прагою та Регенсбургом¹⁶. Важливими є також напрацювання польських дослідників Марека Янков'яка¹⁷ та Даріуша Адамчика¹⁸, які вивчали работоргівлю у центральноевропейському регіоні. Вони часто торкалися теренів Волині та Прикарпаття, які були органічною частиною цих процесів, залучаючи проблему скандинавського впливу на політичні процеси у регіоні.

Окремо варто згадати праці Леонтія Войтовича, який вивчав питання проникнення скандинавів на території Східної Європи. Географія його досліджень простягається від Ладоги на півночі Русі до Плісеська та інших міст літописних хорватів. Науковець наголошував на важливості Плісеська у міжконтинентальній торгівлі та акцентував на статусі цього поселення як центру міжплемінного обміну східних та західних слов'ян¹⁹.

Підсумовуючи зазначені історіографічні тези, доцільно зауважити, що тема присутності скандинавів на теренах Волині та Прикарпаття не є новою і так чи так розглядалася в археологічних та історичних студіях. Однак цим напрацюванням бракувало цілісного підходу, який би допоміг розглянути скандинавську проблему в регіоні в контексті загальноєвропейських суспільних процесів того часу.

Історію русько-скандинавських відносин варто виводити від початку епохи вікінгів. Саме тоді проникнення норманів на території

¹⁶ Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 784 с.

¹⁷ Jankowiak M. Dirham flows into northern and eastern Europe and the rhythms of the slave trade with the Islamic world. *Viking-Age Trade Silver, Slaves and Gotland* / ed. by J. Gruszczyński, M. Jankowiak, J. Shepard. London; New-York, 2020. P. 105–131.

¹⁸ Adamczyk D. Trading networks, warlords and hoarders: Islamic coin flows into Poland in the Viking Age. *Viking-Age Trade Silver, Slaves and Gotland* / ed. by J. Gruszczyński, J. Shepard, M. Jankowiak. London; New-York, 2020. P. 132–154.

¹⁹ Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Плісеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Т. 20. С. 142–188.

Східної Європи набули ознак масовості. Східний вектор вікінгських мандрівок став органічною частиною цієї епохи. Археологічні джерела засвідчують, що мандрівки на Схід були частішими та приносили більше матеріальних ресурсів, аніж західні подорожі. Вони забезпечували економічні потоки, які підживлювали локальну економіку та політичні інститути²⁰.

Зазначені процеси розпочалися на зламі VII–VIII ст. Американський дослідник Томас Нунен переконаний, що саме в цей час перші скандинави прибули на східне узбережжя Балтійського моря. Археологи фіксують перше поселення скандинавів на території Ладозького городища уже в середині VIII ст.²¹ У 80-ті роки VIII ст. поселення набуло форми торгового центру, де мешкали слов'яни, скандинави та угро-фінські племена. Ладога, завдяки своєму вигідному розташуванню, стала першою значною факторією норманів у Східній Європі. Це місце виконувало функцію перевантажного пункту, де відбувалася зміна суден та робилися запаси для майбутніх подорожей вглиб континенту. Окрім того, тут існували обмінні центри, де можна було придбати товари для майбутнього експорту.

Період епохи вікінгів ознаменував початок тісних відносин між Руссю та Скандинавією. Ученим складно обчислити чисельність людей, які постійно комунікували з цими територіями, проте дослідники вказують, що їхня кількість перевищувала кількість людей, які подорожували на Захід. Тисячі поховань вікінгів на Сході Європи засвідчують, що ці території були важливим пунктом, який впливав не тільки на політику та економіку, а й на культуру та формування ідентичності²².

²⁰ Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т. 3. С. 7; Щодра О. Початки формування Русі: хронологічна і географічна локалізація процесу у дискусіях сучасних істориків. *Регіональна історія України*. 2018. № 12. С. 57–80.

²¹ Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P. 321–323.

²² Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden: Brill, 2004. P. 129–130; Каинов С. Погребения с предметами вооружения Гнёздовского некрополя. *Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. Москва, 2018, Вып. 1: *Труды Государственного исторического музея*. С. 213–214; Hedenstierna-Jonson C. Foreigner and Local: Identities and cultural expression among the urban people of Birka A matter of identity. *Shetland and the Viking World: Papers from the Seventeenth Viking Congress*. Lerwick, 2016. P. 189–196.

Логічним видається питання, що саме приваблювало вікінгів у цих землях і змушувало вирушати в далекі та небезпечні мандрівки²³.

Торгівля із землями Близького Сходу та Центральної Азії була вирішальним чинником державотворчих та суспільних процесів у Східній Європі. Про це свідчить географія розповсюдження та кількість арабських монет, знайдених на цих землях. За підрахунками Т. Нунена, протягом X ст. потік срібла з держави Саманідів на Північ становив у середньому 1 млн 250 тис. дирхамів на рік. Частина цих коштів осідала в торгових факторіях Хозарського каганату та Волзької Булгарії, проте лівова частка експортувалася на землі Русі, Балтії та Скандинавії²⁴.

На перших етапах розвитку торгівлі основним ринком був халіфат Аббасидів із центром у Багдаді. Згодом, у X ст., його місце зайняла імперія Саманідів. У її складі були землі Хорезму, Трансоксанії та Хорасану. Саме в зазначений період ці території перебували на піку своєї могутності й економічного розвитку²⁵. Відкриття там великих покладів срібла сформувало надлишок грошової маси, що зумовило попит на товари розкоші. Основними предметами експорту дослідники вважають хутра, бурштин, віск, мед, зброю та рабів. Останній пункт, на думку окремих учених, мав особливе значення з огляду на високу маржу.

Підрахунки Т. Нунена, незважаючи на свою відносність, свідчать про немислимі масштаби торгівлі в цьому регіоні. Особливо вражають ці показники, враховуючи її сезонність. Гліб Лебедев пояснював таку кількість монет тим, що окремі групи товарів мали надзвичайно високу маржу й приносили надприбутки. До прикладу, ціна рабів на Сході коливалася від 500 до 15 тис. дирхамів. Такі ціни в десятки разів перевищували ціни на рабів у Північній

²³ Щодра О. Європейська торгівля з арабським Сходом у VIII–X ст.: роль слов'ян і Русі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2022. № 54. С. 13–41.

²⁴ Томас Нунан із обережністю стверджував, що в середньому 36 % дирхамів експортувалися до Північної Європи. Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. P. 322.

²⁵ Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 1. P. 237–259; Kovalev R. K. Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th century). *Histoire & mesure*. 2002. Vol. 17. No. 3/4. P. 197–216.

Європі²⁶. Тому купці, які наважилися вирушити в далеку мандрівку до Багдаду чи до міст на Волзі, діставали можливість суттєво примножити свій капітал. Навіть враховуючи витрати на дорогу, безпеку та податки, ці суми однаково залишалися величезними.

Доступ до арабського срібла впливав на розвиток місцевих економік на Русі та в скандинавських державах. Саме цей ресурс був одним з основних чинників, який підживлював експансію вікінгів як на Сході, так і на Заході. Мільйони дирхамів, які потрапили на Русь, стали частиною локального грошового обігу. Вони використовувалися для обміну товарів, оплати послуг та сплати податків. Розвиток торгівлі сприяв формуванню супутніх підприємств. Насамперед це стосувалося розвитку ринків посередників. Наявність ресурсів та попит на послуги стимулювали переселення в Східну Європу представників різних професій та суспільних прошарків норманів²⁷.

Проміжні ринки виникали вздовж усього торгового шляху. Спочатку вони виконували роль торгових факторій, а згодом перетворювалися на протоміські центри з власною економікою. Типовим прикладом є вже згадана Ладога. Це поселення стало основним місцем збуту арабських дирхамів у Скандинавію. Тут можна було обміняти товари, привезені з Північної та Західної Європи, на срібні монети. Окрім того, тут була можливість придбати східні предмети розкоші. Попит на арабське срібло був вкрай високий, що зумовило виняткове значення Ладоги. Томас Нунен був переконаний, що скандинави були не єдиними, хто забезпечував вивіз срібла на Північ. Він зазначає, що в місцевій торгівлі брали участь різні балтійські народи. Втім, лише вікінги насмілювалися подорожувати вглиб континенту²⁸.

Через Русь та Скандинавію арабські монети потрапляли на терени сучасної Польщі. Скарби срібних монет локалізуються

²⁶ Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. С. 145.

²⁷ Мельникова Е. Скандинавы на Балтийско-Волжском пути. *Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды*. Москва, 2011. С. 433–440; Hedenstierna-Jonson C. With Asia as neighbour: Archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang Dynasty. *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*. 2018. Vol. 81. P. 43–64.

²⁸ Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. P. 347.

здебільшого у Померанії, Великопольщі, Мазовії та Підляшші. Завдяки географічній близькості до Скандинавії саме в Помор'ї датуються найраніші знахідки дирхамів – у IX ст. Однак вже на зламі IX і X ст. вони проникають на Південь²⁹.

Найбільшим скарбом у цьому регіоні є скарб із підляського містечка Клюковичі, який містив приблизно 1 500 дирхамів. У радіусі 100 км були знайдені також скарби у Гурі-Стренковій, Ліві та Дорогичині. Більшість монет походить із держави Саманідів. Орієнтовно 10–15 % цих монет є імітаціями, виготовленими у Хозарії та Волзькій Булгарії. Окремі монети містили вирізані знаки, подібні до скандинавських рун. Датувати ці скарби варто початком X ст. і Д. Адамчик припускає, що їхню появу можна ототожнювати з однією експедицією русів, які після збирання данини із племен уздовж Прип'яті рушили на Захід у пошуках хутра та рабів³⁰.

Першою половиною X ст. датуються також знахідки із Центральної Польщі. Поряд із монетами археологи знайшли окремі предмети, як-то прикраси та наконечники стріл, які можна ідентифікувати зі скандинавськими найманцями, що приходили на ці землі у складі руських виправ. На основі цього Д. Адамчик стверджує, що руси проникали на Захід від Середньої Вісли, формуючи там мережі работоргівлі. Їм сприяли новостворені у регіоні вождівства, розвиток яких припав на X ст. Ці структури займалися постачанням рабів. На думку дослідника, у районі м. Цеханув існувала контактна зона обміну між Руссю та Мазовією³¹.

Тогочасна Центральна Європа знаходилася на перетині двох торгових систем. Одна була орієнтована на торгівлю із арабськими державами та згодом Візантійською імперією і пролягала по басейнах ключових річок Русі, інша фокусувалася на ринках Моравії та Західної Європи. Важливим центром західноєвропейської торгівлі була Прага – один із найбільших ринків у регіоні. Саме через Прагу проходили торгові маршрути, які з'єднували Іспанію із Хозарією та арабським Сходом. Сучасні археологи розглядають це місто як ключовий пункт у європейській работоргівлі X–XI ст. Тут можна було придбати рабів із різних частин Європи, але здебільшого

²⁹ Adamczyk D. Trading networks. P. 134–136.

³⁰ Ibid. P. 139–146.

³¹ Ibid.

це були слов'яни із терен сучасної Польщі, Німеччини, Угорщини, Чехії та України³².

Із Праги до нас дійшли свідчення про руських купців, які залишив мандрівник з Іспанії Ібрагім Ібн Якуб у 965–966 рр. Він згадував, що в це місто з Кракова прибувають торговці руси, які збувають рабів і хутро, що купляють мусульмани та євреї³³. Русів у цьому контексті варто сприймати як русів у інших творах арабських авторів, тобто як міжнаціональну спільноту торговців, у якій значне місце відігравали скандинави.

На думку О. Назаренка, торгівля Русі з Заходом, незважаючи на відсутність згадок у літописах, відігравала вагоме значення у розвитку економіки регіону. Одним із аргументів на користь цього твердження історик вважає прагнення київських князів інкорпорувати до складу своєї держави племена волинян, хорватів, деревлян, та Червенські міста. Саме останні були предметом військових суперечок між Руссю та Великоморваською державою, адже мали важливе стратегічне значення на перетині торгових шляхів³⁴.

Відсутність монетних скарбів на шляху до Праги О. Назаренко пояснював тим, що зазвичай коштовності накопують у землю на тих територіях, де немає можливості ці гроші витратити. Тобто скарби є притаманними для менш економічно розвинених регіонів, наприклад земель поблизу Волги. На руських територіях із більш жвавою економікою, наприклад на Київщині, історично знайдено значно менше скарбів. Невелика кількість подібних археологічних знахідок на теренах Волині і Прикарпаття може вказувати на те, що доходи з торгівлі з західноєвропейськими ринками були у постійному обороті і не потрапляли до місцевого населення³⁵.

³² Ježek M. A Mass for the Slaves: from Early Medieval Prague. *Studien zur Archäologie Europas* / ed. by J. Henning, A. Leube, F. Biermann. Bonn, 2011. P. 623–642; Štefan I. Slavery and Slave Trade in Early Medieval Bohemia: Archaeology of Slavery or Slavery of Archaeology? *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe. Themes in Contemporary Archaeology* / ed. by F. Biermann, M. Jankowiak. Cham, Switzerland: Springer, 2021. P. 125–131.

³³ Kowalski T. Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego. Kraków: Skład główny w księgarniach Gebethnera i Wolffa, 1946. P. 49.

³⁴ Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. С. 76.

³⁵ Там само. С. 93.

Ще однією причиною розширення впливу Русі на Захід був пошук нових джерел рабів. Як зазначає М. Янков'як, у другій половині X ст. території Мазовії та Галичини зазнають депопуляції. Це можна пояснити тим, що у період активного поширення і розвитку християнства саме слов'яни язичники із територій Центральної Європи стають основною групою, яку захоплювали як невольників. Із цими процесами М. Янков'як пов'язує виникнення та розвиток династії П'ястів, які отримували значні фінансові доходи від потоків работоргівлі. На його думку, терени сучасної Польщі та Заходу України були осередком захоплення рабів, які йшли на продаж як до арабської Іспанії та звідти до Африки, так і до Близького Сходу. Руські работоргівці були важливою частиною цього процесу, про що свідчать знахідки вищезгаданих скарбів та артефакти руського походження у Польщі та Чехії³⁶.

На основі цих досліджень М. Янков'як припустив, що виникнення і розвиток укріплених центрів без виявлених у них поселень є наслідком розвитку торгівельної інфраструктури, яка займалася продажем рабів. Яскравим прикладом такого городища є Нашацковиці. Дослідник переконаний, що у ньому утримували невольників під час транспортування до основних торгових центрів³⁷.

Про роль західноукраїнських земель як проміжного пункту у міжконтинентальній торгівлі свідчать і скарби куфічних та візантійських монет. Чи не найвідомішим скарбом із цієї території є скарб у с. Йосипівка, сучасного Золочівського району. Скарб було знайдено випадково, через що більшість монет не потрапила до наукового обігу. На основі приватних зібрань та колекцій Львівського історичного музею і Галереї мистецтв можна робити висновки про понад 155 арабських дирхамів. Найстарша монета датується 708–709 рр., наймолодша – 811–812 рр.³⁸.

Окрім грошей, було знайдено ще декілька речей. На жаль, про все це ми можемо дізнатися лише зі слів очевидців. Однією з таких

³⁶ Jankowiak M. Dirhams for slaves. Investigating the Slavic slave trade in the tenth century. *Academia.edu*. URL: https://www.academia.edu/1764468/Dirhams_for_slaves_Investigating_the_Slavic_slave_trade_in_the_tenth_century (дата звернення: 15.04.2024); Jankowiak M. Dirham flows into northern and eastern Europe. P. 105–131.

³⁷ Idid.

³⁸ Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2007. Т. 2. С. 166.

знахідок була прикраса «у вигляді хмарини», як її описували свідки, заокруглена та прикрашена трьома камінцями. Із цього приводу Юрій Гудима зазначає, що це цілком могли бути згадувані Ібн Фадланом прикраси-коробочки, які носили жінки руських купців³⁹. Ці ювелірні вироби називають сустугами. Якщо повірити в існування цієї прикраси і якщо це дійсно була сустуга, то скоріше за все цей скарб був пов'язаний зі скандинавами.

Куфічні дирхами також були знайдені у скарбах із Грабівця та Крилоса на території українського Прикарпаття⁴⁰. На Волині одними з найважливіших є скарби із с. Доросині. У ньому, окрім арабських монет, були також фрагменти прикрас. Наймолодша монета датується 908 р.⁴¹. Інші скарби з Волині є або втраченими повністю, або недостатньо добре задокументованими. Незважаючи на це, можна стверджувати, що на території Волині було знайдено сотні дирхамів X ст.

Окрім монет, на території Західної Волині трапляються також знахідки імпортованих намистин із Візантії та Арабського Сходу. Їх знаходили у Пересопниці, Берестяному, Листвині та Луцьку⁴². Аналоги цих знахідок знаходимо у шведській Бірці, а також Новгороді, Ладозі, Гньоздові та інших містах. Окрім цього, знайдено піхви меча із типовою скандинавською орнаментациєю, ювелірні прикраси тощо. Ці джерела засвідчують, що Прип'ятський шлях існував від початку X ст. Очевидно, що наслідком прокладення цього шляху були спроби включення території Волині до орбіти Русі⁴³.

Про це свідчить значна кількість археологічних артефактів. Так, у Перемишлі було знайдено меч із популярним на той час клеймом «ULFBERHT», який визначають як тип «Е» за класифікацією Яна

³⁹ Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки. *Конференція «Ольжині читання»* (Пліснеськ. 10 жовтня 2005 р.). Львів, 2006. С. 2–4.

⁴⁰ Кропоткин В. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР). *Acta Archaeologica Carpathica*. 1970. Т. 11. Fasc. 2. С. 227–230; Лівох Р. Замітки про ранньосередньовічні гроші з Галича... С. 11.

⁴¹ Охріменко Г., Кричевський О., Локайчук С. Арабські диргеми... С. 141–149; Гулько Г. Дирхеми X століття... С. 4–14.

⁴² Копитко А. Речі близькосхідного походження на території Галицької і Волинської земель (X–XIII ст.). *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2000. Т. 4. С. 168–169.

⁴³ Іоў А. Гандлёва-эканамічныя сувязі насельніцтва заходняга Палесся ў IX – пач. XI. *Гісторыка-археалагічны зборнік*. Мінск, 1993. Т. 1. С. 119.

Петерсена. Окрім нього, земля літописних волинян рясніє речами явно скандинавського походження⁴⁴. Це була переважно зброя дружинників руських князів, що ще раз підтверджує їх північне походження. Прикладом таких артефактів є меч із с. Хотин Радивилівського району Рівненської області⁴⁵, наконечник списа та наконечник піхов меча із городища Листвин у Рівненській області⁴⁶, наконечник піхов із с. Любче Луцького району Волинської області⁴⁷, наконечник піхов, знайдений у тому ж районі⁴⁸, а також два наконечники із с. Городище Шепетівського району Хмельницької області⁴⁹.

Трапляються також скандинавські прикраси, зокрема з Листвинського городища, а також поблизу с. Мойсевичі, які мають аналоги з Північною Руссю⁵⁰. Гарними прикладами тут також є срібний браслет із с. Любче⁵¹. Як припускає Ф. Андрощук, тут існував ювелірний центр, прикраси з якого поширювалися на землі древлян та були знайдені на території Великої Моравії⁵². Поблизу м. Жовква, Львівського району було знайдено брактеат – срібну данську монету із м. Гедебю. Її типологія дає змогу датувати монету приблизно 825 р.⁵³

У 2021 р. до Національного музею історії України було передано випадкову знахідку із Тернопільської області. Це була лицьова частина шолома. Радіовуглецеве та порівняльне дослідження вказують на те, що цей артефакт варто датувати VIII–IX ст. Найближчі паралелі можна прослідкувати з Йорка в Англії. Цю знахідку Ф. Андрощук пов'язує із ранніми контактами вікінгів із населення,

⁴⁴ Терський С. Скандинавські археологічні пам'ятки... С. 53.

⁴⁵ Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: каталог. Париж: АСНВyz, 2012. С. 163.

⁴⁶ Там само. С. 161–162.

⁴⁷ Там само. С. 159.

⁴⁸ Там само. С. 166.

⁴⁹ Там само. С. 167–168.

⁵⁰ Терський С. Скандинавські археологічні пам'ятки... С. 53.

⁵¹ Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности... С. 158.

⁵² Андрощук Ф. Древлянская земля в межрегиональных контактах IX–X вв. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*: зб. наук. праць. Коростень, 2008. С. 6–19.

⁵³ Androshchuk F. When and how were Byzantine miliaresia brought to Scandinavia? Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. Constantinople as Center and Crossroad. Istanbul, 2019. P. 85.

що проживало на українських землях⁵⁴. Зазначений випадок ілюструє складність дослідження обраної проблеми. Велика частина потенційних археологічних матеріалів потрапляють у науковий обіг без контексту. Іншу частину знаходять чорні археологи, тож цінні речі опиняються у приватних колекціях. Попри це, знахідка фрагмента шолому із Тернопільської області обнадіює, що подальші розкопки дадуть нам більше інформації про присутність скандинавів у цьому регіоні.

Археологічні дані засвідчують, що нормани були провідною етнічною групою у мілітарних торгових спільнотах русів та органічною частиною великокнязівських дружинників. Саме північні елементи заклали основу т. зв. дружинної культури. Цим терміном археологи позначають старожитності, які належали представникам військового прошарку в давньоруський час⁵⁵.

Ще однією важливою пам'яткою X ст. на території Прикарпаття є Галичина могила. Це значний за своїми розмірами курган, який не містив поховання. Його традиційно сприймали як сакральну споруду, пов'язану з засновником міста. Символічне значення цієї споруди доводить відсутність будь-яких інших об'єктів навколо, які би датувалися тим самим часом⁵⁶. Це наштовхує на думку, що довкола кургану існувала площа для громадських зібрань.

Появу цієї могили Б. Томенчук датує серединою X ст. Він проводить аналогії з такими пам'ятками, як Могила Віщого Олега на Щекавиці, Аскольдова могила, Ігорева могила в Іскоростені тощо. Він вважає, що на цьому місці відбувалися найбільші свята й урочистості, зокрема пов'язані з інтронізацією князів⁵⁷. Схожу думку висловлює і Ф. Андрощук, який посилається на ритуал посадки та скочування з кургану під час інтронізації нового правителя. Зазвичай курган пов'язують із могилою засновника правлячого роду чи міста. Такий звичай був поширений у Скандинавії та на Русі у дохристиянський період⁵⁸.

⁵⁴ Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі. Київ: Національний музей історії України, 2022. С. 59.

⁵⁵ Андрощук Ф. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань південної Русі (За матеріалами Києва та Чернігова). *Археологія*. 1994. Т. 4. С. 99–100.

⁵⁶ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича... С. 16.

⁵⁷ Там само. С. 19.

⁵⁸ Андрощук Ф. К истории обряда интронизации древнерусских князей (Сидение на курганах). *Дружинні старожитності Центрально-Східної*

Про скандинавське походження Галичиної могили свідчить поховальний ритуал та супутній інвентар. За відсутності покійника тут було знайдено залишки ритуального однодеревного човна. Поруч із ним знаходяться три бойових сокири, щит, ніж скрамасакс, дротик та наконечники стріл, що мало вказувати на поховання знатного воїна⁵⁹. Використання човна у поховальній обрядовості є типовим для Скандинавії епохи вікінгів⁶⁰. Яскравими прикладами є захоронення в Осебергу (Норвегія)⁶¹, Скамбю (Швеція)⁶², Гокстаді (Швеція)⁶³, Борре (Норвегія). Зразки озброєння є більш універсальними, але їхні паралелі прослідковують на Русі та у Скандинавії.

Соціополітичними передумовами появи Галичиної могили могли бути процеси, пов'язані зі спробами інкорпорувати племена хорватів до складу Києворуської держави. Це було вкрай важливо для налагодженого функціонування торгових шляхів, які з'єднували Київ із Прагою та іншими містами Європи. Однак таке поховання могло з'явитися також і внаслідок незалежних процесів, пов'язаних із розвитком работоргівлі. Тут могли відбуватися явища, аналогічні до державотворчої динаміки на території Польщі, де у X ст. місцеві вожді, які отримали доступ до значних прибутків від торгівлі невольниками, за підтримки найманців вікінгів змогли сформувати протодержавні інститути. Згодом ці мілітаризовані підприємства еволюціонували у повноцінну державність.

Окрім того, не варто розглядати Русь середини X ст. як централизовану державу. Приклади окремих князівств засвідчують, що навіть у межах цієї держави існували князівства, які мали власні правлячі династії та доволі умовно належали до Русі. Детальніші

Європи VIII–X ст.: матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. Чернівці, 2003. С. 5–10.

⁵⁹ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича... С. 17–18.

⁶⁰ Williams H., Rundkvist M., Danielsson A. The Landscape of a Swedish Boat-Grave Cemetery. *Landscape*. 2010. P. 1–24.

⁶¹ Андрощук Ф. Осеберг. Загадки королевского кургана. Киев: Laurus, 2018. 122 с.

⁶² Rundkvist M., Williams H. A Viking Boat Grave With Amber Gaming Pieces Excavated at Skamby, Östergötland, Sweden. *Medieval Archaeology*. 2008. Vol. 52. P. 69–102.

⁶³ Warming R. F. The Viking Age shields from the ship burial at Gokstad: a re-examination of their construction and function. *Arms & Armour*. 2023. P. 1–24.

дослідження істориків та археологів справді вказують на те, що у Х ст. на цих землях існували розрізнені протодержавні утворення, які контролювали головні пункти на торгових річкових шляхах. Згодом вони були об'єднані під владою династії Рюриковичів⁶⁴. Водночас після остаточного утвердження їхньої влади на окремих територіях залишалися князі, які не належали до правлячого роду. Яскравий приклад – полоцький князь Рогволд, згаданий у «Повісті минулих літ», який утвердив свою владу на одному з основних пунктів шляху із варяг у греки⁶⁵.

Тож ймовірно, що у середині Х ст. тут здійснювалися спроби створити політичне об'єднання, незалежне від правлячої династії руських князів чи інших родів. Це логічно висновується з того, що землі Прикарпаття розташовувалися на одному з ключових відрізків шляху Київ–Прага, який об'єднував дві великі системи міжконтинентальної торгівлі. Аналіз археологічних знахідок показує, що ці терени активно розвивалися протягом Х ст. У той час там починають з'являтися укріплені поселення небачених доти розмірів. До прикладу, городища у Стільську чи Пліснеську мали площу 300–350 га⁶⁶. Вони в десятки разів перевищували тогочасні аналоги на території Русі. Економічний розвиток цих територій засвідчений грошовим обігом, який пов'язував їх із ринками Великої Моравії та згодом Чехії⁶⁷. Усе це робило ці землі ласим шматком для мисливців на рабів. Вожді, які займалися організацією цих процесів, ставали частиною надзвичайно прибуткового бізнесу і могли

⁶⁴ Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. С. 22–24; Войтович Л. Олег Віщий історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільськ, 2013. Т. 23. С. 111–112.

⁶⁵ *Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку у 1377 года* / пер. Д. Лихачев. Санкт-Петербург: Вита-Нова, 2013. С. 52; Самонова М. Скандинави на белорусских землях в IX–X вв.: к постановке проблемы. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*. Минск, 2010. Вып. 3. С. 10–14; Кежа Ю. Символічні аспекти репрезентації ўлады полацкіх князёў Рагвалодавічаў. *Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX–XX стст.)*. Магілёў, 2019. С. 16–17.

⁶⁶ Филиппчук М. Слов'янські поселення VIII–Х ст. в українському Прикарпатті. Львів: Астролябія, 2014. С. 209–211.

⁶⁷ Войтович Л. Князь Рюрик. С. 35–36.

доволі швидко збагачуватися, що давало їм змогу накопичувати і політичну міць. Вікінгська атрибутика у Галичині могили може вказувати на те, що лідери цих політичних процесів були скандинавами або походили з міжкультурної мілітаризованої спільноти, яка мала скандинавське коріння.

У будь-якому випадку вже в останні десятиліття X ст. території літописних хорват остаточно включаються до складу Русі. «Повість минулих літ» датує ці події 993 р., коли описує похід князя Володимира⁶⁸. Літописні свідчення доповнюються й археологічними даними, які демонструють спалення оборонних укріплень та руйнування поселень. На території більшості слов'янських городищ в українському Прикарпатті в культурних шарах, датованих кінцем X ст., можна побачити сліди тотальної пожежі. Окремі городища, такі як Пліснесько чи Стільсько, перестали існувати. Лише через деякий час життя тут відновилося, але міста набули зовсім інших рис, що дає змогу археологам виокремлювати новий – Давньоруський період в історії хорватських городищ. Доцільно зазначити, що після свого занепаду величезні полісні центри, площа яких дорівнювала сотням гектарів, тепер нагадували звичайні давньоруські містечка, розташовані на периферії Київської Русі. Вони мали традиційну середньовічну бургівську забудову, площа якої дорівнювала декільком гектарам⁶⁹.

Городище у Пліснеську є промовистим прикладом того, як змінювалися політична, соціальна й етнічна структури в українському Прикарпатті на межі X–XI ст. Це поселення було північним форпостом хорватів на межі з територією волинян. Воно було одним із перших міст, зруйнованих військом Володимира Великого. Після спалення тут встановлено великокнязівську адміністрацію. Після інкорпорації цих територій до Русі тут почали з'являтися поховання нового типу – курганні могильники. Цей тип захоронення не був притаманний для місцевих племен, що вказує на зміни в етнічному складі населення⁷⁰.

⁶⁸ Повесть временных лет. Часть 1. Текст и перевод / пер. Д. С. Лихачева, Б. А. Романова; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. С. 23–24.

⁶⁹ Филипчук М. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2009. С. 3–21.

⁷⁰ Филипчук М., Шуй Н. Могильники Пліснеського археологічного комплексу. С. 82–83; Филипчук М., Соловій Г. Поховальні пам'ятки

Загалом, курганний могильник Пліснеська нараховує 142 насипи, половина з яких розграбовані скарбошукачами. Частина курганів зруйнована промисловими комплексами. Поховальний обряд тут є доволі різноманітним. Більшість руських дружинників на кінець X ст. вже були християнами, однак трапляються також тілопальні могильники, поховання в яких здійснено за язичницьким обрядом. Окрему нечисленну групу могильників складають кенотафи – поховання, які не містять залишків покійника, а є символічним насипом, що зазвичай зводився для людини, яка загинула за межами своєї Батьківщини⁷¹. Кенотафи є типовим скандинавським елементом. Навіть без супровідного інвентарю ці об'єкти можуть свідчити про присутність тут варягів.

Надзвичайно важливо проаналізувати супровідні матеріали цих поховань, а також знахідки, які з'явилися на теренах новоприєднаних земель. Значне місце серед них займають вироби зброї. Варто зауважити, що озброєння у хорватських племен не було надто розвиненим, порівняно зі скандинавами. Мілітарні знахідки були основними артефактами, за якими можна ідентифікувати прийшли елементи. На території Пліснеська було знайдено велику кількість бойових сокир, мечів, наконечників стріл, елементів обладунків тощо⁷². Окремо варто поговорити про ланцетоподіні наконечники, які часто трапляються на теренах городища⁷³. Наконечники мають свої прямі аналогії із скандинавськими знахідками в Бірці, Старій Ладозі та на інших територіях Русі⁷⁴.

Не менш цікавими видаються і знахідки мечів. Так, в одній із могил був знайдений меч типу «V», за Я. Петерсеном⁷⁵, який, на

слов'янського часу Пліснеського археологічного комплексу. *Studia mythologica Slavica*. Ljubljana, 2014. T. 17. С. 37–56; Liwoch R., Müller-Wille M. «Druzhina» graves dating to the time around AD 1 000 from Pidgirci. *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 2012. Vol. 42. P. 421–438; Моця О. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X–XIII ст.). *Археологія*. 1992. Т. 1. С. 38–44.

⁷¹ Филиппчук М. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 році. *Вісник Інституту археології*. Львів, 2009. С. 143; Liwoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2007. Вип. 11. С. 367–378.

⁷² Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2005. Vol. 1. S. 37–59.

⁷³ Ibid. S. 40.

⁷⁴ Holger A. Birka I Die Graber. Tafeln. Uppsala: Vitterhets historie och antikvitets akademien stockholm, 1940. S. 10–13.

⁷⁵ Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych bad... S. 46.

думку В. Зоценка, мав усі ознаки класичної стилістики Північної Європи. Подібними до нього були ще два інших мечи. Цікавим видається епіграфічний напис, зроблений рунами. В. Зоценко трактує цей напис як «laukar», сенс якого полягає у заклику до родючості⁷⁶.

Окремі кургани виділяються особливим багатством, що вказує на високий статус покійників. Серед супровідного інвентарю є мечі, кольчуги, а також інші знахідки, які допомагають ідентифікувати покійників як військово знать. Практично в кожному похованні знайдено відра, у яких містились залишки кісток тварин. У деяких курганах трапляються парні поховання. Супровідний інвентар жінок складався зазвичай із прикрас, а також кухонного начиння⁷⁷.

Зазначені вище особливості поховального обряду знаходять свої аналогії і з поховальною культурою у Скандинавії. Зокрема, традиція розміщення відер із їжею, яку розглядають як ритуал приготування «їжі для мертвих». Традиція захоронення жінок разом із чоловіками була також поширеною у скандинавів⁷⁸. Здебільшого це робили люди, що мали високий статус. Ібн Фадлан, який описував похорон багатого руса, згадував про звичай страти рабині, яка йшла на смерть разом зі своїм господарем⁷⁹. Дослідники пов'язують цю традицію із уявленнями про сексуальні потреби покійників після смерті. Страчена рабиня була посередником між земним і загробним життям і мала передати покійнику все необхідне на тому світі. Скандинавська релігійна традиція розглядала загробне життя покійника аналогічним до земного життя. Тож для того, щоб забезпечити належне перебування людини у світі мертвих, поряд із тілом залишали особисті речі, зброю, їжу та в окремих випадках навіть жінок.

Окрім археологічних джерел, необхідно залучити також писемні свідчення про перебування норманів у війську руського князя. Такі епізоди згадані в ісландському «Таттрі про Еймунда». У цьому творі змальовано пригоди норвезького вікінга Еймунда, який разом зі

⁷⁶ Зоценко В. Скандинавські артефакти... С. 94.

⁷⁷ Liwoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska. С. 367–378.

⁷⁸ Ström F. Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid. Göteborg: Akademiförlaget, 1993. S. 213; Gardela L. Worshipping the dead: Viking Age cemeteries as cult sites? *Germanische Kultorte. Vergleichende, historische und rezeptionsgeschichtliche Zugänge*. München, 2016. P. 169–205.

⁷⁹ Mission to the Volga by Aḥmad ibn Faḍlān / trans. from arabic by J. E. Montgomery. New-York: NYU Press, 2017. P. 35.

своїми товаришами бився на боці того, хто більше платив. Так він потрапив до князя Ярослава, який у той час боровся зі своїм братом Святополком за столичний престол⁸⁰. Достовірність цієї історії викликає багато питань, утім у нас немає сумнівів, що її основою стали події, які мали історичне підґрунтя, адже участь найманців із Півночі у війську Ярослава є добре задокументованою. На основі руських та скандинавських джерел Л. Войтович стверджує, що в складі армії Ярослава під час наступу на Київ 1016 р. був окремий підрозділ, який складався з 1 000 варягів⁸¹. Велике значення мали варяги й у війську Ярославового батька Володимира. «Повість минулих літ» згадує, що князь Володимир після втечі «за море» повернувся до Новгороду з варягами. Маючи велике військо, князь зумів захопити столицю та стати Великим князем київським⁸².

Ще одним джерелом, яке підтверджує активну участь скандинавів у військових кампаніях на Сході Європи, є рунічні камені. Це особливий тип джерел, який здебільшого виконував роль меморіального пам'ятника на честь загиблої людини. Нерідко такі стели зводили в пам'ять про людей, які загинули на чужині. Східну Європу та Візантію згадують у понад 100 таких пам'ятках. Більшість із них містить інформацію про воїнів, які полягли в битві в цих краях⁸³. Левова частина цих джерел зберігається у Швеції⁸⁴.

Чисельність курганів у Пліснеську дає підстави стверджувати про значну роль цього міста в адміністративній системі Руської держави. Домінування серед похованих у курганах варягів є доволі переконливим. Варто наголосити, що багато з цих курганів зазнали руйнувань, тому об'єктивно оцінити їхню кількість неможливо. Кенотафи також варто ідентифікувати зі скандинавами, оскільки

⁸⁰ Рыдзевская Е. Сага об Эймунде. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.* Москва, 1978. С. 89–104.

⁸¹ Войтович Л. Княжа доба: портрет еліти. Біла Церква: Вид. Пшонк. О. В., 2006. С. 258.

⁸² Повесть временных лет... С. 52.

⁸³ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты. Перевод. Комментарий. Москва: Восточная Литература, 2001. С. 43–45.

⁸⁴ Андрощук Ф. К истории контактов между Швецией и Южной Русью в XI–XII веках. *Дзінтслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя.* Київ, 2008. С. 100–112.

ця традиція не була притаманною місцевим воїнам. Тому можна з упевненістю констатувати, що вихідці зі Скандинавії займали тут значне місце. Вірогідно це була князівська адміністрація, а також воїни, які виконували роль прикордонників та тримали ці землі під своїм контролем. Важливими були також охорона і контроль торгових шляхів, а також збір податків у місцевого населення.

Сукупність писемних та археологічних матеріалів засвідчує, що скандинавська військова присутність на землях Східної Європи значно виходила за межі спорадичних комунікацій та епізодичних випадків найманства. Незважаючи на домінування шведського культурного елементу, можна зробити висновок, що існували налагоджені шляхи, якими на ці землі масово потрапляли вихідці з Данії та Норвегії. На думку Інґмара Янссона, ці процеси потрібно сприймати як цілеспрямовану колонізацію норманами цих територій. Вони стали невід'ємною частиною духовної та матеріальної культури цього регіону і мали суттєвий вплив на подальший перебіг його історії⁸⁵.

Археологічні знахідки свідчать, що вихідці із Північної Європи починають проникати на терени Волині і Прикарпаття із VIII ст. Свого піку ця міжкультурна комунікація досягає у другій половині X – першій половині XI ст., коли ці землі стають важливим проміжним пунктом між Руссю та європейськими королівствами. Скандинавську присутність варто трактувати тут як наслідок розвитку міжконтинентальних торгових шляхів та розширення мережі работоргівлі. Із кінця X ст. скандинавський компонент прибуває сюди також і як дружинники та великокнязівська адміністрація, метою якої було інкорпорувати місцеві племена до киеворуської держави. Не варто заперечувати, що окремі намісники варязького походження могли залишатися на цих територіях, асимілюючись із місцевим населенням, а їхні нащадки у майбутньому ставали галицькими боярами. Втім, це вже є темою для подальших досліджень.

Попри те, що Я. Пастернак помилився із шведською теорією про походження Пліснеська, він, схоже, мав рацію, коли вважав, що вікінги проникали на ці терени та впливали на одержавлення цих

⁸⁵ Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period. *The rural Viking in Russia and Sweden: Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro*. Örebro, 1997. P. 9–64.

територій київською владою або мали стосунок до незалежних державотворчих процесів. Водночас термін «вікінги» має тут швидше соціальне, а не етнічне значення і позначає певну мілітаризовану спільноту торговців, до якої могли належати різні етнічні елементи.

Обмеженість джерельної бази заважає вповні зрозуміти масштаби скандинавської присутності у цьому регіоні. Вивчення пограбованих скарбів арабських дирхамів, дослідження частково зруйнованих скандинавських могильників та аналіз подібних знахідок із території Центральної Європи свідчать про те, що нормани були важливою частиною торгових організацій, які займалися захопленням рабів та контролем ключових шляхів. Водночас нещодавно знайдені археологічні артефакти дають надію на те, що нові відкриття допомагатимуть краще зрозуміти міжкультурну комунікацію у цьому регіоні та доповнять знання про роль норманського чинника у державотворчих процесах на теренах сучасної Західної України.

Владислав КІОРСАК

Частина 2

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ

РОЗДІЛ 4

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ РАННЬОГО ТА КЛАСИЧНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Постать Романа Мстиславича. Постать Романа Мстиславича на початку ХХІ ст. опинилася в центрі полеміки між дослідниками, частина яких намагається представити князя як дрібного авантюриста, непересічні діяння якого є не більш ніж надуманою конструкцією російського історика ХVІІІ ст. Василя Татищева¹. Однак джерела, зокрема латиномовні, а також дослідження Олександра Головка² й інших

¹ Naruszewicz A. *Historyi narodu Polskiego*. Warszawa, 1783. Т. 4. S. 57–106; Карамзин Н. М. *История государства российского*. Москва, 1991. Т. 2–3. С. 395, 412–413; Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 22–36; Толочко О. П. К старым спорам о Татищеве. *А се его серебро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2002. С. 245–248; Толочко О. П. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? *Ruthenica*. Київ, 2003. Т. 2. С. 195–204; Толочко О. П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. С. 327–328; Горovenko A. В. Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах. Санкт-Петербург, 2011. 480 с.

² Головка О. Б. Объединительные процессы на Руси в первой половине ХІІІ в. *Вопросы истории СССР*. Харьков, 1983. Вып. 28. С. 111–116; Головка О. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях Х – первой трети ХІІІ в. Киев, 1988. С. 82–88; Головка О. Б. Давньорусько-польські відносини на початку ХІІІ ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1991. Вип. 1. С. 7–10; Головка О. Б. Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ; Кам'янець-Подільський, 1992. С. 16–17; Головка О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека. *Український історичний журнал*. 1993. № 4–6. С. 27–37; Головка О. Б. На чолі об'єднаного князівства: загадкові і невідомі сторінки біографії князя Романа Мстиславича. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С. 93–95; Головка О. Б. Князь Роман Мстиславович та його доба. Київ, 2001. 240 с.; Головка О. Б. Князь Роман Мстиславович. *Вопросы истории*. 2002. № 12. С. 52–70; Головка О. Б.

науковців³ доводять протилежне. До речі, ще Михайло Грушевський

Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 223–251; Головко О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2006. Вип. 15. С. 151–169; Головко О. Б. Парадигма Романа Мстиславича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Т. 1. С. 59–66; Головко О. Б. Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел. *Terra Cossacorum. Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. Київ, 2007. С. 358–382; Головко О. Б. Межиріччя Дністра та Дунаю в політичному житті галицької землі (XI–XIII ст.). «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Галич, 2007. С. 3–16; Головко О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 28–48; Головко О. Б. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 3(37). С. 22–23; Головко О. Б. Візантія і половецький степ у політичній діяльності князя Романа Мстиславича. *XIV Сходознавчі читання А. Кримського*. Київ, 2010. С. 192–208; Головко О. Б. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. С. 249–316.

³ Engel J. *Geschichte von Halitsch und des Vlodimir*. Wien, 1792. S. 504; Зубрицкий Д. *История древнего Галицко-Русского княжества*. Львов, 1852. Ч. 2. С. 122; Львов, 1855. Ч. 3. С. 14, 19, 25, 30; Шараневич И. *История Галицко-Володимирской Руси: от найдавейших времен до року 1453*. Львов, 1863. С. 31–49; Droba L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami*. Kraków, 1881. S. 11; Андрияшев А. *Очерк истории Волинской земли до XIV столетия*. Киев, 1887. С. 143–154; Грушевский М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Киев, 1891. С. 246; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів, 1905. Т. 2. С. 222–229, 405–406, 454, 560; Т. 3. Львів, 1905. С. 3–14; Чубатий М. *Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії*. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 1917. Т. 123–124. С. 10; Томашівський С. *Українська історія. Старинні часи і середні віки*. Львів, 1919. С. 85–89; Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego*. Lwów, 1925. 84 s.; Włodarski B. *Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego*. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1969. No. 4 S. 5–18; Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Київ, 1992. Т. 1. С. 192–193; Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство*. Львів, 1999. С. 109–111; Котляр М. Ф. *Данило Галицький*. Київ, 1979. С. 5–27; Котляр М. Ф. *Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті*. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 366–376; Войтович Л. *Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства*. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила*

звернув увагу на те, що в епосі пам'ять про Романа Мстиславича фіксована десь на рівні пам'яті про Володимира Красне Сонечко та Володимира Мономаха⁴. У Новгороді Великому ще у XV ст. на іконах князя Романа зображали як очільника новгородського війська, яке розгромило суздальців у 1170 р. Як володимирський князь, Роман Мстиславич не лише допомагав дядькові Ярославу поборотися за Київ, але й поступово приєднав до Володимира Берестейське і Дорогичинське князівства, підпорядкував собі Белзьке князівство, отримав від тестя Рюрика Ростиславича значні володіння у Київській землі, звідки можна було набирати військо чорних клобуків, що дало змогу йому стати найсильнішим із волинських князів. У 1195 р., розбивши у битві під Мозгавою претендента на краківський престол Мешка III Старого, Роман Мстиславич допоміг утвердитися на краківському престолі племінникові Лешку Білому⁵. До 1199 р. він зумів закріпитися в Галичі, об'єднавши Волинську і Галицьку землі. Навіть якщо б Роман Мстиславич не добився нічого іншого, то і цей факт є достатнім, щоб зарахувати його до плеяди видатних князів.

Роман Мстиславич відмовився від конфронтації з Візантією, яка тривала з часів відродження Другого Болгарського царства, і

Галицького. Львів, 2001. С. 13–30; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 36–37, 470–490; Войтович Л. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського. *Княжа доба. історія і культура*). Львів, 2007. Вип. 1. С. 45–58; Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 30–39; Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів. *Дриновський збірник*. Харків; Софія, 2009. Т. 3. С. 376–385; Войтович Л. Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9. С. 9–22; Кралюк П. Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький. Луцьк, 1999. 63 с.; Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008. S. 256–265.

⁴ Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1993. Т. 1. С. 329–330; Київ, 1993. Т. 3. С. 31–35.

⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 686–687; Rocznik kapituły krakowskiej. MPH. Lwów, 1872. Т. 2. Р. 800; Rocznik Tracki. Monumenta Poloniae Historica (MPH). Lwów, 1872. Т. 2. Р. 835; Rocznik świętokrzyski nowy. MPH. Lwów, 1878. Т. 3. Р. 70; Rocznik kapituły gnieźnieńskiej. *Kürbis B. Dziejopisarstwo wielkopolskie w XIII i XIV wieku*. Warszawa, 1959. S. 21; Kozłowska-Budkowa S. Bolesław (1159–1195). *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1936. Т. 2. S. 262; Zientara B. Mieszko III Stary. *Poczet królów i książąt Polskich*. Warszawa, 1980. S. 120; Samsonowicz H. Leszek Biały. *Poczet królów i książąt Polskich*. S. 139.

підтримав її проти половців. Цю допомогу зафіксували тогочасні візантійські автори: хроніст Нікіта Хоніат (1155–1213)⁶, поет Єфрем Енійський (перша третина XIII ст.) та хроніст Федір Скутаріот (бл. 1230 – після 1283). Союз князя з Візантією було закріплено другим шлюбом з Єфросинією-Анною, дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела. З нею в родину Рюриковичів прийшли грецькі імена Данило, Лев, Іраклій, Шварн (Северин), релікварій Мануїла I Комнина з часткою животворящого дерева з хреста, на якому був розіп'ятий Ісус, частина мощей св. Онуфрія, ймовірно ікона Холмської Богоматері та інші речі. Дискусія навколо постаті другої дружини Романа Мстиславича триває⁷.

Зрозуміло, що Роман Мстиславич намагався стати київським князем. Подібно до того, як німецький король після походу в Рим і коронації папою ставав імператором, а польський князь ставав сюзереном Польщі, лише здобувши Краків, так і здобуття Києва робило князя старшим на Русі. Зайнявши Київ і посадивши там двоюрідного брата, луцького князя Інгваря Ярославича, який був номінальним сюзереном Волині, Роман Мстиславич запропонував т. зв. добрий порядок. Зміст цього нововведення полягав у тому, щоб обирати, за прикладом сусідньої Священної Римської імперії, великого князя київського з-поміж шести старших князів. Ця реформа не лише б могла покласти край протистоянню Мономаховичів з Ольговичами, а й зробила б Романа Мстиславича легітимним великим князем. Тому їй спротивилися інші князі, очолені володимиро-суздальським володарем Всеволодом Юрійовичем.

Питання щодо існування в галицько-волинського князя подібних планів є причиною гострих історіографічних дискусій. За цього не береться до уваги, що у 1200 р. папа Інокентій III запропонував таку ж формулу Вельфам для обрання імператора (саме б курфюрстів, тобто парне число, що вже не було помилкою російського історіографа). Роман, чия присутність в Ерфурті засвідчена пожертвою місцевому храму, мав реальну можливість ознайомитися з цим проектом, із яким його реформа «доброго порядку» практично співпадає.

⁶ Nicetas Choniates. Historia. Bonn, 1835. P. 691–692.

⁷ Детальніше див.: Войтович Л. Галич у політичному житті Європи. С. 109–119.

Роман Мстиславич, виступивши на підтримку свояка, німецького короля Філіпа Гогенштауфена, який претендував на імператорську корону, вирушив йому на допомогу, але загинув 19 червня 1205 р. під Завихвостом у бою з військом Лешка Білого і його брата Конрада, які підтримували папу та його ставленика Оттона IV Вельфа в їх боротьбі з Гогенштауфенами. Навколо загибелі князя, як і навколо інших деталей його біографії, далі тривають дискусії⁸. Літописець величав Романа «великим князем», «вікопомним самодержцем всієї Русі», який «одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих ... Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх, як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи діда свого Мономаха»⁹.

Боротьба за галицький престол. Загибель Романа Мстиславича відкрила довгий період боротьби за його спадщину (1205–1238), у якій, крім синів Данила і Василька Романовичів, взяли участь їхні родичі з династій Мономаховичів і Ольговичів, угорських Арпадів і польських П'ястів та верхівка галицького боярства. Вдова Романа Мстиславича відразу після проголошення князем старшого сина – п'ятирічного Данила Романовича¹⁰ – зустрілася у Сяноку з угорським королем Андрієм II і з угорською допомогою відстояла Галич від наступу війська Рюрика Ростиславича¹¹. Перший тесть Романа Мстиславича залишив монастир і спробував поквитатися з Романовими дітьми. Битва на березі Серету біля Микулина закінчилася перемогою Рюрика Ростиславича, але галицько-волинське військо організовано відступило до Галича. Сутичку біля самого Галича, у якій мало не загинули союзники Рюрика Ростиславича – половецькі хани Котян і Сомогур Сутойовичі, виграли прихильники вдови Романа. Рюрик Ростиславич мусив відійти до Києва.

⁸ Детальніше див.: Войтович Л. Галич у політичному житті Європи. С. 277–292.

⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 715–716.

¹⁰ Дискусію щодо дати народження Данила Романовича можна вважати завершеною на користь дати 11 грудня 2001 р. – дня пам'яті св. Даниїла Стовпника (403–493), якому було посвячено монастир в Угровську (Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Львів, 2013. С. 13–16).

¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 717.

Угорський король, який на той час ще не мав спадкоємців, планував шлюб Данила Романовича зі своєю дочкою і угорсько-галицьку унію на зразок тієї, яку було укладено з хорватами. Адже у великому Угорському королівстві самі угорці були національною меншиною серед слов'янських масивів¹².

У 1206 р. повернулися вислані Романом бояри і відразу ж нагадали сіверським Ігоревичам про їхні права як внуків Ярослава Осмомисла. У 1207 р. Київ зайняли Ольговичі, і новий великий князь Всеволод Чермний підтримав родичів. Володимир Ігоревич сів у Галичі, Роман Ігоревич – у Звенигороді, – Святослав спочатку у Перемишлі, а потім навіть у Володимирі на Волині. Данило Романович знайшов притулок при угорському дворі, а його мати з меншим сином Васильком – при краківському¹³. Між тим, Ігоревичі почали міжусобні розборки. Молодший Роман, будучи сином Ярославни, з допомогою угорців змістив старшого Володимира, який доводився їй пасинком¹⁴. Скориставшись цим, краківський князь Лешко Білий захопив у полон Святослава Ігоревича і почав розпоряджатися волинськими князями як своїми васалами, зайнявши частину прикордонних замків.

Тим часом Рюрик Ростиславич, повернувши собі Київ, виступив проти Романа Ігоревича і на короткий час посадив у Галичі свого сина Ростислава. Повернувшись, Роман почав тиснути на галицьких бояр, у відповідь на що лідер угорської партії

¹² Волощук М. М. Проблема легітимізації влади венгерського короля Ендре II в Галицькій землі (1205–1206 гг.). *Славянские чтения, посвященные Дню святых Кирилла и Мефодия*. Санкт-Петербург, 2007. С. 16–21; Волощук М. М. Ендре II – Данило Романович Волинський: стиль взаємовідносин (серпень 1205 – вересень 1213 рр.): джерела, історіографія, коротка постановка проблеми. *«Слово о полку Ігоревім» та його доба*. Галич, 2007. С. 130–135.

¹³ Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571: Держава та армія. С. 99–104; Волощук М. М. «Угорське дитинство» князя Данила Романовича (1206–1210 рр.). *На вівтар історії України. Ювілейний збірник на пошану академіка АН Вищої школи України, проф. В. В. Грабовецького*. Івано-Франківськ, 2008. С. 365–376.

¹⁴ Воскресенская Летопись. С. 116; Патриаршая, или Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей (ПСРЛ)*. Санкт-Петербург, 1885. Т. 10. С. 35.

Ілля Щепанович закликав угорців¹⁵. Романа захопили зненацька у лазні¹⁶.

Судячи з грамоти від 2 травня 1189 р., титул короля Галицької землі – *rex Galiciae* – папа визнав за угорським королем Белою III¹⁷. Прийнявши його¹⁸, угорський король Андрій II був готовий об'єднати Галицько-Волинську землю з Угорщиною, на зразок Хорватії, персональною унією на основі визнання її галицьким боярством¹⁹ або ж домогтися утвердження на галицькому престолі послухного ставленика. У 1210 р. угорський палатин Бенедикт Бор став господарем Галича, намагаючись насадити у грубій формі галицько-угорську унію²⁰. Його невдала політика призвела до того, що галицькі бояри спочатку спробували запросити на галицький престол пересопницького князя Мстислава Німого, а потім знову прийняли Ігоревичів. Цього разу між ними відбулося примирення. Володимир знову отримав Галич, Роман – Звенигород, Святослав – Перемишль, а Ізяслав Володимирович – Теревовлю. Князі відразу вдалися до репресій, унаслідок чого загинули Ілля Щепанович і ще 500 бояр. Конфісковані вотчини князі почали роздавати сіверським дружинникам, які прийшли з ними. Боярські лідери Володислав Кормільчич і Судислав зуміли втекти в Угорщину, згадавши

¹⁵ Петрик А. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2000. Вип. 4. С. 60–64; Петрик А. До історії боярських родин Кормільчичів, Доброславичів та Дядьковичів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2001. Вип. 5. С. 29–45; Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 46–58; Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 181–193.

¹⁶ Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. С. 45.

¹⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda, 1829. T. 2. P. 247.

¹⁸ Ibid. T. 3. Vol. 1. P. 31–32.

¹⁹ Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.). *История Венгрии*. Москва, 1971. Т. 1. С. 143.

²⁰ Zsoldos A. Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, 2011. 288 old; Herucová A. Palatine then Antichrist. Benedict in the Chronicle of Galicia-Volynia. *Colloquia Russica. Series 1*. Kraków, 2014. Vol. 5. P. 122–130.

про Романовичів. Із допомогою угорського війська і боярських повстань Ігоревичі були розбиті, а Данило Романович у 1211 р. урочисто посаджений на престол у Галичі²¹.

Але галицькі бояри тепер самі збиралися правити при малолітньому князі. Після репресій Ігоревичів вони не хотіли ризикувати своїми вотчинами-феодами. Насамперед бояри змусили вдову Романа і його волинських бояр покинути Галич, викупили в угорців Романа, Святослава і Ростислава Ігоревичів і стратили їх²².

Невдовзі Данило з матір'ю знову опинилися в Угорщині. Король Андрій II з військом у 1213 р. вирушив на Галич, маючи намір знову утвердити Данила Романовича на престолі. Але бунт угорських баронів, унаслідок якого загинули його дружина Гертруда та її близьке оточення, змусив його повернути назад від Требішова у Словаччині²³.

Цим скористався боярський лідер Володислав Кормильчич, який зайняв Галич і проголосив себе князем²⁴. Водночас він певний час успішно відбивав усі спроби волинських князів його прогнати. Загалом, постать Володислава Кормильчича спричиняє певні дискусії, адже, як відомо, частина дослідників схильна розглядати його як угорського намісника, вступаючи в полеміку з літописами, які подавали цю подію як нечувану²⁵.

²¹ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2012. S. 68–71.

²² Ипатьевская летопись. Стб. 723–727; див.: Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. *Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу*. Івано-Франківськ; Галич, 2006. С. 64–72; Волощук М. М. Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. № 571: Держава та армія. С. 99–104.

²³ Huber A. Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. *Archiv für österreichische Geschichte*. Wien, 1884. T. 65. S. 163–175; Kosztolnyik Z. J. Hungary in the Thirteenth Century. New-York, 1996. P. 45–49.

²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 729.

²⁵ Волощук М. М. «Вокняжѣние» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність. *Acta Posoniensia*. Bratislava, 2009. Vol. 10. S. 99–113; Волощук М. М. «Вокняжение» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр. з перервами): міфи та реальність. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. Івано-Франківськ, 2009. Вип. 15. С. 38–48; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi

Тим часом угорський король Андрій II і краківський князь Лешко Білий у 1214 р. у Спіші домовилися про поділ Галицької землі. Угода була скріплена шлюбом п'ятирічного угорського принца Калмана з трирічною Саломеєю, дочкою краківського князя. Калман був проголошений галицьким королем і коронований у Галичі у 1215 р. короною, яку прислав папа Інокентій III. Лешко Білий мав отримати Перемишль і волинські прикордонні замки. Данилу Романовичу повернули батьківський Володимир²⁶. Володислав Кормильчич не зміг опиратися угорсько-польським силам, враховуючи потужність проугорської партії, яку тепер очолив Судислав. Він здався переможцям і решту життя провів в Угорщині як барон середньої руки²⁷.

Дуже швидко союзники почали сваритися, а поведінка угорців викликала спротив галицького боярства. Добившись від папи підтвердження титулу галицького короля для сина²⁸ і забезпечивши його панування сильним угорським гарнізоном, Андрій II від імені Калмана послав грамоти до папи Інокентія III із запевненнями, що населення Галицької землі прийме унію з Римом і вишле єпископів на собор²⁹. Однак, зустрівшись з опозицією, вони

(ок. 1201–1264). S. 79; Jusupović A. Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ок. 1205–1269). Kraków, 2013. S. 276–288.

²⁶ Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. Lwów, 1925. S. 52; Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 57–59; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 200; Stökl G. Das Fürstentum Galizien – Wolhynien. *Handbuch der Geschichte Russland*. Stuttgart, 1981. T. 1. S. 510–511; Perfecky G. A. Hungary and the Hungarians in the Galician-Volynian Chronicle. *Hungarian Studies*. 1987. T. 3. No. 1–2. P. 19–29; Волощук М. М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах. *Вопросы истории*. 2005. № 12. С. 98–99.

²⁷ Волощук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. *Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя*. Чернівці, 2009. С. 20–21.

²⁸ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Pest, 1857. T. 1. № 1; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis. Romae, 1859. T. 1. № 65; Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków, 1881. T. 13. S. 463, 475; Balzer O. Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej. Kraków, 1917. S. 558; HómanB., Szekfü Gy. Magyar történet. Budapest, 1935. T. 3. 31–40 old.

²⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 116–117.

звично вдалися до насильства. Дійшло до збройного повстання, й Андрій II сам мусив силою забезпечити повернення сина. Новий лідер угорської партії галицьких бояр Судислав схилив короля Угорщини відібрати у краківського князя необачно переданий йому Перемишль, щоб забезпечити Калману підтримку галицького боярства. Це стало поштовхом для ліквідації Спішської угоди.

Лешко Білий відразу ж залучив до боротьби ще одного онука Ярослава Осмомисла – торопецького князя Мстислава Мстиславича Удатного зі смоленських Мономаховичів, який прославився у Новгороді своєю Липицькою перемогою над суздальським військом (20–21 квітня 1216 р.). У серпні 1219 р. Мстислав Удатний розгромив військо короля Калмана під Галичем і став галицьким князем³⁰. Його права були безсумнівними, і вдова Романа поспішила укласти з ним угоду, скріплену шлюбом Данила Романовича з Анною Мстиславівною.

Угорцям вдалося у 1220 р. на короткий час повернути королю Калману Галич, але у березні 1221 р. вони були розгромлені і капітулювали. Король Калман потрапив у полон, пізніше був відпущений, повернувся в Угорщину і отримав в управління Хорватію, Словенію та частину Словаччини, зберігши королівський титул³¹. Боярин Судислав тепер став наближеним до галицького князя Мстислава Мстиславича, отримавши в управління Звенигород.

³⁰ Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва, 1995. Т. 1. С. 82–101; Бузескул В. П. Князь торопецкий Мстислав Мстиславич. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1885. Май. С. 221–269; 1886. Июнь. С. 242–285; 1887. Июль. С. 188–220; Гарайда И. Галицька політика угорських королів Бейлы III и Андрія II. *Зоря-Нойнал*. 1943. № 1–4. С. 159–168; Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin, 2005. S. 52–53; Головки О. Б. Політика королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2006. Вип. 15. С. 153–171; Головки О. Б. Галицький князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський, 2017. 271 с.

³¹ Wertner M. Kálmán halicsi király. Wertner M. *Az Árpádok családja története*. Nagy-Becskerek, 1892. 448–450 old; Font M., Barabás G. Kálmán, Halics királya, Szlavónia hercege, 1208–1241. Budapest, 2017. 12–121 old; Šišić F. *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600–1526*. Prvi dio. Split, 2004. S. 190–193; Holý K. Kňazná Salomea a uhorsko-poľské vzťahy v rokoch 1214–1241. *Historický časopis*. 2007. Vol. 55. Č. 1. S. 5–32.

Побоюючись впливу Данила Романовича, він схилив свого князя до тіснішого миру з Угорщиною, скріпленого шлюбом його іншої доньки з королевичем Андрієм, який отримав Перемишль.

Тим часом Романовичі почали відвойовувати волинські землі, витісняючи поляків із прикордонних замків. Данило Романович та інші волинські князі взяли участь у війську Мстислава Удатного у першій битві з монголами на Калці 31 травня 1223 р., де Данило був поранений. Судислав та королевич Андрій інтригували проти Данила, з ними блокувався близький родич Романовичів, белзький князь Олександр Всеволодович. Стосунки тестя із зятем погіршувалися і через небажання Мстислава допомагати Данилові проти свого союзника Лешка Білого. Унаслідок цих інтриг у 1226 р. Мстислав Удатний уступив Галич королевичу Андрію і закінчив свої дні у Торчеську, виправдовуючись перед Данилом, що дав себе обвести боярським лідерам³².

Галицький князь королевич Андрій теж довго не протримався у Галичі і змушений був здатися у 1230 р. Після великого боярського бунту, який ледь не закінчився загибеллю обох Романовичів, Андрій повернувся у Галич у 1232 р., але вже наступного року помер в обложеному місті, а його союзник, белзький князь Олександр Всеволодович, був схоплений і ув'язнений. У 1233 р. Данило Романович відновив єдність Галицької і Волинської земель³³.

Однак у 1234 р., виступивши на допомогу своєму союзникові, великому київському князю Володимирі Рюриковичу, проти чернігівського князя Михайла Всеволодовича, Данило Романович зазнав поразки від половців біля Звенигорода Київського. Бояри Молибоговичі, організатори змови 1232 р., пощаджені Романовичами, хитрістю виманили Василька Романовича з Галича. Галицьким князем став Михайло Всеволодович, одружений із дочкою Романа Мстиславича.

У Данила Романовича не залишалося іншого виходу. Запобігаючи союзу чернігівських князів з угорськими Арпадами, він, схоже, навіть визнав себе угорським васалом. Данило Романович узяв участь у коронації товариша своїх дитячих ігор короля Бели IV у Секешфегерварі, коли під час церемонії вів за вуздечку королівського

³² Ипатьевская летопись. Стб. 752.

³³ Ibid. Стб. 771–772.

коня, а галицький король Калман ніс меч³⁴. Цей епізод біографії Данила Романовича виявився досить дискусійним. Інтерпретації розходяться від цілковитого заперечення самого факту (Миколан Дашкевич, Денис Зубрицький, Ісидор Шараневич), замовчування (Володимир Пашуто, Микола Котляр), сумнівів щодо його значення (Михайлон Грушевський, Іван Крип'якевич), беззаперечного визнання Данила Романовича угорським ленником (Микола Карамзін, Мирослав Волощук)³⁵, спроб пояснення самого ритуалу виявом пошанування і визнання високого значення, а не ленної залежності, яку символізував чин стремена (*Officium Strepae*), коли супровідник тримав стремено вершника (Микола Лабунька, Олександр Головка)³⁶, до повного заперечення будь-якої ленної залежності (Ілля Паршин, Володимир Александрович)³⁷.

Ці заходи, а також тісні контакти з двоюрідним братом, австрійським герцогом Фрідріхом II Бабенбергом, утримали угорців від союзу з Михайлом Всеволодовичем, який у 1236 р. передав Галицьке князівство сину Ростиславу, онуку Романа і двоюрідному брату Данила Романовича. У 1237 р. Михайло Всеволодович став великим князем київським. Організувавши похід проти литовців, він

³⁴ Іпатьевская летопись. Стб. 776;

³⁵ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Москва, 1991. Т. 2–3. С. 505; Волощук М. М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бели IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. *Speciminanova. Pars prima. Sectio mediaevalis*. Pécs, 2005. Р. 3. S. 83–115; Волощук М. М. Васальна підлеглість Данила Романовича від Бели IV (1235–1245 гг.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми. *Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). Київ, 2006. С. 86–95.

³⁶ Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: *Officium Stratoris*). *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 560–561; Головка О. Б. Корона Данила Галицького. С. 303–304.

³⁷ Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 9. С. 27–29; Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів, 2018. С. 209–211; Александрович В. «Угорське підданство» короля Данила Романовича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2019. Вип. 13. С. 133–190. Останній звернув увагу, що Данило просто вів королівського коня, Калман ніс меч, а Бела IV йшов у процесії пішим.

закликав до участі у ньому сина Ростислава, чим скористався Данило Романович, який нарешті зайняв Галич і завершив боротьбу за спадщину Романа Мстиславича³⁸.

Волинь та Галичина у роки монгольської зверхності. У битві на р. Калка, у якій було поранено Данила Романовича, тоді молодого волинського князя, 30 травня – 1 червня 1223 р. руське військо вперше зіткнулося з монголами³⁹. Наприкінці 1237 р. монголи підкорили Русь. Але навіть завоювання Рязанської і Володимиро-Суздальської земель та підпорядкування Новгородської землі у 1238 р., а далі оволодіння Чернігівською землею восени 1239 р. не зупинили князівських усобиць. Влітку 1240 р. перед монгольським нападом на столицю Русі Данило Романович став її останнім великим князем. Залишивши в Києві тисяцького Дмитра, він із сином Левом виїхав до Угорщини до двору Бели IV, сподіваючись укласти союз проти монголів. Цей союз мав бути скріплений шлюбом Лева з дочкою угорського короля. Але Бела IV недооцінив монгольську загрозу, тож переговори провалилися.

Монголи здобули Київ 6 грудня 1240 р. Далі, на початку 1241 р., вони вторгнулися у Волинську землю, здобули і зруйнували Колодязин, обійшли Данилів і Крем'янець, розташовані на високих пагорбах, куди не можна було підтягнути металюну артилерію, взяли Луцьк, Володимир, обійшли Холм, теж розташований на високому пагорбі, і опинилися на польській землі. Частина війська, очолена темником Бурундаєм, повернула в Галицьку землю і здобула та зруйнувала Звенигород⁴⁰. Галицькі бояри зорієнтувалися у цій ситуації і поспішили визнати монгольську зверхність⁴¹. На шляху з

³⁸ Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. С. 112–113.

³⁹ Войтович Л. Відносини Галицько-Волинського князівства з монголами. Перший етап (1223–1245). *Colloquia Russica. Series II*. Kraków, 2017. Vol. 3. С. 79–102; Войтович Л. Битва на Калці: деякі підсумки досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2019. Вип. 21. С. 191–201.

⁴⁰ Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 45–146.

⁴¹ Багатолітні дослідження Галича не виявили слідів монгольського штурму чи руйнування Успенського собору, через карпатські перевали військо Бурундая не змогло б пройти, не маючи надійних провідників (Войтович Л. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі. *Галич*: зб. наук. праць. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 3. С. 107–118).

Угорщини Данило Романович із сином Левом зустріли у Синевидному юрби біженців. Тож, залишивши сина у словацькому Бардієві, Данило вирушив на польські землі.

Основні монгольські сили вже були в Угорщині, коли 9 квітня 1241 р. біля м. Легниця монголи розгромили військо краківського князя Генріха II Побожного та його васалів і німецьких союзників. Пройшовши через Верецький перевал, темник Бурундай відкинув військо угорського палатина Денеша і з іншого боку вийшов на дунайську рівнину. Військо угорського короля Бели IV 11 квітня 1241 р. було розгромлене на р. Шайо. Від рани, отриманої в цій битві, помер галицький король Калман. Бела IV сховався в Австрії, а монголи почали підготовку до просування в італійські землі.

У далекому Каракорумі 11 грудня 1241 р. помер монгольський великий каан (імператор) Угедей. Коли звістка про його смерть досягла військ Батия у Центральній Європі, монгольські оглани (царевичі), які становили дві третини їхнього особового складу, зі своїми з'єднаннями вирушили у Монголію на курултай (з'їзд Чингізидів), де мав бути обраний новий великий каан. Тож улітку 1242 р. через болгарські землі і причорноморські степи Батий відійшов на Нижню Волгу, де його ставка (Сарай) стала центром улусу Джучі (Золотої Орди). Ця частина Монгольської імперії, як зазначалося, охоплювала величезну територію від Єнісею та Аральського моря до Дунаю і кордонів Угорщини та польських князівств.

Романовичі, які повернулися у рідні краї після відходу монгольських військ, застали руїни більшості міст і спротив частини боярства, яке, скориставшись із загального хаосу та згоди монголів, захопило певні території і тепер звинувачувало князів у дезертирстві перед монгольським військом. Довелося знову збирати свої землі. Добрий товариш дитячих забав король Бела IV, не встигнувши відновити розорені угорські території, підтримав претензії на галицький престол Ростислава Михайловича, видавши за нього свою дочку. Це протистояння завершилося 17 серпня 1245 р. у битві під Ярославом, де угорсько-польське військо претендента зазнало поразки⁴².

⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 804–805; Palacký F. O Ruském knížeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, arodujeho. *Časopis Českého Museum*. Praha, 1842. T. 1(16). S. 23–41; Гарді Д. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011.

Але після цієї перемоги князь отримав вимогу ординського улусбека Мауці, володаря Причорноморського улусу, віддати Галич, тобто Галицьку землю. Знову, не маючи іншого вибору, князь Данило Романович здійснив небезпечну подорож до ставки Батия на Волзі, виконав усі монгольські ритуали, склав присягу хану і отримав ярлик на Волинську і Галицьку землі.

Монголи вірили, що творець всього суцього Тенгрі доручив їх великому каану Чингіз-хану зробити щасливими всіх людей (ці люди славили його по-своєму у своїх храмах, через що монголи тих храмів не чіпали). Власне, йшлося про те, щоб підпорядкувати всі народи нормам степового Великого уложення – Яси. Визнання Яси фактично означало визнання монгольської зверхності, після чого такі правителі отримували спеціальні ярлики на свої володіння, а також місця в монгольській еліті. Данило Романович, якого монголи запросили на свято Нового року і частували напоєм огланів (царевичів) – чорним кумисом, посів високий рейтинг, про який інші князі могли тільки мріяти⁴³. Однак історики, залишаючи поза увагою сутність монгольських ритуалів, продовжують трактувати цей епізод як велике приниження.

Натомість підставою для розчарування Данила Романовича, зафіксованого у літописі, стало те, що він як прямий спадкоємець старшої гілки Мономаховичів і київського престолу зрозумів, що монголи не збираються допустити відродження навіть васальної Русі⁴⁴, а

Вип. 4. С. 193–207; Гарді Д. «Религиозная принадлежность» князя Ростислава Михайловича во время его жизни в Венгрии. *Rus' and Countries of the latin Culture (10th–16th c.)*. Kraków, 2016. S. 137–146; Гарді Д. «Rutheni sunt schismatici»: конфесійна належність руських князів Ростислава Михайловича та Лева Даниловича у світлі вибраних угорських і чеських дипломатичних джерел – порівняльний аналіз. *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*. Kraków, 2018, S. 259–268; Харди Ї. Итинерарий Ростислава Михайловича. Сремска Митровица; Нови Сад, 2019. 159 с.; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – «Dux Galiciae et imperator Bulgarorum». *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 5. С. 131–143; Паршин І. «Rex Russiae» у битві на р. Лейті. *Данило Романович і його часи*. Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 122–131; Паршин І. Поєдинок князя Ростислава Михайловича та лицаря Ворша – прелюдія до Ярославської битви. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 147–156.

⁴³ Юрченко А. Г. Элита Монгольской империи: время праздников. *Altaiica*. 2000. Вып. 4. С. 204–205.

⁴⁴ «Данилови Романовичю князю бывшоу великоу вбладавшоу Роускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ со братомъ си

вибудовувати взаємини з кожним князем будуть на власний розсуд. Володіння Данила Романовича розташовувалися на межі залежних від монголів земель, поряд із територіями, які ще належало завойовувати, тож і ставлення до нього монголів було дещо лояльнішим. Користуючись із цього, він відразу ж зайнявся військовими реформами⁴⁵, відбудовою й укріпленням своїх земель та пошуками союзників, за допомогою яких можна було б відродити Русь, звільнившись від монгольської опіки.

У ході військових реформ були впроваджені нові зразки монгольського озброєння, достатньо ефективні та відносно недорогі, наприклад захист коней, у чому князю належить безумовна першість. Військо почало широко застосовувати металну артилерію, зокрема мобільну. На Волині, де якісного каменю було недостатньо, почалося використання пальчикової цегли за німецькими зразками. За тими ж німецькими зразками в укріпленнях з'явилися високі вежі-донжони. Вже у 1244 р. такий донжон був поставлений у Любліні. Свою столицю Данило Романович переніс на західний кордон до Холму, який мав зручний природний захист. Там же знаходилася притулок значна частина мешканців лісостепової і степової зон, які мусили покидати насиджені місця внаслідок монгольського наступу. Такий приплив населення зафіксували літописи й археологічні дослідження. Цих переселенців було осаджено на землях як княжих і боярських рядовичів. Для пожвавлення господарського життя та торгівлі, які наповнювали скарбницю і слугували ресурсами для військових реформ, князь Данило Романович спеціальними привілеями, зокрема магдебурзькими, стимулював прихід німецьких, а також вірменських та караїмських колоністів, насамперед ремісників і купців. Він, власне, скористався з того, що у німецьких землях діяло право майорату, за яким уся нерухомість переходила до старшого сина, а отже, тут завжди було багато охочих до

инѣми странами нѣнѣ сѣдѣть на колѣноу и холопом называеѣтъ и дани хотѣтъ живота не чаюѣтъ и грозы приходѣтъ ѡ злѣѣ чѣтъ Татарьская. Его ѡцѣ бѣ чрѣ в Руской земли... снѣ того не приа чти» (Ипатьевская летопись. Стб. 807–808).

⁴⁵ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. № 571: Держава та армія. С. 89–93; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. С. 116–121.

переселення з метою обзаведення власним господарством. Вірменів і караїмів підштовхувало до міграцій розорення їхніх територій⁴⁶.

Відносини з сусідами склалися напрочуд добре. Учорашній суперник король Бела IV сам запропонував союз, який у 1247 р. у Зволені був скріплений шлюбом Лева Даниловича з Констанцією Бейлівною⁴⁷. Князь Ростислав Михайлович мав володіння в Закарпатті і продовжував титулуватися князем галицьким, але тепер він отримав князівство в Мачві, на болгарському кордоні, і в подальшому втрутився в боротьбу за болгарський престол та навіть прийняв претензійний титул імператора Болгарії⁴⁸. Причинами таких змін стала боротьба за австрійську спадщину. Після загибелі австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга, побоюючись переходу австрійського престолу до чеських Пшемислідів, Бела IV сам запропонував висунути претендентом Романа Даниловича. Претензії останнього 27 червня 1252 р. були підкріплені шлюбом із Гертрудою Бабенберг, племінницею покійного герцога⁴⁹. Втручання Данила Романовича у боротьбу за австрійську спадщину не є авантюрою або стратегічним прорахунком⁵⁰. У руслі політики пошуку широкого кола союзників такий крок був цілком виправданий, тим більше, що його підтримала частина австрійської еліти⁵¹.

Данило Романович також уклав тісний союз із литовськими князями і Тевтонським орденом, який з ініціативи мазовецького князя Конрада вступив у боротьбу проти пруссів і ятвягів. Данилова дочка Софія була видана за графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга, чия родина займала ключові позиції серед орденської еліти⁵². Так

⁴⁶ Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. С. 118–120.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 802.

⁴⁸ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 197–203; Мандзяк В. Ростислав Михайлович... С. 189–198.

⁴⁹ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008. С. 39; Mika N. Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. Racibórz, 2008. S. 39–41.

⁵⁰ Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. Санкт-Петербург, 2003. С. 140.

⁵¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 117; Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin, 2005. S. 188–189.

⁵² Balzer O. *Genealogia Piastów*. Kraków, 1895. S. 345; Isenburg K. W. *Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten*. Marburg, 1953. T. 1. Taf. 157; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów*. S. 155–166.

само були оформлені союзні відносини з польськими і частиною литовських князів. Пошуки союзників звели Данила Романовича з папою Інокентієм IV, який також шукав виходу в умовах монгольської загрози, переконавшись, що монголи не збираються відмовлятися від своїх планів дійти до «останнього моря», і зупинити їх християнізацією неможливо. Як реальний політик, папа прагнув створити хоча б своєрідний санітарний кордон між монгольськими володіннями і католицькою Європою. Візантійські імператори теж шукали примирення із Заходом, незважаючи на те, що їхня столиця тепер була центром Латинської імперії. За повернення Константинополя і військовий союз нікейські імператори були готові на визнання патріархом зверхності Риму. Інокентій IV згоджувався не зачіпати православних обрядів. Подібні пропозиції розглядалися і на переговорах із Данилом Романовичем⁵³. Окрім того, папа пропонував королівську корону галицько-волинському князю, а також великому князю литовському Міндовгу, племінниця якого була другою дружиною Данила Романовича, а дочка – дружиною його сина Шварна⁵⁴.

У 1252–1253 рр. на підтримку герцога Романа Даниловича розгорнулася війна з Чехією, у якій, крім Бели IV і Данила Романовича з сином Левом, взяли участь і союзні їм польські та литовські князі⁵⁵. Пильно слідкуючи за подіями в Орді, де важка хвороба Батия, який навіть не зміг поїхати на черговий курултай у 1251 р. після смерті великого каана Гуюка, наближала прогнозовану боротьбу за владу, Данило Романович не поспішав приймати королівську корону, що відразу б означало розрив із монголами і неминучу війну. Він шукав союзників і серед руських князів, зокрема, скріпив зв'язки з великим князем володимирським Андрієм Ярославичем, видавши за нього свою дочку Анастасію⁵⁶.

⁵³ Umiński J. Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku i papież Innocenty IV. Lwów, 1922. S. 74–89; Guzman G. G. Simon of Saint-Quentin and the Dominican mission to the Mongol Baiju: a reappraisal. *Speculum*. 1971. T. 46. P. 232–249; Strzelczyk J. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. *Bitwa legnicka. Historia i tradycja* / pod red. W. Korty. Wrocław; Warszawa, 1994. S. 60–63.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 830.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 827–828; Kosmova letopisu českého pokračovatele / vyd. J. Emler; překlad. V. V. Tomek. *Fontes Rerum Bohemicarum*. Praha, 1874. T. 2. S. 316.

⁵⁶ Никоновская летопись. Ч. 2. С. 137–138; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. S. 147–153.

Але старший брат Андрія, переяслав-заліський князь Олександр Невський, невдоволений своїм становищем в ієрархії руських князів, на початку 1252 р. виїхав в Орду до Сартака, старшого сина і Батієвого спадкоємця, якому підпорядковувалися руські князівства, і повідомив його про підготовку антимонгольської коаліції. Розрахунок був простий; у разі поразки Олександр ризикував розділити долю інших учасників коаліції, тоді як перемога не давала йому багато – її плодами скористались би Данило Романович та Андрій Ярославич. Назад Олександр Невський повернувся з монгольським військом, очоленим еміром Неврюєм. Карателі розгромили військо Андрія Ярославича 24 липня 1252 р., змусивши його шукати порятунку у Швеції. Великим князем володимирським монголи поставили Олександра Невського⁵⁷. Спроби оправдати або спростувати цей вчинок Олександра Ярославовича виглядають мало переконливими. Так само непевними є спроби довести, ніби Андрій Олександрович не піддався на «авантюру» Данила Романовича, а Батий нібито вирішив його покарати через якісь дрібні непорозуміння.

Готувалося і зміщення Данила Романовича. На початку 1253 р. улусбек Курумиші (літописний Куремса) розпочав війну проти князя походом на Крем'янець, посадник якого був вбитий, незважаючи на монгольську пайцзу⁵⁸. Знову Данилові Романовичу не залишилося іншого вибору, як завершити переговори з папою і наприкінці 1253 р. у Дорогичині коронуватися папським легатом абатом Опізо у присутності князів Василька Романовича, Лева Даниловича і мазовецького князя Земовита Конрадовича. Данило Романович був коронований як *король Русі*⁵⁹, що однозначно свідчило про його наміри звільнити руські землі від монгольської опіки. Адже допоки він вважався васалом правителя улусу Джучи, не мав права приймати будь-які корони чи титули від інших володарів⁶⁰. Тож

⁵⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 473; Новгородская третья летопись. ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1879. Т. 3. С. 304–305, 578; Никоновская летопись. Ч. 2. С. 138–139; Тверский летописный сборник. ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1863. Т. 15. С. 32; Ермолинская летопись. ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1910. Т. 23. С. 83–84.

⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 829.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 826–827.

⁶⁰ Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 63–71; Войтович Л. Король Данило Романович. Генеалогічні записки Українського геральдичного

акт коронації міг означати лише одне: повну відмову від ординської залежності. Батий був ханом (тобто королем) Золотої Орди і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних відносин, але й в очах європейських володарів зрівнювало колишнього васала з його сюзереном⁶¹. До того ж прийнятий титул «світлішого короля Русі» однозначно свідчив про претензії на всю колишню Русь. «Світлішим королем Русі» титулував Данила Романовича римський папа Інокентій IV⁶². «Світлому мужеві Данилові першому, королеві русинів», – писав у 1254 р. віцемагістр Тевтонського ордену Бургард фон Горнгаузен⁶³. Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б «rex Galiciae» чи «rex Galiciae et Lodomeriae», як титулувався з 1206 р. Андрій II⁶⁴.

Спекуляції навколо коронації Данила Романовича безпідставні⁶⁵. Цей акт надійно засвідчений джерелами, зокрема і сповідником папи Інокентія IV францисканцем Ніколо де Курбіо (Ніколо де Кальві) (†1273)⁶⁶, а причини перекреслення початкового тексту

товариства. Львів, 2007. Вип. 6. С. 7–44; Войтович Л. Король Данило Романович: Загадки та дискусії. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова*. Київ, 2007. С. 383–403.

⁶¹ Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу. *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. С. 105–118.

⁶² Тургенев А. И. Акты исторические, относящиеся к России. Санкт-Петербург, 1841. Т. 1. № 62–65, 74, 76–77.

⁶³ Цит. за: Дашкевич Я. Проблема державності на галицько-волинських землях (кінець X – середина XIV ст.). *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 19.

⁶⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda, 1829. Т. 3. Vol. 1. Р. 31–32.

⁶⁵ Дашкевич Я. Проблема державності на галицько-волинських землях... С. 8–9.

⁶⁶ Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). *Дослідження з історії європейської політики Романовичів*. Львів, 2009. С. 72–73; Паславський І. Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 169–172; Паславський І. Галицький єпископ Петро – ставленник і дипломат Данила Романовича. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 81–92; У «Житті папи Інокентія IV» Ніколо де Кальві: «Також до русинів, які зверталися через своїх

повідомлення і дописки на маргінесі Яном Длугошем, що призвело до версії «подвійної коронації», добре проаналізовані польськими і українськими істориками⁶⁷. Точна дата коронації невідома. Її відносять до пізньої осені 1253 р.⁶⁸, зими 1253–1254 рр. або ж початку 1254 р.⁶⁹. Коронований був і Міндовг, а литовська знать прийняла християнство. Папа оголосив хрестовий похід проти монголів.

У цей час смерть Батия викликала боротьбу за його спадщину, в якій загинули його сини – спочатку Сартак, а потім юний Улакчі, а також дружина Боракчин-хатун, яка була регенткою при молодшому синові. Поки тривала ця боротьба, Данило Романович успішно відбив напади Курумиші, який навіть пробував здобути Луцьк, розгромив його союзників – болохівських князів⁷⁰, зайнявши їхню територію, і готувався відвоювати Київ.

надзвичайних послів до Римської курії, щоб вислала їм легата, який би навчив їх і просвітив у католицькій вірі, бо ж жили за звичаєм і обрядом Греків, був направлений кир Альберт, архієпископ Лівонії і Пруссії. Згодом до короля Русі Апостольський Престол відправив легата кир абата з Мазарію, який його ж і коронував». Переклад І. Паславського (Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). С. 72–73).

⁶⁷ Войтович Л. «Подвійна» коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9. С. 133–142; Войтович Л. Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби*. Львів, 2016. С. 12–35; Wojtovych L. Podwójna koronacja Daniela Romanowicza: wymysł Długosza czy fakt rzeczywisty? *Recepcja twórczości Jana Długosza w historiografii krajów europejskich*. Częstochowa, 2019. S. 67–85.

⁶⁸ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської Русі. *Записки НТШ*. Львів, 1901. Т. 41. С. 36–37; Włodarski B. *Polskai Ruś (1194–1340)*. Warszawa, 1996. S. 143, 145; Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / ред. Я. Ісаєвич. Львів: Місіонер, 2003. С. 70; Котляр Н. Ф. Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование. Санкт-Петербург, 2005. С. 294.

⁶⁹ Чубатий М. М. Західна Україна і Рим у XIII віці... С. 60.

⁷⁰ Спроби представити болохівських князів боярами непереконливі, літописці ніколи не плутали бояр із князями, в епоху панування людей меча такі речі були неприпустимі. Мазовецький князь Болеслав Конрадівич прямо заявив Данилові Романовичу: «и не соуть вои твои, но соуть всобнии князи» (Ипатьевская летопись. Стб. 792), а князь Ізяслав Мстиславович, зайнявши на короткий час Київ, також звернувся до Данила Романовича з вимогою відпустити з полону болохівських князів: «даи нашоу братью или придемы на та воиноу» (Ипатьевская летопись. Стб. 775).

Завершення династичної боротьби у Золотій Орді і прихід до влади Берке, брата Батия, докорінно змінило ситуацію. Джучиди допомогли Хулагуїдам завоювати Іран, за що мали отримати Азербайджан. Недотримання Хулагуїдами домовленості призвело до загострення відносин між обома гілками Чингізидів. Готуючись до боротьби за Азербайджан, Берке вжив рішучих заходів до повного відновлення монгольського панування на західних кордонах. Курумиші був замінений одним із кращих монгольських полководців – темником Бурундаєм, який «в силі тяжкій» несподівано з'явився на Волині у 1259 р.

Василько Романович, якого послали до нього на переговори, змушений був разом із монголами взяти участь у поході на Литву. Це виявилось пасткою. Литовська сторона розцінила вимушений крок Василька як зраду союзника, за що поплатився життям князь Роман Данилович, який на той час тримав Новгородське князівство. Його схопив Войшелк, син короля Міндовга. Монголи обійшли Холм і повернули назад. Берке не був задоволений цим походом, тож Бурундай у 1260 р. повторив його знову. І знову з'явився несподівано. На цей раз він оголосив про зміщення Данила Романовича і змусив Василька Романовича та Лева Даниловича розрушити укріплення головних міст краю. Монголи добре підготувалися до цього походу. Берке пригрозив королю Белі IV прямим вторгненням⁷¹, а війська Тевтонського ордену, на допомогу яким за наказом папи підходили контингенти тамплієрів і навіть іспанського Ордену Калатрава, відразу ж мусили вступити у бої з пруссами, які повстали під керівництвом Геркуса Мантаса, щойно монголи наблизилися до литовських кордонів. Це повстання зв'язало сили тевтонців та їхніх союзників аж до 1262 р. Зрозуміло, що його інспірували монголи. Новий папа Олександр IV, замість організації реальної допомоги, вимагав повного переходу на латинський обряд.

Бурундай не став штурмувати Холм, але здобув і зруйнував польський Сандомир, змусивши союзних Данилові польських князів рятуватися в Угорщині. Із розореного Сандомиру монгольське

Тому ближчою до реалій виглядає версія Миколи Баумгартена, за якою ці князі були нащадками Інгвара Ярославича, яких прогнав Данило Романович із Луцька.

⁷¹ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis* / ed. A. Theiner. Romae, 1859. T. 1. No. 65. P. 239–240.

посольство вирушило аж до французького короля, погрожуючи повторенням вторгнення, яке свого часу здійснив Батий, жадаючи добровільного підпорядкування. Король Данило Романович мусив емігрувати в Угорщину. Військо Бурундая відразу ж відійшло на Північний Кавказ, де невдовзі взяло участь у жорстоких боях на р. Кура. Налякана Європа ще кілька років жила у панічному очікуванні монгольського вторгнення⁷². Зрозуміло, що монголи залишили на Волині Василька Романовича, а у Галичі – Лева Даниловича, надавши їм відповідні ярлики.

Улітку 1262 р. між Джучидами і Хулагуїдами в Азербайджані розгорілося криваве протистояння. Як тільки відгомін його дістався галицько-волинських земель, король Данило Романович восени того ж року повернувся з еміграції. Він був сповнений планів продовження боротьби, про що свідчать рішення Тарнавського снему. Але хвороба і рани, отримані в численних боях і сутичках, а також суперництво між синами, яке він сам підіграв непередуманими рішеннями⁷³, завадили реалізації цих планів. Майже втративши зір, король Данило помер у своїй столиці Холмі наприкінці травня – на початку червня 1264 р. незалежним володарем. У надзвичайно складних умовах йому вдалося зібрати і зберегти потужну державу⁷⁴.

Галицько-Волинський літопис залишив лише коротеньку його характеристику: «Сеї король Данило був князем добрим, хоробрим

⁷² Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 89–96.

⁷³ На Тарнавському снемі були наділені уділами молодші сини Данила Романовича, які перебували з батьком в еміграції. Мстислав Данилович дістав Східну Волинь з Луцьком, якою до цього володів Василько Романович, прибувши на снем з сином. А Галич мав відійти до Шварна Даниловича, який залишився з батьком у Холмі (Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Львів, 2011. Вип. 10. С. 100–106; Войтович Л. Чи був галицьким князем Шварн Данилович? *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 51–58).

⁷⁴ Войтович Л. Король Данило Романович... С. 7–44; Войтович Л. Король Данило Романович: Загадки та дискусії. С. 383–403; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). *Biografia polityczna*. Kraków, 2012. 538 s.; Vojtovyč L. Kralj Danylo Romanovyč. *Ukrajinska Galicija*. Zagreb, 2015. S. 41–88.

і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні»⁷⁵. Полеміка між істориками навколо цієї, безсумнівно, блискучої особистості триває вже третє століття, коливаючись від аполегетики до безпідставної критики, зокрема і за боротьбу проти монголів та союз із Заходом⁷⁶.

Лев Данилович. Той же Галицько-Волинський літопис передає двояку оцінку діяльності Лева Даниловича. У першій частині він виступає як учасник військових виправ батька («князь думен и хоробор на рати, немало бо показа мужьство свое во многих ратех»⁷⁷), далі йдеться про негативний образ «безчесного князя», змальований волинськими редакторами, які передали неприязнь своїх князів до старшого брата і сюзерена⁷⁸. Європейські хроністи здебільшого відгукувалися про князя Лева позитивно⁷⁹. Бартоломей Зіморович (1597–1677) назвав його «винахідником машин для здобування фортець»⁸⁰. Образ галицького князя Лева Даниловича був дуже популярним упродовж XV–XIX ст. серед різних верств українського населення, особливо на землях його колишніх князівств. Про це свідчать і народна традиція, і чимало

⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 862. (Переклад Л. Войтовича).

⁷⁶ Яценюк Ф. Король Данило Романович в українській історіографії. *Питання історії України: зб. наук. праць*. Чернівці, 2014. Т. 17. С. 12–18; Добржанський О., Яценюк Ф. Король Данило Романович в українській історіографії. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2014. R. 12. Z. 6. S. 95–111.

⁷⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 935.

⁷⁸ Bartnicki M. Wizerunek «безчесного князя» w Kronice Halicko-Wołyńskiej. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 93–100.

⁷⁹ Войтович Л. Латинські джерела XIII–XIV століть про Галицько-Волинське князівство. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.* Львів, 2013. С. 176–181; Войтович Л. Невикористані інформаційні можливості джерел для дослідження генеалогії Рюриковичів на прикладі біографії Лева Даниловича. *Генеалогія: зб. наук. праць*. Київ, 2016. Вип. 2. С. 7–18.

⁸⁰ Zimorowicz J. B. Opera guibus resgesta e urbis Leopoli illustrantur. Leopoli, 1899. P. 54.

підроблених грамот Лева Даниловича⁸¹. Частина дослідників, однак, пішла за буквальним трактуванням оцінок Галицько-Волинського літопису⁸².

Улітку 1264 р., коли помер король Данило, королівство Русі переживало чергову глибоку кризу влади. Фактично держава розпалася на уділи, стосунки між володарями яких були досить напруженими⁸³. Василько Романович, який тримав Володимирське князівство, виявився неспроможним зайняти місце старшого брата. Луцьке князівство тримав Мстислав Данилович. Шварн Данилович, якому дісталася Холмське князівство, конфліктував із братом Левом, претендуючи на Галич⁸⁴. Лев Данилович утримував Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства⁸⁵. Невдовзі після смерті Данила Романовича, 5 жовтня 1264 р. поблизу м. Потенбург відбулося весілля славонського герцога Бели, сина Бели IV, із Кунегундою, дочкою бранденбурзького маркграфа Оттона III. Серед гостей зі сторони угорського короля був присутнім *der kunic von Râzen*⁸⁶. Сербський історик Джура Гарді добре обґрунтував версію, за якою цим королем можна вважати саме Лева Даниловича⁸⁷. Весілля це було фактично з'їздом володарів Центрально-Східної Європи, де Лев Данилович, судячи з титулу і місця за весільним столом, сприймався як легітимний спадкоємець короля Данила.

У 1263 р. був убитий литовський король, що спровокувало боротьбу за його спадщину. Соратники Міндовга змусили його сина

⁸¹ Мицько І. Феномен грамот князя Лева. *Старосамбірщина*. 2002. Т. 2. С. 187–194.

⁸² Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien. S. 526–530; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 221–226.

⁸³ Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza i j ego następstwach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 299–300.

⁸⁴ Войтович Л. Чи був галицьким князем Шварн Данилович? *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 51–58.

⁸⁵ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 135.

⁸⁶ Ottokars österreichische Reimchronik. *MGH. Deutsche Chroniken*. Hannover, 1890. T. 5, pars 1. P. 106.

⁸⁷ Гарді Д. Хто був *derkunicvon Râzen* на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 5. С. 199–208.

Войшелка залишити монастир і виступити проти вбивць батька. Скориставшись допомогою чоловіка своєї сестри Шварна, Войшелк прогнав змовників і несподівано передав литовський престол свояку, сам повернувшись до монастиря⁸⁸. Така ситуація збентежила всіх інших Романовичів. Василько Данилович організував у Володимирі зустріч Войшелка з Левом Даниловичем, яка замість компромісу закінчилася загибеллю литовського принца-ченця⁸⁹. Лев Данилович підтримав претензії князя Тройдена, у боротьбі з яким у 1269 р. загинув Шварн Данилович. Того ж року помер Василько Романович⁹⁰.

Лев Данилович негайно скористався з такої ситуації, ставши сюзереном королівства Русі, що визнали ще у 1264 р. його тестя, угорський король Бела IV, та інші західні сусіди. Він зайняв Холмське князівство і посадив туди сина Юрія. Волинські князі Мстислав Данилович і Володимир Василькович, який успадкував Володимирське князівство, визнали його зверхність. У 1271 р. волинські війська взяли участь у поході на допомогу свояку Лева – угорському королю Стефану V⁹¹. Війна закінчилася перемир'ям, підписаним 2 липня 1271 р. у таборі під Пожонню (Братиславою) і скріпленням миром, укладеним 14 липня 1271 р. у Празі. В обидва документи угорський король Стефан V включив і «зятя нашого Льва руського князя» («*Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem*»), а також його братів⁹².

Лев не спішив коронуватися батьківською короною, щоб не провокувати монголів. Навпаки, він встановив тісні стосунки з володарем Причорноморського улусу огланом Ногаєм і першим із галицько-волинських князів почав заручатися монгольською підтримкою для вирішення своїх зовнішньополітичних проблем і забезпечення лояльності братів⁹³. Мстислав Данилович і Володимир Василько-

⁸⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 867; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 93–94; Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius, 1998. P. 299.

⁸⁹ Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 138–146.

⁹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 868–869.

⁹¹ Homza M. Sytuacja polityczna Spisza do początków XIV w. *Historia Scopusii*. Bratislava; Kraków, 2009. Vol. 1. S. 162.

⁹² Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pragae, 1872. Vol. 2: (1253–1310). No. 753; Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Pragae, 1981. Vol. 5. Bd. 2. No. 636–637.

⁹³ Войтович Л. Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство.

вич противилися заходам старшого брата, тож той утворив окреме Слонімське князівство, очільником якого став племінник Василько Романович для контролю за ними. Від 1270 р. столицею королівства, як його називають латиномовні джерела, став Львів, вигідно розташований на перетині міжнародних і внутрішніх шляхів. Лев продовжив політику батька щодо залучення колоністів, насамперед купців та ремісників, і надання містам магдебурзького права самоврядування, що притягувало останніх. Зв'язок із причорноморськими володіннями Ногая призвів до появи у Львові окремих кварталів татар і сарацинів, тобто арабських купців-мусульман з Єгипту, який був союзником Золотої Орди проти Джучидів⁹⁴. У Пониззі Дністра і Дунаю виникла низка торгівельних ординських міст: Кілія, городище Костешти, Старий Орхей (Шехр-ал-Джедід), Маяки, Велика Мечетня, Хаджибей (на місці нинішньої Одеси), Солоне, Аграмакли-Сарай, Ак-Мечеть і Балаклея, через які галицькі та волинські купці отримали вихід до візантійських, болгарських і сербських ринків, забезпечуючи собі прибутки через реекспорт європейського сукна та балтійського янтаря.

Рання смерть короля Стефана V спровокувала розгортання боротьби за угорський престол, під час якої загинув мачванський князь Бела Ростиславич, племінник Лева Даниловича і свояк чеського короля Пшемисла Оттокара II. Троє свояків – Лев Данилович, краківський князь Болеслав Сором'язливий і король Пшемисл Оттокар II – об'єдналися проти юного угорського короля Ласла IV Куна, який вступив у союз із німецьким королем Рудольфом Габсбургом. Це протистояння завершилося загибеллю Пшемисла

Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. С. 71–78; Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII столітті. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2010. Вип. 11. С. 151–170; Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. С. 101–120.

⁹⁴ Про заснування і ранню історію Львова див.: Czołowski A. Lwów za ruskich czasów. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1891. Zesz. 4. S. 779–812; Czołowski A. *Historia Lwowa od założenia do roku 1600*. Lwów, 1925. 20 s.; Коструба Т. Початки Львова. *Українські вісти*. 1936. Ч. 9. С. 3; Білецький С. Т. Перша історична згадка про місто. *Українські вісти*. 1936. Ч. 9. С. 18–20; Крип'якевич І. П. Львів княжих часів. *Нариси історії Львова*. Львів, 1956. С. 20–31; Ісаєвич Я. Як виникло місто під назвою Львів. *Львів. Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 16–18.

Оттокара II у битві під Дюрнкрутом 26 серпня 1278 р., де вирішувалася доля австрійської спадщини і полягло чимало польських і руських воїнів⁹⁵.

Зближення Лева Даниловича з Тевтонським орденом спричинило негативну реакцію великого князя литовського Тройдена, військо якого на Великдень 14 квітня 1275 р. здобуло Дорогичин. З допомогою монголів Лев Данилович організував походи на Литву у 1275–1277 рр., але його брати Володимир Василькович та Мстислав Данилович, які не бажали посилення князя, доклали зусиль, щоб применшити наслідки цієї перемоги⁹⁶. Вони ж не дали Леву Даниловичу виграти боротьбу за краківський престол у 1280 р., коли по смерті бездітного свояка Болеслава Сором'язливого його підтримала частина польської еліти з вдовою краківського князя Кунегундою, сестрою Констанції – дружини Лева. І тоді на стороні Лева Даниловича виступили монгольські війська Ногая⁹⁷.

Поразка в боротьбі за краківський престол призвела до тривалої війни проти польсько-угорського союзу краківського князя Лешка Чорного та угорського короля Ласла IV Куна, у якій Лев Данилович приєднав частину Закарпаття (комітати Берег, Унг і Земплин) та Люблінську землю⁹⁸.

Новий правитель Золотої Орди Тула-Буга (1287–1291), поставлений Ногаєм, намагався позбутися опіки могутнього улусбека. Для цього він шукав військової слави і особисто очолив походи

⁹⁵ Kusternig A. Bitwa na Morawskim polu (u Suchych Krut a Jedenspeigen) 26 srpna 1278. *Česko-rakowské vztahy ve 13. století*. Praha, 1998. S. 173; Krieger K.-F. Rudolf von Habsburg. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 2003. S. 44, 56, 63–66, 90–100.

⁹⁶ Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). С. 175–180.

⁹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 872, 881–882, 889–890; Rocznik Tracki. *MPH*. Lwów, 1872. T. 2. S. 847, 878; Rocznik franciszkański krakowski. *MPH*. Lwów, 1878. T. 3. S. 50–51; Krakowski S. Obrona pogranicza wschodniego Małopolski za Leszka Czarnego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria 1*. Łódź, 1960. Z. 15. Historia. S. 89–105; Włodarski B. Polska i Ruś. S. 202–205; Wojtowycz L. Lew Daniłowicz i walka o tron krakowski w ostatniej ćwierci XIII wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. Katowice, 2016. T. 8(12). S. 117–131.

⁹⁸ Войтович Л. Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2012. Т. 16. С. 48–61.

в Угорщину (1287) та Польщу (1288), у яких мусили взяли участь Ногай і Лев Данилович із братами. Ці походи, навколо яких триває полеміка, успіху не принесли. Під час другого з них Тула-Буга підтвердив заповіт бездітного Володимира Васильовича про передачу Мстиславу Даниловичу Володимирського князівства, розділивши знову Волинську і Галицьку землі⁹⁹. Вертаючись з-під Сандомира з волинським військом Мстислава Даниловича, Тула-Буга протримав у двотижневій облозі Львів¹⁰⁰.

Ногай використав чергову невдачу Тула-Буги в Азербайджані, організувавши змову і змістивши останнього. Далі він допоміг Леву Даниловичу опанувати Київську землею. Цей епізод також залишається дискусійним. Волинь було повернено без проблем по смерті Мстислава Даниловича. Тож наприкінці XIII ст. за Лева Даниловича королівство Русі досягло найбільших територіальних розмірів. Союз з Угорщиною було відновлено у 1291 р., коли Лев Данилович допоміг Андрію III зайняти угорський престол¹⁰¹. Так само було відновлено союзи з Чехією і польськими князями¹⁰².

Поставлений Ногаєм черговий правитель Золотої Орди Тохта невдовзі розгорнув війну проти причорноморського улусбека. Під час цього походу він посадив у Києві окремого князя з путивльських Ольговичів, нащадків Ігоревичів, які колись займали престол у Галицькій землі. У битві в місцевості Куканлик (Куяльник?) 15 вересня 1300 р. Ногай, якого підтримували галицькі дружини, був розбитий і загинув. Очікуючи на монгольське вторгнення, Лев Данилович пішов у монастир, залишивши престол синові Юрію¹⁰³.

Королівство Русі у XIV ст. Боротьба за спадщину Романовичів. Попри очікування, Тохта, як і його попередники, зав'яз

⁹⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 891; Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. С. 107–120.

¹⁰⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 894–895.

¹⁰¹ Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis. Buda, 1844. T. 11. Vol. 1. P. 180; Continuatio Florianensis. MGH. Scriptores. T. 9. P. 749.

¹⁰² Nowacki B. Przemysł II książę wielkopolski, król Polski 1257–1296. Poznań, 1995. S. 123; Swieżawski A. Przemysł. Król Polski. Warszawa, 2006. S. 126–128; Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2001. Т. 3. С. 56–57.

¹⁰³ Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів, 2012. 181 с.

у боротьбі за Азербайджан, а його брати не змогли швидко розправитися з нащадками Ногая. Скориставшись цими обставинами, Юрій Львович був коронований як король Русі (1301–1308), що стало демонстрацією незалежності від Золотої Орди. Напевно, саме напруження і нестабільність на східних кордонах змушували його шукати підтримки у західних сусідів. Він повернув Люблінську землю і не взяв участі у боротьбі за спадщину Арпадів, на яку мав право як онук короля Бели IV по матері¹⁰⁴. Спочатку він підтримував неаполітанського принца Карла Роберта з Анжуйської династії, який одружився з його сестрою Марією¹⁰⁵, а після її смерті – баварського герцога Отто, іншого онука Бели IV¹⁰⁶.

По смерті Юрія сюзереном королівства Русі став Андрій Юрійович, а його брат Лев – луцьким князем¹⁰⁷. Очевидно, що головною проблемою цих князів були відносини з ординцями. Не випадково польський король Владислав Локетек у листі до римського папи назвав їх військо нездоланим бар'єром проти Монгольської імперії¹⁰⁸. Обоє загинули молодими до 25 травня 1323 р. за незначних обставин, напевно, у боротьбі з ординцями¹⁰⁹. Тому князі не змогли скористатися у 1315 р. із запрошення закарпатських нобілів

¹⁰⁴ Włodarski B. Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Lokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego. *Zapiski Historyczne*. Toruń, 1962. T. 2. S. 342–343; Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941. С. 93–94; Войтович Л. Юрій Львович і його політика. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2001. Вип. 3. С. 70–78.

¹⁰⁵ Kristó Gy. Károly Robert első felesége. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. 1983. T. 86. 27–30 old; Срока С. Чи існувала руська дружина угорського короля Карла Роберта на початку XIV століття? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 268–277; Войтович Л. Загадка королеви Марії Львівни. *Генеалогічні записки Українсько-го геральдичного товариства*. Львів, 2004. Вип. 4. С. 7–10.

¹⁰⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 118–119.

¹⁰⁷ Войтович Л. Князь Лев Юрійович: Спроба портрета. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2006. Вип. 10. С. 127–131; Паршин І. Останні з Романовичів: Андрій та Лев у західних джерелах. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів, 2018. Кн. 3. С. 208–219.

¹⁰⁸ Monumenta Poloniae Vaticana. Kraków, 1913. T. 1. P. 83.

¹⁰⁹ Беньяк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2001. Вип. 3. С. 79–85.

Борси Копаса та Петра Петуні поборотися за угорський престол¹¹⁰. Лев Юрійович перед цим підтримав київського князя Станіслава¹¹¹ у протистоянні з великим князем литовським Гедиміном.

Вигаснення Романовичів (залишилися тільки нащадки слонімського князя Василька Романовича, які тримали маленьке Острозьке князівство) призвело до династичної кризи. Після складних переговорів за участі Угорщини, Польщі, Литви, золотоординського хана Узбека, деталі яких невідомі, за згодою місцевої еліти королівство Русі отримав мазовецький принц Юрій-Болеслав Тройденович, онук короля Юрія Львовича, за регенства його матері Марії Юріївни¹¹². Литовська сторона не змогла відстояти права його ровесника – юного Дмитра-Любарта Гедиміновича, який був онуком того ж Юрія по матері або ж зятем Лева Юрійовича (дискусії навколо цього питання тривають)¹¹³.

На Вишеградських зустрічах у 1335 і 1338 рр. було оформлено зближення Польщі й Угорщини і закладено основи майбутньої польсько-угорської унії¹¹⁴. Відчувши небезпеку в цих рішеннях,

¹¹⁰ Лелекач М. М. Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV–XV ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Ужгород, 1957. Т. 29. С. 6–10.

¹¹¹ Сумніви щодо існування князя Станіслава (Див.: Русина О. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми). *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 182–188) спростовують згадки про цього князя з нехарактерним для Рюриковичів іменем у переліку «кититорів і опікунів монастиря Печерського» Афанасія Кальнофойського, а його сина Івана Станіславовича – у Любецькому пом'янику (пом'яники не підроблялися). Також непереконливо виглядають сумніви щодо походу Гедиміна і битви на р. Ірпінь взимку 1322–1323 рр. (Саюк В. П. Ірпінська битва 1323 року. Біла Церква, 2011. 124 с.).

¹¹² Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV ст.). *Записки НТШ*. Львів, 2010. Т. 260. Кн. 1. С. 45–56.

¹¹³ Tęgowski J. Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku. *Genealogia*. 1995. Т. 6. S. 17–26; Мицько І. Князь Любарт та його родина. *Старий Луцьк*. Луцьк, 2005. Вип. 2. С. 43–48; Мицько І. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів. *Старий Луцьк*. Луцьк, 2009. Вип. 5. С. 34–40.

¹¹⁴ Польська історіографія в останній чверті XIX ст. сформувала т. зв. Казимирівську легенду, ніби на Вишеградських з'їздах був присутній князь Юрій-Болеслав, який погодився, що його володіння мають перейти до Казимира III у разі відсутності прямих спадкоємців по мечу. Однак сам

Юрій-Болеслав став шукати підтримки у східних і північних сусідів. Він врегулював відносини з Золотою Ордою, відмовився від титулу володаря Русі, замінивши його на володаря Малої Русі (тобто тієї частини, яка не була ординською), уклав союзи з Тевтонським орденом і Литвою, одружившись із дочкою Гедиміна. Водночас були врегульовані стосунки з Дмитром-Любартом, який отримав уділ у Східній Волині з центром у Болохові-Любартові (пізніше – Любар). Спроба польського короля висунути у Вишеграді претендентом на галицько-волинський престол онука Лева Даниловича, добжинського князя Владислава Земовитовича, змусила Юрія-Болеслава вдатися до відвертої конфронтації¹¹⁵. З допомогою ординців він спробував повернути закарпатські володіння та Люблінську землю, втрачені попередниками. Саме в цей період у 1340 р. Юрій-Болеслав Тройденевич був отруєний. Питання його загибелі також є дискусійним¹¹⁶.

Смерть князя найбільше була вигідною польському королю Казимиру III, який відразу ж зібрав військо і наскоком захопив Львів, а союзні йому угорські підрозділи підійшли до кордонів¹¹⁷. Однак во-

Казимир III ніде не покликався на свою легітимність, а джерела зафіксували тільки домовленість про перехід польського престолу до Людовика, сина угорського короля Карла Роберта та сестри Казимира III, у разі відсутності спадкоємців по мечу у польського короля (Див.: Войтович Л. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2010. Вип. 59. С. 52–66; Войтович Л. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2017. Вип. 19–20. С. 95–117.

¹¹⁵ Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті. *Минуле і сучасне*. Краків, 1940. Ч. 7. С. 3–32.

¹¹⁶ Řežábek J. Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi. *Časopis musea království českého*. Praha, 1883. Ročník 57. S. 515–565; Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований / собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Д. Пташицким, И. Режабком. Санкт-Петербург, 1907. 362 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 120–139, 522–535; Кордуба М. Болеслав-Юрій II. С. 3–32; Włodarski B. Polska i Rus 1194–1340. S. 242–294.

¹¹⁷ Волощук М., Стасюк А. Про похід палатина Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 1995. Вип. 17. С. 46–54; Гарді Д. Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета «in Ruteniam» навесні 1340 року. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. С. 209–216.

линське та більшість галицького боярства підтримали Дмитра-Любарта, якому хан Узбек надав військову допомогу. Казимир III мусив поспіхом залишити Львів, прихопивши коронаційні регалії правителів королівства Русі, серед них і релікварій імператора Мануїла Комнина. Щоб задовольнити амбіції галицького боярства, Любарт Гедимінович надав їх лідеру Дмитру Детьку уряд старости чи капітана Руської землі. У 1341 р. був досягнутий компроміс, який тимчасово повернув попередній тип відносин із польськими землями¹¹⁸, але вже у 1349 р. польський король відновив боротьбу за спадщину Романовичів, а у 1350 р. визнав права угорських королів і отримав від них королівство Русі у позитивне володіння¹¹⁹.

У масовій літературі трапляється твердження, ніби у 1340 р. галицькі землі зі Львовом були прилучені до складу Польського королівства. Проти цього рішуче виступав Ярослав Ісаєвич, переконливо доводячи, що ані тоді, ані у 1349 р.* ніякого приєднання не відбулося, а боротьба тривала до 1387 р.¹²⁰. На сьогодні можна стверджувати, що верхньою межею боротьби за спадщину Романовичів став 1434 р., коли Галицька земля була остаточно анексована Польщею і трансформована у Руське (назва успадкована від Руського королівства) та Подільське воєводства¹²¹. Князь Любарт-Дмитро Гедимінович до самої смерті у 1383 р., утримуючи волинські землі і титулуючись великим князем, намагався відновити королівство Русі у протистоянні з Польщею та її союзниками – мазовецькими князями й

¹¹⁸ Войтович Л. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта. *Історія Львова*: у 3 т. Львів, 2006. Т. 1: (1256–1772). С. 60–62.

¹¹⁹ Pór A., Schönherr G. Az Anjou-ház és örökosei (1301–1439). A magyar nemzet története. Budapest, 1895. Т. 3. 291 old; Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382. Kraków, 1918. S. 190; Dąbrowski J. Polityka andegaweńska Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1922. S. 11–40; Halecki O. O genezie i znaczeniu rządów andegaweńskich w Polsce. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1921. Т. 35. S. 31–66; Hóman B. Magyar középkor. Budapest, 1938. 511–518 old; Szczur S. W sprawie sukcesji andegaweńskiej w Polsce. *Roczniki Historyczne*. Poznań, 2009. R. 75. S. 61–104.

* Вважали, що Дмитро Дедько помер у 1349 р., але дата смерті його невідома.

¹²⁰ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*: у 3 т. Львів, 2006. Т. 1. С. 63–71.

¹²¹ Войтович Л. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Львів, 2019. Вип. 3. С. 191–274.

Угорщиною¹²². Литва була зв'язана боротьбою з Тевтонським орде- ном та московськими князями, тому не могла надати йому належної допомоги. Він запросив лише з їхніми бойовими дружинами литов- ських князів, зокрема Наримунтовичів та Корятовичів, яким мусив надати за те уділи, але частина з них почала домовлятися з угорця- ми та поляками і вести власну політику. Скориставшись походом великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича проти ордин- ців у 1362 р., Корятовичі утворили окреме Подільське князівство¹²³.

Золота Орда, яка тривалий час була єдиним союзником Любар- та Гедиміновича, невдовзі поринула у «велику замятню» – період жорстокої боротьби за ханський престол, який прискорив її розпад. Спочатку Любарт втратив Львів, а спроби повернути його мали успіх лише на короткі періоди.

У 1370 р., по смерті Казимира III, який не мав спадкоємців «по мечу», згідно з домовленостями у Вишеграді, польський престол обійняв угорський король Людовик Анжуйський. Розглядаючи ко- ролівство Русі як окрему політичну одиницю, він передав його кня- зю Володиславу Опольському, пов'язаному по материнській лінії

¹²² Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлен- ня Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національ- ного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 120–127; Войтович Л. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культу- ра*. Львів, 2018. Вип. 12. С. 121–142.

¹²³ Молчановський Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Київ, 1885. С. 169–227; Kuczyński S. Sinewody. Rzecz o wyprawie Olgerdo- wej 1362 r. *Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.* Wrocław; Warszawa, 1962. S. 135–180; Tęgowski J. Powiązania genealogicz- ne wojewodów moldawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku. *Genealogia*. Poznań; Wrocław, 1993. T. 3. S. 45–66; Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. *Po- znań*, 1996. S. 42–50; Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ, 2005. С. 9–27; Михайловський В. Спільне правління братів Корято- вичів на Поділлі (1340-і – 1394 pp.): структура оточення. *Український іс- торичний журнал*. 2009. № 5(487). С. 34–57; Моця О. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії Середньовічної Європи. *Український іс- торичний журнал*. 2012. № 2(503). С. 4–10.

з попередньою династією¹²⁴. Князь Володислав¹²⁵ карбував окрему монету і титулувався «Руської землі господар і дідич природжений тим землям всім»¹²⁶, будуючи спадкову державу¹²⁷.

Король Людовик призначив намісником Польського королівства свою матір Єлизавету, сестру Казимира III. Але вона не змогла дати собі ради з польською елітою, тож зрештою Людовик поставив палатином Польщі князя Володислава Опольського, який у грудні 1378 р. звільнив стани королівства Русі від даної йому присяги. Територія перейшла під безпосереднє правління Людовика Анжуйського, який призначив угорських намісників¹²⁸.

По його смерті угорсько-польська унія була розірвана. Польська еліта змусила вдову королеву-регентку відпустити молодшу дочку Ядвігу, яка була коронована як королева Польщі. У Криво 14 серпня 1385 р. польська еліта уклада угоду з Литвою, яка мала бути скріплена шлюбом Ядвіги з великим князем Ягайлом Ольгердовичем. Ягайло-Яків, який від народження був православним, став католиком Владиславом-Ягайлом і зобов'язався зробити всю Литву католицькою¹²⁹. Князь Володислав Опольський, який теж претендував на

¹²⁴ Научно-литературный сборник Русско-Галицкой Матицы. Львов, 1895. Т. 8. С. 53; Pieradzka K. Władysław książę opolski 1330–1401. Kraków, 1945. *Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, syng. WF II 122; Юсяк П. Оточення князя Володислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 81–91; Sperka J. Władysław książę opolski, wieluniński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). Kraków, 2013. 508 s.

¹²⁵ У грамотах, писаних староукраїнською мовою, князь називав себе саме Володислав, а не Владислав (Жук М. Специфіка україномовних грамот князя Володислава Опольського у світлі латинських документів його канцелярії. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 4. С. 280–286).

¹²⁶ Розов В. Украинские грамоты. Киев, 1928. С. 23–24.

¹²⁷ Szaraniewicz I. Rządy Władysława Opolczyka na Rusi. *Biblioteka Ossolińskich*. Lwów, 1864. Т. 4. S. 266–284; Жук М. До питання про правління Володислава Опольського в Галичині у 1372–1378, 1385–1387 рр. крізь призму бачення польських і українських істориків кінця XIX – початку XX ст. *Каразінські читання (історичні науки)*. Харків, 2009. С. 118–119; Жук М. Володислав Опольський в оцінці М. Грушевського. *Średniewecze Polskie i Powroczne*. Katowice, 2011. Т. 3(7). S. 54–65.

¹²⁸ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349–1387. С. 67.

¹²⁹ Kutrzeba S. Związek Litwy z Polską w latach 1386–1401. *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. Kraków, 1914. S. 458, 479–481; Balzer O. Tradycja dziejowa

руку значно молодшої Ядвіги, негайно звернувся до королеви-матері і від імені її іншої дочки – «угорського короля» Марії* – повернув собі королівство Русі. Він прибув до Львова, став вживати титул «князь і володар Русі» та карбувати монету з атрибутами, які акцентували на його суверенному статусі: на аверсі – «Князь Володислав» і родинний герб (верхньосілезький орел), на реверсі – галицький лев¹³⁰.

У Литві після укладення Кревської унії розгорнулася усобиця, що позбавило Владислава-Ягайла змоги активно втручатися у польську політику. В Угорщині ж повстання хорватських і угорських баронів, які підтримали неаполітанського претендента з Анжуйської династії, призвело до загибелі королеви-матері і ув'язнення Марії. Це підштовхнуло польську еліту до рішучіших дій. Було зібране військо, очолене одним із лідерів малопольської шляхти Спитком з Мельштина, який отримав колишній домен галицьких князів із центром у Самборі, що до того належав Володиславу Опольському. Спитко став титулуватися *Ducum terrae Rusiae praedecessorum nostrum**, декларуючи претензії на решту доменальних володінь¹³¹. Номінально на чолі війська перебувала юна королева Ядвіга. У 1387 р. це військо увійшло у ще не зайняті галицькі землі. Перемишль, Львів та інші території, де міста і шляхта отримали нові привілеї, присягали Ядвізі. Сілезька шляхта, якій князь Володислав

unii polsko-litewskiej. Lwów; Warszawa, 1919. S. 3–24; Halecki O. Polska w dobie Jagiełłonów. *Polska, jej dzieje i kultura*. Warszawa, 1930. T. 1. S. 193–368; Halecki O. Jadwiga Andegaweńska i kształtowanie się Europy Środkowo-Wschodniej. Kraków, 2000. 372 s.; Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / wyd. St. Kutszeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. Nr 1; Łowmiański H. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. *Ateneum Wileńskie*. Wilno, 1937. T. 12. S. 36–145; Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938. 365 s.; Nikodem J. Jadwiga król polski. Wrocław, 2009. S. 79–121; Śliczyńska J. E. Okoliczności zawarcia umów w Krewie i Wołkowysku między panami małopolskimi a Jagiełłą Andegaweńską (1385–1385). *Meritum*. 2013. Vol. 5. S. 27–41.

* Марія і Ядвіга титулувалися не як королеви, а як королі відповідно Угорщини і Польщі.

¹³⁰ Крижанівський А. Хронологія діяльності Львівського монетного двору в XIV–XV ст. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Львів; Київ, 2004. Т. 1. С. 667–674.

* Герцог Руської землі попередників наших (лат.).

¹³¹ Strzelecka A. Melsztyński Srytek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, 1975. T. 23. Zesz. 86. S. 412–415.

Опольський роздавав маєтності в галицьких землях, не відгукнулася на його заклики, отримавши від Ядвіги підтвердження своїх володінь. У відчаї князь присягнув чеському королю Вацлаву Люксембургу¹³². Опір вчинив тільки Галич, де угорський намісник воевода Бенедикт погодився визнати польську зверхність лише після підходу литовських військ і гарантій Владислава-Ягайла¹³³.

Опанувавши ситуацію у краї, «чоловік короля» Марії Сігізмунд Люксембург змістив Володислава Опольського, передавши рештки королівства Русі барону Сцібору з Сціборжиць, який допоміг йому визволити дружину з хорватського полону. Сцібор утримав за собою передгір'я Карпат на правому березі Дністра¹³⁴. Угода Ягайла з литовськими князями в Острові у 1392 р. передбачала визнання польської анексії галицької частини Руського королівства. Спадкоємець Любарта князь Федір Любартович був позбавлений можливості продовжувати боротьбу, і невдовзі йому замінили Луцьк на Новгород-Сіверський. Польський нобіль Спитко з Мельштина, якому надали у 1387 р. домен галицьких князів із центром у Самборі, виступивши у 1392 р. проти подільського князя Федора Корятовича, зайняв правобережжя Дністра до Карпат. Він отримав завойоване Подільське князівство, але у 1399 р. загинув у битві на р. Ворскла¹³⁵.

Владислав-Ягайло, користуючись із проблем, які виникли в Угорщині після того, як турки вторгнулися на Балкани, послідовно готував анексію Руського королівства, початково титулюючись господарем лише Руської землі. Зайнята територія продовжувала користуватися автономією, нею управляли намісники в ранзі генеральних старост і для неї карбувалися окремі гроші. Угорщина пробувала домовитися з Польщею, врешті підтримала Тевтонський орден

¹³² Грушевський М. Історія України-Руси. Львів; Київ, 1907. Т. 4. С. 121.

¹³³ Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego «Synowie Gedymina», «Olgiard i Kiejstut», «Bracia Władysława Olgiardowicza Jagiełły» we Lwowie 1867. Kraków, 1886. S. 21–22; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. С. 122.

¹³⁴ Лешкович Н. Останній галицький князь. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2018. Вип. 12. С. 161–168.

¹³⁵ Strzelecka A. Melsztyński Spytek (Spytek z Melsztyna). S. 414; Михайловський В. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 12–13. С. 210–222.

у 1412 р. і організувала походи Сцібора з Сціборжиць, колишнього подільського князя Федора Корятовича, який отримав лен у Мукачеві, та Владислава Опольського, але нічого не добилося. За польсько-угорськими угодами 1415 і 1423 рр. остаточне вирішення долі королівства Русі знову відкладалося на майбутнє¹³⁶. До цієї проблеми поверталися на XVI Вселенському соборі у Констанці (14 листопада 1414 р. – 22 квітня 1418 р.)¹³⁷ та під час з'їзду європейських правителів у Луцьку у січні 1429 р.¹³⁸. По смерті Владислава-Ягайла Польське королівство пішло на пряму анексію, утворивши 1434 р. Руське воєводство у складі Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької та Холмської земель, до яких у 1442 р. було приєднано ліквідоване Жидачівське князівство як Жидачівський повіт Львівської землі¹³⁹. На Поділлі у тому ж 1434 р. було утворене Подільське воєводство¹⁴⁰. Угорське королівство з цим не погодилося – угорські королі і надалі продовжували титулуватися королями Галиції і Лодомерії (*rex Galiciae et Lodomeriae*). Цей титул перейшов до Габсбургів разом з угорською короною і став підставою для передачі їм Галичини під час першого поділу Речі Посполитої у 1772 р.

Галицька митрополія. Одним із перших кроків короля Юрія Львовича було утворення окремої Галицької митрополії, попри тривалий опір Візантії, яка намагалася будь-що зберегти церковну єдність руських земель. Однак на той час київський митрополит потрапив під ординський контроль і перебував у Володимирі на Клязьмі. Окрім того, у Константинополі побоювалися, що король

¹³⁶ Matijów J. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien. *Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums im Lemberg für das Jahr 1886*. Lemberg, 1886. S. 28–30; Radziszewska J. *Studia spiskie*. Katowice, 1985. S. 64–123; Nowak Z. Kaiser Sigismund und die polnische Monarchie (1387–1437). *Zeitschrift für Historische Forschung*. Berlin, 1988. Vol. 15. Nr 4. S. 423–436.

¹³⁷ Войтович Л. Загадковий «високородовитий шляхетний князь Червоної Русі». *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2009. Вип. 13. С. 24–32; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 435–444.

¹³⁸ Садовнік Т., Бірюліна О., Баран В. Європейський з'їзд 1429 року у Луцьку. 2-ге вид. Луцьк, 2006. 32 с.; Войтович Л. Волинська земля. *Україна: литовська доба 1320–1569*. 2-ге вид. Київ, 2006. С. 55–56.

¹³⁹ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939. 337 s.

¹⁴⁰ Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2011. 732 с.

Юрій може піти на унію з Римом. Галицька митрополія була утворена у 1303 р. згідно з актами константинопольського патріарха Афанасія I (1289–1293, 1303–1309) та імператора Андроніка II¹⁴¹. До складу цієї митрополії увійшли Галицька, Володимирська, Перемишльська, Луцька, Турівська і Холмська єпархії, а дещо пізніше і Білгородська (Аспрокастрон). В ієрархії константинопольської патріархії Галицька митрополія отримала 81-ше місце (Київська була на 71-му). Першим галицьким митрополитом став Нифонт. Однак він помер у 1305 р.

Король Юрій Львович послав у Константинополь як кандидата на галицьку митрополію ігумена Спаського монастиря Петра Ратенського. Він був також знаним маляром (пізніше, у XVI ст., ікону Богородиці, яку він написав, під час пожежі московського Кремля рятували як найбільшу цінність), а можливо, і скульптором (із ним до Москви потрапила дерев'яна фігура Миколи Можайського, найближчими аналогами якої вважаються надгробки архієпископів Магдебургу, які не могли бути доступними тодішнім московським майстрам, тоді як у Львові вже існувала потужна німецька колонія, центром якої став костел Марії Сніжної). Саме в цей час у Володимирі на Клязьмі помер київський митрополит Максим. У Константинополі скористалися цим збігом обставин і висвятили Петра як київського митрополита, знову зливши обидві митрополії.

Митрополит Петро змушений був більшу частину своєї діяльності (1308–1326) присвятити північно-східним землям. Захворівши під час перебування в Москві, він там і помер та був похований у недобудованому Успенському соборі Кремля. Московські князі негайно використали цей факт і невдовзі, у 1339 р., добилися його канонізації. Святий Петро Ратенський став покровителем Московської держави. При його раці, як колись при раці св. Климента в Києві, почали ставити київських митрополитів, резиденція яких відтепер перебувала вже у Москві.

У 1331 р. сюзерен Руського королівства галицько-волинський князь Юрій-Болеслав Тройденівич знову добився поставлення

¹⁴¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 112–113; Паславський І. Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 203–227; Сковчилюс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Львів, 2010. С. 195–204.

окремого галицького митрополита Гавриїла¹⁴². Невдовзі це надання було скасоване під тиском московських князів, у столиці яких перебував митрополит київський Феогност (1328–1353), який активно домагався скасування Галицької митрополії. Але у 1341–1342 рр., за підтримки князя Любарта-Дмитра Гедиміновича, патріарх Іоан XIV Калекас та василевс Іоан V Палеолог галицьким митрополитом поставили Теодора¹⁴³. Коли ж московський князь Семен Гордий у 1347 р. добився скасування цієї митрополії, то князь Любарт-Дмитро Гедимінович прийняв митрополита на Волині¹⁴⁴. Зрештою, на тісні контакти місцевої еліти з Візантією мусив зважати і польський король Казимир III, який добився відновлення митрополії, що було зафіксовано грамотою патріарха Філофея від 9 травня 1371 р., але в цій грамоті до неї було включено тільки Галицьке, Володимирське, Перемишльське і Холмське єпископства, тобто йшлося про територію, яку на той час контролював польський король¹⁴⁵. Очевидно, що юрисдикція галицького митрополита поширювалася і на все Подністров'я, яке раніше належало до Галицького князівства, бо у 1371 р. та 1376 р. митрополит Антоній здійснив хіротонії молдавських (угро-волоських) єпископів Йосифа та Мелетія. Зверхність галицького митрополита визнавала і білгородська (анкерманська) єпархія¹⁴⁶. Довгі роки добивався прилучення Галицької митрополії київський митрополит Кипріян, який мав підтримку в Константинополі. Однак зверхність Кипріяна місцеві ієрархії не визнали. За підтримки короля Владислава-Ягайла митрополичий престол обіймав луцький єпископ Іоанн (1393–1404), проте він так і не отримав патріаршого благословення, а по його смерті Візантія знову відродила єдину Київську митрополію.

¹⁴² Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Галицкая епархия. *Православная энциклопедия*. Москва, 2005. Т. 10: Второзаконие–Георгий. С. 326.

¹⁴³ Рудович І. Коротка історія Галицько-Львовської єпархії (На основі грецьких жерел і інших новітніх подручників). Жовква, 1902. С. 12.

¹⁴⁴ Дашкевич Я. Початки Галицької митрополії у світлі історичної полеміки. *Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали*. Львів, 2007. С. 5–6.

¹⁴⁵ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. С. 209–211; див. також: Паславський І. Галицька митрополія. Львів, 2007. 125 с.

¹⁴⁶ Стахів М., Стерчо П. Христова Церква в Україні (988–1596). Стамфорд, 1985. С. 128; Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. С. 77, 203.

Проблеми православної ієрархії сповна використали католицькі прелати. На прохання короля Людовика Анжуйського папа Григорій IX буллою від 13 лютого 1375 р. номінував на галицького архієпископа угорського прелата Матвія з Егера, підпорядкувавши йому кафедри у Галичі, Перемишлі, Володимирі та Холмі. Утворення окремої архієпископії означало, що у Римі і далі трактували королівство Русі як окрему державу. Але Матвій з Егера († після 14.10.1380) так і не висвятився, очікуючи перенесення кафедри до Львова, де на Ринку Володислав Опольський подарував йому ділянку для будівництва архієпископського палацу¹⁴⁷.

Виглядає, що сам Галич у той час більше тяжів до територіального анклаву, який визнавав зверхність князя Любарта-Дмитра Гедиміновича. Наступники Матвія з Егера, титулюючись галицькими архієпископами, перебували у Львові або в його околицях. Бернард (†1390/1391) був ставлеником Володислава Опольського, який надав йому м. Рогатин, замки Олесько і Тустань, а також десятину з мита й солі в Дрогобичі і Жидачеві¹⁴⁸. Водночас, схоже, він також був угорським прелатом. Він вів довгі тяжби за земельну ділянку, виділену у Львові під будівництво палацу, навіть відлучив Львів від Церкви у 1384 р., а потім затягував процес, незважаючи на папського легата – естергомського архієпископа Деметріуса. Після коронації Ядвіги Бернард надовго покинув свою єпархію¹⁴⁹. Його наступник Яків Стрепа (1391–21.10.1409) був польським францісканцем і вже підпорядковувався гнєзненському, а не естергомському примасу. Саме цей послідовний провідник польської політики почав будівництво львівської кафедри у 1404 р.¹⁵⁰, а не Казимир III. Наступник Якова Стрепи, канонізова-

¹⁴⁷ Nitecki P. Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny. Warszawa, 2000. S. 238.

¹⁴⁸ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / пер. І. Сварника, наук. комент. М. Капраля. Львів, 2002. С. 40; Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5. С. 429.

¹⁴⁹ Abraham W. Bernard łac. archbphalicki (+ ok. 1390). *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1935. T. 1. Zesz. 1. S. 458.

¹⁵⁰ Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności. Lipsk, 1743. T. 4. S. 228; Козубська О. Латинська кафедра у Львові: спроба нової інтерпретації відомих фактів. *Народознавчі зошити*. 2000. № 1. С. 252–261; Козубська О. Катедральний костел фундації Казимира Великого: Львів чи Володимир? *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині*. Луцьк, 2001. Вип. 8. С. 108–110;

ного Католицькою Церквою, Миколай Тромба (бл. 1358 – 4.12.1422) був сповідником і дипломатом короля Владислава-Ягайла, коронним підканцлером (з 1403 р.) і учасником перемовин із Сігізмундом Люксембургом у березні 1412 р. у Любовлі. Він займав галицьку кафедру у 1410–1412 рр. Король добився його поставлення 7 вересня 1412 р. гнєзненським архієпископом-примасом¹⁵¹.

Ще 28 серпня 1412 р. папа Іоанн XXIII видав буллу про перенесення галицької католицької архієпископії з Галича до Львова і надання храму Діви Марії статусу кафедрального¹⁵². Собор ще не був добудований і, ґрунтуючись на канонічному праві, із протестом проти цього виступив пробст церкви Марії Сніжної Йоган Рутені¹⁵³. Резиденція латинських галицьких архієпископів 8 листопада 1412 р. була офіційно перенесена до Львова. Папська була підпорядковувала львівському католицькому єпископу і християнські храми інших конфесій, які знаходилися на його території (*aliis ecclesiis... non obstantibus quibuscumque*)¹⁵⁴.

Схизма (розкол) Католицької Церкви призвела до певного зниження рівня папських канцелярій, тому в куріях вже значно гірше орієнтувалися у реаліях королівства Русі, вважаючи, що схизмати силою захопили католицькі кафедри у Перемишлі, Володимирі та інших місцях, звідки належить їх прогнати, повернувши кафедри і храми католикам¹⁵⁵. Тому останній номінальний галицький і перший

Козубська О. Львівський катедральний костел в історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2001. Вип. 5. С. 140–152.

¹⁵¹ Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności. T. 4. S. 228; Silnicki T. Arcybiskup Mikołaj Trąba. Warszawa, 1954. 210 s.; Krzyżaniakowa J. Początki kariery Mikołaja Trąby. *Roczniki Historyczne*. 1969. R. 35. S. 125–135; Kuczyński S. Mikołaj Trąba (ok. 1358–1422). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1978. T. 21/1. Zesz. 88. S. 97–98.

¹⁵² Skowyrza M. Jan Rzeszowski, pierwszy arcybiskup archidiecezji Lwowskiej. *Radość wiary*. 2006. Nr 7(50). S. 15.

¹⁵³ Abraham W. Początki arcybiskupstwa obrz. Łacińskiego we Lwowie. *Biblioteka lwowska*. Lwów, 1908. T. 7. S. 37–48.

¹⁵⁴ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 312; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5. С. 431; Івашко Р. Становлення Римо-католицької єпископської та митрополичої катедр у королівстві Русі в середині XIV – на початку XV століття. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 336–338.

¹⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5. С. 427.

львівський архієпископ Ян Жешовський (1345–1346–12.08.1436), поставлений 26 серпня 1412 р., уже не рахуючись ні з чим, відверто руйнував Православну і Вірменську Церкви в анексованій частині королівства Русі. Зокрема, він відібрав у вірменської громади Львова храм Івана Хрестителя, храм української громади Городка було передано францісканцям, у Перемишлі здійснено погром православної кафедри, звідки викинули останки місцевих князів¹⁵⁶, а сама кафедра перемістилася до Самбора¹⁵⁷.

Суспільство Галицько-Волинської держави. Якщо перехід від державних утворень дружинного типу (*malitari hoverment*) до ранньосередньовічних держав у всіх землях Русі був синхронним за часом (X ст.), коли князівські об'їзди общин із виконанням певних судових і сакральних функцій (полюддя) та збором пожертвувань на свою дружину (кормління) були замінені фіксованою сплатою, яку збирали княжі міністеріали (тіуни), резиденції яких знаходилися не в старих общинних центрах, а в новостворених погостах, то перехід від ранньофеодальної форми державної організації до класичної держави зрілого середньовіччя у Галицькій і Новгородській землях наступив ще в першій половині XII ст., значно випередивши аналогічні процеси на інших руських теренах.

У сучасній європейській науці термін «феодалізм» визначається як система відносин на основі феодів-ленів (*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fief* (ф'єр), англ. – *fee* (фі), нім. – *lehn* (лен)) – земельних володінь або фіксованих натуральних чи грошових доходів, які надходять із певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій

¹⁵⁶ Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. S. 288–315; Abraham W. Z dziejów dawnego biskupstwa łacińskiego w Łucku. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1937. T. 51. S. 141–147; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 5. С. 430; Wysokiński I. Kościół łaciński na ziemiach ruskich korony i Litwy w początkach panowania Jagiellonów. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1985. T. 76. Zesz. 3. S. 551–557; Budzyński Z. Nieznane szczegóły z biografii Hajla z Przemysła nadwornego malarza Władysława Jagiełły. *Biuletyn Historii Sztuki*. Warszawa, 1987. T. 49. Zesz. 1–2. S. 169; Budzyński Z. Uwagi krytyczne do studium o sieci parafialnej w archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego. *Nasza Przyszłość*. Warszawa, 1987. T. 67. S. 249–264.

¹⁵⁷ Materiały do historii miasta Sambora 1390–1795 / wyd. A. Dörlflerówna. Lwów, 1936. Nr 10. S. 13.

своїм васалам), за умови виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій.

Існували два види надань: прекарії (*precarium* – щось надане в тимчасове користування) чи бенефіції (*beneficium* – привілей) та власне феоди, тобто умовні надання на період виконання служби й умовні надання з правом успадкування. До того ж, спочатку феодами називали земельну ділянку, яка надавалася як плата за виконувану повинність або працю особам, незалежно від їх соціального походження, включаючи ремісників чи нижчий клір.

Практично в усіх європейських постримських країнах, які розвивалися на базі «варварських» королівств, із утворенням постійних дружин королів та їхніх намісників, починала складатися система роздачі бенефіцій і поступова заміна їх феодами. До цього змушувала відсутність налагодженої системи державних фінансів, дорожнеча озброєння (вже в часи Карла Великого вартість спорядження важкоозброєного вершника дорівнювала вартості 45 корів, зокрема: кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч із піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12¹⁵⁸) і потреба в систематичному вишколі для воїнів (носіння важкої багаточислової броні та користування тогочасним озброєнням вимагало постійного вдосконалення навиків). Отримуючи доходи від своїх бенефіціїв, тягле населення яких платило взамін військової служби і забезпечення захисту, дружинники-бенефіціари несли службу власним коштом.

¹⁵⁸ За підрахунки німецького військового історика Ганса Дельбрюка (1848–1929), загальна вартість спорядження становила 45 солідів, що було адекватно вартості 45 корів, водночас він звернув увагу на помилковість твердження про ціну корови 3 соліди, тоді як бик коштував 2 соліди, кобила – 5, а кінь – 12 (Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Санкт-Петербург, 2001. С. 2, 59, 237). Ціна корови 3 соліди належить до X ст., коли вартість спорядження важкого кавалериста зросла до 330 солідів (панцир – 60 солідів, шолом – 30, меч – 100, спис і щит – 10, сідло – 30, бойовий кінь – 100 солідів). Панцир став складнішим на шкіряній основі з металевими пластинами, шолом цілнометалевим, з'явився знаменитий каролінзький меч із рейнської сталі та нова порода спеціальних бойових коней.

Але вони старіли, отримували поранення, які робили їх непридатними до дальшої військової служби, тому прагнули забезпечити власне майбутнє і свої родини, що і призвело до трансформації бенефіцій у феоди, поряд із якими з'явилися алоди (*alleux* – землі чи володіння, вільні від будь-якої залежності, що передавалися у спадок¹⁵⁹). Отримуючи бенефіції чи феоди, їх державці брали на себе також зобов'язання захисту населення цих територій, що змушувало їх займатися будівництвом та утриманням замків або інших укріплень.

Бенефіцій на Русі мав назву «кормління», фео́д називався «вотчина». Трансформація бенефіцій у феоди розпочалася у середині XII ст. і спочатку була поширена лише у Галицькій та Новгородській землях, в інших же ці процеси почали відбуватися вже після монгольського завоювання. Наявність у галицьких бояр спадкових феодів і зумовила їх прихильність до ідеології угорського баронства та опір політиці Романовичів, які втілювали модель візантійської централізації влади¹⁶⁰. Цей процес відображений у тексті Галицько-Волинського літопису. У розповіді про наближення у 1211 р. угорського війська, запрошеного боярами для заміни Ігоревичів на юного Данила Романовича, редактор виклав суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормильчича: «братѣ пошто смышляетеса не сии ли избиша ѡтци ваши и братѣю вашу а инѣи имѣние ваше разграбыша и дщери ваша даша за рабы ваша а ѡчѣствии вашими владѣша инии пришелици то за тѣхъ ли хочете дѣшу свою положить»¹⁶¹. Волинський редактор, не орієнуючись добре у галицьких реаліях і не знаючи справжньої долі згаданого боярина, який ризикнув зайняти князівський престол, із жахом написав: «...нашедѣ зло племени своегоу и дѣтемъ своимъ кнажения дѣла, вси бо кнази не призрахоу

¹⁵⁹ Jolliffe J. E. A. Alod and fee. *Cambridge historical Journal*. 1937. Vol. 5. No. 3. P. 225–234.

¹⁶⁰ Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2008. С. 44–45.

¹⁶¹ «Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не сі побили отців ваших і браття ваше? А інші майно ваше розграбували і дочок ваших оддали за рабів ваших. А *отчинами* вашими заволоділи інші пришелиці. То чи за тих ви хочете душі свої положить?» (Ипатьевская летопись. Стб. 724).

дѣтии его того ради»¹⁶². Цей літописний фрагмент засвідчує, що на Волині, як і у більшості земель Русі, у домонгольський період зберігалися бенефіції-кормління, що ставило боярство у певну залежність від князя, який надавав їх. Перехід до феодин-отчин тут почався вже у межах відновленої Галицько-Волинської держави у середині XIII ст. У 1241 р., повертаючись з Угорщини, Данило Романович зустрівся на Волині з іншим боярством, подібним до галицького: «...приде ко граду Дорогычиноу и восхотѣ внити во гра и вѣстьно бы емоу іако не внидеши во гра. вномоу рекшоу іако се былъ гра нашъ и ѿц нашъ вы же не изволите внити вонъ. И ѿиде мысла си иже бѣ послѣже ѿмъстьє створи держателю града того»¹⁶³.

Суспільство Галицько-Волинської держави (Руського королівства), як і інших тогочасних країн християнського світу, складалося з трьох категорій: *oratores* (ті, що моляться), *bellatores* (ті, що воюють) і *laboratores* (ті, що працюють). Це визначення французького єпископа Адальберона Лаонського (†1031), наведене між 1027–1030 рр. у його «Поемі королю Роберту», справедливе для всієї християнської Європи X–XV ст.¹⁶⁴. До першої категорії в королівстві Русі належало духовенство Галицької, Перемишльської, Володимирської та Холмської єпархій (від початку XIV ст. на чолі з галицьким митрополитом), до того ж як світське, так і чернече. До другої – князі (король), бояри-дружинники і міністеріали (службовці княжої адміністрації), до третьої – купецтво (гості), ремісники, інше міське та сільське населення.

¹⁶² «знайшовши лиху племені своєму і дітям своїм, задля княжіння, бо всі князі не зглянулись на дітей його через це» (Ипатьевская летопись. Стб. 731). Цей фрагмент виключає можливість розгляду Володислава Кормильчича як слугу угорського короля Андрія II (Jusupović A. Bojar czy książę? «Uzurpacje» Wołodysława Kormiliczicza w narracji Kroniki halicko-wołyńskiej. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. С. 137–146). Служба іншому володарю не грозить майбутньому дітей і онуків, а от узурпація князівської влади має зовсім інший зміст.

¹⁶³ «...прибув до города Дорогычина, і захотів ввійти в город, та було сповіщено йому, що не ввійде в град. Він сказав “Сеї град був наш і отців наших, а ви не дозволили ввійти увійти в нього”. І відійшов він, думаючи собі, що Бог колись же вчинить одплату державцеві города того» (Там само. Стб. 788).

¹⁶⁴ Bur M. Une étrange figure de l’an Mil: l’évêque Adalbéron de Laon. *Bur M. La Champagne médiévale dans son environnement politique, social et religieux (X^e–XIIIe siècles)*. Recueil d’articles. Paris, 2020. P. 45–56.

Сільське населення було чи не найбільш структурованим. Серед селян можна виокремити, по-перше, смердів, тобто вільних сільських господарів, яких навіть призивали до війська і з яких формували загони лучників й обозних команд (про це свідчить, зокрема, «Руська правда», де містяться окремі записи про коня смерда, якщо він втрачав його в поході). По-друге, це рядовичі – посаджені на землю колишні полонені-бранці або переселенці, які уклали з князями чи боярами угоду, яка визначала обсяги їх повинностей. По-третє, закупи (ролейні закупи) – ті, які працювали на землі господаря, відробляючи позичку з процентами. По-четверте, це половники – ті, які працювали на чужій землі зі своїм чи чужим реманентом за половину врожаю. По-п'яте, вдачі, які відробляли переважно у сусіда позичку (*дачу*) і протягом цього часу жили на його землі. По-шосте, це прощеники (пущеники) і задушні люди – учорашні раби-холопи, відпущені на волю. Кожен із цих прошарків мав свій особливий побут, що залежало від матеріального становища селян. Так, смерди, сябри й рядовичі мали, як правило, власний реманент і худобу.

Ігор Фроянов мав цілковиту рацію, стверджуючи, що на Русі не було кріпацтва, хоча й перебільшував значення рабства (основна маса рабів йшла на експорт, на руських землях їх, як і холопів, переважно використовували як домашню обслугу)¹⁶⁵. Із тим, що смерди не були кріпаками, погоджувався і Борис Рыбаков¹⁶⁶. У феодальній системі кріпацтво взагалі відсутнє: населення сплачувало державний податок або його частину державцю-феодалу і несло певні повинності взамін за комендацію, тобто заступництво або особисту оборону з боку останнього, а також за користування його млином, бліхом для відбілювання полотна чи іншими баналітетами* або орендою землі.

Культурні характеристики. Галицько-волинські землі були одним із найрозвиненіших регіонів Русі. Давня архітектура (тобто оборонне та церковне зодчество і домобудівництво) увібрала східнослов'янські традиції, створивши на окраїнах оригінальні

¹⁶⁵ Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. Ленинград, 1980. 256 с.

¹⁶⁶ Рыбаков Б. А. Смерды. *История СССР*. 1979. № 1. С. 41–58; № 2. С. 36–75.

* Тобто монопольним правом на використання розташованих на його землях об'єктів загального користування.

гуцульські, бойківські та лемківські прикарпатські стилі, які продовжували розвиватися на цих теренах до середини XIX ст.¹⁶⁷. Окремий розвиток отримало наскельне оборонне будівництво, яскравим прикладом якого є пам'ятка в Тустані¹⁶⁸. Оборонне мистецтво під впливом розвитку металльної артилерії саме тут одним із перших перейшло на багаторядну оборону¹⁶⁹, започаткувавши широке використання каменю (двометрові кам'яні мури у Холмі, кам'яні укріплення у Крем'янці, Данилові та ін.¹⁷⁰), а потім і пальчикової готичної цегли¹⁷¹. На Волині та Прикарпатті з'явилися і перші донжони на землях давньої Русі (Холм, Столп'є, Белавіно та ін.)¹⁷². Подібну трансформацію пережило і церковне будів-

¹⁶⁷ Щербаківський В. Дерев'яні церкви на Україні і їх типи. *Записки НТШ*. Львів, 1906. Т. 74. С. 10–32; Щербаківський В. Українське мистецтво. Львів; Київ, 1913. Ч. 1: Дерев'яне будівництво і різьба по дереву. XX+61 с.; Волков [Вовк] Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни. *Материалы по этнографии России*. Санкт-Петербург, 1910. Т. 1. С. 21–44; Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ, 1968. 463 с.; Жолтовський П. М. Деякі особливості народного будівництва українських Карпат. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1978. № 4. С. 61–68; Кармазин-Каковський В. Українська народна архітектура: хати і дерев'яні церкви XVIII ст. Рим, 1972. 53 с.; Кармазин-Каковський В. Мистецтво лемківської церкви. *Праці філософсько-гуманітарного факультету Українського католицького університету ім. св. Климента Папи*. Рим, 1975. 308 с.; Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат. Культурно-традиційний аспект. Львів, 2007. 640 с.; Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. Львів, 2011. 428 с.

¹⁶⁸ Рожко М. Ф. Тустань. Давньоруська наскельна фортеця. Київ, 1996. 239 с.; Рожко М. Ф. Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу. Львів, 2016. 232 с.

¹⁶⁹ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. 532 с.

¹⁷⁰ Раппопорт П. А. Холм. *Советская археология*. Москва, 1954. Т. 20. С. 313–323; Петрик В. «Archincivitas» – укріплені княжі резиденції Галицько-Волинської держави та їх роль у формуванні архітектури замків в Україні. *Замки України: дослідження, збереження, використання*. Галич; Київ, 2011. С. 296–393.

¹⁷¹ Buko A. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona*. 2005. Т. 15. Nr 1. S. 69–83; Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na «Wysokiej Górze» w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. С. 175–186.

¹⁷² У Холмі «вежа же средѣ города висока . якоже бити с неѣ шкрѣтъ

ництво (кам'яні храми у Перемишлі, Галичі, Холмі та ін.), хоча візантійські традиції тут залишалися домінуючими до кінця епохи¹⁷³. Галицькі та волинські міста мали також розвинені водопостачання та каналізацію¹⁷⁴. У міських громадах були організовані

града посадана каменем на высоту . еї лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена яко сырѣ . сватащиса на всеи стороны . стюденѣць рекомыи кладазѣ близь ея бѣ . сажении имоущи .л.е.» [«...вежа посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю 15 ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав 35 сажнів»] (Ипатьевская летопись. Стб. 844). Цей донжон розкопала і дослідила на початку ХХІ ст. експедиція А. Буки, Т. Дзіньковського, З. Голуба за участі В. Петрика, який обґрунтував і виконав графічну реконструкцію пам'ятки.

¹⁷³ Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 1991. 38 с.; Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті Двінього Галича. *Записки НТШ*. Львів, 1998. Т. 235. С. 594–596; Лукомський Ю. Успенський собор Давнього Галича (за результатами досліджень 1992–2000 років). *Записки НТШ*. Львів, 2002. Т. 244. С. 578–607. Новітні російські дослідники намагаються довести, що білокам'яне будівництво у Галицькій і Волинській землях було занесено в часи Юрія Долгорукого володимиро-суздальськими майстрами, які перейняли його у німецьких майстрів, знайомих із технікою зведення Шпаєрського собору, збудованого у 1027–1061 рр. (Заграевский С. В. Юрий Долгорукий и древнерусское белокаменное зодчество. Москва, 2001. С. 27–80).

¹⁷⁴ Найдавніший львівський водогін, знайдений археологами у районі Старого ринкового майдану на Підзамчі, був споруджений у ХІV ст. із керамічних труб діаметром 10 см і завдовжки приблизно 30 см (Терський С. Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень). *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 1998. С. 61–64); Із появою нового Ринку у другій половині ХІV ст. із таких самих трубок було прокладено водогін із боку вул. Домініканської, куди вода йшла з личаківських пагорбів (Шишак В., Лазурко О., Немчук В., Терлецький В. Результати археологічного нагляду на площі Ринок, 2 у 2004 р. *Археологічні відкриття в Україні 2003–2004 рр.* Київ, 2005. С. 325–326); У 1407 р. львівський магістр прийняв рішення перейти на водогони з дерев'яних труб теж із внутрішнім діаметром 10 см, як було прийнято у європейських містах. Було запроваджено спеціальну посадку *рурмейстера*, який відповідав за такі водогони (Czarewiczowa Ł. Wodociągi starego Lwowa. 1404–1663. Lwów, 1934. S. 74); Керамічні труби залишилися тільки у водогонах міських лазень. Одна з давніших громадських лазень згадана у магдебурзькій грамоті Болеслава-Юрія Тройденівича м. Сяноку. У Львові їх було більше (Терський С. Медицина, гігієна, санітарія. *Історія Львова*. Львів, 2006.

вивезення сміття та генеральні прибирання перед великими церковними святами¹⁷⁵.

Праці Володимира Александровича свідчать про високий рівень малярства, чому сприяли як візантійські зразки (зокрема, ікона Холмської Богоматері), так і певні впливи католицького мистецтва¹⁷⁶. Юрій Ясіновський започаткував дослідження церковного співу та музики на галицько-волинських землях¹⁷⁷. Відомі Галицько-Волинський літопис, твори Кирила Туровського, галицькі рукописні Євангелія 1144 та 1357 рр. та інші рукописні книги¹⁷⁸, пам'ятки княжих канцелярій¹⁷⁹.

Т. 1: 1256–1772. С. 166–167); За водовідведення з 1405 р. відповідав каналізатор, а від 1479 р. під час брукування вулиць будувалися підземні канали для відведення води і нечистот в оборонний рів (Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів, 2002. С. 97, 123).

¹⁷⁵ У Львові від 1408 р. за вивезення сміття і відловлення бездомних собак відповідав міський кат. Із 1548 р. було введено спеціальну посаду асенізатора (Терський С. Медицина, гігієна, санітарія. С. 167).

¹⁷⁶ Александрович В. Українське малярство XIII–XV ст. Львів, 1995. 200 с.; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. 132 с.; Александрович В. Холмська ікона Богородиці. Львів, 2000. 40 с.; Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. Львів, 2010. 465 с.; Александрович В. Ікони часів Лева Даниловича. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2011. Вип. 11. С. 307–326; Александрович В. Дар Львова. Львів, 2014. Вип. 1: Мистецтво XIII–XVI століть. 194 с.; Александрович В. Холмська ікона Богородиці з Еммануїлом. Львів, 2018. 144 с.

¹⁷⁷ Ясіновський Ю. Українська сакральна монодія: історія, тексти, музично-стильові наверстування. Київ, 1998. 40 с.; Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу. Львів, 2011. 467 с.; Ясіновський Ю. Питання музичної форми у піснеспівах сакральної монодії Східного обряду (за нотолінійними транскрипціями ранньомодерної доби). *Українська музика*. 2012. № 2. С. 41–51.

¹⁷⁸ Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003. 188 с.

¹⁷⁹ Купчинський О. Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII – першій половині XIX ст. *Київська Русь: культура, традиції*. Київ, 1982. С. 129–149; Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть. *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. 231. С. 129–149; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1282 с.

Окремі місцеві автори, які писали латинською мовою, якою користувалася вся європейська еліта, зокрема Григорій з Сянока (1406–1477)¹⁸⁰, Юрій Котермак (Дрогобич) (1450–1494)¹⁸¹ чи Григорій Самборчик (1523–1573)¹⁸², були знаними в усій Європі. Західноукраїнські землі першими відчувли вплив Ренесансу. Цьому сприяли як поява гуртка Джан-Марія Падовано у Кракові, звідки вийшла шеренга львівських архітекторів кінця XVI ст. і зачинатель ренесансної скульптури в українських землях Себастьян Чешек¹⁸³, так і замовлення грецьких, італійських і польських меценатів із числа міської та шляхетської верхівки. Одними з ренесансних архітектурних перлин є львівські палац Корнякта і каплиця Трьох святих у Руській церкві (йдеться про перенесену зодчим Петром Красовським у камінь тридільну гуцульську церкву¹⁸⁴). Західноукраїнські

¹⁸⁰ Nowicki A. Grzegorz z Sanoka, 1406–1477. Warszawa, 1958. 256 s.

¹⁸¹ Кревецький І. Прогностик Юрія Дрогобича – наша найстаріша печатна книжка. Появилася 1483 р. в Римі і присвячена Папі. Її автор: Галичанин. *Нова Зоря*. Львів, 1932. Ч. 32 (1 травня); Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. Київ, 1972. 121 с.; Тимошенко Л. Видатні дрогобичани: Юрій (Котермак) Дрогобич і Мартин Лятерна. *Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.)*. Дрогобич, 2009. С. 47–53; Голик Р. Георгіус з Русі в країні (див: Юрій Дрогобич і стереотипи європейської ментальності XV–XVI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2011. Вип. 14–15. С. 61–73).

¹⁸² Nadolski B. Grzegorz z Sambora (Czuj Vigilantus) (1523–1573). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1961. T. 9/2. Zesz. 41. S. 85–86.

¹⁸³ Любченко В. Львівська скульптура XVI–XVII століть. Київ, 1981. С. 30–39; Kozakiewiczowa H. Renesans w Polsce. Jan Maria Moscazowany Padowano. Warszawa, 1983. 330 s.; Войтович Л., Ощипок Н. Миколаїв над Дністром: місто і люди. Львів, 2020. С. 135–139.

¹⁸⁴ Łożyński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku: architektura i rzeźba. Lwów, 1901. S. 32–37; Крыловский А. Львовское Ставропигийское братство. Киев, 1904. С. 31–37; Łoza S. Architekci i budawniczowie w Polsce. Warszawa, 1954. S. 158; Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ, 1966. С. 77–94; Ісаєвич Я. Успенське братство. *Історія Львова*. Львів, 2006. Т. 2: (1256–1772). С. 141–147; Małkiewicz A. Krasowski (Crassowski, Krassowski) Piotr. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. T. 15. S. 210; Бірюльов Ю. Красовський Петро. *Енциклопедія Львова*. Львів, 2010. Т. 3: К / під ред. А. Козицького. С. 594; Козицький А. Соціальні і національно-конфесійні конфлікти. *Історія Львова*. Львів, 2006. Т. 2: (1256–1772). С. 130–140; Войтович Л., Ощипок Н. Миколаїв над Дністром: місто і люди. Львів, 2020. С. 140–144.

землі зберегли ще чимало архітектурних пам'яток того часу, частина з яких, на жаль, нині руйнується.

Подібно розвивалося образотворче мистецтво, використовуючи як давні традиції галицького і волинського малярства, так і європейські впливи. Визнання, зокрема, здобули малярські осередки Львова, Жовкви, Перемишля, Самбора, а також Волині¹⁸⁵. У багатьох храмах збереглися давні розписи та ікони. Багаті колекції знаходяться у збірках Львова, Луцька, частина з них осіла у відповідних фондосховищах сусідньої Польщі (Перемишль, Сянок, Люблін). Не лише вихідці зі Львова, а й з інших невеликих міст навчалися у відомих європейських університетах¹⁸⁶. Продовжувало розвиватися шкільництво¹⁸⁷, де братські православні школи потроху поступилися єзуїтській шкільній традиції. Зокрема, Орден єзуїтів скористався зі сприятливої політичної кон'юнктури для перетворення єзуїтського колегіуму (де свого часу навчався Богдан Хмельницький) в університет (1661)¹⁸⁸. Розвивалося також книгодрукування¹⁸⁹, тривалий час у книговиданнях домінувала міжконфесійна полеміка, яка помалу стихла аж у середині XVIII ст. Ширилися музичне і театральне мистецтво. Найдавніші українські інтермедії Ярослав Гаватович написав у Кам'янці Струмиловій на Львівщині для міського мандрівного театру (1619)¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Александрович В. Львівські малярі кінця XVI ст. Львів, 1998. 200 с.; Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища. Львів, 2000. 312 с.; Александрович В. Майстри «малю» осередків українського малярства історичного перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст. *Соціум*. 2013. Вип. 10. С. 9–30.

¹⁸⁶ Нудьга Г. Українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII століть. *Український календар*. 1968. Варшава, 1967. С. 315–319; Нудьга Г. Перші магістри і доктори: українські студенти в університетах Європи 14–18 ст. *Жовтень*. 1982. № 3. С. 89–101.

¹⁸⁷ Качмар В. Початкова і середня освіта. *Історія Львова*. Львів, 2006. Т. 1: (1256–1772). С. 334–345.

¹⁸⁸ Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894. 820 s.; Кметь В. Львівський єзуїтський університет (1661–1773). *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Львів, 2011. Т. 1: А–К. С. 16–37.

¹⁸⁹ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.; Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. Львів, 2000. 222 с.

¹⁹⁰ Павлик М. Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. *Записки НТШ*. Львів, 1910. Т. 35–36. С. 1–44.

Тут проходила діяльність композиторів і музичних теоретиків Себастьяна з Фельштина (1480–1490 – 1544–1549)¹⁹¹ та Мартина Лєополіти (бл. 1530–1589), які вагомо впливали на розвиток багатоголосого співу. У Львові збереглися колекції давніх музичних інструментів із ранньомодерної доби. У XVII ст. хорова капела існувала при дворі львівського єпископа Йосифа Шумлянського; її очолював диригент і композитор Симеон Пекалицький (1630–1688), пізніше він очолив придворну капелу царя Федора Олексійовича у Москві¹⁹². Оркестри та капели при магнатських дворах та магистратах були звичним явищем, як і запрошення для виступів європейських музикантів. Загалом, західноукраїнські землі протягом середньовіччя та ранньомодерної доби демонстрували досить інтенсивний розвиток у руслі європейської християнської цивілізації, відігравши важливу роль у формуванні і становленні української нації.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

¹⁹¹ Stępień B. Sebastian z Felsztyna. *Kameron*. 2005. Nr 1–2(48–49). S. 242–245.

¹⁹² Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. Чернігів, 1998. С. 110–171.

РОЗДІЛ 5

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ РОМАНОВИЧІВ

Події з минулого Галицької та Галицько-Волинської земель (окрім літописного матеріалу) відображені на сторінках численних наративних творів середньовічної Європи, де розвинена культура історіописання існувала завдяки праці освічених священнослужителів, які при монастирських скрипторіях не тільки відновлювали старі роботи, але й проводили власні незалежні наукові пошуки. З утвердженням нових релігійних центрів розширювалася і географія таких студій, що відкривала для Західного світу раніше малознані або й зовсім неznані народи. Записи велися і при дворах правителів численних європейських держав.

Згадки про слов'ян чи не вперше почали з'являтися у хроніках та анналах із IX ст. Причиною такого зацікавлення стала політика Східного Франкського королівства, правителі якого провадили військові кампанії в Прибалтиці та Східній Європі. Щоправда, із поширенням у цих краях християнства з'явилися перші латиномовні рукописи місцевих істориків¹. Спочатку зосередивши увагу на внутрішньому укладі своїх церков та монастирів, ці автори поступово вийшли далеко за межі локального історіописання, залишивши чимало свідчень не тільки про власних правителів, їх володіння та зовнішню політику, але і про суміжні держави, зокрема про Русь. Зважаючи на те, що чи не найближче до східних кордонів західнохристиянських держав розташовані Галицька земля і Волинь, відомостей про них у середньовічних творах збереглося чимало (насамперед ідеться про хронікарську традицію сусідніх держав).

Завдання історика ускладнюється тим, що самої назви Галицько-Волинська держава (так само, як і Київська Русь, Давня Русь, Держава Романовичів тощо) у джерельній спадщині епохи Середньовіччя не знайдемо. Назви ці історіографічні, тобто прийняті в

¹ Breisach E. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press, 2007. P. 109–110.

історичній науці пізнішими дослідниками. Випадки, коли Галицькі володіння прямо позначаються як «Galicia», «Galacia», «Galatha» (аналогічно Володимир, Волинь та Володимирщина – «Lodomeria» чи «Landmar»), трапляються порівняно нечасто. Хроністи та анналісти, як правило, пишуть про ці землі як про Русь («Russia», «Ruscia», «Ruthenia»), тобто територію, заселену русами («rutheni»). Тому інколи складно встановити належність якоїсь згадки до об'єкта дослідницької роботи. Власне, саме означення Галицько-Волинська держава також залишається «кабінетним» витвором*, проте його вживання разом із Галицько-Волинським князівством (як формою організації середньовічної держави), а після 1253 р. і «королівством Русі» чи навіть просто Русі, обґрунтовується загальною потребою у відокремленні політичної спадщини князя Романа Мстиславича, який наприкінці XII ст. об'єднав Галицьку і Володимирську землі. Водночас це утворення сміливо можна характеризувати як давньоукраїнське.

Наступна особливість полягає у тому, що представників династій Романовичів, їх суперників і наступників часто іменували королями. У латиномовних текстах написання «rex Ruscie» без означення конкретної особи, яка володіла таким монаршим статусом, частково ускладнює її ідентифікацію, що, мимоволі, залишає деякі висновки дискусійними.

Серед середньовічних наративів уваги заслуговують аннали (латинською мовою позначаються, переважно, як «annals»), хроніки (рівноцінними є означення «chronica», «chronicae», «chronicon», «chonicum» й, подекуди, навіть «chronicula») та численні історії («historia», або ж «historiae» тощо). Їх авторами були освічені священнослужителі, які при монастирських скрипторіях не тільки відновлювали старі манускрипти, але й проводили власні предметні пошуки. З утвердженням нових релігійних центрів розширювалася і географія подібних студій, що відкривала для тогочасного європейського світу незнані або малознані народи, землі й держави.

Через побутування чималої кількості рукописів латино- та німецькомовних середньовічних історичних робіт можна засвідчити

* Щоправда, ця форма все ж має виправдання в середньовічних актових джерелах: «regnum Galiciae et Lodomeriae» присутнє у титулатурі угорських королів XII ст. і наступних часів.

існування міцних «неписаних законів» у трактуванні тих чи тих «руських» подій. Хроністи та анналісти, не соромлячись, переписували відомості один від одного, тому усталені вказівки на Галицько-Волинську державу та її володарів «кочували» з однієї праці до іншої.

Польські хроніки. Група польських наративних джерел найдовше перебуває в полі зору дослідників історії Галицько-Волинської держави. Подібна зацікавленість пояснюється великою кількістю «руських» сюжетів на сторінках цих пам'яток. Фактично, саме тексти цих хроністів та анналістів деякою мірою заповнюють білі плями у літописному викладі. Щоправда, їх інформативний потенціал залишається використаним не повністю². Польські пам'ятки, з огляду на політичну ангажованість, потребують критичного ставлення, однак цінність їх фактографічних свідчень беззаперечна.

Серед них виділяється «Хроніка або діяння князів чи володарів польських» Галла Аноніма³, яка належить до скарбниці середньовічного історіописання і поруч із працями Нестора Літописця та Козьми Празького висвітлює становлення слов'янської державності на східноєвропейських теренах. Довкола особи невідомого автора, що жив на межі XI–XII ст., до сьогодні точаться дискусії⁴, проте його робота є цінним джерелом з історії Русі, а також для дослідження галицько-волинської минувшини⁵.

² Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: Академперіодика, 2021. С. 9–11.

³ Szlachtowski J., Koepeke P. *Chronica et Annales Aevi Salici* / ed. G. H. Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (MGH. Scriptores)*. Hannoverae, 1851. T. 9. P. 414–478; Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum polonorum / ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica (MGH)*. Lwów, 1864. T. 1. S. 379–484; Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum polonorum / ed. C. Maleczyński. *Monumenta Poloniae Historica. (MGH. № 5)*. Nova Series. Cracoviae, 1952. T. 2. 198 p.

⁴ Jasiński T. O pochodzeniu Galla Anonima. Kraków: Avalon, 2008. 131 s.

⁵ Врублевский А. Сведения о Руси, встречающиеся в хронике польского летописца Галла. *Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира*. Киев, 1880. Кн. 1. Вып. 1. С. 41–58; Kętrzyński S. Gall Anonim i jego kronika. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Kraków, 1899. T. 37. S. 40–80; Kętrzyński S. Neklore uwagi o autorze i tekście najdawniejszej kroniki polskiej. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Kraków, 1910. T. 53. S. 54–69; Kętrzyński S. Na marginesie «genealogii Piastów». *Przegląd Historyczny*. 1930–1931. T. 29.

Важливою є «Хроніка» Вінцентія Кадлубка (бл. 1160–1223)⁶ – одна з найвагоміших польських пам'яток, створених у кінці XII – першій чверті XIII ст. Автором твору вважають магістра В. Кадлубка, впливового клірика при краківському дворі⁷. Розглядаючи взаємовідносини між польськими та руськими князями, хроніст подає значну кількість оригінального матеріалу, однак не позбавленого тенденційних оцінок і суджень⁸. У XV ст. професор Ягелонського університету Ян із Домбрувки (бл. 1410–1472) написав ґрунтовні коментарі до праці В. Кадлубека⁹.

S. 159–209; Maleczyński K. Ze studiów and kroniką Galla Anonima. Rękopis heilsberski. *Roczniki Historyczne*. 1934. R. 10. S. 202–225; Labuda G. Źródła historiograficzne Kroniki Anonima Galla. *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. Poznań, 1955. R. 44. S. 21–29; Kürbis B. Dziejopisarstwo polskie do połowy XV wieku (Dążenia poznawcze i poglądy). *Wiadomości historyczne*. Poznań, 1988. R. 21(174). S. 3–17.

⁶ Mistrza Wincentego kronika polska / ed. A. Bielowski. *MPH*. Lwów, 1872. T. 2. P. 193–453; Mistrza Wincentego kronika polska / tłum. K. Abganowicz i B. Kürbis. Wstęp i komentarz B. Kürbis. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974. 210 s.; Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek) / przeł. i oprac. B. Kürbis, indeks sporządziła D. Zydorek. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1992. CXXXII+322 s.; Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum / ed. M. Plezia. *MPH*. NS. Kraków, 1994. T. 11. 212 p.

⁷ Про нього і його працю: Grodecki R. Mistrz Wincenty Kadłubek, biskup krakowski. *Rocznik Krakowski*. 1923. R. 10. S. 32–40; Zwiercan M. Komentarzy i przeróbki Kroniki mistrza Wincentego. *Studia Źródłoznawcze*. 1976. T. 20. S. 106–114.

⁸ Zeisberg H. Dziejopisarstwo polskie wieków średnich. Warszawa: Gebethner i Wolf, 1877. T. 1. S. 89–98; Grodecki R. Mistrz Wincenty Kadłubek... R. 10. S. 30–61; Balzer O. Studium o Kadłubku [Pisma pośmiertnie Oswalda Balzera]. Lwów, 1934. T. 1. XIV+580 s.; Lwów, 1935. T. 2. 430 s.; Plezia M. Tradycja rękopiśmienna Kroniki Kadłubka. *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*. Poznań, 1976. S. 377–391; Plezia M. Mistrz Wincenty zwany Kadłubkiem. *Pisarze staropolscy, sylwetki*. 1991. T. 1. S. 102–111; Головко О. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека. *Український історичний журнал*. 1993. № 4–6. С. 27–37; Головко О. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблеми політичного розвитку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні записки*. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 3. С. 424–432.

⁹ Jan z Dąbrowki. Komentarz do Kroniki Polskiej Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem / wydał, wstępem i przypisami opatrzył M. Zwiercan przy współpracy A. Z. Kozłowskiej i M. Rzrpieli. *MPH*. NS. Kraków, 2008. T. 14. 320 s. Див.

Важливе значення мають «Хроніка» познанського єпископа Богухвала (†1253)¹⁰ та т. зв. «Хроніка Дзерзви»¹¹, написана приблизно через століття після В. Кадлубка, яка містить цінну інформацію з другої половини XIII ст.¹²

Необхідні фактографічні деталі галицько-польських контактів можна почерпнути з численних польських анналів¹³, зокрема «Календаря краківського»¹⁴ (одна з найстаріших пам'яток краківської капітули, розпочата бл. 1257 р. з ініціативи краківського єпископа Прандоти, яка, окрім власне римського і церковного календарів, містить некрологи насамперед церковних діячів, доведені аж до 1468 р.¹⁵); «Анналів Краківського капітулу»¹⁶, що охоплюють 730–1331 рр. (компіляції з Ісидора Севільського, німецьких анналів, значні фрагменти втрачених *Annales regni Polonorum deperditi* за 865–1266 рр., доповнені до 1271 р., та інші дописані вставки¹⁷);

також: Zwiercan M. Komentarz Jana z Dąbrowki do Kroniki Mistrza Wincen-
tego zwanego Kadłubkiem. *Monografie z Dziejów Nauki i Techniki*. T. 57. 196 s.

¹⁰ Boguchphali Chronicon Poloniae. *MPH*. T. 2. P. 467–600.

¹¹ Kronika Dzierzwy / wydał, wstępem i przypisami opatrzył K. Pawłowski. *MPH*. NS. Kraków, 2013. T. 15. 98 s.

¹² Banaszkiwicz J. Kronika Dzierzwy – problem wykładu dziejów ojczy-
stych w XIV wieku. *Studia Źródłoznawcze*. 1977. T. 22. S. 89–95; Banasz-
kiwicz J. Kultura i świadomość historyczna. *Kultura Polski średniowiecznej*
XIV–XV w. / pod red. B. Geremka. Warszawa, 1997. S. 603–627; Skibiński E.
Dzierzwa i kronikarz wielkopolski. Powrót problemu. *Scriptura custos memo-
riae. Prace historyczne* / pod red. D. Zydorek. Poznań, 2001. S. 225–232; Dreli-
charz W. Annalistyka Małopolska XIII–XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich
roczników kompilowanych. Kraków: Avalon, 2003. S. 333–373.

¹³ Див., наприклад: Smolka S. Polnisze Annalen bis zum Anfange des vier-
zehnten Jahrhunderts. Lemberg: Gubrynowicz & Schmidt, 1873. 146 s.; Smol-
ka S. Kilka przyczynków do krytyki Roczników polskich XII i XIII wieku. *Spra-
wozdanie z czynności Akademii Umiejętności za r. 1895. Posieszenie 18 marca*.
Kraków, 1895. S. 5–6; Jasiński K. Najdawniejsze roczniki krakowskie. *Kwartal-
nik Historyczny*. 1981. T. 88. Nr 2. S. 461–473.

¹⁴ Kalendarz krakowski / ed. A. Bielowski. *MPH*. T. 2. P. 906–941.

¹⁵ Budkowa Z. Wstęp. Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz. *MPH*. NS. Kraków, 1978. T. 5. S. VIII–LXI.

¹⁶ Rocznik kapitulny Krakowski / ed. A. Bielowski. *MPH*. T. 2. P. 779–816;
Annales capituli Cracoviensis et annales cracovienses compilati / ed.: W. Arndt,
R. Röpell. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 19. P. 582–607.

¹⁷ Budkowa Z. Początki polskiego rocznikarstwa. *Studia Źródłoznawcze*.
1958. T. 2. S. 81–96; Jasiński T. Początki polskiej annalistyki. *Nihil superfluum*

скомпільованих у 1280-х роках «Коротких анналів»¹⁸, «Анналів краківських францисканців»¹⁹, «Краківських анналів»²⁰, «Анналів» цистерціанського монастиря у Генріхові (Верхня Сілезія) за 970–1410 рр.²¹, «Познанських анналів»²², де вміщено оригінальні свідчення про події XIV ст., «Верхньосілезьких анналів»²³, «Куявських анналів»²⁴, «Анналів Красінських»²⁵, «Анналів Св. Хреста (Свентокшиських)»²⁶, «Анналів» монастиря у Мехуві²⁷, а також групи малопольських «річників», до якої належать

esse. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowanie Profesor Jadwidze Krzyżaniakowej. Poznań, 2000. S. 129–146; Jasiński T. Rocznik obcy w Roczniku kapituły krakowskiej. Scriptura custos memoriae. Prace historyczne. Poznań, 2001. S. 217–224.

¹⁸ Rocznik krótki / ed. A. Bielowski. MPH. T. 2. P. 792–815; Annales Cracovienses breves / ed.: W. Arndt, R. Röpell. MGH. Scriptores. T. 19. P. 664–666.

¹⁹ Rocznik franciszkański krakowski / ed. A. Bielowski. MPH. Lwów, 1878. T. 3. P. 46–52.

²⁰ Rocznik krakowski / ed. A. Bielowski. MPH. T. 2. P. 827–852; Annales cracovienses compilati / ed.: R. Röpell, W. Arndt. MGH. Scriptores. T. 19. P. 584–606.

²¹ Rocznik cystersów henrykowskich / ed. A. Bielowski. MPH. T. 3. P. 699–704; Annales Cisterciensium in Heinrichow / ed. W. Arndt. MGH. Scriptores. T. 19. P. 543–546.

²² Annales Posnanienses I / ed. W. Kętrzyński. MPH. Lwów, 1888. T. 5. P. 878–881; Annales Posnanienses / ed. M. Perlbach. MGH. Scriptores. Hannoverae, 1925. T. 29. P. 470. Див. також: Labuda G. Rocznik poznański. *Studia Źródłotawcze*. 1958. T. 2. S. 97–112; Jasiński T. Rocznik poznański. Ze studiów nad annalistyką polską i czeską. *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowanie profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, 2000. S. 664–672.

²³ Rocznik górnośląski / ed. A. Bielowski. MPH. T. 3. P. 714–716.

²⁴ Rocznik kujawski / ed. A. Bielowski. MPH. T. 3. P. 206–212.

²⁵ Rocznik Krasinських / ed. A. Bielowski. MPH. T. 3. P. 128–133.

²⁶ Rocznik świętokrzyski / ed. A. Bielowski. MPH. T. 3. P. 59–86; Annales Sanctae Crucis Polonici / ed.: R. Röpell, W. Arndt. MGH. Scriptores. T. 19. P. 678–687. Див. також: Błaziak M. Uwagi o rycerstwie w Roczniku świętokrzyskim nowym. *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*. Warszawa, 1996. T. 7. S. 201–210; Błaziak M. Rocznik świętokrzyski nowy – rocznikiem mansonarskim czy andegaweńsko-jagiellońskim? *Studia Źródłotawcze*. 2000. T. 37. S. 49–63; Drelicharz W. O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1999. T. 106. Nr 2. S. 57–72.

²⁷ Rocznik miechowski / ed. A. Bielowski. MPH. T. 2. P. 882–896; Annales Mechovienses / ed. R. Röpell. MGH. Scriptores. T. 19. P. 668–677. Див. також: Budkowa Z. Rocznik miechowski. *Studia Źródłotawcze. Commentationes*. Warszawa, 1960. T. 5. S. 119–135.

«Аннали Сендзівоя»²⁸, «Аннали Траски»²⁹ та «Малопольські аннали»³⁰. Перераховані пам'ятки мають тривалу історію дослідження³¹, завдяки чому можна простежити час та обставини появи у них свідчень про русько-польські контакти на їх сторінках і оцінити їх достовірність.

Варто звернути увагу на «Великопольську хроніку»³². Складена на зламі XIII–XIV ст., вона є визначною пам'яткою середньовічного історіописання. Автор твору невідомий, однак він, поза всяким сумнівом, походив із церковних кіл. Серед імовірних хроністів дослідники згадують познанських кліриків: єпископа Богухвала та кустоша (опікуна бібліотечних чи архівних збірок) Годислава Башка³³. Можливо, укладачем великої хроніки став гнєзненський

²⁸ Rocznik Sędziwoja / ed. A. Bielowski. MPH. T. 2. P. 871–880; Annales Sandivogii / ed. M. Perlbach. MGH. *Scriptores*. T. 29. P. 424–430. Див. також: Drelicharz W. Wstęp do studium źródłoznawczego «Rocznika Sędziwoja». *Studia Historyczne*. 1992. T. 35. Z. 3. S. 291–306; Drelicharz W. Treści ideowe «Rocznika Sędziwoja». *Kwartalnik Historyczny*. 1992. T. 99. Nr 3. S. 49–63; Drelicharz W. Problem tzw. kontynuacji «Rocznika Sędziwoja». *Studia Historyczne*. 1993. T. 36. Z. 2. S. 141–147.

²⁹ Rocznik Traski / ed. A. Bielowski. MPH. Lwów, 1872. T. 2. P. 828–86; Annales Polonorum / ed.: R. Röpell, W. Arndt. MGH. *Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 19. P. 612–663. Див. також: Ożóg K. Studium o «Roczniku Traski». *Studia Historyczne*. 1980. T. 23. Z. 4. S. 517–534.

³⁰ Rocznik Małopolski / ed. A. Bielowski. MPH. MPH. Lwów, 1878. T. 3. P. 140–202. Див. також: Kętrzyński W. O Roczniku Małopolskim. Przyczynek do annalistyki polskiej w XIII i XIV wieku. *Roczniki Towarzystwa Naukowego Poznańskiego*. 1878. T. 10. S. 203–242.

³¹ Див.: Zeissberg H. Die Polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters. Leipzig: S. Hirzel, 1873. S. 30–48; Kętrzyński W. O Roczniku Małopolskim... S. 203–237; Dąbrowski J. *Dawne dziejopisarstwo polskie (do 1480)*. Wrocław, 1964. 267 s.; Chojnacki A. Dwie wersje Rocznika miechowskiego oraz jego nieznaną kontynuację (w świetle analizy Miechovii Samuela Nakielskiego). *Hereditas Monasteriorum*. 2012. Vol. 1. S. 57–71.

³² Kronika Boguchwała i Godysława Paska / ed. W. A. Maciejowski. MPH. T. 2. P. 467–600; Annales capituli Posnaniensis / ed. M. Perlbach. MGH. *Scriptores*. T. 29. P. 431–469. Див. також: Kętrzyński W. Godysław Pasek. *Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1878. T. 6. S. 461–474; Kętrzyński W. O Kronice Wielkopolskiej. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Seria 2*. Kraków, 1896. T. 8(33). S. 1–54; Kürbis B. *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. 303 s.

³³ Про них: Karwowski S. Biskupi Poznańscy z drugiej połowy XIII wieku. *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*. 1915. T. 43. S. 216–224.

архиепископ Ян із Чарнкова (бл. 1320–1386/87). Перу останнього належить «Хроніка Польщі»³⁴ – важливий історичний твір, написаний між 1370–1384 рр. при монаршому дворі. Покази хроніки, зважаючи на високе суспільне становище її автора, ґрунтуються на матеріалах королівських архівів, давніших польських наративних джерел та особистих спостережень хроніста³⁵.

Аналіз пізніх пам'яток дає змогу лише доповнити вже існуючі уявлення про історію Прикарпатського краю та Волині. Окремі події з галицького минулого можна віднайти в «Каталогах краківських єпископів»³⁶, «Сонмі королів польських»³⁷, «Родоводі польських князів»³⁸ та «Достойних пам'яті діянь»³⁹.

Серед робіт XV ст. варто виокремити визначну «Польську історію» Яна Длугоша (1415–1480)⁴⁰. Хроніст народився у містечку Нова Бжезниця (тепер – Лодзьке воєводство, Польща), початкову освіту здобув у Новому Корчині, після чого впродовж 1428–1431 рр. навчався у Краківському університеті. Тривалий час він працював у кардинала Збігнева Олесницького (1389–1455). Будучи наближеною особою до Казимира IV Ягеллончика (1427–1492), брав участь у численних дипломатичних місіях. Монарх також довірив освіченому й енергійному клірику виховання власних дітей. Паралельно

³⁴ Joannis de Czarnekow. Chronikon Polonorum / ed. J. Szlachetkowski. MPH. T. 2. P. 619–756. Переклад українською: Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова. *Магістеріум*. 2004. Вип. 17: Історичні студії. С. 92–97.

³⁵ Dąbrowski J. Jean de Czarnekow et sa chronique. *Bulletin International de l'Académie Polonaise de Sciences et de Lettres. D'Histoire et de Philosophie*. Année 1929. Nr 7–10. P. 104–107; Bieniak J. Fragment 1333–1341 w twórczości dziejopisarskiej Janka z Czarnekowa. Cz. 1. *Zapiski Historyczne*. 1983. T. 48. Z. 3. S. 5–30; Bieniak J. Fragment 1333–1341 w twórczości dziejopisarskiej Janka z Czarnekowa. Cz. 2. *Zapiski Historyczne*. 1984. T. 49. Z. 1. S. 5–30; Derwich M. Janko z Czarnekowa a Kronika wielkopolska. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*. Wrocław, 1985. Z. 50. S. 127–162.

³⁶ Katalogi biskupów krakowskich / ed. W. Kętrzyński. MPH. T. 3. S. 328–376. Див. також: Labuda G. O katalogach biskupów przed Długoszem. *Studia Źródłoznawcze*. 1983. T. 27. S. 83–96.

³⁷ Poczet Królów Polskich / ed. A. Bielowski. MPH. T. 3. P. 290–296.

³⁸ Rodowód książąt polskich / ed. A. Bielowski. MPH. T. 3. P. 281–284.

³⁹ Zdarzenia godne pamięci / ed. A. Lorkiewicz. MPH. T. 3. P. 299–313.

⁴⁰ Długosz Jan. *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1961–1978. T. 1–5.

з 1455 р. тривало написання величезного за обсягом твору, в укладенні тексту якого автору допомагали його помічники-секретарі, адже упорядкувати величезний обсяг інформації одній людині було б не під силу. Ян Длугош для опису подій давніших часів скористався переважно польськими джерелами⁴¹. На думку дослідників, серед масиву рукописів знайшлося місце й для втрачених руських літописів, походження і час написання яких є питаннями малодослідженими⁴². Повідомлення «Хроніки» мають деяку хронологічну та фактографічну плутанину⁴³, проте заслуговують детальної

⁴¹ Zeissberg H. Die Polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters. S. 291–293, 298–307; Perzanowska A. Wiadomości źródłowe o życiu i działalności Jana Długosza. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. 1980. Nr 561. Z. 65. S. 293–365; Gawlas S. Astrolog przyjacielem historyka? *Diariusz Zbigniewa Oleśnickiego w genezie Roczników Jana Długosza. Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Giejsztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa, 1991. S. 455–469; Dymmel P. Uwagi nad historią tekstu w autografie Annales Jana Długosza. *Venerabiles nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. Toruń, 1997. S. 467–476; Kowalczyk M. Pisarze Annales Jana Długosza. *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*. 1999. T. 49. S. 103–110.

⁴² Перфецький Е. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. 1927. Т. 147. С. 6–7, 16–26, 47–51.

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. 2-ге вид. Львів, 1905. Т. 3. С. 506, 509–510, 521–522; Semkowicz A. Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384). Kraków, 1887. 406 s.; Semkowicz-Zarembina W. Autograf Długosza i jego warstat w nowej edycji «Annales». *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. 1980. Nr 561. Z. 65. S. 269–280; Nowodworski N. Rękopis Jana Długosza czy rękopis lubiński? (Problem proveniencji rękopisu nr 3002 Biblioteki Narodowej w Warszawie. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. 1959. T. 1. Z. 1. S. 60–72; Генсьорський А. І. Помилкова інтерпретація Длугошем деяких місць Галицько-Волинського літопису. *Дослідження і матеріали з української мови*. 1960. Вип. 3. С. 16–26; Dąbrowski D. Czy Jana Długosz pisał siódmą księgę «Annalium» korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej lub źródła jej pokrewnego? *Ruthenica*. 2004. T. 3. С. 150–185; Dąbrowski D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów. *Дорогощинь 1253*. Івано-Франківськ, 2008. С. 64–75; Wyrozumski J. 55 lat pracy and krytyczną reedycją dziejów Polski Jana Długosza. *Nauka*. 2006. Nr 3. S. 153–166; Войтович Л. «Подвійна» коронація Данила Романовича: загадка легенди чи

уваги, адже свідчення, що їх можна почерпнути з твору визначного польського середньовічного автора, почасти не дублюються в інших доступних джерелах.

Наступні польські хроністи та історики (Мацей Меховський (1457–1523); Мартин Бельський (1495–1575); Ян Гербурт (1508–1578); Мартин Кромер (1512–1589); Йоахім Бельський (1540–1599); Станіслав Сарніцький (1532–1597); Олександр Гваньїні (1534/1538–1614); Бартош Папроцький (1543–1614); Шимон Старовольський (1585–1650)), висвітлюючи події XI–XIV ст., переважно компілювали з Яна Длугоша або Вінцентія Кадлубка. Винятком є хіба що Мацей Стрийковський (бл. 1547–1582), який використовував різноманітні джерела, частина яких не збереглася⁴⁴. Власне, ця втрачена частина першоджерел – малодосліджена.

Для дослідження історії Галицько-Волинської держави досить важливе значення мають агіографічні джерела, зокрема «Життя» св. Кінги та св. Саломеї, королеви галицької. Польські агіографічні джерела досліджуються давно⁴⁵. Саломея (1211/1212–1268), дочка краківського князя Лешка Білого, дружина галицького короля Калмана у 1214–1241 рр., а по його загибелі настоятелька монастиря кларисок під Завихвостом, була канонізована у 1672 р.⁴⁶. Її «Життя», написане францісканцем Станіславом⁴⁷, містить цікаві, хоча місцями дискусійні, матеріали, походження яких ще не з'ясовано до кінця, зрештою як і біограми Саломеї та Калмана⁴⁸.

реальний факт. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович. С. 133–142.

⁴⁴ Див.: Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / пер.: Р. Івасів, І. Козовик, Р. Паранько, В. Пепа. Львів: Видавництво НТШ, 2011. 1074 с.

⁴⁵ Див.: Plezia M. Drogi rozwojowe hagiografii średniowiecznej w Polsce. Skróty większej całości. *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i renesansu* / pod red. S. Nieznanowskiego i J. Pelca. Lublin, 1994. S. 11–41.

⁴⁶ Kanior M. Proces beatyfikacyjny bł. Salomei. *Z przeszłości Krakowa* / pod. red. J. M. Małeczyńskiego. Warszawa; Kraków, 1989. S. 69–94.

⁴⁷ Vita Sanctae Salomeae reginae Haliciensis autore Stanislao Franciscano. MPH. Lwów, 1884. T. 4. P. 770–806; Kętrzyński W. Dodatek do Vita Sanctae Salomeae reginae Haliciensis autore Stanislao Franciscano. MPH. Lwów, 1888. T. 5. P. 1014–1017.

⁴⁸ Ulanowski B. Szkice krytyczne z wieku XIII. Cz. 2. Kilka słów o Żywocie św. Salomei królowej halickiej. *Rozprawy i sprawozdania z Posiedzeń Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Kraków, 1887. T. 20. S. 91–104.

Кунегунда (Кінга) (1234–1292), дочка угорського короля Бели IV і дружина краківського князя Болеслава Сором'язливого, була в дружніх контактах із своєю сестрою Констанцією і її чоловіком князем Левом Даниловичем. Її «Житіє»⁴⁹, написане невдовзі після смерті, також залишається цінним, хоча й дискусійним, джерелом з історії другої половини XIII ст.⁵⁰

Угорські хроніки. Події з історії Галицької землі відобразилися на сторінках угорських хронік, зокрема політичні події періоду панування династій Ростиславичів і Романовичів, боротьба за Галицько-Волинську спадщину першої половини XIII і середини – другої половини XIV ст.⁵¹

На зламі XII–XIII ст. Анонім (анонімний нотаріус короля Бели III) склав «Gesta Hungarorum» («Діяння гунів»)⁵² – об'ємна робота, що найповніше описує історію угорців від часу їх переходу через Карпати та опанування Паннонської рівнини. Поруч із перенесенням на пергамент долі власного народу, невідомий автор згадав в оповіді важливі факти з давнього минулого Прикарпатської землі. Це складне і дискусійне джерело, місцями ближче до

⁴⁹ Vita sanctae Kyngae ducisse Cracoviensis / ed. W. Kętrzyński. MPH. Lwów, 1884. T. 4. P. 662–744.

⁵⁰ Witkowska M. H. Vita et miracula sanctae Kyngae ducisse Cracoviensis jako źródło hagiograficzne. *Roczniki Humanistyczne*. 1961. T. 10. Z. 2. S. 41–166; Witkowska M. H. Zagadnienie mentalności religijnej w świetle «Miracula» z XIII/XIV wieku. *Kościół w Polsce* / pod red. J. Kłoczowskiego. Kraków, 1966. T. 1: Średniowiecze. S. 585–630; Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми). *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 712–720; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 210–215, 338–344.

⁵¹ Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. С. 63–67.

⁵² *Gesta Hungarorum* / ed. I. Szentpétery. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, 1937. Vol. 1. P. 13–117. Переклад українською: *Gesta Hungarorum*: літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / пер. з лат. та угор. К. Найпавера. Ужгород: Карпати, 2005. 124 с.; польський переклад: *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum* / tłumacz. A. Kułbicka, K. Paulowski, G. Wodzinowska-Taklińska; wstęp i przypisy R. Grzesik. Kraków, 2006. 198 s.

лицарського роману, ніж до хронік та анналів, дослідження якого продовжується⁵³.

Але окрім цієї праці, у складі зведеної хроніки XIV ст. (Марка Кальті) «Gesta Ungarorum» («Діяння угрів»), збереглися частини, які написав у другій половині XI ст.⁵⁴, можливо, нотар короля Андрія I єпископ Міклош. Там само містяться продовження, складені при дворі короля Калмана Книжника (XII ст.); частина праці, яку написав у 1270–1272 рр. магістр Акош, придворний капелан короля Бели IV, кустос у Секешфегерварі і пробст у Буді; частина хроніки невідомого францісканця (Яноша?) з XIV ст. та інші фрагменти. Значна дискусія точиться навколо праці Шимона Кезаї (кінець XIII ст.), клірика короля Ласло IV⁵⁵. Трохи пізніше була укладена «Пожонська хроніка»⁵⁶, яка загалом доведена до 1330 р. Відомостей про хроніста не збереглося, дослідники припускають лише, що він був наближений до впливової угорської родини Чаків. Джерело дійшло до нашого часу у списку XV–XVI ст., віднайдені у Пожоні (тепер – Братислава, Словаччина) – звідси, власне, походить його назва⁵⁷.

Всі ці фрагменти у 1358 р. звів у одну велику хроніку, доведenu до 1330 р., Марк Кальті, капелан короля Людовика (Лайоша) Анжуйського. Ця хроніка збереглася у 5 копіях, найстарша з яких 1370 р., ілюмінована 136 мініатюрами Міклоша Медьеші⁵⁸, була

⁵³ Thoroczkay G. Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Budapest: L'harmattan Kiadó, 2009. 245. old.

⁵⁴ *Gesta Ungarorum* / ed. I. Szentpétery. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, 1937. Vol. 1. P. 284–364.

⁵⁵ Simoni de Keza. *Gesta Hungarorum. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, 1937. Vol. 1. P. 141–194; Безсумнівний текст Шимона Кезаї за 1272–1280 рр. Щодо решти тексту дослідники вагаються між ним та магістром Акошем (див.: Шущарин В. П. Культура XI–XV вв. *История Венгрии*. Москва: Наука, 1971. Т. 1. С. 284–285).

⁵⁶ *Chronicon Posoniense* / ed. M. Florianus. *Historiae Hungariae fontes doctestici*. Budapestini, 1885. Vol. 4. P. 1–44.

⁵⁷ Macartney C. A. *The medieval Hungarian historians: A critical and analytical guide*. Cambridge: Cambridge University Press, 1953. P. 142–143.

⁵⁸ Факсимільний друк цієї копії і мініатюр: *Képes Krónika*. Hasonmás kiadás. Ed. 2. Budapest: Nemzeti Kincseinkért Egyesület, 1987. 156 p.

подарована у 1374 р. французькому королю Карлу V⁵⁹. Цьому зведенню присвячена численна література⁶⁰. Ще одна ілюмінована копія 1456 р., створена на замовлення сербського князя на угорській службі Юрія Бранковича, потрапила у Віденську бібліотеку і отримала назву «Віденська хроніка»⁶¹.

Інший наратив, «Угорсько-польська хроніка»⁶², скомпільований з угорських та польських першоджерел і охоплює період від часів Аттіли до смерті короля Ласло I (1040–1095), канонізованого у 1192 р. Час створення хроніки достовірно невідомий – дослідники визначають цю подію широким діапазоном – від XI до XIV ст.⁶³. Зазначу, що найкраще обґрунтовано є версія фахівців, згідно з якою джерело написано наприкінці 1220-х років у Спіші (тепер – на території Словаччини) та Славонії (сучасній Хорватії) при дворі колишнього галицького короля Калмана. Зокрема, кілька тенденційних фрагментів, закладених у текст, повинні довести законність урядування угорського двору на теренах Галицької землі і відображають реалії XIII ст., коли йшла відчайдушна боротьба за спадщину князя Романа Мстиславича⁶⁴.

Одне з найінформативніших повідомлень про прихід монголів у Європу в 1240-х роках залишив магістр Рогерій (бл. 1205–1266) на

⁵⁹ Усі копії Хроніки Марка Кальті (Ілюстрованої хроніки) описані: Domanovszky S. *Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Praefatio. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, 1937. Vol. 1. P. 231–233.

⁶⁰ Dąbrowski J. Z węgierskiej literatury historycznej. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1924. T. 38. Z. 3. S. 343–350; Domanovszky S. *Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Praefatio*. P. 219–231.

⁶¹ Bilderchronik. Chronikon pictum. Chronica de Gestis Hungarorum. Wiener Bilderchronik / hrsg. von D. Dercsényi. Bd. 2. Hanau: Verlag Werner Dausien, 1968. 140 p.

⁶² Останні критичні видання пам'ятки: Grzesik R. *Kronika węgiersko-polska: Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1999. 244 s.; Homza M. *Uhorsko-polska kronika. Nedoceneny prameň k dejinám strednej Europy*. Bratislava: Libri Historiae, Post scriptum, 2009. 223 s.

⁶³ Kaindl R. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen III. und IV. *Archiv für österreichische Geschichte*. Wien, 1895. Bd. 82. S. 587–596.

⁶⁴ Grzesik R. Książę węgierski żonaty z córką Mśisława halickiego. Przyczynek do problemu czasu i miejsca powstania Kroniki węgiersko-polskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 1995. T. 102. Z. 3–4. S. 23–35; Grzesik R. Nowe wydanie Kroniki węgiersko-polskiej. *Studia Źródłoznawcze*. Warszawa, 2012. T. 50. S. 101.

сторінках «Сумної пісні про розорення Угорського королівства татарами»⁶⁵. Окрім яскравого та ґрунтовного опису руйнувань, завданих ординцями, автор подав чимало інформації про сусідні руські володіння.

За часів перебування хорватських земель у складі Угорського королівства з'явилася також «Історія архієпископів Салони і Спліта»⁶⁶, автором якої став архидиякон Тома (1200/01–1268). Магістр правничих наук, випускник Болонського університету, він активно боровся проти проугорської міської партії, очолював дипломатичні місії до італійських володарів, був довіреною особою римського папи Олександра IV (1199–1265)⁶⁷. У своїй роботі, окрім опису історії балканських земель XII–XIII ст., він згадав також віддалені події, серед них – участь руських військ у битві на р. Калка.

У 1473 р. Андрій Хесс надрукував у Будемі копію «Хроніки» Марка Кальті, доповнену хроніками естергомського клірика Яноша Кетї за 1333–1343 рр. (ця частина зведення отримала назву «Будайська хроніка»⁶⁸) та Яноша Кюкюлеї за 1342–1382 рр. У 1479 р. була створена «Дубницька хроніка»⁶⁹, перші 5 частин якої є копіями «Хроніки» Марка Кальті, наступні 20 – «Будайської хроніки», а далі – решту видання Андрія Хесса, із вставкою за 1345–1355 рр. тексту Яноша Кетї, що не має аналогів в інших рукописах⁷⁰. Янош Туроці (бл. 1435–1488/1489), нотарій королівського суду, створив зведення з угорської історії до 1386 р., доповнивши його власним текстом про події 1386–1487 рр.⁷¹ Це найповніше

⁶⁵ Rogerii carmen miserabile super destructione regni Hungariae per Tartaros facta / ed. L. de Heinemann. *MGH. Scriptores*. Hannoverae et Lipsiae, 1892. T. 29. P. 547–567.

⁶⁶ Ex Tomae Historia pontificum Salonitanorum et Spalatinorum / ed. L. de Heinemann. *MGH. Scriptores*. T. 29. P. 570–598.

⁶⁷ Докладніше: Matijević Sokol M. Archdeacon Thomas of Split (1200–1268) – a source of early Croatian history. *Review of Croatian History*. 2007. Vol. 1. P. 252, 254–259.

⁶⁸ Chronicon Budense / ed. I. Podhradczky. Buda: Typis Ioannis Gyurián & Martini Bagó, 1838. 130 p.

⁶⁹ Chronicon Dubnicense / ed. M. Florianus. *Historiae Hungaricae fontes domestici*. Lipsiae, 1884. Vol. 3. P. 1–207; Kronika uhorských kráľov zvaná Dubnická / ed. J. Sopko; rec. R. Marsina. Trnava; Banská Bystrica: Rak, 2004. 240 s.

⁷⁰ Lupaș I. Chronicon Dubnicense despre Ștefan cel Mare. *Academia Română. Memoriile secțiunii istorice. Seria 3*. București, 1929. T. 10. P. 341–353.

⁷¹ Thuróczy Já. A magyarok krónikája / Fordította, írta, jegyzeketek J. Horváth, I. Boronkai. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978. 564 old.

угорське зведення, яке до 1386 р. повністю базується на текстах попередників⁷².

«Хроніка гунів» Генріха з Мюгельна (бл. 1319–бл.1371)⁷³ – німецькомовний твір, присвячений історії Угорщини від найдавніших часів до середини XIV ст. Про автора відомо, що він отримав блискучу освіту, адже в різний час займав високі посади при чеському, угорському й австрійському дворах, присвячуючи кожному своєму покровителю спеціально складені панегірики⁷⁴. До важливих моментів його історичного наративу належить згадка, вміщена під 1235 р., що демонструє участь князя Данила Романовича в інтронізації монарха Бели IV.

Загалом, в угорських пізньосередньовічних працях відгуків про середньовічні Галицьку землю і Волинь небагато. Чимало з цих творів укладені під впливом ренесансних тенденцій, що стали особливо відчутними за часів правління короля Матяша Гуняді (Матяша Корвіна, 1443–1490). На думку дослідників, єпископ і канцлер Янош Вітез (бл. 1408–1472) прищепив правителю, своєму вихованцю, смак до тогочасної європейської культури. Започаткована просвітницька справа існувала далі – король Матяш Корвін опікувався книгозбірню, оточував себе визначними діячами XV ст. Відомо, що при його дворі жили іноземні науковці, зокрема італійці, які належали до невеликого кола угорських гуманістів. Після шлюбу Матяша Корвіна та Беатріче Неаполітанської (1457–1508) розповсюдилися й зовнішні риси італійської моди. Інші нобілі не могли засуджувати ексцентричні звички свого правителя та його дружини відкрито, адже за це б їх покарали, проте вони не приховували своєї зневаги до придворних інтелектуалів⁷⁵. За таких обставин в Угорщині з'явився Антоніо Бонфіні (1434–1503). Він приїхав у 1486 р., шукав посаду при дворі королеви Беатріче і отримав доручення написати історію Угорського королівства. Його твір «*Rerum Ungaricarum*

⁷² Kaindl R. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen IX., X., XI. und XII. *Archiv für österreichische Geschichte*. Wien, 1900. Bd. 88. S. 455–462.

⁷³ Heinrichs von Mügeln Chronik der Hunnen / hrsg. M. G. Kovachich. *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*. Ofen, 1805. Bd. 1. S. 1–96.

⁷⁴ Kibelka J. Heinrich von Mügeln. *Neuen Deutschen Biographie*. Berlin, 1969. Bd. 8. S. 417.

⁷⁵ Pál E. The Realm of St. Stephan: a History of Medieval Hungary. P. 318–322.

Decades Quattuor et Dimidia»⁷⁶, укладений упродовж 1487–1496 рр., був остаточно завершений лише після смерті покровителя й опублікований значно пізніше – у Базелі в 1543 р. Праця А. Бонфіні – це збірка угорських та зарубіжних джерел, прикрашена гуманістичною риторикою. Водночас вона досить цінна щодо опису «руських сюжетів», взаємодії угорських королів із руськими князями.

Отже, матеріали, наведені угорськими хроністами, є цінним підґрунтям для вивчення історії Галицької землі і Волині від найдавніших часів до XIV ст. Хоч основне коло аналізованих наративних пам'яток має пізнє походження, їх важливість надзвичайна, адже вони є ключем до дослідження русько-угорських контактів.

Чеські хроніки. Чимало можна почерпнути з чеських середньовічних наративів. Засновником богемського історіописання справедливо вважають Козьму Празького (бл. 1045–1125)⁷⁷. Його твір «*Chronica Bohemorum*»⁷⁸ є цінним джерелом з історії чеських та сусідніх із нею земель у період від найдавніших часів і до 1125 р., у якому містяться згадки про прикарпатські терени, які, зокрема, стосуються початків функціонування перемишльського єпископства⁷⁹. На сьогодні відомо про існування 15 списків хроніки, які доповнені пізнішими авторами, відомими у науковій літературі як «продовжувачі Козьми Празького»⁸⁰. Окремі з цих рукописів доведені включно до XIII ст.⁸¹ – ці пам'ятки важливі для вивчення як тогочасної політичної історії Центрально-Східної Європи загалом, так

⁷⁶ Antonio Bonfini. *Historia Pannonica: sive Hungaricarum Rerum decades IV et dimidia Libris XLV. Coloniae Agrippinae [Köln]: Sumptibus Haeredum Johannis Widfnfeldt et Godefridi de Berges, 1690.*

⁷⁷ Berend N. *Historical Writing in Central Europe (Bohemia, Hungary, Poland). The Oxford History of Historical Writing* / ed. by S. Foot, C. F. Robinson. Oxford, 2012. Vol. 2: 400–1400. P. 313–314, 316.

⁷⁸ Cosmae Pragensis. *Chronica Boemorum* / herausgegeben B. Bretholz. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nove series.* Berolini, 1923. T. 2. 300 p.

⁷⁹ Огляд думок із цієї дискусійної проблеми див.: Паславський І. До питання про початки єпископства в Перемишлі. *Записки НТШ.* Львів, 2012. Т. 264: Праці Історико-філософської секції. С. 129–137.

⁸⁰ Лаптева Л. П. Хроника Козьмы Пражского и ее использование в чешской историографии позднего средневековья. *Средневековый город.* 2007. Вып. 17. С. 131, 133.

⁸¹ *Annalium Pragensium 1196–1278* / ed. R. Köpke. *MGH. Scriptores.* T. 9. P. 169–181; *Annales Otakariani 1254–1278* / ed. R. Köpke. *MGH. Scriptores.* T. 9. P. 181–194.

і для минулого Галицько-Волинської держави зокрема. Наступні чеські хроністи ґрунтувалися, як правило, на вже існуючій традиції.

Із робіт XIV ст. варто виокремити «Збраславську хроніку»⁸², яка спочатку містила свідчення про локальні події, пов'язані з заснуванням та функціонуванням Збраславського монастиря (тепер – Збраславський палац у Празі). Перший автор твору, абат Оттон (†1314), значну увагу приділив прославлянню історії династії Пшемислідів, особливо королю Вацлаву II (1271–1305), засновнику монастиря. Текст було змінено та розширено настоятелем Петром Житавським (1260/70–1338/39)⁸³, який додав чимало інформації про зовнішньополітичні контакти чеських монархів із сусідніми володарями наприкінці XIII ст.

Останнє питання висвітлено також в «Анналах» Інджіха з Геймбурґу⁸⁴, твір якого, що зберігся у списку XVI ст.⁸⁵, цінний автентичною оповіддю свого творця – безпосереднього очевидця подій. «Хроніка»⁸⁶ Францішка Празького – вагоме джерело з історії чеських земель XIV ст. Священнослужитель Францішек (роки життя невідомі) вважається першим хронографом епохи Карла IV Люксембурзького (1316–1378). У його творі є низка оригінальних відомостей, особливо важливих для дослідження боротьби за спадщину Романовичів після 1340 р. Невдоволений його роботою, чеський король закликав виправити і доповнити його працю каноніка Празького капітулу Бенеша Крабіце (†1375), до «Хроніки»⁸⁷ якого також увійшли сюжети про боротьбу за Галицьку землю.

Інформативною є «Хроніка»⁸⁸ Пршибиха Пулкава з Раденіна (†1380), створена на підставі давніших текстів. Вона розпочинається біблійною оповіддю про падіння Вавилонської вежі і обривається на статті за 1330 р. Під час складання твору автор скористався

⁸² Petra Žitavského kronika zbraslavská / ed. J. Emler. *Fontes Rerum Boemicarum* (FRB). Praha, 1884. T. 4. P. 3–337.

⁸³ Berend N. Historical Writing in Central Europe. P. 317–318.

⁸⁴ Letopis Jindřicha Heimburskego / ed. J. Emler. *FRB*. Praha, 1882. T. 3. P. 306–321.

⁸⁵ Autenrieth J. Eine zweite Überlieferung der Cronica Boemorum Heinrichs von Heimburg. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. 1970. Bd. 26. S. 541.

⁸⁶ Kronika Františka Pražského / ed. J. Emler. *FRB*. T. 4. P. 347–456.

⁸⁷ Kronika Beneše z Weitmile / ed. J. Emler. *FRB*. T. 4. P. 459–548.

⁸⁸ Kronika Pulkavova / ed. J. Emler. *FRB*. Praha, 1893. T. 5. P. 1–326.

малодоступними до того часу матеріалами королівських архівів. Серед інших пам'яток варто відзначити «Хроніку»⁸⁹ Яна Неплаха (1322–1371). Незважаючи на наявну плутанину та хаотичність записів, у цій праці наведено декілька важливих свідчень про Русь і руських правителів на початку XIV ст.

Таким чином, хоч середньовічне королівство Богемії і маркграфства Моравії не мало спільних кордонів із Галицьким князівством, тамтешні хроністи й анналісти були добре інформовані про події у руській землі. Почасти це пояснюється сталими торгівельними зв'язками, а також активною дипломатичної політикою володарів Прикарпаття.

Німецькі хроніки. Так, німецькі аннали та хроніки численні і різноманітні, враховуючи число політичних одиниць у складі Священної Римської імперії германської нації. Окрім того, ця група джерел перспективна в аспекті подальшої наукової роботи, адже мало використовувалася дослідниками з історії Русі загалом та Галицько-Волинських земель зокрема⁹⁰.

Короткий «Опис міст і земель на північ від Дунаю», або «Баварський географ»⁹¹ – важлива пам'ятка IX ст., де відображені відомості про переважно слов'янські племена та кількість їх поселень-градів. Чимало етнічних назв спотворено анонімним автором, навколо

⁸⁹ Kronika Neplachova / ed. J. Emler. FRB. T. 3. P. 451–484.

⁹⁰ Войтович Л. Латинські джерела XIII–XIV століть про Галицько-Волинське князівство. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.* Львів, 2013. С. 176–181; Войтович Л. Нові (невикористані) джерела до історії Галицько-Волинського князівства та біографії князя Лева Даниловича. *Вісник НТШ.* 2013. Ч. 49. С. 24–27; Войтович Л. Невикористані інформаційні можливості джерел для дослідження генеалогії Юриковичів на прикладі біографії Лева Даниловича. *Генеалогія: зб. наук. праць.* Київ, 2016. Вип. 2: Генеалогія соціальних, локальних та етнічних груп України: джерела, методи дослідження, зв'язок із соціальною історією. С. 7–18.

⁹¹ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf bawarski. Lwów, 1917. S. 4; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t. zv. Bavorský geograf). *Rozprawy Československé akademie věd. Rada společenských věd.* 1956. T. 66. Z. 2. S. 7–9; Hellmann M. Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmerwald. *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben* / hrsg. W. Braunsfels. Düsseldorf, 1965. Bd. 1. S. 712–713.

деяких із них тривають дискусії⁹², проте цінність манускрипту – приписки на двох аркушах до трактату Боеція – для вивчення стародавнього Прикарпаття беззаперечна.

Оригінальні сюжети русько-польських політичних відносин першої третини XII ст. представлені в творі монаха Герборта «Бесіда про Житіє Оттона, Бамберзького єпископа»⁹³: описуючи географію Помор'я, автор звертає увагу своїх читачів на те, як підступно взяв у полон перемишльського князя Володаря Ростиславича Петро Властович. Окремі епізоди з політичного життя Галицької землі можна дослідити на підставі: «Діянь» короля Фрідріха I Барбаросси (1123–1190)⁹⁴; «Кельнської королівської хроніки», створеної кількома авторами XIII ст.⁹⁵; «Саксонської всесвітньої хроніки»⁹⁶; «Всесвітньої історії» Зігфрида з Балгаузена⁹⁷;

⁹² Див.: Войтович Л. «Баварський географ»: проблеми локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства*. 2008. Вип. 57. С. 42–62; Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 12–34; Vojtovyč L. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / priredio J. Paščenko. Zagreb, 2014. S. 207–254 (містить повну бібліографію проблеми).

⁹³ Herbordi *Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis* / ed. R. A. Köpke. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum*. Hannoverae, 1868. T. 33. XVI+166 p.

⁹⁴ *Gesta Friderici I imperatoris, auctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingensibus* / ed. F. F. R. Wilmas. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 1868. T. 20. P. 338–439.

⁹⁵ *Chronica regia Coloniensis (Annales maximi Coloniensis)* / ed. G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum*. Hannoverae, 1880. T. 18. 452 p.; Докладніше про джерело: Schmale F.-J. *Chronica regia Coloniensis. Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* / bearb. W. Stammer, Fortgef. von K. Langosch, unter Mitarb. zahlr. hrsg. von K. Ruh zusammen mit G. Keil. Berlin; New-York, 1978. Bd. 1. Col. 1255–1256.

⁹⁶ *Sächsische Weltchronik* / hrsg. L. Weiland. *MGH. Deutsche Chroniken*. Hannoverae, 1877. T. 2. Bd. 2. P. 1–384; Докладніше див.: Dicker S. *Landesbewusstsein und Zeitgeschehen. Studien zur bayerischen Chronistik des 15 Jahrhunderts*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Köln, 2009. S. 223–225.

⁹⁷ *Sifridi de Balnhusin Compedium Historiarum* / ed. O. Holder-Egger. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 25. P. 684–718; Про особу хроніста: Malm M. Siegfried von Balnhausen. *Deutsche Literatur-Lexikon das Mittelalter: Autoren und Werke nach Themenkreisen und Gattungen* / hrsg. W. Achnitz. Berlin; Boston, 2012. Bd. 3. Reiseberichte und Geschichtsdichtung. Col. 324–325.

«Анналів» монастиря Остерговен⁹⁸; доведеної до 1355 р. «Нової хроніки» монастиря Святого Петра в Ерфурті⁹⁹; компілятивної «Хроніки про герцогів Баварії»¹⁰⁰; «Історії діянь римських володарів»¹⁰¹ вестфальця Дитріха (Теодоріха) з Нігайму (Ніему); «Хроніки Австрії» баварського церковного діяча Вейта Арнпека¹⁰²; «Хроніки римських королів і імператорів» за 1273/78–1376 рр.¹⁰³ та її доповненого продовження – «Всесвітньої хроніки монаха Альберта» за 1273/1277–1454/1456 рр.¹⁰⁴, яку написав, вочевидь, нотаріус Альберт Штутен (†1456/1458)¹⁰⁵.

Події XIV ст., які стосуються боротьби за спадщину Романовичів між литовськими володарями та польсько-угорською коаліцією, висвітлено у німецькомовній «Хроніці міста Любека»

⁹⁸ Annales Osterhovenses / ed. W. Wattenbach. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 17. P. 538–558. Обставини написання твору див.: Lorenz O. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Berlin: Verlag von W. Hertz, 1886. Bd. 1. S. 173–174.

⁹⁹ Chronica S. Petri Erfordensis moderna / ed. O. Holder-Egger. *Monumenta Erphesfurtensia saec. XII. XIII. XIV*. Hannoverae; Lipsiae, 1899. P. 177–369; Holder-Egger O. Aus Handschriften des Erfurter St. Petersklosters. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. Hannover und Leipzig, 1897. Bd. 22. S. 503–541.

¹⁰⁰ Cronica de ducibus Bavariae / hrsg. G. Leidinger. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Bayerische Chroniken des XIV Jahrhunderts*. Hannoverae et Lipsiae, 1918. P. 139–175. Див. також: Dicker S. Landesbewusstsein und Zeitgeschehen... S. 41–52.

¹⁰¹ Theodoricus de Niem. Historie de gestis Romanorum Principum. *MGH. Staatschriften des späteren mittelalters*. Stuttgart, 1980. T. 5. Historisch-politische Schriften des Dietrich von Niem. Bd. 2. 511 p.

¹⁰² Viti Arnpeccii Chronicon Austriacarum / studio et opera H. Pez. *Scriptores Rerum Austriacarum* (SRA). Lipsiae, 1721. T. 1. Col. 1174–1295. Про особу хроніста див.: Rall H. Arnpeck, Veit. *Neue Deutsche Biographie*. Berlin, 1953. Bd. 1. S. 393. Dicker S. Landesbewusstsein und Zeitgeschehen... S. 134.

¹⁰³ Die Kölner Weltchronik 1273/1278–1376 / hrsg. R. Sprandel. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. München, 1991. T. 15. P. 33–123.

¹⁰⁴ Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77 – 1454/56 / hrsg. R. Sprandel. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. München, 1994. T. 17. 381 s.

¹⁰⁵ Sprandel R. Schwankende Geschichtsbilder. Die Kölner Weltchronik (bis 1386) und die Weltchronik des Albert Stuten (bis 1456) in ihrem historiographischen Umfeld. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. Köln; Wien, 1990. Bd. 46. S. 132–133.

авторства Детмара (†1395)¹⁰⁶, додаткові подробиці військового протистояння, зокрема факти залучення князем Дмитром-Любартом Гедиміновичем монгольських контингентів, вміщено в «Хроніці» Маттіаса з Нойбурга (бл. 1295–бл. 1370)¹⁰⁷ та «Хроніці» Генріха Німого (†1364)¹⁰⁸.

Водночас відомості про історію Галицької землі збереглися у балтійських хроністів та анналістів, які перебували під політичним впливом Тевтонського ордену. Серед цих наративів цінними є: «Аннали самбійських каноніків»¹⁰⁹, анонімна «Старша хроніка Олівського монастиря»¹¹⁰, скопійована невідомим автором за матеріалами багатьох німецьких джерел¹¹¹, «Торунські аннали»¹¹² і «Ронненбурзькі аннали»¹¹³, «Хроніка землі Пруської»¹¹⁴ вихованця Празького університету Іоанна Посільге¹¹⁵, «Лівонська хроніка» Германа фон Вартберге (†1380)¹¹⁶, побудована

¹⁰⁶ Chronik Detmar's von Lübeck / hrsg. E. Strehlke. *Scriptores Rerum Prusicarum* (SRP). Leipzig, 1866. T. 3. S. 57–237; Списки джерела зазнали значних редагувань пізніших продовжувачів, тому авторство одного Детмара представлено під сумнів: Tersch H. *Unruhe im Weltbild. Darstellung und Deutung des zeitgenössischen Lebens in deutschsprachigen Weltchroniken des Mittelalters*. Wien; Köln; Weimar: Bohlau Wien, 1996. P. 36–38.

¹⁰⁷ Chronica Heinrici Surdi de Selbach / hrsg. H. Bresslau. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. Berlin, 1922. T. 1. LXXVII+167 s.

¹⁰⁸ Chronica Mathiae de Nuwenburg / hrsg. A. Hofmeister. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. Berlin, 1924–1940. T. 4. XVIII+747 p.

¹⁰⁹ Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie / ed. M. Töppen. *SRP*. Leipzig, 1861. T. 1. P. 272–290; Canonici Sambiensis Annales / ed. W. Arndt. *MGH. Scriptores*. T. 19. P. 697–708.

¹¹⁰ Die ältere Chronik von Oliva / hrsg. Th. Hirsch. *SRP*. T. 1. P. 669–726.

¹¹¹ Wenta J. *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym*. Gdansk; Oliva: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1990. S. 49–109.

¹¹² Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941–1410) / hrsg. E. Strehlke. *SRP*. Leipzig, 1866. T. 3. S. 13–399.

¹¹³ Annales Ronneburgenses / hrsg. E. Strehlke. *SRP*. Leipzig, 1865. T. 2. P. 143–148.

¹¹⁴ Chronik des Landes Preussen / hrsg. E. Strehlke. *SRP*. Leipzig, 1866. T. 3. P. 79–388.

¹¹⁵ Forstreuter K. Johann von Posilge. *Neue Deutsche Biographie*. Berlin, 1974. Bd. 10. S. 566.

¹¹⁶ Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae / hrsg. E. Strehlke. *SRP*. T. 2. P. 21–116.

на архівних матеріалах і залученні широкого кола праць попередників¹¹⁷.

Інформативністю вирізняється «Лівонська хроніка» Генріха Латвійського (1180/87–1259)¹¹⁸. Автор твору виконував місіонерські завдання в Прибалтиці. З огляду на тривалі торгівельні відносини цього регіону з Галицькою землею, у нього були вичерпні, як для іншоземного хроніста, відомості про Русь та її володарів. Твір зберігся в 16 списках, що засвідчує його популярність серед середньовічних інтелектуалів¹¹⁹.

Група австрійських писемних пам'яток, у яких чимало згадок про Прикарпатську землю XI–XIV ст., представлена насамперед роботами монастирських анналістів. Дослідження їх творів дає змогу виокремити факти з минулого Галицького краю, уточнити датування. Серед великої кількості джерельного матеріалу дослідники використовують «Аннали» монастиря Гейлінгрекройц (Нижня Австрія) за 1225–1233 рр.¹²⁰ і продовження за 1234–1266 рр.¹²¹; наповнені автентичними свідченнями «Гарстенські аннали»¹²²; «Аннали віденських домініканців»¹²³, які охоплюють 1025–1283 рр.; «Аннали» монастиря Ламбах (Верхня Австрія)¹²⁴;

¹¹⁷ Lorenz O. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Berlin: Verlag von W. Hertz, 1887. Bd. 2. S. 190–193.

¹¹⁸ Heinrici Chronicon Livoniae / ed. L. Arbusow, A. Bauer. MGH. *Scriptores rerum Germanicarum*. Hannover, 1955. T. 31. Aufl. 2. LXIV+255 p.

¹¹⁹ Brundage J. Introduction: Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle. *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia* / ed. by M. Tamm, L. Kaljundi and C. S. Jensen. Burlington, 2011. P. 1–22.

¹²⁰ Continuatio Sancrucensis I / ed. W. Wattenbach. MGH. *Scriptores*. T. 9. P. 626–628.

¹²¹ Continuatio Sancrucensis II / ed. W. Wattenbach. MGH. *Scriptores*. T. 9. P. 637–646.

¹²² Continuatio Garstensis / ed. W. Wattenbach. MGH. *Scriptores*. T. 9. P. 594–600.

¹²³ Continuatio Praedicatorum Vindobonensium / ed. W. Wattenbach. MGH. *Scriptores*. T. 9. P. 725–732.

¹²⁴ Continuatio Lambacensis / ed. W. Wattenbach. MGH. *Scriptores*. T. 9. P. 556–561.

«Аннали» монастиря Клостернойбург¹²⁵; «Райхенберзькі аннали»¹²⁶ або продовження історичної праці відомого анналіста XII ст. пресвітера Магнуса (†1195)¹²⁷; «Аннали» монастиря Святого Руперта у Зальцбурзі¹²⁸; «Віденські аннали»¹²⁹; компілятивну «Хроніку Австрії»¹³⁰ віденського бургомистра Пальтрама Ватцо (†1304)¹³¹; «Аннали» монастиря Святого Флоріана (Нижня Австрія)¹³²; «Аннали» монастиря Фризах (Каринтія)¹³³; «Аннали» монастиря Цветтль за 1241–1329 рр.¹³⁴. Усі перераховані наративні писемні пам'ятки, звісно, не позбавлені тенденційності щодо християн східного обряду, проте рівень достовірності їх інформації достатньо високий¹³⁵. Зроблені на підставі їх опрацювання висновки здатні розширити межі історії, давно відомі з літописів, віднайти дипломатичні фрагменти зовнішньої політики галицьких князів, які з певних причин не відображені руськими книжниками.

¹²⁵ Continuatio Claustruburgensis VI / ed. W. Wattenbach. *MGH. Scriptores*. T. 9. P. 742–746.

¹²⁶ Continuatio chronici Magni Presbiteri / ed. W. Wattenbach. *MGH. Scriptores*. T. 17. P. 523–534.

¹²⁷ Schmale F.-J. Die österreichische Annalistik im 12. Jahrhundert. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. 1975. Bd. 31. S. 199–203.

¹²⁸ Annales Sancti Rudperti Salisburgenses / ed. W. Wattenbach. *MGH. Scriptores*. T. 9. P. 760–818.

¹²⁹ Continuatio Vindobonensis / ed. W. Wattenbach. *MGH. Scriptores*. T. 9. P. 698–722.

¹³⁰ Paltrami seu Vatzonis consulis Vienensis chronicon Austriacarum / studio et opera H. Pez. *Scriptores Rerum Austriacarum (SRA)*. T. 1. Col. 707–738.

¹³¹ Докладніше про автора: Lorenz O. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter... Bd. 1. S. 213–214.

¹³² Continuatio Florianensis / ed. W. Wattenbach. *MGH. Scriptores*. T. 9. P. 747–753.

¹³³ Annales Frisacenses / ed. L. Weiland. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 24. P. 65–67.

¹³⁴ Continuatio Zwetlensis III / ed. W. Wattenbach. *MGH. Scriptores*. T. 9. P. 654–669.

¹³⁵ Оцінку фахівців див.: Klebel E. Die Fassungen und Handschriften der österreichischen Annalistik. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. 1928. T. 21. S. 43–185; Lhotsky A. Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Graz; Köln: Böhlau Wien, 1963. XII+496 s.; Rupprich H. Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock: Das ausgehende Mittelalter, Humanismus und Renaissance: 1370–1520 / bearb. von H. Heger. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1994. 835 s.

Одним із найвідоміших творів середньовічних поетів є «Служіння дамам»¹³⁶ Ульріха фон Ліхтенштейна¹³⁷. Через близькість автора до двору австрійського герцога Леопольда VI Бабенберга (1176–1230) німецькомовна поема вважається також цінним джерелом до вивчення європейської історії. Один із послідовників австрійського лицаря Оттокар з Гелу (більш знаний як Оттокар Штирійський) створив «Штирійську римовану хроніку»¹³⁸. Він рідко залучав свідчення інших джерел¹³⁹ і побудував свою оповідь майже винятково на власних спостереженнях та словах безпосередніх очевидців подій. Надмірне захоплення поетичним аспектом призвело до безсистемного скорочення німецьких слів, що зробило «Штирійську римовану хроніку» важкою для читання та перекладу. І все ж, робота використовувалася пізнішими хроністами для компілювання. Наприклад, чимало позичив у Оттокара Штирійського хроніст Леопольд із Відня для «Австрійської хроніки 95 володарів»¹⁴⁰, окремі пасажі використав Томас Ебendorфер (1388–1464) у «Хроніці Австрії»¹⁴¹.

Два вагомі європейські джерела – «Книга знаних оповідань»¹⁴² абата Іоанна з Віктрінга та «Хроніка Леобенського аноніма»¹⁴³ – були

¹³⁶ Ulrich von Liechtenstein: Frauendienst. *Ulrich von Liechtenstein, mit Anmerkungen von Teodor von Karajan* / hrsg. K. Lachmann. Berlin, 1841. S. 1–593.

¹³⁷ Про автора: Linden S. Biographisches und Historisches Eine Spurensuche zu Ulrich von Liechtenstein. *Ulrich von Liechtenstein. Leben – Zeit – Werk – Forschung* / cur. S. Linden, Ch. Young. Berlin; New-York, 2010. S. 45–98.

¹³⁸ Ottokars Österreichische Reimchronik / hrsg. J. Seemüller. *MGH. Deutsche Chronik*. Hannoverae, 1890. T. 5. Bd. 1. 720 p.; T. 5. Bd. 2 Hannoverae, 1893. 1439 p.

¹³⁹ Lorenz O. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter... Bd. 1. S. 245–250.

¹⁴⁰ Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften / hrsg. J. Seemüller. *MGH. Deutsche Chronik*. T. 6. P. 1–224; Про текстові запозичення див.: Heilig K. J. Leopold Stainreuter von Wien der Verfasser der sogenannten Österreichischen Chronik von den 95 Herrschaften. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 1933. T. 47. S. 225–273.

¹⁴¹ Ebendorfer T. *Chronica Austriae* / hrsg. A. Lhotsky. *MGH. Scriptorum rerum Germanicarum. Nova Series*. T. 13. CXX+684 s.

¹⁴² Iohannis abbatis Victoriensis. *Liber certarum historiarum* / ed. F. Schneider. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannoverae et Lipsiae, 1909. T. 1. 387 s.; T. 2. Hannoverae et Lipsiae, 1910. 343 s.

¹⁴³ Anonymi Leobensis *Chronicon libris sex comprehensum*, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII / studio et opera H. Pez. *SRA*. T. 1. Col. 756–972.

укладені відповідно у Каринтії і Штирії (Південно-Східна Австрія) у першій половині XIV ст. Між обома творами простежується сильний взаємозв'язок. На початку XX ст. навіть вважалося, що хроніка неznаного автора з Леобена – це лише одна з кількох редакцій твору абата монастиря Віктринг¹⁴⁴. Зараз ці версії переглянуті, однак заперечувати серйозний вплив твору Іоанна на «Хроніку Леобенського аноніма» не можна¹⁴⁵. Мабуть, саме цим пояснюється дублювання руських сюжетів на сторінках обох робіт.

Інші європейські хроніки. Кілька епізодів з історії Галицької землі потрапило до хронік інших середньовічних європейських держав. Зокрема, про союзні візантійсько-галицькі зв'язки початку XIII ст. відомо з «Нової церковної історії» Бартоломею Фіадоні¹⁴⁶.

Уже тривалий час ведеться полеміка стосовно відомостей «Хроніки» монаха Альбріка з абатства Трьох джерел¹⁴⁷ про реальні причини походу та смерті князя Романа Мстиславича в 1205 р.¹⁴⁸. У «Житті папи Інокентія IV», написаному його сповідником Ніколо де Курбіо (Ніколо де Кальві) (†1273)¹⁴⁹, засвідчено прийняття Данилом Романовичем королівської корони. «Діяння імператорів та

¹⁴⁴ Schneider F. Studien zu Johannes von Viktring II. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*. 1904. Bd. 29. S. 426–427.

¹⁴⁵ Lhotsky A. Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. S. 301–304.

¹⁴⁶ Tholomeus Lucensis Historia ecclesiastica nova / hrsg. O. Clavuot. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 2009. T. 39. P. 3–720. Хроніст znаний також як Птолемей з Лукки: Davis Ch. T. Ptolemy of Lucca. *Medieval Italy. An encyclopedia* / ed. C. Kleinhenz. New-York; London, 2004. Vol. 2. P. 938–939.

¹⁴⁷ Albrici monachi Triumfontium Chronicon / ed. P. Scheffer-Boichorst. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 23. P. 674–950.

¹⁴⁸ Огляд думок науковців: Головка О. Останній похід князя Романа Мстиславича в джерелах та історичні думці. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 28–48; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. *Kraków: Avalon*, 2011. S. 118–138; Войтович Л. Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович. С. 9–22.

¹⁴⁹ Nicolaus de Curbio. Vita Innocentii Papae IV / ed. L. A. Muratori. *Scriptores Rerum Italicarum*. Mediolani, 1723. T. 3. P. 584–610; Частковий переклад українською див.: Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Львів: Українські технології, 2009. С. 72–73.

пап» Томаса Тусці з Павії (бл. 1212 – бл. 1284)¹⁵⁰ містять кілька зауваг до європейської політики Романовичів 1270-х років.

Помітними є свідчення англійських середньовічних пам'яток – «Великої хроніки» Матвія Паризького¹⁵¹ та «Буртонських анналів»¹⁵² – про руського «архієпископа Петра», який у 1244–1245 рр. побував на Заході, брав участь у роботі І Ліонського собору, де представив докладні відомості про монголів. Була обґрунтована думка, що згаданим руським кліриком був колишній ігумен київського монастиря Святого Спаса Петро Акеревич, якого князь Данило Романович зробив єпископом Галича замість владики Артемія, що в 1242 р. утік до Угорського королівства¹⁵³. Недавно віднайдене свідчення про юр'євського єпископа Петра залишає це питання відкритим, хоча після монгольського розорення природною виглядає міграція єпископа на Захід, де князь Данило Романович міг поставити його на вакантну кафедру у Галичі.

Винятково важливими є свідчення папського місіонера, францисканця Джованні Плато Карпіні, який відбув із дипломатичною місією до ханського двору, дорогою вів переговори з князями Данилом і Васильком Романовичами (подорожі ченців-переговорників відбувалися і пізніше)¹⁵⁴.

Водночас дослідження галицької історії XIV ст. буде неповним без кастильського джерела «Книги знань про всі королівства» і

¹⁵⁰ Thomae Tusi Gesta imperatorum et pontificum / ed. E. Ehrenfeuchter. *MGH. Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 22. P. 490–528.

¹⁵¹ Matthaei Parisiensis Chronica majora / ed. H. R. Luard. *Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*. London, 1877. T. 57. Vol. 3. 688 p.

¹⁵² Annales de Burton (A. D. 1004–1263) / ed. H. R. Luard. *Annales Monastici*. Cambridge, 2012. Vol. 1. P. 183–500.

¹⁵³ Огляд думок та літератури див.: Паславський І. Галицький митрополит Петро – ставленик і дипломат Данила Романовича. *Український історичний журнал*. 2013. № 5(512). С. 75–87.

¹⁵⁴ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli / edizione critica del testo latino a cura di E. Menestó; traduzione italiana a cura di M. C. Lungarotti e note di Daffinà; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungarotti, E. Menestó. Spoleto, 1989. 532 p.; Вільгельм де Рубрук. Подорож у східні краї / пер. А. Содомора. Львів: Апірії, 2018. 240 с.; Benedicti Poloni. *Sinica Franciscana*. Firenze, 1929. Vol. 1: Itiners et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV. Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius Van Den Wyngaert O. F. M. Quaracchi. P. 135–143.

«Хроніки» швейцарця Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського)¹⁵⁵. Як видно зі спрощеного переліку, хроністи та анналісти середньовічної Європи володіли багатою інформацією, яка, безумовно, стане корисною для дослідження західних земель Русі.

Дискусійною пам'яткою є «Анонімний опис Європи Східньої»¹⁵⁶. Її автор не встановлений. Безумовно, він був освіченою людиною, під час написання тексту «Анонімного опису...» поликався на античних класиків, а для географічного аналізу регіону використовував нотатки сучасних йому вчених-енциклопедистів (із усіх начебто відвіданих країн він однозначно побував лише у Сербії). Водночас автентичність політичної частини трактату не викликає жодних застережень. Можливо, укладач належав до близького оточення папи Климента V (1264–1314). Тогочасні дипломатичні зусилля курії спрямовувалися на відновлення Латинської імперії, яку повинен був очолити французький принц Карл Валуа (1270–1325)¹⁵⁷. Отже, хроніста цікавили політичні реалії Балкан та Східної Європи, тому він детально фіксував «співвідношення сил» напередодні гіпотетичного початку великої військової кампанії. Ольгерд Гурка (1887–1955), який ввів цю пам'ятку до наукового вжитку на початку XX ст., зауважив, що автором «Анонімного опису...» міг бути французький монах із домініканського ордену, але це припущення складно підтвердити: укладач не ідентифікує себе із жодною духовно-чернечою корпорацією, а в його записах прагматики більше, ніж релігійної ревності, що не притаманно «братом проповідникам». Польський фахівець зазначав, що латиномовна робота була написана до 1 травня 1308 р., однак і цю думку дещо відкоригували. Ольгерд Гурка помилився лише на кілька років: події, викладені в наративі, стосуються осені 1310 – весни 1311 рр.¹⁵⁸ Щоправда, увагу

¹⁵⁵ Iohannis Vitodurani. Chronica / hrsg. F. Baethgen. MGH. *Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. Berlin, 1924. T. 3. XXXVII+332 s.

¹⁵⁶ Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Анонимов Опис источне Европе / Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац; критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Д. Кунчер; уредник С. Рудић. Београд, 2013. С. 91–148. Див. прим. 159.

¹⁵⁷ Про це див.: Setton K. The Papacy and the Levant (1204–1571). Philadelphia, 1978. Vol. 1. P. 165–166.

¹⁵⁸ Докладніше про ймовірного автора роботи, обставини та час її написання див. вступ до видання 2013 р.: Живковић Т., Петровић В., Узелац А. Descriptio Europae Orientalis у историографији; О Анонимовим

дослідників тексту привернув один із найдискусійніших епізодів галицько-волинської історії початку XIV ст. – шлюб претендента на угорський престол Карла-Роберта та «доньки Лева, короля Русі». Унаслідок цього вони припускали, що остаточно текст укладений після 1315 р.¹⁵⁹. Доцільно зазначити, що «Анонімний опис...» зберігся у кількох рукописах першої половини XIV–XV ст., а відносно молодий час його відкриття демонструє можливості для подальшого пошуку наративних джерел в архівах європейських країн.

Отже, латиномовні наративні матеріали – це ґрунтовне коло джерел, здатне збільшити знання та уявлення про руські землі. Варто зауважити, що вище проаналізовано напевно далеко не всі західні пам'ятки, у яких містяться згадки про Галич та Галицьку землю від найдавніших часів до другої половини XIV ст. Пошук та впровадження джерел у науковий обіг триватиме надалі. Отже, знахідки та нові відкриття – цілком можливі.

Актові джерела. Титанічні зусилля Олега Купчинського привели до видання документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.¹⁶⁰. Ще низку актових документів, які хронологічно виходять за ці межі, видано у зібранні Володимира Розова (1876–1940)¹⁶¹ та у серії «Пам'ятки української мови»¹⁶².

Вигідне розташування на перетині торговельних шляхів, природні багатства краю і активна зовнішньополітична діяльність місцевих князів спричинили поширення відомостей про Галицьку землю на сторінках актових матеріалів як сусідніх, так і віддалених держав. Іноземні канцеляристи в юридичних постановах та

наротивним изворима; Окружење настанка Descriptio Europae Orientalis; Аноним – путник и доминиканац?; Време настанка Descriptio Europae Orientalis; Интелектуални круг папе Климента V; Рукописна традиција и филолошка анализа Descriptio Europae Orientalis. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis...* С. 7–90.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: Видавництво НТШ, 2004. 1283 с.

¹⁶¹ Українські грамоти / уклад. В. Розов. Київ: з Друкарні Української академії наук, 1928. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. 4+176+75+IX с.

¹⁶² Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент. і покаж. М. М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1974. 255 с.; Українські грамоти XV ст. / підготовка тексту, вст. ст. і комент. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1965. 163 с.

дипломатичних угодах зафіксували чимало корисної, детальної інформації, яка є добрим підґрунтям для історичного дослідження. У науковий обіг ці записи впроваджуються не перше століття. За цей час опубліковано фоліанти серійних видань та окремих кодексів, призначених для полегшення роботи з писемними пам'ятками, сприяння подальшим науковим пошукам.

Доцільно зазначити, що ці документи є одними з найважливіших видів джерел. На превеликий жаль, грамот, законів, едиктів і указів, корисних для вивчення ранньої історії Галицького князівства, до наших днів збереглося не так вже й багато. Більшість текстів датовані вже кінцем XIV ст. і пізнішими часами.

Відомості про прикарпатські землі збереглися у польських актах. Тривале студювання рукописів привело до укладання одразу кількох цінних збірок, де можна віднайти повідомлення про взаємовідносини руських і польських князів, приватні договори, привілеї для місцевої знаті та населення (руського, польського, єврейського, німецького, мусульманського) міст і містечок.

Ґрунтовний дипломатарій Великопольщі за X–XIV ст. розробляв Ігнатій Закржевський (1823–1889). Наслідком його кропіткої праці стало впровадження до наукового вжитку значної кількості цінних юридичних записів, виданих у чотирьох томах¹⁶³. Аналогічне дослідження здійснили щодо малопольських пам'яток Францішек Пекосінський (1844–1906)¹⁶⁴ та Ян Тадеуш Любомірський (1826–1906)

¹⁶³ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski / ed. I. Zakrzewski. Poznań, 1877. T. 1 (984–1297). Nr 1–616; Poznań, 1878. T. 2 (1298–1349). Nr 617–1292; Poznań, 1879. T. 3 (1350–1399). Nr 1293–2053; Poznań, 1881. T. 4. Nr 1–2072; Сучасні археографи доповнили фундаментальну працю свого попередника: Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski / wyd. F. Piekosiński. Poznań, 1908. T. 5 (1400–1444). Nr 1–738; Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski / wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz. Warszawa; Poznań, 1982. T. 6 (1174–1400). Nr 1–400; Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski / wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak. Warszawa; Poznań, 1985. T. 7 (1401–1415). Nr 401–773; Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski / wyd.: A. Gąsiorowski, T. Jasiński. Warszawa; Poznań, 1989. T. 8 (1416–1425). Nr 774–1074; Warszawa; Poznań, 1990. T. 9 (1426–1434). Nr 1075–1380; Warszawa; Poznań, 1993. T. 10 (1435–1444). Nr 1381–1699; Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski / wyd.: A. Gąsiorowski, T. Jasiński, T. Jurek, I. Skierska. Poznań, 1999. T. 11 (1225–1444). Nr 1700–2023.

¹⁶⁴ Kodeks dyplomatyczny Małopolski / ed. F. Piekosiński. Kraków, 1876. T. 1 (1178–1386). 552 s.; Kraków, 1886. T. 2 (1153–1333). 374 s.; Kraków, 1887. T. 3 (1333–1386). 480 s.; Kraków, 1905. T. 4 (1386–1450). 634 s.

щодо мазовецьких пам'яток¹⁶⁵. Накопичені фахівцями документи містять згадки про Романовичів та їх наступників, королівство Русі і його долю у складі Польської корони.

Ближче ознайомитися з громадським життям Прикарпаття дають змогу оригінали і копії приватних надань та пожалувань монархів, численних судових рішень, які зберігалися в архіві Бернардинського монастиря у Львові. Їх публікація допомогла значно краще проаналізувати становище суспільних верств Галицької землі¹⁶⁶. Наведені матеріали, однак, у дечому заступлені новітніми виданнями. Зокрема, національні та станові привілеї середньовічного Львова надруковано та перекладено українською мовою¹⁶⁷. Подальша робота з пошуку польських юридичних пам'яток триває. Їх використання з часом дасть змогу детальніше висвітлити складні питання історії Львівської, Перемишльської, Сяноцької, Теревовельської та інших стародавніх земель-князівств.

Важливе значення мають також деякі інші польські збірники джерел, зокрема перші три томи Архіву князів Сангушків, у складі якого збереглися документи з Архіву князів Острозьких¹⁶⁸ та перший том Збірки Ігнація Данилевича (1788–1843)¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego / wyd. J. T. Lubomirski. Warszawa, 1863. IV+346+X s.

¹⁶⁶ Матеріали до історії XIV ст. вміщені переважно у перших дев'яти томах: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego / wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Lwów, 1868. T. 1. 199 s.; Lwów, 1870. T. 2. 287 s.; Lwów, 1871. T. 3. 316 s.; Lwów, 1875. T. 5. 293 s.; Lwów, 1876. T. 6. 302 s.; Lwów, 1878. T. 7. 325 s.; Lwów, 1880. T. 8. 351 s.; Lwów, 1883. T. 9. 339 s.

¹⁶⁷ Привілеї міста Львова XIV–XIII ст.: збірник документів / упоряд. М. Капраль. Львів, 1998. 640 с.; Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: збірник документів / упоряд. М. Капраль. Львів, 2000. 576 с.

¹⁶⁸ Archivum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. Lwów, 1887. T. 1 (1366–1506). 231 s.; Lwów, 1888. T. 2 (1284–1506). 415 s.; Archivum książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez B. Gorczaka. Lwów, 1890. T. 3 (1432–1534). 601 s.

¹⁶⁹ Daniłowicz I. Skarbiec Dyplomatów Papieskich, Cesarskich, Królewskich, Książęcych; Uchwał Narodowych, Postanowień Różnych Władz i Urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Wilno, 1860. T. 1. 391 s.

В Угорському королівстві барони домоглися значних привілеїв, частина яких поширилася і на рядову шляхту. Під час надання земельних володінь, особливо аллодів, у актах перелічувалися заслуги отримувача і його предків, насамперед участь у військових походах. Через те, що більшість «руських» походів спрямовувалися саме на Галич і Галицьке князівство, ці дипломи значно доповнюють інформацію, яка збереглася у літописах і хроніках. Окрім того, пошуки в цих документах допомогли Мирославу Волощуку виявити цілий масив угорського нобілітету, який ідентифікував себе як *руський*, зокрема окремих галицьких бояр та їхніх нащадків, які зуміли зробити кар'єру при Арпадах та Анжуйській династії¹⁷⁰.

Виданий величезний масив угорських актів, починаючи з «Кодексу цивільних та церковних дипломів Угорщини» за редакцією Георга Феєра (1766–1851)¹⁷¹. Під час укладання свого об'ємного зібрання археограф опрацював колосальну кількість джерел X–XV ст. (церковних едиктів, королівських розпоряджень представників Арпадів, Анжуйської династії та Люксембургів), додавши до сухого тексту постанов і власні узагальнюючі судження¹⁷².

¹⁷⁰ Див.: Волощук М. Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 21–34; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві... С. 142–389.

¹⁷¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejér. Budaë, 1829. T. 1. Vol. 1. 496 p.; Budaë, 1829. T. 2. Vol. 1. 490 p.; Budaë, 1829. T. 3. Vol. 1. 480 p.; Budaë, 1829. T. 3. Vol. 2. 495 p.; Budaë, 1829. T. 4. Vol. 1. 480 p.; Budaë, 1829. T. 4. Vol. 2. 528 p.; Budaë, 1829. T. 4. Vol. 3. 560 p.; Budaë, 1829. T. 5. Vol. 1. 328 p.; Budaë, 1829. T. 5. Vol. 2. 608 p.; Budaë, 1830. T. 5. Vol. 3. 520 p.; Budaë, 1830. T. 6. Vol. 1. 400 p.; Budaë, 1830. T. 6. Vol. 2. 416 p.; Budaë, 1831. T. 7. Vol. 1. 368 p.; Budaë, 1832. T. 7. Vol. 2. 378 p.; Budaë, 1835. T. 7. Vol. 3. 228 p.; Budaë, 1837. T. 7. Vol. 4. 290 p.; Budaë, 1841. T. 7. Vol. 5. 640 p.; Budaë, 1832. T. 8. Vol. 1. 626 p.; Budaë, 1832. T. 8. Vol. 2. 688 p.; Budaë, 1832. T. 8. Vol. 3. 768 p.; Budaë, 1832. T. 8. Vol. 4. 671 p.; Budaë, 1835. T. 8. Vol. 5. 319 p.; Budaë, 1837. T. 8. Vol. 6. 210 p.; Budaë, 1842. T. 8. Vol. 7. 404 p.; Budaë, 1833. T. 9. Vol. 1. 810 p.; Budaë, 1833. T. 9. Vol. 2. 760 p.; Budaë, 1834. T. 9. Vol. 3 (1359–1366). 692 s.; Budaë, 1834. T. 9. Vol. 4 (1367–1374). 686 s.; Budaë, 1834. T. 9. Vol. 5 (1375–1382). 654 s.; Budaë, 1838. T. 9. Vol. 6 (1342–1382). 330 s.; Budaë, 1842. T. 9. Vol. 7 (1343–1382). 749 s.; Budaë, 1834. T. 10. Vol. 1. 759 s.; Budaë, 1834. T. 10. Vol. 2 (1392–1400). 832 s.; Budaë, 1838. T. 10. Vol. 3 (1382–1400). 340 s.; Budaë, 1838. T. 10. Vol. 4. 544 s.; Budaë, 1838. T. 11. Vol. 1. 503 s.

¹⁷² Волощук М. М. Русько-угорські відносини XIV ст. в рецепції Георга Феєра. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2007. Вип. 12–13. С. 68–71.

Найціннішим у виданні є вміст монарших грамот. Вивчення їх тексту визначає датування тих чи тих подій. Наприклад, коли угорське військо рухалося разом із королем або іншим впливовим воєначальником до кордонів Русі, постанови, судові рішення й інші матеріали, що видавалися в конкретних містах чи замках, дали змогу простежити не тільки хронологічні межі походу, але й шлях та напрям руху армії.

Не менше значення має продовження цього фундаментального зібрання, здійснене Густавом Венцелем (1812–1891), який обмежився епохою Арпадів. Його видання займає 12 томів¹⁷³.

Документи угорських королів епохи правління Анжуйської династії (1308–1387) в останній чверті XIX ст. почав видавати Імре Нодь (вийшло 7 томів)¹⁷⁴. Видання угорських актових джерел триває¹⁷⁵. Угорське королівство було поліетнічним, до того ж слов'яни були найчисленнішим масивом, а їхня еліта тісно перепліталася з угорською. Тому важливе значення мають видання хорватських і далматинських актів¹⁷⁶ та словацьких актів¹⁷⁷.

¹⁷³ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / ed. G. Wenzel. Pest, 1860. Vol. 1 (1001–1235). 405 p.; Pest, 1861. Vol. 2 (1234–1260). 402 p.; Pest, 1862. Vol. 3 (1261–1272). 508 p.; Pest, 1862. Vol. 4 (1272–1290). 414 p.; Pest, 1864. Vol. 5 (1290–1301). 336 p.; Pest, 1867. Vol. 6 (890–1235). 578 p.; Pest, 1869. Vol. 7 (1235–1260). 564 p.; Pest, 1870. Vol. 8 (1261–1272). 479 p.; Pest, 1871. Vol. 9 (1272–1290). 584 p.; Pest, 1873. Vol. 10 (1290–1300). 418 p.; Pest, 1873. Vol. 11. 480 p.; Pest, 1874. Vol. 12 (1274–1300). 707 p.

¹⁷⁴ Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjoukori Okmánytár) / szer. I. Nagy. Budapest, 1878. Köt. 1. 678 p.; Budapest, 1881. Köt. 2 (1322–1332). 664 p.; Budapest, 1883. Köt. 3 (1333–1339). 650 p.; Budapest, 1884. Köt. 4 (1340–1346). 679 p.; Budapest, 1887. Köt. 5 (1347–1352). 657 p.; Budapest, 1891. Köt. 6 (1353–1357). 658 p.; Budapest, 1920. Köt. 7 (1358. jan. 1–1359. márcz. 31). 704 p.

¹⁷⁵ Sroka S. Najnowsze wydawnictwa źródłowe do dziejów Węgier w średniowieczu. *Prace Komisji środkowoeuropejskiej*. Kraków, 2003. T. 11. S. 7–20.

¹⁷⁶ Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: in 14 v. / collegit e digessit T. Smičiklas. Zagrabiae, 1904. Vol. 2 (1101–1200). 499 s.; Zagrabiae, 1905. Vol. 3 (1201–1235). 538 s.; Zagrabiae, 1906. Vol. 4 (1236–1255). 647 s.; Zagrabiae, 1907. Vol. 5 (1256–1272). 770 s.; Zagrabiae, 1908. Vol. 6 (1272–1290). 815 s.; Zagrabiae, 1910. Vol. 8 (1301–1320). 668 s.; Zagrabiae, 1911. Vol. 9 (1321–1331). 678 s.; Zagrabiae, 1912. Vol. 10 (1332–1342). 777 s.; Zagrabiae, 1913. Vol. 11 (1342–1350). 734 s.; Zagrabiae, 1914. Vol. 12 (1351–1359). 775 s.; Zagrabiae, 1915. Vol. 13 (1360–1366). 764 s.; Zagrabiae, 1916. Vol. 14 (1367–1373). 728 s.

¹⁷⁷ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae: in 2 t. / ed. R. Marsina. T. 1. Inde ab anno DCCCV [805] usque ad anno MCCXXXV [1235]. Bratislava, 1971.

Численні публікації німецьких актів, згрупованих, за тодішнім політичним поділом, за герцогствами й імперськими князівствами практично не доходили до вітчизняних дослідників. Винятком є документи Тевтонського Ордену, який був важливим зовнішньополітичним об'єктом зацікавлення галицько-волинських володарів. Пошуки Олександра Масана показали, що у цьому масиві джерел є багато цікавого для дослідників галицько-волинської історії¹⁷⁸. Значущість посилів княжих канцеляристів до прибалтійських володарів проаналізована у низці досліджень¹⁷⁹.

Інформацію про русько-литовські взаємовідносини, боротьбу за спадщину Романовичів можна отримати зі старіших видань. Зокрема, цінна збірка кодексів, укладена Йоганнесом Фойгтом (1786–1863)¹⁸⁰. Вона вміщує кілька згадок про зовнішню політику князів у XIII–XIV ст. Пруські актові матеріали публікували й інші фахівці¹⁸¹.

Подальше розшукування документів необхідне для дослідження галицько-німецьких зв'язків у галузі торгівлі. Існування міцних комерційних відносин між державами беззаперечне: завдяки активності міського патриціату, німецьких і руських володарів функціонував та розгалужувався стародавній Бурштиновий шлях по Віслі, Західному Бугу та Дністру від Балтики через Торунь, Володимир і Львів до Чорного моря¹⁸². Ймовірно в архівах великих

504 s.; Bratislava, 1987. Т. 2. Inde ab anno MCCXXXV [1235] usque ad anno MCCLX [1260]. 672 s.

¹⁷⁸ Масан О. Данило Романович і лицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2008. Т. 2(26). С. 137–149.

¹⁷⁹ Про це: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 523–524; Купчинський О. Акти та документи... С. 145–152, 167–187.

¹⁸⁰ Codex diplomaticus Prussicus / hrsg. J. Voigt. Königsberg, 1836. Т. 1 (1217–1285). 190+ XXXVIII s.; Königsberg, 1842. Т. 2. 221 s.; Königsberg, 1848. Т. 3. 200 s.; Königsberg, 1853. Т. 4. 190 s.; Königsberg, 1857. Т. 5. 192 s.; Königsberg, 1861. Т. 6. 192 s.

¹⁸¹ Preussisches Urkundenbuch / hrsg. R. Philipps. Königsberg, 1882. Bd. 1. XIII+240+9 s.; Königsberg, 1932. Bd. 2 (1309–1335). 679 s.; Königsberg, 1944. (Marburg, 1961). Bd. 3 (1335–1345). 771 s.; Marburg, 1960. Bd. 4 (1346–1351). IV+747 s.

¹⁸² Войтович Л. Тевтонський орден в політиці Галицько-Волинського князівства. *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. С. 358–360.

торгових міст ще й досі зберігаються записи, які з певних причин досі не введенні у науковий обіг.

Взаємовідносини галицьких правителів із представниками чеської династії Пржемыслів досить жваво розвивалися у XII – на початку XIV ст. Відгомін цього процесу помітний у діловодстві. Грамоти чеських володарів, звіти та повідомлення чеських і моравських священнослужителів представлені в багатотомному «Дипломатичному кодексі Моравії»¹⁸³. Цінні повідомлення можна віднайти у листуванні празького єпископа Тобіаса з Бечини (†1296)¹⁸⁴ і окремії збірці актів м. Вроцлав¹⁸⁵, столиці князівства, яке у середньовіччі перебувало під впливом Чеського королівства.

Налагоджені контакти галицької еліти й німецьких королів відображені кількома документами, опублікованими в різних виданнях. Водночас їхнє значення для вивчення політичних відносин на Прикарпатті в епоху Середньовіччя дуже важливе. Зокрема, на підставі двох листів першої половини XIII ст.¹⁸⁶ Олександр Маїоров зробив оригінальний висновок про прийняття корони Данилом Романовичем до 1253 р. із рук імператора Священної римської імперії Фрідріха II Гогеншауфена¹⁸⁷. Постанови, привілеї та розпорядження литовських князів XIV ст. зібрані в спеціальному дипломатарії¹⁸⁸.

¹⁸³ Для нашого дослідження основними є перші п'ять книг: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*: in 7 bd. / studio et opera A. Boczek. Brünn, 1836. Bd. 2 (1200–1240); Brünn, 1841. Bd. 3 (1241–1267); Brünn, 1845. Bd. 4 (1268–1293); Brünn, 1850. Bd. 5 (1294–1306).

¹⁸⁴ *Formulář biskupa Tobiáša z Bechyně* / vyd. J. B. Novák. Praha: Nákl. České Akademie Čisare Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1903. 294 s.

¹⁸⁵ *Breslauer Urkundenbuch* / bearb. G. Korn. Breslau, 1870. T. 1. VII+277 s.

¹⁸⁶ *Historia diplomatica Friderici Secundi: sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus; accedunt epistolae paparum et documenta varia* / ed. J.-L.-A. Huillard-Bréholles. Paris, 1859. T. 5. Pars 2. P. 677–678, 993–994; *Epistola Friderici II imperatoris ad Venceslavum I Boemorum regem* / ed. L. Weiland. *Monumenta Germaniae Historica. Legum section 4: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*. Hannoverae, 1897. T. 2. P. 272.

¹⁸⁷ Огляд думок див.: Войтович Л. Угорський пасьянс. *Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2013. С. 103–107.

¹⁸⁸ *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430* / ed. A. Prohaska. Cracovia, 1882. 1114 p.

Окремо серед джерел слід виокремити пам'ятки, що стосуються зв'язків руських правителів із римським апостольським престолом. Осібні грамоти короля Данила Романовича надрукував Олександр Тургенев (1884–1846)¹⁸⁹. Публікацію частини матеріалів Ватиканського архіву здійснив Августин Тейнер (1804–1874). Студії вченого вартісні введенням до наукового вжитку листування угорських королів з Апостольською столицею, оприлюдненням донесень папських місіонерів та легатів: частина матеріалу безпосередньо стосується галицького минулого, що уможлиблює подальше дослідження дискусійних питань¹⁹⁰. Водночас археограф аналізував проблему взаємин понтифікату з польськими та литовськими князями. Хоч укладач і не вирізняв окремо листування руських володарів і Риму, до змісту видання увійшло одразу кілька важливих документів¹⁹¹. Грамоти польських монархів до папської столиці опублікував Ян Пtasьнік (1866–1930)¹⁹², який, до прикладу, одним із перших надрукував лист короля Владислава I Локетка 1323 р. про загибель останніх Романовичів – князів Андрія та Лева Юрійовичів.

Поруч із перерахованими об'ємними роботами на підвищену увагу історика-медієвіста заслуговують дослідження отців-василіан, з ініціативи яких у середині XX ст. оновився пошук рукописів, здатних продемонструвати діалог, що вівся між главами Західної християнської Церкви та галицькими і галицько-волинськими князями. Результатом студій стала публікація за редакцією о. Атанасія Великого (1911–1982)¹⁹³.

¹⁸⁹ Тургенев А. И. Акты исторические, относящиеся к России. *Historica Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A. I. Turgenio*. Санкт-Петербург, 1841. Т. 1. № 62–65, 67–69, 74, 76–77.

¹⁹⁰ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia* / ed. A. Theiner. Romae, 1859. Т. 1 (1216–1352). 837 p.

¹⁹¹ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia* / deprompta collecta ac serie chronologia disposita ab A. Theiner. Romae, 1860. Т. 1. Ab Honorio pp. III. usque ad Gregorium pp. XII. 1217–1409. 788 p.

¹⁹² *Monumenta Poloniae Vaticana* / ed. J. Ptasnik. Cracoviae, 1913. Т. 1. 1207–1344. 502 p.

¹⁹³ *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia* (1075–1953) / ed. Athanasius G. Welykyj. Romae, 1953. Vol. 1 (1075–1700). 686 p.

Отже, актові й діловодні джерела ще не до кінця опрацьовані дослідниками проблеми. Ця багата й унікальна інформація нині доступна для науковців, а її інтерпретація дає змогу переглянути і наново осмислити наявні проблеми в історії середньовічної Галицької та Галицько-Волинської земель.

Ілля ПАРШИН

РОЗДІЛ 6

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА:
ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ОЗБРОЄННЯ**

Упродовж XIII – на поч. XIV ст. Галицько-Волинська держава була однією із вирішальних геополітичних сил Сходу Європи. За правління князя і згодом короля Данила Романовича (*1201–†1264) Руське королівство змогло зберегти свої стратегічні позиції в регіоні навіть під тиском нової геополітичної сили – монголів¹. Згодом, за правління Данилового сина Лева Даниловича (*бл. 1225/1229 – †бл. 1301), держава перебувала на піку територіального розширення. Князь не лише утримував свою владу в умовах постійного сусідства з Ордою, а й зумів активно використовувати ординців у своїх військово-політичних інтересах². Він розширив свої володіння аж на Люблінську землю та Закарпаття і претендував на володіння в литовських та польських землях³.

Немає сумніву, що військова потуга була однією з головних запорук розвитку Галицько-Волинських земель княжої доби, їхньої суб'єктності та місця на геополітичній арені.

Основою княжого війська була місцева васальна або боярська дружина. Це була наймалочисельніша, але водночас найефективніша частина війська. Варто зауважити, що військо Галицької землі значно відрізнялось, адже тамтешнє боярство, яке відзначалося значною самостійністю, могло виставляти на поле бою власні невеликі боездатні загони⁴.

На Волині служба дружинників була спадковою. Головними військовими одиницями були «списи», що складалися з декількох

¹ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. С. 492–494.

² Там само. С. 497–501.

³ Там само. С. 497.

⁴ Войтович Л. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. Т. 27. С. 228–244.

воїнів і водночас зводились у «стяги»⁵, а на полі бою – в полки. Варто погодитися з Лонтієм Войтовичем, який зіставляв літописні поняття «детські», «отроки» та «гриді» з етапами «рицарської науки» західних візаві⁶.

І дійсно, княжим дружинам на Волині і боярським стягам у Галицькій землі були притаманні всі головні ознаки західного рицарства.

Насамперед княжа дружина співвідносна з рицарством у військово-технологічному аспекті. Комплекс озброєння княжих дружинників-вершників, а саме «Ўроужники» або «штроки ўроужныи»⁷, розвивався в руслі т. зв. рицарського мілітарної технології, а тому принципово не відрізнявся від західних рицарів⁸.

Дещо складніша ситуація у встановленні певних поведінкових паралелей та зіставленні у практиці символічних жестів між боярами Русі і рицарством на Заході. Як і в Європі, на Русі існувала практика судових поєдинків і можливо навіть турнірна традиція. Зокрема, літописний термін «игра», згаданий книжником у 1245 р., прийнято зіставляти з рицарськими іграми зі списками⁹.

У цьому ж контексті варто згадати про знаменитий епізод із чеської кампанії Данила Романовича у 1253 р., коли король отримав від нобіля Гербурта в подарунок меч, як свідчить літописець,

⁵ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2006. № 571: Держава та армія. С. 89–90.

⁶ Там само. С. 89.

⁷ Федорук А. «Danielem regem Russiae et filios eius»: військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 рр. *Colloquia Russica*. Івано-Франківськ; Краків, 2017. Сер. 2. Ч. 3: Данило Романович і його часи. С. 230.

⁸ Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. С. 10–11.

⁹ Меренюк Х. Військова «игра» в Русі: термінологічні та джерелознавчі питання. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів. Вип. 38. С. 41–52; Mereniuk. «Tournaments» and «Games» in Rus': tradition or single mentions? *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів, 2021. Вип. 3. С. 57–68.

у знак підданства та покори¹⁰. Епізод свідчить про те, що Русь і її противники, у цьому випадку західні рицарі, перебували в одній комунікативній системі, розуміли і використовували однакові жести. На Волині знали і посвяту у рицарі, за аналогією з подібними жестом у західному феодальному середовищі. Зокрема, у 1149 р. згадано «опасання сыны боярски мечемъ» біля Чемерина як перехід із молодшої дружини в повноцінний статус дружинника¹¹. Тут так само можна згадати неодноразове фігурування мечя як матеріального виразника і символу рицарсько-боярського стану, як він часто фігурує на сторінках Галицько-Волинського літопису, де мечем орудують навіть малолітні князі.

Надзвичайно яскравий епізод, коли галицькі бояри не захотіли ділити владу з матір'ю малолітніх ще Данила та Василька і вигнали її з міста. Юний на той момент Данило, після спроби шумавинського тіуна Олександра вхопити за вуздечку його коня, замахнувся на нього мечем: «Галичанѣ же въгнаша Даниловою . мѣрь изъ Галича . Даниль же . Не хотѣ . встави мѣри своеи и плакашеса по неи . младѣ сыи и приѣхавъ Шлемандрѣ тивоунѣ Шюмавиньскыи и а и за поводѣ . онѣ же измокѣ мечѣ та его . и пота конѣ его подѣ нимѣ . мѣи же въземѣ мечѣ из роукоу . Оумоливше ѣго . встави в Галичи»¹². Епізод може свідчити не лише про носіння мечів у побуті, а й про побутування спеціальних диячых взірців цієї зброї.

Дослідники-зброєзнавці неодноразово звертали увагу на технологічну спільність середньовічних військ Русі і Європи. Тому слід детальніше розглянути головні елементи комплексу озброєння і бойове спорядження. Головним матеріальним атрибутом рицаря-дружинника, як вже було зазначено, є меч.

¹⁰ Козак С. Лицарське непорозуміння: до трактування випадку із подарованим мечем під час опавської кампанії Данила Романовича у 1253 році. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 7–88; Паршин І. «Присла Данилови мечѣ и покорение свое»: трактування одного рицарського жесту у літописі та сучасній історіографії. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 69–77.

¹¹ Терський С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2013. № 752: Держава та армія. С. 5.

¹² Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей / под ред. А. Шахматова. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стлб. 272.

Насамперед доцільно зауважити, що меч був надзвичайно технологічно складним виробом. Його неможливо виготовити без залучення складних ковальських прийомів гартування, відпуску, цементації та ін.¹³, що майже унеможливлювало кустарне виробництво чи значну кількість його осередків.

Мечі переважно кувалися з використанням сталі¹⁴, яка в реаліях побутування сиродутного процесу відновлення заліза¹⁵ коштувала надзвичайно багато, що робило мечі дуже дорогими виробами.

Аналізуючи археологічні знахідки мечів, варто зауважити, що їх можна умовно розділити на мечі імпортні, які містять відповідні клейма (клинкову епіграфіку), та мечі загальноєвропейської комплектації¹⁶. Це прямо свідчить про розвиток тут цієї зброї в загальноєвропейському руслі.

Розглядаючи знахідки мечів з історичних меж Волині, дещо виокремлюється унікальна знахідка з княжого Дорогобужа, на якій слід зупинитися (рис. 1). Меч належить до типово каролінзьких мечів, притаманних для раннього середньовіччя, натомість виявлений він у будівлі кін. XII – поч. XIII ст.¹⁷. Це разом із наявністю срібної трубки на хвостовику клинка, прикрашеної рослинним орнаментом у техніці черні, та перехрестя, інкрустованого сріблом¹⁸, дає змогу припустити, що меч певний час передавався з покоління у покоління. Найімовірніше, це була сімейна реліквія якогось боярського або дружинного роду.

Віддалено подібним (пишністю оздоби) є пізніший меч із Садова, клинок якого був інкрустований золотом і, на думку Святослава Терського, був «поза сумніву князівським»¹⁹ (рис. 1).

¹³ Буковський І. В. Деякі технологічні особливості виготовлення середньовічного меча. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 139(1) С. 142–146.

¹⁴ Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. Вип. 2. С. 75.

¹⁵ Кучинко М. Металургійно-ковальське ремесло у Волинській землі княжої доби. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2001. № 10. С. 80.

¹⁶ Терський С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах... С. 7.

¹⁷ Прищепя Б. Дорогобуж на Волині у X–XIII ст. Рівне: ПП ДМ, 2011. С. 168–169.

¹⁸ Там само. С. 168–169.

¹⁹ Терський С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах... С. 9.

Проте у XII–XIII ст. на Волині вже домінували т. зв. романські мечі з подовженим перехрестям та руків'ям²⁰. Такі мечі були дещо краще пристосованими для нанесення важких амплітудних ударів під різними кутами, а порівняно видовжене перехрестя повинно було захищати руку від уражень.

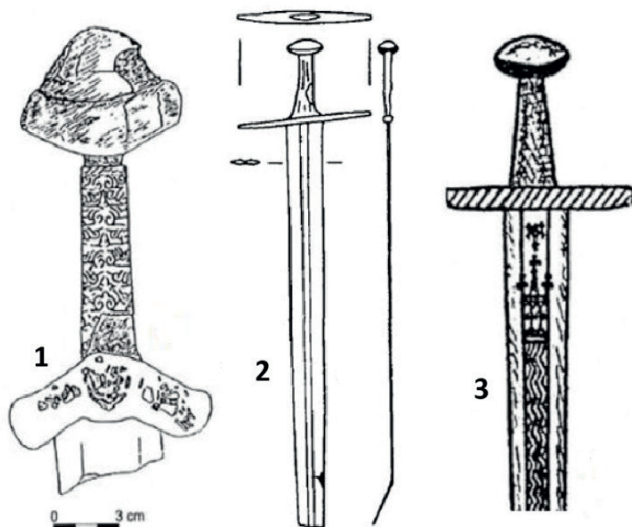

Рис. 1. Мечі з Волині: 1. Дорогобуж (за Б. Прищепюю); 2. Городок над Бугом (за Й. Кушнієм); 3. Садів (за М. Кучінком)

Характерним зразком такого меча XII – поч. XIII ст. є підписаний меч із клеймом **+INHOMEFE CT+ +INGELIIRM EFCIT+** із поховання воїна в Грудку над Бугом, що належить до типу XI, за Евартом Окшоттом²¹ (рис. 1). Подібний клинок із дещо іншим клеймом зберігається у Львівському історичному музеї, його походження остаточно невідомо²². Такі мечі прийнято пов'язувати

²⁰ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва; Ленинград, 1966. Вып. 1 Мечи и сабли: IX–XIII вв. С. 52.

²¹ Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyńia) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków; Sanok, 2006. Vol. 2. S. 91–95.

²² Палий Л. Меч группы «INGELRI»: інтерпретація надписей на

із до кінця не встановленими зброярськими осередками в басейні р. Рейн²³.

Найімовірніше, зі змінами конструкції меча, яка відбулась у XII ст., пов'язаний сплеск виробництва статусних бронзових елементів гарнітуру меча та інших елементів озброєння.

У XII–XIII ст. виявом місцевого декоративно-ужиткового мистецтва стає побутування бронзових литих елементів ефесу мечів, типи I–II, за Анатолієм Кірпи́чниковим. Такі елементи можуть бути як результатом впливу балтійської культури за посередництвом торгівлі та трофеїв, так і спільною рисою зброярства на Сході Європи²⁴. Упродовж високого середньовіччя, як і в попередній період, продовжується використання бронзових статусних наконечників піхов, на прикладі яких чітко простежується вплив балтійської декоративно-ужиткової традиції²⁵.

Подібно до згаданих вище наконечників піхов, статусним виробом були литі бронзові булави типів III і IV, за А. Кірпи́чниковим²⁶. Верхів'я таких булав відливались із бронзи в роз'ємних формах, опісля їх обважували свинцем. У XII ст. такі вироби виготовляли майстри-бронзоліварники Києва²⁷, і вже наприкінці століття місцеве виробництво налагодили майстри Галицької землі. Відомо про знахідку напівфабриката такої булави із залишками обпаленої глини та прикипілими частками бронзи з городища Галиця (літописний Кучелмин) (рис. 2), яку Сергій Пивоваров датував другою

клинке и поправки в датировке. *Історія давньої зброї. Дослідження 2018: Збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (м. Київ, 12–14 червня 2018 р.).* Київ, 2020. С. 262–277.

²³ Палій Л. Мечі зброярень Ulfberht та Ingelrīi на території Київської Русі. *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів: 2018. Вип. 1. С. 92.

²⁴ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вип. 1. ... С. 53.

²⁵ Терський С. Меч у Галицькому... С. 10–12.

²⁶ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников.* Е1–36. Москва; Ленинград: Наука, 1966. Вип. 2. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. С. 51; Козак М. Булава як елемент озброєння воїна Галицького та Волинського князівств у XI–XIV століттях. *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / за ред. Л. В. Войтовича. Львів, 2018. Вип. 1. С. 55.

²⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые... С. 51–52.

половиною XII ст.²⁸. Знахідка вказує на те, що в Галицькій землі місцеві майстри виготовляли такі булави щонайменше на пів століття раніше, ніж було прийнято думати²⁹.

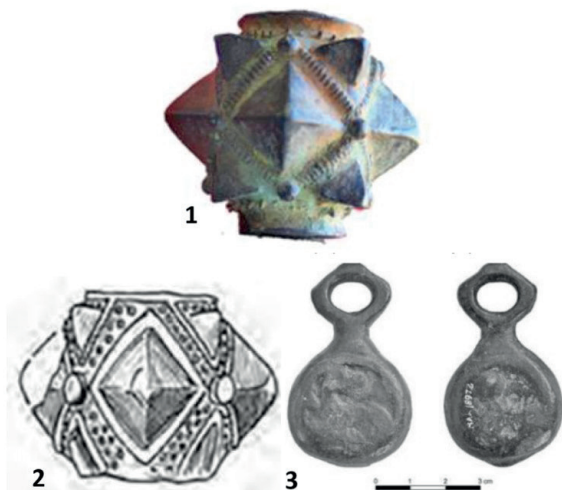

Рис. 2. Декорована ударна зброя княжих часів: 1. Булава з Крилоса (фото автора); 2. Булава з Галиці на Буковині (за С. Пивоваровим); 3. Тягарець кістнені з Крилосу (фото Р. Лівиха)

Декоровані булави поєднували в собі утилітарну та бойову функції. Як уже зазначалось, неможливість прикрасити нові форми романських мечів, які вже були оснащені тонкими і видовженими перехрестями та навершнями, змусило бояр і дружинників шукати нові матеріальні виразники статусу. Це зовсім не свідчить, що меч якимось чином втрачав свій статус як атрибут стану. Парадні ж булави, вочевидь, носили на поясі, як і меч, вони здалеку мали відображати майновий і суспільний статус власника.

Цікаво, що виготовлені в роз'ємних формах булави (як і напевне бронзові елементи гарнітуру мечів) були серійними, і їхня

²⁸ Пивоваров С. В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2012. № 724: Держава та армія. С. 33.

²⁹ Кирпичников А. Н., Медведев, А. Ф. Вооружение. Древняя Русь: Город, замок, село / ред. Б. А. Кольчина. Москва, 1985. С. 331.

форма наслідувалася далеко від місця відливу першого зразка шляхом зняття воскових форм із привізного первинного виробу³⁰. Таким чином, форма копійованих зразків спрощується щодалі від місця виготовлення першого оригінального зразка чи серії предметів. Якщо литі парадні булави виготовляли місцеві майстри, то про решту бронзових елементів з упевненістю так сказати не можна. Але не слід виключати місцеве копійовання.

Картографія бронзових булав княжої доби, яку здійснили Анатолій Кіричников і згодом Максим Осипенко, показала, що найімовірніше терени сучасного Заходу України були місцем виготовлення значної частини цих виробів³¹. Комплекс парадної зброї доповнювали кистені, які відрізнялись від булав тим, що їхня бойова ударна частина кріпилася на гнучкій мотузці або ланцюгу.

Кистені, подібно до булав, можна поділити на утилітарні бойові та парадні декоровані зразки. На останніх варто зупинитися детальніше. Унікальним зразком є тягарець кистеня зі с. Зеленче на Тернопільщині (на сьогодні імовірно втрачений) (рис. 3). Імовірний інв. № ЛІМ ІІІ3045 або ЛІМ КР29397ІІ, проте зараз під цими номерами зберігаються інші предмети³². Тягарець заввишки всього 7,2 см виготовлено із залученням складних спеціальних технологічних прийомів. Залізний корпус покрито черню та срібною інкрустацією і обважено свинцем. Завдяки попередній підготовці залізної поверхні, заповненої черню, простір між смугами нанесеної в канавці срібної інкрустації створював доволі тривку до ударів поверхню³³. Цікаве поєднання суто бойової зброї і мистецького витвору.

³⁰ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва; Ленинград, 1948. С. 458; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вип. 2. ... С. 51–52; Колчин Б. А. Ремесло. Древняя Русь. Город, замок, село. *Археология СССР*. Москва, 1985. С. 263.

³¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вип. 2. ... Рис. 11; Осипенко М. С. Давньоруські зіркоподібні навершя булав з колекції Національного музею історії України. *Археологія*. Київ. 2019. № 1. Рис. 5.

³² Терський С. В. Кистень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 784: *Держава та армія*. С. 4.

³³ Там само. Таб. 2:4; Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. ЛІІ. Москва: Наука, 1953. С. 10–16.

Рис. 3. Кістень із Зеленчі (фото (зліва) – А. Кірпічніков, рис. (справа) – З. Володченко)

Не менш цікавою є знахідка імовірно іграшкового (судячи з розмірів) кістенья поч. XIII ст. із Городка над Бугом, пишно декорованого композицією розквітлого хреста, серед чорного орнаменту з трикутників і волют³⁴. Подібний сюжет «пророслого хреста» чи «дерева життя» часто фігурував у декорі наконечників піхов меча у вигляді центральної пальмети, які мали функцію оберега³⁵. Значна частина властивих грушеподібних тягарців із врізним орнаментом імпортувалася з Подніпров'я³⁶. Бронзовий тягарець кістенья другої половини

³⁴ Терський С. В. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах... С. 10; Kotowicz P. N. Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych na obszarze polski. *Acta Militaria Mediaevalia*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, 2006. Vol. 2. S. 59.

³⁵ Кулаков В. И. Наконечники ножен прусских мечей эпохи викингов: происхождение и семантика изображений. *Ученые записки Казанского университета. Серия: гуманитарные науки*. Казань. 2021. Т. 163. Кн. 3. С. 151–163.

³⁶ Терський С. В. Кістень у Галицькому... С. 9–10.

XII ст. (?) із Крилосу містить властивий орнамент у вигляді птаха або дракона (див. рис. 2), який, на думку Родислава Лівиха, зіставимий із рельєфом із зображенням дракона Успенської церкви в Галичі³⁷.

У XIV ст. меч у галицько-волинських землях продовжує розвиватись у руслі західних тенденцій. Репрезентативна колекція знахідок мечів XIV–XV ст. з околиць Белза (рис. 4) засвідчує побутування тоді імпортованих клинків європейської роботи (із майстерень південнонімецького м. Пассау), натомість елементи ефесу цілком могли виготовлятися в місцевих монтажних-ремонтних майстернях³⁸.

Рис. 4. Руків'я меча з околиць Белза (фото С. Терського).

Донедавна домінувала думка про значне побутування шабель на озброєнні волинських і галицьких дружин. Хоча знахідки шабель із Заходу України відомі ще з раннього середньовіччя, їх незіставимо менше, ніж мечів. Єдина згадка про шаблю в Галицько-Волинському літописі, коли ця зброя фігурує в руках у князя Данила

³⁷ Лівих Р. Галич. Середньовічний біяк кистеня з драконом із Крилоса. *Давній Галич*: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2022. Вип. 7. С. 28–34.

³⁸ Терський С., Стрельченко О. Мечі з Белза в збірці Львівського історичного музею. *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*: зб. наук. праць. Київ, 2017. С. 423–442.

Романовича в ході дипломатичної зустрічі в Пожоні, не відображає жодних змін у тодішньому комплексі саме клинкової зброї³⁹.

Хоча, без сумніву, вона цікава щодо відтворення змін в озброєнні, що зазнало волинське військо після монгольської навали: «Нѣмци же диващеса шроужью Татарьскомоу бѣша бо кони в личинахъ . и в коярѣхъ кожаныхъ . и людѣ во царыцѣхъ . и бѣ полковъ его свѣтлость велика . ѿ шроужья блистающаса . самъ же ѣха подлѣ корола . по шбычаю Роускоу I бѣ бо конь под нимъ дивленію подобенъ . и сѣдло ѿ злата . жъжена . и стрѣлы и сабла златомъ оукрашена . иными хитростями . ѿкоже дивитиса . кожихъ же шловира Грѣцького . и кроуживы златыми плоскими шшитъ . и сапози зеленого хѣза шити золотомъ Немцем же зрачимъ много диващимса речі емоу король не взалъ быхъ тысаще серебра за то шже еси пришель . шбычаемъ Роускимъ шцѣвъ своихъ . и просиса оу него въ станъ . занезной бѣ великъ . днѣ того шнѣ же ѿ и за роукоу . и веде его в полатоу свою . и самъ соволочашеть еѣ . и шблачашеть и . и во порты своѣ . и такоу чѣтъ творашеть емоу . и прииде в домъ свои»⁴⁰.

Тут варто згадати найновіше текстологічне дослідження пам'ятки, яке здійснив колектив київських дослідників, який очолив Олексій Толочко. На їхню думку, знаменитий епізод зустрічі Данила з Белою IV і німецькими послами поблизу Пожоні у 1252 р. є неодноразово відредагованим і переповненим пізнішими вставками з перекладних творів, таких як «Хроніка Малали» та «Александрія»⁴¹. Дослідники вказують, що пасажі з описом пишно оздобленого одягу озброєння князя Данила Романовича є пізнішими вставками, а одяг і спорядження князя «видається нереалістичним в умовах воєнного походу»⁴². Усупереч авторам, які вважають, що «надлишковість і недоречність» описаного в епізоді костюму князя вказує на те, що опис не є «фотографічною замальовкою»⁴³, доцільно наголосити на

³⁹ Козак М. І. Шабля як наступальна зброя і війський символ у Галицькому і Волинському князівствах у XI–XIV ст. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2022. Вип. 37. С. 303–319.

⁴⁰ Ипатьевская летопись... Стлб. 814–815.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис: текстологія / за ред. О. П. Толочка. Київ: Академперіодика, 2020. С. 428–441.

⁴² Галицько-Волинський літопис... С. 429.

⁴³ Там само. С. 429.

напрочуд реалістичному описі згаданого в епізоді озброєння. Зокрема, йдеться про шкіряні «татарські» обладунки, розглянуті в записках папського легата Джованні да Плано Карпіні, який навіть детально описав процес виготовлення такого «бюджетного» оснащення⁴⁴.

Подібний обладунок бойового коня бачимо на східних мініатюрах XIV ст., що зображають монголів⁴⁵. Відомі навіть археологічні знахідки кінської бойової личини⁴⁶.

Суттєвим, на мою думку, аргументом на захист автентичності епізоду є свідчення латиномовного джерела – листа чеського короля Пшемисла II Оттокара до Папи Олександра IV, де він згадує, що у битві під Кресенбрунном 1260 р. проти нього на боці угрів виступив «король Русі» Данило зі синами і союзними татарами⁴⁷. Аналізуючи джерело, Л. Войтович зауважив, що ординці не могли брати участь у цій битві, оскільки Данило на той момент був для них політичним емігрантом, який уникнув покарання. Окрім того, розпорощенню сил не сприяла політична ситуація в Орді⁴⁸. Відтак у джерелі згадано не ординців-союзників, а все ще переозброєних на монгольський зразок дружинників Данила Романовича, яких європейці вкотре сприйняли за татар. Не мав би викликати недовіри і згаданий в епізоді мотив блиску зброї, який, на думку того ж колективу дослідників, має хронографічне походження та зафіксований в «Історії Іудейської війни Іосифа Флаві»⁴⁹. Серед зразків середньовічного озброєння, зокрема захисного спорядження, значна частина була мистецько оформлена. Деякі з предметів захисного спорядження мали сяяти на сонці. Окрім деяких декорованих елементів

⁴⁴ Рубрук Вильгельм, Карпини Иоанн Плано. История Монголов. Путешествие в восточные страны. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1911. С. 27–28.

⁴⁵ Козак М. «Нѣмци же дивашесѧ шроужью татарьскомуу»: яку зброю описував літописець в епізоді зустрічі в Пожоні та яке її походження? *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2022. Вип. 67. Іл. 4.

⁴⁶ Кирпичников А. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36, Москва; Ленинград: Наука, 1973. С. 56–67.

⁴⁷ Федорук А. «Danielem regem Russiae...». С. 234.

⁴⁸ Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. Львів, 2011. С. 104.

⁴⁹ Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 436.

наступальної зброї, це предмети захисного спорядження, зокрема шолом.

У зброезнавстві існує певна проблема щодо етнічної ідентифікації, атрибуції та хронології речових знахідок захисного спорядження, зокрема шоломів. Проте є низка доволі показових зразків, які можна пов'язати з історичними Галицькою та Волинською землями.

Найімовірніше, за княжої доби у Галицько-Волинських землях побутували різні типи шоломів, як західного, так і східного походження, або такі, що були виготовлені за привізними зразками. Можна припустити, що місцеві майстри-шоломники з раннього середньовіччя перейняли сферо-конічну форму хозарських шоломів типу «Чорна Могила»⁵⁰ чи використовували привнесені взірці.

Серед матеріальних знахідок шоломів важко виокремити ті, які належали військам Романовичів. Тут варто найперше зауважити взірець типу IV, за А. Кіпрічниковим, із поховання «Хургішца» у Ватра Молдавіце (північ Румунії)⁵¹. Відомий історик мистецтва Михайло Горелик, на підставі наявності на шоломі таушування золотом у східнохристиянському стилі (рис. 5) і, можливо, географічної близькості знахідки, припустив походження виробу з придворної зброярні Данила Романовича⁵². Звернімо увагу і на віддаленіші зразки подібного типу шоломів. Цілком позолочений шолом цього ж типу виявлено у знаменитому Чингульському кургані. Прикметно, що наявність знахідки сукупно із рештками шовкового одягу, шаблі та лучного набору одразу ж викликала паралелі з розглядуваним літописним епізодом⁵³. Із Городища біля Шепетівки походить унікальна знахідка бойової антропоморфної личини (маски для захисту обличчя)⁵⁴.

⁵⁰ Прищепя Б. Шолом воїна княжої доби з Дорогобужа. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*: наук. зб. Луцьк, 2009. Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). С. 34–37.

⁵¹ Spinei V. *Moldova în secolele XI–XIV*. București, 1982. P. 195. Fig. 36; Негин А. Е. Шлем из Городца. *Нижний Новгород*: Издательство ННГУ им. Н. И. Лобачевского, 2013. С. 19–20, 29.

⁵² Горелик М. Армии монголотатар X–XIV вв. *Воинское искусство, оружие, снаряжение*. Москва: Восточный горизонт, 2002. С. 77.

⁵³ Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану. *Археологія*. 1986. Вип. 53 С. 32.

⁵⁴ Кирпичников А. Н. Вооружение древнего «Изяславля». *Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии*.

На сьогодні генеза таких предметів не є до кінця встановлена, адже вони відомі як і з Константинополя, так і з поховань степовиків⁵⁵. Городищинська знахідка, ймовірно, імпортна і належала представнику боярської еліти.

Унікальним, на мою думку, є шолом із елементами напівмаски з житла XIII ст. княжого Дорогобужа⁵⁶. Цей виріб, через дещо примітивнішу форму, ніж інші шоломи подібного типу, та відсутність декору, може бути шоломом рядового дружинника, що водночас може свідчити про місцеве виробництво (рис. 5).

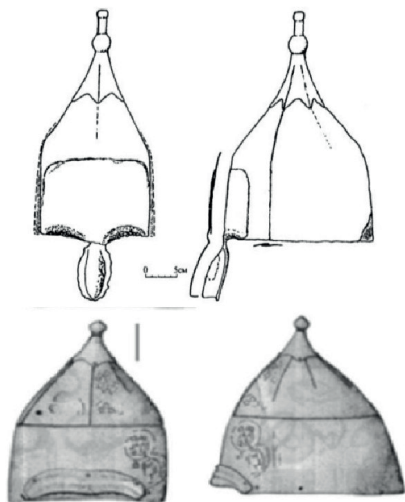

Рис. 5. Вгорі: шолом із Дорогобужа (за Б. Прищепю); внизу: шолом із Варта Молдавіце (за В. Спінеї)

Санкт-Петербург, 2020. Т. 1: Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов. С. 95–96.

⁵⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва; Ленинград: Наука, 1971. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. С. 32; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. С. 80–88; Nicolle D. *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350: Islam, Eastern Europe and Asia*. London, 1999. P. 37–38, 356.

⁵⁶ Прищеп Б. Шолом воїна княжої доби з Дорогобужа. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: зб. наук. пр. XXX Всеукр. наук. практ. історико-краєзнавчої конференції (м. Луцьк, 24–25 березня 2009 р.)*. Луцьк, 2009. Вип. 30. С. 34–37.

Виблискувати на сонці могли не лише шоломи, а й увесь обладунок, який станом на XIII ст. пережив значний поступ свого розвитку⁵⁷. Кольчуга, яка була головним натільним обладунком попередні кілька століть, поступається пластинчатим системам.

У літописі знаходимо яскраве свідчення використання таких пластинчатих систем на озброєнні князів і їхніх дружин. Так звані «бронь дощатые», згадані серед майна, яке віддав князь Володимир Василькович у 1287 р. за с. Березович «Садовое еи Сомино же далъ есмь кнагинѣ свое . и манастирь свои Апѣлы же создахи и своею силою . а село есмь коупилъ . Березовичѣ . оу Ръевича оу Давыдовича . Фодорка Г . а далъ есмь на немъ . ѿ . гривень коунъ Д а . ѿ . локоть . скорлата Е . да Ж бронѣ дощатые . а тое далъ есмь ко»⁵⁸.

Із цієї згадки видно, що йдеться про коштовний обладунок, який можна використовувати як грошовий еквівалент. Варто погодитись із Володимиром Гуцулом, який вважає, що тут йдеться про «дрібніші деталі рицарського гарнітуру»⁵⁹, тобто елементи захисту кінцівок, поножі та наручі. Зауважмо, що коштовність пізніх металевих систем бронювання пояснює, чому після спустошення водчини Романовичів на Волині було здійснено переоснащення дружин обладунками монгольського зразка.

Але після згаданої битви біля Крессенбруна 1260 р. у нас немає свідчень про подібний обладунок військ Романовичів. А печатки галицько-волинських володарів першої половини XIV ст. відображають уже цілком вестернізований комплекс озброєння⁶⁰ (див. рис. 6).

Відтак захисне спорядження дружинників Данила Романовича дійсно могло сяяти на сонці, що викликало відповідний емоційний ефект. А впродовж 50–60-х років XIII ст. особисті дружини Романовичів носили здешевлені монгольські зразки шкіряних або комбінованих обладунків.

⁵⁷ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Лєвом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571: *Держава та армія*. С. 90.

⁵⁸ Ипатьевская летопись... Стлб. 904.

⁵⁹ Гуцул В. Рицарі Данила Романовича... С. 85–86.

⁶⁰ Козак М. Військова справа Королівства Русі у сфрагістичних джерелах XIII–XIV ст. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації* / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2020. С. 282, 284.

Таким чином, опис зустрічі Данила з союзниками 1252 р. корелює з низкою інших джерел і відображає реальні зміни в комплексі озброєння волинських військ.

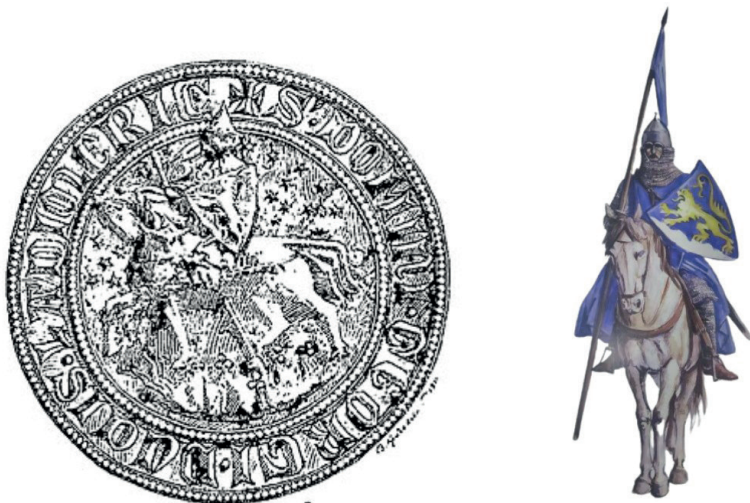

Рис. 6. Ліворуч: печатка Юрія II Львовича (рис. М. Грушевського); праворуч: вершник Галицько-Волинських земель XIII ст. (малюнок С. Шаменкова)

Більше питань викликає опис озброєння і одягу самого князя. Тут цікавим видається не лише нереалістичність спорядження «в умовах воєнного походу»⁶¹, а єдина для Галицько-Волинського літопису згадка шаблі.

Описані в аналізованому тексті літопису предмети – стріли, шабля, сідло тощо – є типовими атрибутами воїнського стану і влади у кочових народів, зокрема монголів. Це разом із практикою дарування ханом статусної зброї та одягу упродовж включення в монгольську владну ієрархію дало нам підстави обережно припустити, що ці предмети могли бути подаровані князю в умовах його поїздки в Сарай у 1245 р.⁶² Данила відтак було включено в систему

⁶¹ Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 429.

⁶² Козак М. «Нѣмци же диващєся шроужьѹ татарьскомоу»... С. 9.

монгольської ієрархії; разом із монгольською верхівкою він пив «чорний кумис» і святкував монгольський новий рік⁶³.

Літописець із політичних міркувань не міг розкрити походження предметів. Окрім того, залежність Галицько-Волинського князівства від монголів, на відміну від інших князівств, була умовною⁶⁴.

Детальність опису спорядження дружинників і такий детальний елемент, як обладунок бойових коней, що перегукується як з археологічними та іконографічними, так і з писемними свідченнями, вказує на те, що літописець таки був знайомий із реальними зразками озброєння, які відобразив у тексті.

Все ж, головною утилітарною зброєю рицаря був спис, який, згідно з рицарською мілітарною технологією, використовували кінно, міцно затиснувши під пахвою⁶⁵. Часто ці списи ламалися під час сутички, після чого в хід ішли мечі та булави.

Яскраві свідчення про застосування військами Романовичів таранного удару знаходимо в Галицько-Волинському літописі, особливо в описі битви біля Ярослава 1245 р.: «...крѣпко копьем же изломившимся ꙗко ѿ грома трѣсновление быс и ѿ обоихъ же мнози падше с конии оумрош. ... копьемъ сътче и и вогроуженоу бывшоу в немь»⁶⁶.

Відтак, у середині XIII ст. військо Романовичів зазнало певних змін як в організації, так і в складі. Упродовж т. зв. військових реформ Данила Романовича та його наступників було впроваджено згадані шкіряні обладунки вершника і коня, зроблені за монгольським зразком⁶⁷. Найімовірніше, подібні орієнтальні процеси стосувалися винятково захисного спорядження, масове виробництво якого потребувало залучення значного ремісничого потенціалу. Шкіряні і комбіновані з металевими вставками обладунки вершника та бойового коня, які використовували монголи, були набагато

⁶³ Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 74.

⁶⁴ Ігнатов Т. Держава Романовичів і Володимирське князівство: корона та ярлик. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 2021. Вип. 3. С. 89–94.

⁶⁵ Гуцул В. Рицарі Данила Романовича... С. 79–80, 82–84.

⁶⁶ Ипатьевская летопись... Стлб. 803–804.

⁶⁷ Войтович Л. Реформи армії князями... С. 90–91.

дешевшими за традиційні кольчугу та пластинчатий обладунок. Вже у XIV ст. обладунок волинського дружинника більше тяжіє до західних аналогій.

Яскравими візуальними виразниками комплексу озброєння дружинника Королівства Русь є зображення воїнів із печаток останніх галицько-волинських правителів. Зокрема, на печатці Юрія Львовича (див. рис. 1) бачимо кінного рицаря з характерним трикутним щитом, невеликий розмір якого вказує на значний поступ у розвитку тоді натільного обладунку⁶⁸. Проте на зображеній печатці щит вміщує в собі геральдичного лева, тому його утилітарну функцію слід піддати сумніву.

На печатці Лева Даниловича зображений спішений вершник (?) із невеликим щитом із центральним повздовжнім виступом (т. зв. павезка). Така форма щита сформувалася з кінця XII ст. на польсько-русько-балтійському пограниччі⁶⁹.

Книжник Романовичів неодноразово вказує на те, що волинські дружини були цілковито захищені обладунками, були у «свѣтлымъ ꙗꙋроужьемъ»⁷⁰, «и бѣ полковъ его свѣтлость велика ꙗꙋ ꙗꙋроужьа блистающаса»⁷¹, «щитѣ же ихъ ꙗко зара бѣ . шоломъ же ихъ ꙗко слнцю восходящю»⁷².

Зауважмо, що щит був не тільки елементом захисного спорядження, але й орієнтиром для воїнів, давав змогу розрізняти: свій-чужий. Тут можна згадати хоча б т. зв. «черлені щити», які згадані в «Слові о Полку Ігоревім»⁷³. Без сумніву, щит, який стає тлом для розвитку рицарської геральдики, був оформлений в індивідуальних тонах, із символічними ознаками власника чи усієї дружини.

⁶⁸ Козак М. Військова справа Королівства... С. 281.

⁶⁹ Козак М. Середньовічні щити Європи та Русі (конструкція, військово символічне значення, розвиток). *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 2(18). С. 21–23; Плавінські М. Да питання аб ранній павезе. *Castrum, urbis et bellum: Збірник наукових прац*, Мінск, 2002. С. 310–319.

⁷⁰ Ипатьевская летопись... Стлб. 767.

⁷¹ Там само. Стлб. 814.

⁷² Там само. Стлб. 813.

⁷³ Ироическая песнь о походе на половцовъ удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. гр. Алексей Иванович Мусин-Пушкин. Москва, 1800. С. 9–10.

Іншим важливим символічним елементом на полі бою були стяги-хорогви. За допомогою такого візуального орієнтиру полки мали можливість діяти злагоджено. На печатці Юрія Львовича можна простежити стяг, який ледь уміщується в поле печатки (біля голови вершника) (див. рис. 6)⁷⁴.

У XIII ст. спостерігається значне збільшення ролі піхоти. У ході походу на Болохівську землю печатник Кирило привів Данилові 3 000 пішців, що удесятеро перевищувало кількість вершників⁷⁵. Кількісно піхота традиційно значно переважала кінноту, хоча роль останньої у бою була значущішою⁷⁶. Роль піхоти зводилася до уможливлення головних маневрів кінноти. Не випадковим і цілком виправданим видається часто вживана дефініція «важка піхота»⁷⁷ щодо літописних пішців. Надзвичайно мобільні й ефективні піші частини княжого війська були пристосовані до довгих маршів, а з огляду на те, що утримувались за кошти княжої скарбниці, за влучним висловом Л. Войтовича, їхнє озброєння мало включати «достатньо сильне бронювання»⁷⁸, тобто захисне спорядження, подібне до того, яке мали кінні рицарі.

Властивим для піхоти було використання комплексу древкової зброї. Зокрема, саме з ними варто пов'язати списи з масивним наконечником, т. зв. рогатини⁷⁹. Таку зброю літописець згадує в руках Данила Романовича під час полювання на вепрів⁸⁰. Можливо, для піхоти були адаптовані запозичені в монголів широколезі черешкові сокири, предки пізніших бердишів, які наприкінці XIII ст. з'являються на Волині і згодом поступово поширюються сусідніми землями⁸¹.

⁷⁴ Козак М. Військова справа Королівства... С. 278.

⁷⁵ Ипатьевская летопись... Стлб. 792.

⁷⁶ Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 2014. Rok 12. Zeszyt 6. С. 50–52.

⁷⁷ Там само. С. 50.

⁷⁸ Войтович Л. Реформи армії князями... С. 91.

⁷⁹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые... С. 15.

⁸⁰ Ипатьевская летопись... Стлб. 830.

⁸¹ Терський С. В. З історії української зброї XIII–XVIII ст.: сокири, бердиші та алебарди. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2005. № 528: Держава та армія. 2005. № 528. С. 16–27.

Без сумніву, зростання ролі «важкої піхоти» у XIII ст. було результатом цілеспрямованої політики Романовичів. Найімовірніше, пішці відіграли головну роль в обороні Володимира від монголів: «...посла люди к Володимѣроу . выѣхавшимъ же ратнымъ . вои . из города изиидоша на нѣ гражанѣ пѣшцы и бившимся с ними крѣпко . и выбѣгоша из града идоша ꙗ Коурьмѣ . исповѣдаша ꙗко гражанѣ крѣпцѣ борються с нами»⁸².

Цікавою формацією княжого війська була легка кіннота, т. зв. стрільці. Літописець згадує їх як дуже мобільний рід військ, на противагу ятвягам та полякам: «Лахом же злѣ стражующимъ . посла Сомовиѣ моласа приплита ми стрѣльцѣ . она же держаста гнѣвъ . про зажьженъе первое . ѡдва посласта . занеже ѡстрогъ проломити хотахоу . изроучъ бодахоуса . пришемъ же стрѣлчемъ . многы ѡзвиша . и многи оумориша стрѣлами . и возразиша ꙗ ѡ ѡстрога»⁸³. Очевидно, це були легкі вершники, яких вербували з молодших бояр та кочовиків⁸⁴. Про використання складних луків на Волині свідчать як археологічні джерела (рештки такого луку відомі зі згаданого поховання в Грудку над Бугом⁸⁵), так і низка писемних свідчень. Майстрів із виготовлення луків згадує Галицько-Волинський літопис у Холмі⁸⁶. Вже навіть після згасання Галицько-Волинського королівства польський король Казимир III під 1385 р. підтверджує якомусь Яцькові землі, надані ще Левом, зобов'язує його до служби кінним вершником (зі списом на коні) та шістьма лучниками⁸⁷.

Упродовж XIII ст. Романовичі інтенсивно розвивають військову інфраструктуру краю. Це позначилося не тільки на організації війська, але й на змінах оборонної фортифікації. Від середини століття фіксується поява т. зв. «веж волинського типу». Такі

⁸² Ипатьевская летопись... Стлб. 840.

⁸³ Там само. Стлб. 811.

⁸⁴ Лисенко О. С. Військо Галицько-Волинської держави. *Воєнна історія*. 2003. № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_7.htm (дата звернення: 23.05.2024).

⁸⁵ Strzyż P. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Łódź, 2006. Vol. 52. Ryc. 15: 2–11.

⁸⁶ Ипатьевская летопись... Стлб. 843.

⁸⁷ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Львів: НТШ імені Шевченка, 2004. С. 781.

вежі, найвідоміша з яких у Стовп'є (на сьогодні – Польща), поєднували в собі кам'яне та дерев'яне будівництво⁸⁸. Найімовірніше, поступ в оборонному будівництві супроводжувався інтенсивністю в розвитку механічної артилерії та метальної зброї. Хоча на сьогодні наскельну фортецю в Тустані і виявлені там арбалетні болти прийнято датувати пізнішим часом⁸⁹, літопис фіксує використання арбалетів під терміном «рожанць»⁹⁰ ще за княжої доби. Не випадково Лев Данилович в історіографічній традиції відомий як винахідник машин для здобування фортець⁹¹. Більшість надійних свідчень про використання метальної артилерії на Русі стосуються саме періоду Данила Романовича і його нащадків. Лев Данилович, за словами Бортоломея Зіморовича, був «винахідником машин для здобування міст»⁹².

Такі металеві машини вражають своєю мобільністю та ефективністю. Наприклад, під час походу на Люблін у 1244 р. Романовичі за один день спорядили механічні «пороки» і здійснили марш до міста: «Данило князь со братомъ Василкомъ, совокупиша силу свою и повелѣста престоити праща и иные сосуды на взятъе града, и придоста на градъ Люблинъ. Одиного дне быста под градомъ и с Холма, со всеми вои и пращами. Мечущимъ же пращамъ и стрѣламъ, яко дождю идущу на град ихъ, и уведевъше ляхове, яко крѣпчѣе брань руская належитъ, начаша просити милость получити»⁹³.

⁸⁸ Антипов И. В. Оборонительные башни «волинского типа» в системе укреплений городов Западной Руси. *Поселения: среда, культура, социум. Материалы тематической научной конференции* (г. Санкт-Петербург, 6–9 октября 1998 г.). Санкт-Петербург, 1998. С. 193–197; Раппопорт П. А. Волинские башни. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1952. № 31. Т. 2. Крепостные сооружения Древней Руси. С. 202–223; Терський С. В. Оборонне будівництво у Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст. *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 14. С. 108–119.

⁸⁹ Гупало В. Кераміка Тустані: впровадження до проблеми датування. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів: Простір-М, 2020. Кн. 4. С. 40–56.

⁹⁰ Федорук А. Військова діяльність... С. 53.

⁹¹ Zimorowicz J. B. Oprs qibus re gstaе ubis Lopolis ilustrantur. Lepoli, 1899. P. 54.

⁹² Ibid. P. 54.

⁹³ Ипатьевская летопись... Стлб. 796.

Імовірно, на озброєнні княжих військ були традиційні для середньовіччя машини баробалістичної дії (тобто на протигагах) за типом «требюше»⁹⁴.

Петро Толочко вважав, що літописний сюжет, коли під час облоги Луцька у 1259 р. Святі вчинили чудо, і буря повернула в татар снаряди, які ті метали в місто, є метафорою використання настінних пороків⁹⁵. Тут можна припустити т. зв. станкові каменомети невробалістичної дії (на пружній силі). Свідченням про використання таких каменометів може бути колекція базальтових ядер із гори Цецин (?) на Буковині⁹⁶. Подібні пристрої зображено на мініатюрах Голіцинського лицьового зводу⁹⁷. Попри відсутність надійних джерел, можна припускати мінімум два типи металевих машин, які були відомі княжим військам у другій половині XIII ст.

Вочевидь, князівська влада забезпечувала постійним замовленням порочних майстрів і, як видно зі згаданого вище епізоду про заснування Холму, ремісників, пов'язаних із виготовленням і ремонтом озброєння. Організація такого процесу прямо залежала від наявності сировинної бази для ремісників. Тому князівська влада організувала відповідні виробництва в басейні Дністра, на теренах т. зв. «доменних володінь» галицьких князів⁹⁸. Тут варто згадати про існування власного клинкового виробництва на Волині в околиці с. Харалуг, на яке ніби-то натякають «харалужні мечі» «Слова о Полку Ігоревім». На жаль, на сьогодні це припущення ще не має суттєвої аргументації⁹⁹.

⁹⁴ Козак М. Руська металевна артилерія періоду середньовіччя. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2021. Вип. 3. С. 101–102.

⁹⁵ Толочко П. П. Пороки – осадные орудия XIII в. Краеугольный камень. *Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран*. Москва, 2010. Т. 2. С. 441.

⁹⁶ Возний І. Ознайомлення земель південної периферії Галицької Русі з використанням каменеметальних машин. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2012. № 724: Держава та армія. С. 36–48.

⁹⁷ Козак М. Руська металевна артилерія... Рис. 4.

⁹⁸ Войтович Л. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів: Колір ПРО, 2012. Кн. 2. С. 148–157.

⁹⁹ Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології*. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. Вип. 2. С. 74–79.

Варто у кількох словах окреслити тактичні прийоми і бойові порядки, притаманні волинським військам княжої доби. Хоча літописні свідчення не дають змоги детально реконструювати похідні чи бойові шикування, книжник залишив згадку про т. зв. «руський бій»¹⁰⁰. Це поняття вжив мазовецький князь Конрад під час спільної з Романовичами облоги м. Каліш: «Кондратоу же любашцю Роускыи бои . и поноужающе Лахы свое . внѣмъ же ѡдинако не хотащымъ»¹⁰¹. Епізод відображає певну самотність на тоді тактики руських полків. З огляду на описи військових операцій Романовичів, які залишив літописець, бачимо, що хоча шикування волинських полків було традиційно тричленим, коли в центр поміщали головну ударну силу – найсильніший полк, як це було у 1233 р. у битві під Шумськом¹⁰², та Романовичі часто використовували нестандартні прийоми.

Яскравим свідченням тактичних новацій є опис знаменитої битви біля Ярослава 1245 р.¹⁰³. Не маючи можливості і часу зібрати всі сили та привести їх на поле бою, князь поміщає нечисельний полк дворського Андрія на «чоло» (по центру) і дозволяє нанести по ньому ворожий удар, після чого ворожі сили були зімкнуті з флангів сильнішими полками¹⁰⁴.

Іван Крип'якевич звернув увагу на вигук угорського Бана Фільнія, учасника битви, який закликав своїх воїнів витримати перший натиск Русі, бо та не витримає довгої січі: «...и Филю в заднемь полкоу стояща . со хорюговью . рекоущю . тако Роусь . тциви соуть на брань . да стерпимъ . оустремления ихъ . не стерпими бо соуть на долго время на сѣчу»¹⁰⁵.

Тобто в уявленні угорського воеводи притаманним для волинян прийомом був стрімкий натиск, який не тривав довго, як це зрештою припускав І. Крип'якевич. Дослідник думав, що саме такий прийом треба пов'язати із висловом «руський бій»¹⁰⁶. Водночас

¹⁰⁰ Федорук А. Військова діяльність князя... С. 56.

¹⁰¹ Ипатьевская летопись... Стлб. 755.

¹⁰² Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. С. 90–94.

¹⁰³ Ипатьевская летопись... Стлб. 802–805.

¹⁰⁴ Котляр М. Нариси воєнного мистецтва... С. 94–97.

¹⁰⁵ Там само. Стлб. 803.

¹⁰⁶ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська

вчений вважав, що в галицьких дружинах вперше було об'єднано піхоту зі стрільцями¹⁰⁷.

Несподіване підтвердження такого припущення віднаходимо знову ж у літописі. Звернімо увагу на пізніший епізод про битву біля о. Набль: «Литва же баше стала при взерѣ и видивше полкы израдишаѣ и сѣдоша во три рады . за щиты по своемуу норовоу . Василико же израдивъ своѣ полкы . поиде противоу имъ . и сразишаса вбои . Литва же стерпѣвше оустремишаса на бѣгъ . и не быѣ лзѣ оутечи . вбишло бо башетъ взеро . вколо и тако начаша сѣчи ѣ . а друзии во взерѣ истопоша . и тако избиша ѧ всѣ . и вста ѿ нихъ ни вдинъ . се же оуслышавъше князи Пиньсции . Федоръ и Демидъ и Юрьи . и приѣхаша к Василкови с питьемъ . и начаша веселитиса . выдаще бо ворогы своѧ избиты . а своѧ дружина вса чѣла . токмо вдинъ оубитъ ѿ полка Василкова . Прѣиборъ снѣ Степановъ . Родивича»¹⁰⁸.

Тут бачимо, що літописець вказує на контраст двох звичаїв бою – ятвягів, які стають в оборону за щитами, і волинських полків Василька Романовича, які стрімко атакують. Як видно, контраст між ятвязьким і руським військом видався особливо різким. На це вказував і сам Данило Романович у спільному з мазовецьким князем Зимовітом Конрадовичем поході на ятвягів, коли союзники планували зайняти позиції в тісному місці: «Улегъ хотѣвшимъ имъ . стати . в тѣсныхъ мѣстѣхъ . оузрѣв же князь Даниль . воспивъ и рече имъ . ѡ моужи воистии . не вѣсте ли ѧко крѣстаномъ Л . пространство есть крѣпость . поганымъ же есть тѣснота»¹⁰⁹.

Тоді ж у ході згаданого походу на ятвягів у всій красі проявилися легкі кінні лучники: «Лахом же злѣ стражущимъ . посла Сомовиѣ моласа пришлита ми стрѣльцѣ . вна же держаста гнѣвъ . про зажъженъе первое . вдва посласта . занеже встрогъ проломити хотяхоу . изроучъ бодахоуса . пришемъ А же стрѣлчемъ Б . многы ѧзвиша . и многи оумориша стрѣлами . и возразиша ѣ ѿ встрога .

(від княжих часів до 20-х років ХХ ст.): у 2 т. / упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. Т. 1. С. 118.

¹⁰⁷ Крип'якевич І. Історія українського війська: у 2 т. Київ, 1992. Т. 1. С. 90, 94–95.

¹⁰⁸ Ипатьевская летопись... Стлб. 856.

¹⁰⁹ Там само. Стлб. 812.

тое же ноши не быѥ покоа ѿ нихъ»¹¹⁰. Найімовірніше, тут йдеться саме про легких кінних лучників.

Попри чимале зростання ролі піхоти у війську Романовичів, варто погодитися з тезою Андрія Федорука, що їхня головна функція (за винятком облогових операцій) полягала у тактичній підтримці кінної дружини¹¹¹.

Все ж, є спокуса припустити, що згадана під час облоги Каліша тактика пов'язана зі спіненням вершників, із тим, що йшлося про взяття міста. А в літописі маємо епізод, коли Данило наказує зійти своїм воїнам із коней. Проте тоді поведінка війська була детермінована фактором імовірного оточення ятвягів і можливо зумовлювалася лісовою місцевістю, у якій військо було змушене діяти: «...каза Данило . сосѣдати воємъ . своимъ . всѣдше же поидоиша Д же и поидоша . и оумакчиша срѣца . Итвazăмъ . оузрѣвше крѣпость Роускоюу . и Ладьскоую . идоущим же имъ . и плѣнащимъ . и жогущимъ землю ихъ . прешедшимъ же имъ рѣкоу»¹¹².

Відтак, «руський бій» як особливий тактичний прийом (або сукупність прийомів) волинських дружин характеризувався важливою роллю важкої рицарської кінноти, із комбінацією легких кінних лучників і великої кількості піхоти. Проте останні дві формації відігравали допоміжну роль.

Детальна ж реконструкція тактики, стратегії, похідних та бойових порядків, бойової логістики волинського війська княжої доби є предметом окремого наукового дослідження.

Прикметно, що комплекс озброєння руських дружин княжої доби формувався під впливами зовнішніх запозичень. Постійні військово-політичні контакти і сусідство з кочовиками та залучення половців до військових операцій¹¹³ призводили до запозичень деяких елементів військового спорядження номадів. Усупереч поширеній думці, шабля не набула помітного поширення

¹¹⁰ Там само. Стлб. 811.

¹¹¹ Федорук А. Військова діяльність князя... С. 52.

¹¹² Ипатьевская летопись... Стлб. 812.

¹¹³ Пилипчук Я. Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції (м. Ужгород, 5–6 червня 2014 р.). Київ, 2014. С. 30–32.

серед місцевих воїнів, хоч і була відома та використовувалася сусідами, про що йшлося вище¹¹⁴. Проте деякі орієнтальні впливи не обмежувалися запозиченням шкіряних обладунків, про що зазначалось у раніше цитованому сюжеті літопису. Тут зауважимо, що ми не розглядаємо східну генезу деяких видів озброєння, як-от булава або кистень, що відбулася ще в ранньому середньовіччі або й давніше, оскільки станом на XII–XIII ст. такі елементи зброї вже були органічною частиною руського комплексу озброєння.

Кочівники мали певний вплив на появу залізних булав із клецем (гачком), який виявився такою собі стилізацією пташиного дзьоба, яка виникла під впливом кістяних і бронзових тильників канчука, поширених серед степовиків¹¹⁵.

Існує думка, що з монголами можна пов'язати наконечники пік із вузьким граненим пером типу V, за А. Кірпицьниковим. Хоча наявність в Ізяславлі (Городище біля Шепетівки) напівфабрикатів таких наконечників спростовує цю думку¹¹⁶.

Вище вже згадувались типові черешкові, широколезі сокири, які, на думку С. Терського, були перейняті від монголів і дали поштовх розвитку майбутнім бердишам¹¹⁷. Із терен колишньої Галицької землі маємо знахідки двох шестоперів, проте їхня культурна атрибуція викликає питання¹¹⁸.

Повернімося до знаменитого епізоду з описом озброєння Данила Романовича під час зустрічі з союзниками. Серед номенклатури

¹¹⁴ Козак М. І. Шабля як наступальна зброя... С. 315; Пилипчук Я. Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції (м. Ужгород, 5–6 червня 2014 р.). Київ, 2014. С. 30–32.

¹¹⁵ Козак М. Булава як елемент... С. 55; Федоришин М. Булава «клевець» чи булава «гачок»? *Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції приуроченої 125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 147–150; Осипенко М. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI–XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*. 2021. № 1. С. 58–59.

¹¹⁶ Кирпицьников А. Н. Вооружение древнего «Изяслава»... С. 59–60.

¹¹⁷ Терський С. В. З історії української зброї... С. 16–27.

¹¹⁸ Козак М. Знахідка шестопера з Поділля. *Записки Львівського медієвістичного клубу* / ред. Ю. Овсінський. Львів, 2021. Вип. 5. С. 97–107.

речей князя бачимо багатий сагайдачний набір. Попри припущення, що речі князю були подаровані, відомо, що на Русі складні луки поширені щонайменше з X ст. і були запозичені у хозар. А вже у XIII ст. книжник згадує майстрів «и мастерѣ всаии бѣжахоу ис Татарѣ . сѣдѣлници и лоучници В . и тоулници . и коузницѣ» у Холмі¹¹⁹.

Проте впродовж усього розглянутого періоду саме західний вектор розвитку мілітарних технологій у регіоні був домінантним. Попри деякі східні запозичення і залучення номадів (зокрема половців) як легкої кінноти, головні тактичні прийоми, як видно з проаналізованих джерел, чітко відображають спільноєвропейський рицарський мілітарний тренд.

Можливо, з «шоломами латинськими», які на волинських дружинниках зауважив автор «Слова о Полку Ігоревім», слід пов'язати знахідку європейського зразка шолому, виявленого на Поділлі¹²⁰. Підписні мечі з латиномовними клеймами і майстровими клеймами поширені на Русі впродовж усього середньовіччя¹²¹.

Тенденції до утяжеління рицарської кінноти можна простежити в згаданому «Слові о Полку Ігоревім», де дружини Романа Мстиславовича описані як важкоозброєна, закута в залізо кіннота¹²².

Звісно, варто зауважити дискусійність пам'ятки. Але, якщо погодитись із думкою Леонтія Войтовича про автентичність пам'ятки¹²³, то можна припустити, що тактика стрімких ударів важкої кінноти у варіанті згаданого літописцем «руського бою» була започаткована ще Романом Мстиславовичем, за часів якого, як вважав Микола Котляр, стрімко почалось бронювання кіннотників¹²⁴.

Одним з атрибутів рицаря було спорядження бойового верхового коня, як-от остроги (шпори), стремена і кінська збруя. Раннім

¹¹⁹ Ипатьевская летопись... Стлб. 843.

¹²⁰ Kozak M. Шолом як елемент захисного спорядження професійного воїна у Галицькій та Волинській землях у X–XII ст.: проблема «латинських шоломів». *Tabularium Historiae*. Bydgoszcz, 2021. Т. IX. S. 71–86.

¹²¹ Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение. Древняя Русь... С. 303–308.

¹²² Ироическая песнь о походе... С. 31–32.

¹²³ Войтович. Л. Кілька зауваг до нової дискусії навколо «Слова о полку Ігоревім». *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка*. Львів: Камула, 2009. Кн. 1. С. 40–56.

¹²⁴ Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис. Київ: Альтернативи, 2002. С. 168.

середньовіччям датовані знахідки острогів т. зв. «каролінзького типу» на Заході України¹²⁵. Це свідчить про те, що на Галицько-Волинських теренах розвиток верхового спорядження відбувався у загальноєвропейському руслі.

Отже, можна стверджувати про вагоме символічне і представницьке значення таких предметів. У фондах Кременецького краєзнавчого музею зберігається оздоблена золотою та срібною інкрустацією острога із Шумська¹²⁶. Подібні знахідки на Волині не поодинокі¹²⁷.

Христина Меренюк вказує на поширення спеціального терміна «фарь», що трапляється у кількох руських та європейських текстах XII–XVI ст., який запозичений із перекладної літератури і позначає дорогого верхового коня¹²⁸. Побутування спеціального поняття для означення іноземного верхового рицарського коня свідчить про розуміння технічних особливостей рицарської науки.

Аналізуючи зміни в комплексі озброєння, до яких спричинились Романовичі, варто зауважити зміни в оборонному будівництві, які відбулися у другій половині XIII ст. Саме в цей період на Волині ширяться кам'яні оборонні споруди та знамениті вежі волинського типу. Цей процес, вочевидь, дав поштовх розвитку механічної артилерії, як офенсивної, так і дифенсивної дії.

Підсумовуючи, варто зазначити, що військо Романовичів розвивалось під впливом низки факторів та військово-політичних викликів. Це і боротьба Романовичів за спадщину свого батька з частими антибоярськими конфліктами, і постійна загроза з боку різних зовнішніх ворогів, як-от монголи чи ятвяги. Водночас це і зовнішньополітичні амбіції, які штовхали Романовичів у вир закордонних воєнних виправ. Усе це вкупі ставило постійні вимоги до розвиненої воєнної інфраструктури, а головне – боездатного війська.

¹²⁵ Терський С. Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель*: зб. статей. Львів, 2015. С. 71, 98–100.

¹²⁶ Там само. С. 84; Кирпичников А. Снаряжение всадника и верхового коня... С. 103.

¹²⁷ Терський С. Спорядження вершника та коня... С. 104.

¹²⁸ Меренюк Х., Паршин І. «Фарь» у руських літописах: особливості трактування. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр. Львів, 2021. Вип. 34. С. 3–12.

Не випадково одні з останніх правителів Галицько-Волинської держави, князі Андрій і Лев II, згадані в листі польського короля Владислава Локетка до папи Івана XXII у 1323 р. як «непереборний щит» «супроти жорстокому татарському народу»¹²⁹.

Інтенсивний розвиток військ, їхня висока організація, технологічні нововведення – все це було б неможливим без визначальної ролі великокнязівської влади в цьому процесі.

Микола КОЗАК

¹²⁹ Monumenta Poloniae Vaticana. Kraków, 1913. T. 1. Nr 83.

РОЗДІЛ 7

**ГАЛИЦЬКА ТА ВОЛИНСЬКА ЕЛІТИ НА
БЕНКЕТАХ І ПОЛЮВАННЯХ XII–XIV СТОЛІТЬ**

Дослідження історії українського середньовіччя, відповідно до збережених літописних канонів, насамперед пов'язують із війнами, походами, маневреними політичними комбінаціями, династичними суперечками та іншими виявами тогочасного багатомірного життя еліти. На відміну від європейських нобілів, повсякденне життя яких уже тривалий час становить окреме велике дослідницьке питання, в українських реаліях до такої проблематики усе ще не прийнято звертатися, хоча цілком очевидно, що бояри та князі як представники суспільного прошарку «людей меча» знали на розвагах не менше, ніж тогочасні європейські рицарі та королі. Повсякденність руської еліти, звільнена від стереотипного сприйняття другорядності, перетворилася на актуальний тренд для подальших наукових пошуків та інтерпретацій.

Аналіз доступних джерел, пошук відповідних згадок та їх трактування – важливі складові цього процесу, що дасть змогу по-новому оцінити окремі елементи буття представників військового стану Галицького князівства та Волині. Для цього існує актуальна потреба звернути увагу на такі об'єкти, як бенкети і полювання – класичні розваги європейської середньовічної еліти, які часто у свідомості воїнів виступали нероздільно. У європейських романах образ типового рицаря обов'язково складався із таких компонентів, як полювання, військові ігри та веселі бенкетування у колі товаришів. Відтак важливо визначити, наскільки така поведінка була поширена серед руської військової еліти.

Українські дослідники, які вивчили різні прояви дружинної культури у Русі, основну увагу звертали на аналіз бенкетів X–XII ст.*,

* Таке зацікавлення зумовлене широкими та контрастними описами бенкетів у руських джерелах. З одного боку, літописні оповіді X–XII ст. багаті на конкретні деталі проведення бенкетів (як-от описи харчування на них, кінних змагань, що супроводжувалися бенкетом, присутність скоморохів). З іншого – через те, що ці джерела належать до різних типів: 1. Літописи. 2. Агіографічна література («Житіє св. Феодосія Печерського», «Житіє св. Ісаакія»,

епізодично згадуючи про особливість бенкетів, проведених у Галичі¹. Основна увага вчених була звернена на аналіз застіль, пов'язані

твори Кирила Туровського тощо). 3. Юридичні пам'ятки («Руська Правда» та інші джерела, що мають зв'язок із «Руською Правдою»), багаті на контрастні твердження, які привертають увагу дослідників. Очевидно, що в агіографічній літературі містяться засудження проведення застіль та інших розваг; водночас, руський книжник стримано ставився до бенкетів та згадував їх не тільки у контексті несхвальних оповідей, а й зважаючи на самоствердження князів та легітимізації влади.

¹ Грушевський М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 154; Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. С. 471–472; Попович М. Нарис історії культури України, Київ. 1998. С. 71–87; Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2000. Вип. 1. С. 23–24; Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень. *Історія України*. 2001. № 4(222). С. 1–3; Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2004. Вип. 4. С. 100; Ричка В. Вся королівська рать (влада Київської Русі). Київ, 2009. С. 69.

Микола Котляр дослідив, який дослідив особливості організації бенкетів княжої доби: Котляр М. Феномен княжого двору у Русі. *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 51–64; Котляр М. Церемоніал, етикет і розваги княжого дому Романовичів. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2006. Вип. 6. С. 155–176; Котляр М. Княжа служба в Київській Русі. Київ, 2009. 251 с.

Водночас у сучасних наукових студіях тема бенкетів також неодноразово актуалізується: Зубашевський Н. Еволюція ранньодержавного інституту руського полюддя в період реформ княгині Ольги: трактування літописних повідомлень. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2010. № 45; Паршин І. Хроніка Іоанна з Віртентура (Іоанна Віртондуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 17–18. С. 74; Руднік Д. Боярство Південно-Західної Русі. XI–XIV ст. Старобільськ, 2018. 313 с.; Роменський А. Перечитуючи Тітмара Мерзебурзького: *lumborum venereum* та інші хиби князя Володимира. *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*. 2019. С. 20–25; Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.; Войтович Л. Загадки австрійського вузла (1272–1278): Лев Данилович, Ласло IV, Пшемисл II Оттокар, Рудольф Габсбург і польські князі. *Проблеми слов'язнознавства*. 2012. Вип. 61. С. 11–22; Войтович Л. Угорська політика галицьких князів часів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23. С. 83–100; Ричка В. «Веселиє Русі...»: Пияцтво як суспільний феномен Давньоруської держави. *Український історичний журнал*. 2020. Ч. 2. С. 46–59; Меренюк Х. «Релігійний» та «політичний»: бенкети у Русі як особлива форма соціальної комунікації. *Феномен*

них із змовами проти Данила та Василька, подекуди ігноруючи літописні згадки про інші бенкети та веселощі у час розквіту держави Романовичів. Водночас тема полювання в українській історіографії не так давно актуалізована². Переважно ця тема звернена до аналізу

Європи: парадигми розвитку та глобальні трансформації. Львів, 2020. С. 11–17.

² Для вивчення теми полювань у Русі важливу роль відіграють праці Володимира Мавродіна (Мавродин В. О роли охоты и рыбной ловли в хозяйстве восточных славян. *Проблемы отечественной и всеобщей истории*. 1976. Вып. 3. С. 79–86; Мавродин В. Охота в Киевской Руси. *Охотничьи просторы*. 1962. № 18. С. 203–220; Мавродин В. Охота на редких животных в Древней Руси. *Охота и охотничье хозяйство*). 1965. № 5. С. 57–58. Проте ці праці є загальними, та переважно акцентують увагу на полюванні східних слов'ян та Русі до XII ст. Водночас окремі згадки про полювання галицьких та волинських князів містяться у працях М. Котляра (Княжа служба в Київській Русі. С. 247–250). Детальніше проблематика представлена у працях Володимира Рички (Ричка В. Князівські лови як соціальний феномен Київської Русі. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. 2002. Вип. 1. С. 13–21). Також останніми важливими роботами, у яких проаналізовано природні багатства галицької та волинської землі, утім і у контексті мисливства, є студії Юрія Гудими: Гудима Ю. Природне середовище у викладі холмського літопису короля Данила Романовича та його володимирського продовження: ліси й озера. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2019. Вип. 13. С. 120–127; Гудима Ю. Історична геоморфологія і територія Галицько-Волинської держави за свідченнями Галицько-Волинського літопису. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2019. Вип. 12. С. 65–73; Гудима Ю. Галицько-волинське князівство в XI–XIV ст.: територія, природні та людські ресурси: дис. ... канд. іст.: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів. 2020.

Дослідження археологів підтверджують численні остеологічні знахідки та зброю, за допомогою якої полювали князі: Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк: «Вежа», 1996. 207 с.; Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. 248 с.; Kuśnierz J. Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. Zamość, 1998. T. 1. S. 9–26; Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X–XIV століттях: монографія. Луцьк: БАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 528 с.; Терський С. В. Пересопниця: краєзнавчий нарис. Рівне: Азалія, 2003. 160 с.; Петегирич В. Розвиток сільського господарства у Надбужанщині за доби раннього середньовіччя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2008. Вип. 12. С. 208–216; Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці X–XI ст. Львів, 2009. 214 с.; Возний І., Федорук А. Вістря стріл X–XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2010.

ловів Х–ХІІ ст., оскільки поточна джерельна база для цього періоду є ґрунтовнішою. Дослідження такого питання на «галицько-волинському ґрунті» потребує більшої уваги, оскільки із цих терен знаходимо чисельні відомості про поширення різноманітних розваг.

Бенкети. У Західній Європі та сусідніх країнах до держави Романовичів застілля стали невід’ємним елементом життя знаті, яка намагалася підтримати та продемонструвати свій впливовий статус. У такому сенсі бенкет став особливою формою соціальної комунікації, обрядовим актом зближення людей, утвердження солідарності та частиною системи управління. Це були важливі заходи, що мали як політичний, так і соціальний контекст. Тому сучасні дослідники виділяють релігійні (проводилися у святкові дні) та політичні (пов’язані із різними політичними міркуваннями: встановленням зв’язків із сусідніми країнами, запрошенням на обід послів із інших країн чи володарів із інших князівств) бенкети³. У Галицько-Волинському (Володимирському) літописі термін «бенкет» не вживається. Це поняття германського походження, яке у різних староевропейських мовах вживається у майже ідентичних написаннях та значеннях*. Натомість у руських джерелах знаходимо терміни «пиръ», «wbѣдъ», в окремих контекстах

№ 670: Держава та армія. С. 30–39; Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у ХІ–ХІІІ століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 135; Журавльов О. П. Остеологічні матеріали з давньоруського Звягеля. *Літописний Возв’язель (дослідження 1988–2007 рр.)*. Київ, 2008. С. 79–109; Журавльов О. П. Дослідження остеологічних матеріалів з давньоруських пам’яток на території України. *Проблеми давньоруської та середньовічної археології*. Київ, 2010. Вип. 1. С. 484–489; Вейбер А. В., Кублій М. В. Археозоологічний аналіз фауністичних матеріалів поселення ХІ–ХІІІ ст. Огрінь 8. *Археологія*. 2020. № 3. С. 143–152; Кублій М. В. Тваринництво і мисливство в місті Києві періоду Київської Русі за кістковими матеріалами.: дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.04 / Національний університет «Киево-Могилянська академія». Київ, 2021. С. 149; Пастернак Я. Старий Галич / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. 335 с.

³ Меренюк Х. «Релігійний» та «політичний»: бенкети у Русі як особлива форма соціальної комунікації. *Феномен Європи: парадигми розвитку та глобальні трансформації*. Львів, 2020. С. 11–17.

* Від середньоанглійського «banquet», від середньофранцузького «banquet», від італійського «banchetto» – легка трапеза між прийомами їжі, закуски, яку їдять на маленькій лавці. Термін походить від banco («лава»): можна навести приклади ломбардського «bank», «panch» («лава»), давньоверхньонімецького «bank», «banch» («лава»), давньоанглійського «benç» («лава»).

«веселіе»*. Тому можу припустити, що «пиръ» використовувався для позначення загальних застіл, «ѡбѣдъ» – як буденні зустрічі, інколи навіть таємні, які відбувалися за попередньою домовленістю і запрошенням, так і урочисті громадські учти (останні згадуються у літописних сюжетах XI–XII ст.)⁴, а «веселіе» – святкування, пов'язані із визначними подіями (як політичними, так і релігійними).

Банкет у час становлення держави Романовичів відіграв важливу роль у залученні на бік ворогуючих сторін тих бояр, які розглядали різні політичні варіанти. Оскільки бояри мали значний вплив у державних справах, для князів було важливо мати їхню підтримку. Відповідно до пізньої традиції XVIII ст., князь Роман Мстиславич (бл. 1152–1205) хоч любив багато веселитися з боярами, проте «п'яним ніколи не був»⁵. Від цього часу розпочинається традиція бенкетування та застілля наступників цього князя, для яких бенкети мали різний вплив, а отже, і наслідки.

Особливо важливими були бенкети в період повернення батьківської спадщини Данилом (1201–1264) та Васильком (1203–1269) Романовичами. Після довгих змагань за владу і втрати попереднього володаря, бояри ставили під сумнів правомірність їхніх претензій. Романовичів могли вважати бастардами, а Галич пропонували іншим володарям – спадкоємцям вигаслої династії Ростиславичів. Ворожнеча між волинськими та галицькими урядовцями могла підкріплюватися різним менталітетом місцевих еліт. Так, на думку Леонтія Войтовича, бояри Романовичів тримали кормління, руські аналоги бенефіціїв – земель чи прибутків із них, що надавалися на час виконання служби⁶. Галичани ж володіли отчинами, які можна вважати своєрідними аналогами європейських феодів, тому для них влада і воля князя не були настільки важливими, адже землю вони мали у спадковому володінні⁷. За таких умов, з одного боку,

* Такі терміни трапляються і у літописних оповідях X–XII ст.

⁴ Ричка В. «Веселіе Руси...»... С. 46–59.

⁵ У продовженні до характеристики Романа Мстиславовича: «Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла» (Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. С. 369–370). Подібно Василь Татищев описав суперника князя Романа – київського володаря Рюрика Ростиславича, але з негативним контекстом: «Багато постраждав, не маючи спокою нізвідки. Оскільки ним пиття многе і жінки володіли...». (Там само. С. 369–371).

⁶ Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. С. 112, пок. 672.

⁷ Там само.

бенкети ставали платформою для вираження власних поглядів, організації змов та спроб відновлення своєї олігархічної влади. Водночас бояри використовували ці заходи, щоби демонструвати свій вплив та обговорювати стратегії взаємодії із князем, що перетворювало застілля на важливий інструмент у політичній грі.

Літописні джерела свідчать, що під час бенкетів бояри вели активну політичну гру, демонструючи свою владу та намагаючись впливати на рішення князя. Вони використовували ці заходи, щоб визначити своє місце в політичній системі держави та зміцнити свої позиції у владних структурах. Отже, бенкети у Галицько-Волинській державі відігравали важливу роль у формуванні політичної ситуації та встановленні соціальних зв'язків між князем і боярами⁸.

У 1230 р. – першій половині 1231 р.⁹ галицькі бояри спланували змову разом із політичним супротивником Данила та Василька Романовичів – володарем белзького князівства Олександром Всеволодовичем (?–після 1234). Перший замах зазнав невдачі. За збігом обставин бояри вирішили, що їх викрили, та втекли з дому Данила. Наступна змова бояр пов'язана із запрошенням Данила на бенкет у Вишню. Дорогою до князя прибув посол від тисяцького Дем'яна¹⁰, який попередив Данила про наміри бояр: «пиръ зольсть ѿко свѣщано есть безбожнѣмъ твоимъ боариномъ Филипомъ

⁸ Меренюк Х. «Релігійний» та «політичний»: бенкети у Русі... С. 9.

⁹ За дослідженням Михайла Грушевського, скритні дії галицького боярства та змова проти Романовичів відбувалися упродовж 1230 р. – початку 1231 р (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів. 1901. Т. 41. С. 23–24; Купчинський О. Акти та документи... С. 252).

¹⁰ Тисяцький Дем'ян (бл. 1180 – після 1233) належав до «великих володимирських бояр» князя Романа Мстиславича, був активним учасником військових та дипломатичних кампаній князів Данила та Василька Романовичів. За різними версіями, він був галицьким або володимирським тисяцьким. У 1213 р. допомагав князю Данилу усунути боярина Володислава Кормильчича з Галича. Також він був посланцем до краківського князя Лешка Білого (1186–1227) та до угорського короля Андрія II (1177–1235). У 1230 р. допоміг Данилові Романовичу здобути Галич. Тисяцький Дем'ян був наближеним боярином до князя Романа Мстиславича, а згодом Данила Романовича. Останній раз він згадується у літописі під 1233 р., коли командував одним із волинських полків у битві з угорцями під Шумськом та відіграв важливу роль у перемозі Данила (Крип'якевич І. Де був Демян тисяцьким? Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII віку. *Записки НТШ*. Львів, 1905. Т. 67. С. 1–3).

и братоучадо́мъ твоимъ Ѡлександромъ ꙗко оубыеноу ти быти и то слышавъ поиди назадъ и содержи столъ ꙗ́ца своего»¹¹. Нині зберігся документ у складі літопису, у якому тисяцький Дем'ян повідомив князя Данила Романовича про небезпеку. За формою цей запис є канцелярським боярським диктатом, який за наказом тисяцького Дем'яна записали у посольський протокол та передали князю Данилу через посла Константина¹².

Таке попередження призвело до того, що князь після отриманої інформації повернувся назад Дністром. Бояри ж, намагаючись уникнути зіткнення з ним, перевезлись через річку в інше місце. Після цього Данило відправив посла до свого брата, князя Василька, для взяття Белза. Олександр втік до Перемишля до своїх союзників, тоді як Василько взяв Белз. Водночас Данило наказав своєму сидельничому, Іванові¹³, вирушити за невірними Молибоговичами та боярином Волдрисом¹⁴. У результаті цієї операції було затримано 28 осіб. Однак замість смертного покарання, вони отримали милість.

¹¹ Іпатьевская летопись. Стлб. 672.

¹² Купчинський О. Акти та документи... С. 252.

¹³ На думку Леоніда Махновця, мовиться про Івана Михалковича (Махновець Л. Літопис Руський... С. 388). В іменному покажчику до Іпатіївського літопису вказано, що Іван Михалкович – син володимирського воєводи Михалка Глібовича (Іменний та географічний покажчики до Іпатіївського літопису. URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipatdod10.htm>). Такої ж думки притримувався і М. Котляр (Котляр М. Княжа служба на Русі. С. 222). Однак вважаю, що в оригінальному тексті літопису чітко розмежовано Івана сидельничого від боярина Івана Михалковича: «Ивана же посла сѣдѣлничего своего по невѣрныѣ Молибоговичихъ, и по Волѣдрисѣ и изимано быѣ ихъ кѣ и ѣ Иваномъ Михалковичемъ и ти смѣрти не приаша но мѣсть полоучиша». Очевидно, літописець відомими йому маркерами відрізняв пересопницького князя Мстислава Німого та галицького князя Мстислава Удатного, що жили в один час, потребуючи розрізнення (Іпатіївський літопис. Стлб. 750, 752). Отже, у джерелі очевидно йдеться про двох різних осіб.

¹⁴ В історіографії побутує думка про те, що він належав до роду Молибоговичів (Петрик А. Ідеологія галицького боярства, та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 8. С. 48. Однак, можливо, він міг бути боярином польського походження (Руднік Д. Боярство Південно-Західної Русі: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка, Луганський національний університет ім. Т. Шевченка. Старобільськ, 2018. С. 79).

Після цієї історії літописний книжник описує ще одну подію, яка пов'язана з підступом галицьких бояр на іншому бенкеті: «И некогда емоу в пирогу веселашоуса удинъ ѿ тѣхъ безбожныхъ боаръ лице зали емоу чашею и то емоу стерпѣвшоу иногда же да Бѣ имъ возомъздить»¹⁵. Цей епізод є винятком, коли творець літопису засуджує Данила за його м'якість, використовуючи зворот «удинъ ѿ тѣхъ безбожныхъ боаръ» та наголошуючи на цьому безпрецедентному випадку, що свідчить про образу володаря. Досліджуючи цей фрагмент, М. Котляр вважав, що навряд чи літописець відобразив реальну подію, оскільки, на його думку, складно уявити, щоб такий сміливий воїн, як Данило Романович, стерпів таке приниження від свого васала¹⁶. Немає сумніву у тому, що зворот «лице зали емоу чашею» – це вияв неповаги до володаря. Витоки цього епізоду мають аналогії у середньовічному європейському епосі¹⁷. У «Персевалі», одному із перших рицарських романів Крет'єна де Труа*, описано негідний вчинок Червоного рицаря, який у залі при дворі короля Артура дозопив собі вилити вино на королеву Гвіневру¹⁸. Інший приклад – валлійський епічний роман «Передур», у якому подано ідентичний сюжет. Після прибуття до королівського дому головний герой Передур став свідком скандальної події: невідомий рицар вихопив чашу з вином із рук Гвіневри та вилив напій над королевою, зачепивши її вухо¹⁹. Така поведінка у середньовічному Уельсі розглядалася як образа (*sarhaed*) на законодавчому рівні і прирівнювалася до зневаги самого короля²⁰.

¹⁵ Ипатьевская летопись. Стлб. 763.

¹⁶ Котляр М. Княжа служба на Русі. С. 244.

¹⁷ Там само.

* Крет'єн де Труа (бл. 1135 – між 1180–1190) – французький письменник, одним із перших почав писати рицарські куртуазні романи, засновник циклу творів про короля Артура (Артуріана). Достовірних даних про нього збереглося дуже мало, дослідники його біографії більшість свідчень отримали внаслідок аналізу його романів.

¹⁸ Lisi O. «Spilled wine and lost sovereignty in Chrétien's 'Perceval'». *Neuphilologische Mitteilungen*. 1996. Vol. 97. No. 1. P. 91–102.

¹⁹ Try R. Leadership and virtue: A character analysis of Fionn mac Cumhaill and King Arthur in the later medieval period. 2019. P. 149–150. URL: https://pureadmin.qub.ac.uk/ws/portalfiles/portal/220068381/Leadership_and_virtue.pdf

²⁰ Try R. Leadership and virtue... P. 150.

Символічним був акт самого пролиття. У «Церковній історії» Ордеріка Віталія*, написаній у першій половині XII ст., охарактеризовано приклад зневаги у королівській родині Вільгельма I Завойовника**. Згідно з текстом, молодші брати Вільгельм II Рудий*** і Генрі I Боклер оселилися на другому поверсі будинку, в якому перебував старший син короля Роберт Короткі Штанці. Коли молодим набридло грати у кості, вони почали виливати воду на Роберта та його рицарів. Не стерпівши образи, кілька воїнів почали звинувачувати спадкоємця престолу у тому, що він даремно терпить образи (iniuria), оскільки його брати потішаються та оскверняють (polluo) його. Розсерджений Роберт увірвався на другий поверх і накинувся на братів. Лише втручання батька – Вільгельма I – припинило сутичку²¹.

Оскільки літописець був знайомий із середньовічними рицарськими практиками, то його дійсно здивувало, чому князь Данило проігнорував відвертий виклик від «підступних бояр». Насправді, становище старшого Романовича у Галицькому князівстві було досить непевним на той час. Помилувавши відвертих змовників, він також вирішив не звертати уваги на поведінку боярина, який на бенкеті облив його вином. З іншого боку, в умовах боротьби за Галич із проугорською боярською партією, угорцями королевича Андрія (бл. 1175/1177–1235) та двоюрідним братом князем Олександром Всеволодовичем (?–після 1234) складно визначити, наскільки Данило Романович взагалі міг покарати підступного боярина за негідний вчинок. Описи подібних образливих випадків неодноразово трапляються у європейських джерелах XI–XII ст. різних жанрів: історіях, діяннях та агіографічній літературі (житіях

* Ордерік Віталій (1075–бл. 1142) – англійський священник та хроніст, написав один із найвідоміших творів про історію Нормандії та Англії упродовж XI–XII ст. – «Церковну історію». Був ченцем у монастирі Святого Евруля, де і написав свій твір. «Церковна історія» містить як відомості про діяння у самому монастирі Святого Евруля, так і про тогочасні політичні події.

** Вільгельм I Завойовник (бл. 1027–1087) – герцог Нормандії, який після вдалої битви біля Гастінгса у 1066 р. заволодів Англійським королівством та став засновником Нормандської династії.

*** Вільгельм II Рудий (бл. 1056–1110) – король Англії упродовж 1087–1110 pp.

²¹ The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis / ed. M. Chibnall. Oxford: Oxford University Press, 1969. Vol. 2. P. 359; Copley D. E. Insult and society in the twelfth century. (Doctoral dissertation). University of Chester, United Kingdom, 2019. P. 8–9.

святих)²², проте у руській літописній традиції кількість таких згадок досить обмежена.

Утім тематика вживання алкоголю в Русі XII–XIII ст. не є повністю висвітлена. «Питьє» – поняття, яке використовував літописець для позначення різних напоїв, передусім алкогольних (табл. 1).

Таблиця 1

Літописні записи про пиття²³

Рік	Літописний текст
1261	...И поеха Василко кнѣзь со Львомъ и со влѣкою противну Боурандаеви поймавъ дары многы и питьє ...И нача вѣдати оу Василка на дворѣ и пити вѣдава же и пивъ и леже на ночь оу Платидна
1262	Еже оуслышавъше князи Пиньские Федоръ и Демидъ и Юрьи и приѣхаша к Василкови с питьємъ и начаша веселитисѧ
1268	...Зва к собѣ всѣ князѣ на вѣдѣ Василка Льва Воишелка и начаша вѣдати и пити и веселити ...И поча молвити Воишелкови коуме напимсѧ и начаша пити
1283	Пришедшоу же емоу [Ногай] к Горинѣ и сrete и Мьстиславъ с питьємъ и з дары и поиде ѿтолѣ мимо Креманѣць ко Перемилю тоу и сръте Володимерь князь с питьємъ и с дары на Липѣ и посемь оугони Левъ князь ко Боужьковичемъ и с питьємъ и с дары
1289	Сии же блговѣрнии князь Володимѣрь кротокъ смиренъ не злобивъ правдивъ не мздоимѣць не лживъ татьбы ненавидаше питья же не пи ...Ѡже ти поидеть вонъ сновѣць ми наради же до меѣ кормъ и питьє

Із цих цитат складно визначити, про які саме напої мовиться. Однак, за твердженням В. Рички, асортимент хмільних напоїв у Русі складався із меду, пива, вина та настоянок, а для їх виготовлення було досить дикого й культивованого хмелю та різноманітних плодів²⁴. У

²² Copley D. E. Insult and society in the twelfth century. P. 8–9.

²³ Ипатьевская летопись. Стлб. 849, 850, 856, 868, 892, 921, 931.

²⁴ Ричка В. «Веселие Руси...»... С. 47.

Русі важливим хмільним напоєм був мед, який був обов'язковим елементом святкової трапези тогочасної знаті. Іще у «Повісті временних літ» повідомляється, як княгиня Ольга звеліла древлянам наварити багато меду, щоб справити трапезу по вбитому Ігорю²⁵. Ярослав Пастернак під час розкопок Крилоса у 1938–1939 рр. виявив декілька ям господарського вжитку, частина з них могли бути погребамися для меду і вина («медуші» для меду і «бретяниці» для зберігання різних припасів), які умовно можна датувати XII–XIII ст.²⁶.

Щодо інших хмільних напоїв, то відомий мандрівник Марко Поло (1254–1324) повідомляв, уміли робити міцне пиво з меду та, напевно, проса, а також згадував і тих осіб, які його професійно продавали²⁷. Податок із меду, хмелю, солоду стягувався ще із XI ст. Відповідно до свідчень венеційського мандрівника XIV ст., у тогочасних руських землях відбувалися бенкети серед знатних чоловіків і жінок (від 30–50 осіб)²⁸. Вони могли також брати із собою дітей. На застіллі обирали «короля» чи керівника, який слідкував за дотриманням встановлених правил. Якщо хтось порушував їх – він був покараний²⁹. Повідомлення М. Поло не відокремлює галицьку та волинську землі, тому складно визначити, наскільки такі звичаї були поширеними у володіннях Романовичів.

Водночас записані венеційським купцем і мандрівником звичаї щодо бенкетів у Русі мають певні реальні паралелі. Найбільш раннім свідченням про керівника («старійшину») на пирі є оповідь в Ізборнику 1076 року³⁰. У джерелі також розповідається, як потрібно було поводитися на бенкетах: укладач тексту не рекомендує багато пити, вважаючи що «мед» створено для веселощів, а не для п'янства: «медъ въ веселиѣ дано бысть Бѣгъмъ а не на пианъство сътворено бысть»³¹. На негативному аспекті вживання алкоголю наголошувалося у руських джерелах – негідним заняттям протиставляли приклади справжніх християнських володарів. На думку літописця, таким був князь

²⁵ Ипатьевская летопись. Стлб. 45.

²⁶ Пастернак Я. Старий Галич. С. 238.

²⁷ The travels of Marco Polo / tr. of A. Ricci. London: Routledge & Kegan Paul, 1931. P. 391.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Изборник 1076 года / ред. С. Котков. Москва: Наука, 1965. С. 404.

³¹ Там само. С. 686.

Володимир Василькович, боголюбивий та скромний володар, який «пиття» ніколи не пив³². Проте реальність відрізнялася від пропонуванних руськими книжниками моральних стандартів, і навіть під час військових походів підтримувати дисципліну у війську було непросто. Зокрема, чималими були запаси хмільних напоїв у галицького боярина Судислава³³. У 1229 р., наступаючи на Галич, військо князя Данила Романовича захопило його маєток, виявивши зброю, вино і продовольство: «Даниль же в задворѣ Соудиславль ѿкоже вино и овоща и корма и копии и стрѣль пристраньно видити»³⁴. Отже, у Галицькій землі не тільки князі, але й боярство при своїх маєтках надавало перевагу вину. Воно було не місцевого походження, а завезене із Греції, що підтверджують розкопки і знахідки багатьох тогочасних амфор (корчаг)³⁵. Судячи із них, вино було переважно хіоське, хоча завозили навіть кіпрське³⁶. Повертаючись до епізоду 1229 р., Данилові воїни не відмовили собі у задоволенні почастуватися добірним вином. Князь, бачачи небезпеку і не знаючи, де супротивники, наказав задля безпеки відвести своїх людей на інший берег Дністра: «Даниль видивъ люди свои ѿко испилися не хотѣ стати въгорода но иде на иноу страну Днѣстра»³⁷. Тож негативні вияви зловживання алкоголем засуджувалися із морального боку, однак на практиці, як видно із джерел, ситуація складалася інакше.

³² Ипатьевская летопись. Стлб. 921.

³³ Ричка В. «Веселие Руси...»... С. 51.

³⁴ Ипатьевская летопись. Стлб. 758.

³⁵ Враховуючи археологічні знахідки, зокрема уламки грецьких амфор (корчаг) із візантійських торгових центрів (Трапезунд, Нікея та інші), відомо, що вино потрапляло до терен Галича, Дорогобужа, Ізяславля, буковинських городищ тощо. Детальніше див.: Коваль Б. Ю. Амфори византийского круга в средневековой Руси. *Русь в XIII веке*. Москва, 2003. С. 340–358.

³⁶ Войтович Л. Як харчувалася галицька еліта в XI–XIV ст. URL: <https://photo-lviv.in.ua/yak-harchuvalasya-halytska-elita-v-hi-hiv-stolittyah/>

³⁷ Ипатьевская летопись. Стлб 758. Вказаний Судислав, якого літописець неодноразово згадував серед лідерів проугорської партії галицького боярства, на думку Мирослава Волощука, досить відомий в актах Угорського королівства, як Себеслав. Він міг належати до потужного чеського роду Лудан, представники якого у XIII ст. перебували на службі угорських королів. Детальніше див.: Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. С. 301. Ця обставина пояснює чималу кількість припасів, товару та зброї у його маєтку.

Як у західноєвропейській традиції, бенкети у державі Романовичів могли влаштовуватися після переможних військових кампаній або для укріплення міжнародного становища. Зокрема, у 1262 р., після успішної битви проти литовців до Василька Романовича прибули пінські князі Федір (?), Демид (?–після 1292) та Юрій (?–1288/1290) Володимировичі «с питъемъ и начаша веселитися»³⁸. У цьому уривку сам термін «пиръ» не згадується, проте, як видно з опису, князі влаштовували святкове застілля на честь абсолютної перемоги над ворогом «видаще бо ворогы своа избиты а своа дружина вса чѣла, токмо шдинъ оубить ѿ полка Василкова»³⁹. Водночас застілля могли організовуватися і для покращення міжнародного становища. У 1287 р. мазовецький князь Кондрат II (1250–1294) прибув до двору Мстислава Даниловича (?–після 1292), де був прийнятий із честю та багатими дарами. Після прибуття князі почали «веселитиcь»⁴⁰. Як і у попередній згадці, слово «пиръ» не вжито, однак із контексту оповіді князі почали веселитися, невід’ємним елементом чого було і застілля. Такий хід укріплював союзні відносини між мазовецьким та волинським князями. Перед від’їздом Кондрата II Мстислав Данилович обдарував його кінями із сідлами та дорогим одягом: «Мъстислав же ударивъ Кондрата конми красными и в сѣдлѣхъ в дивнѣхъ и порты дорогими инѣ дары многи вдавъ емоу и тако ѿпоусти со чѣстью»⁴¹.

У 1267 р.⁴² невідомий раніше німець Маркольт закликав до себе у Володимир на обід князів Василька Романовича, Лева Даниловича (1228–бл. 1301) та Войшелка (бл. 1225–1267), які у гостях «начаша шбѣдати и пити и веселити»⁴³. Відомо, що перед цим князь Лев Данилович звертався до свого дядька Василька із проханням скликати князівський з’їзд, на якому мав бути присутнім князь

³⁸ Ипатьевская летопись. Стлб. 856.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. Стлб. 908.

⁴¹ Там само. Стлб. 908.

⁴² У Галицько-волинському літописі йдеться про 1268 р., проте сучасне вивчення джерела показує, що коректною є дата 1267 р. (Галицько-Волинський літопис. Текстологія / за ред. О. П. Толочка. Київ: Академперіодика, 2020. С. 629).

⁴³ Ипатьевская летопись. Стлб. 868.

Войшелк⁴⁴: «Хотѣлъ быхъ снати с тобою абы тоуто и Вошелкъ былъ»⁴⁵. Останній, за повідомленням руського книжника, побоювався князя Лева й не хотів їхати на зустріч, але за порукою князя Василька все ж погодився та зупинився у монастирі Святого Михайла Великого⁴⁶. Дивно, що зустріч відбулася на «нейтральній території» – за таких обставин привертає увагу особа Маркольта, оскільки про зустріч у нього в будинку попередньо не домовилися. Однак літописець чітко називає його ім'я, в гості до якого зібралися троє поважних осіб. Але статус цього німця, який міг дозволити собі приймати персон княжого походження, є загадковим. Очевидно, що йдеться не просто про багатого купця, можливо, гіпотези науковців, які ідентифікують Маркольта як голову німецької громади, заслуговують довіри⁴⁷.

Після пригощання князь Василько Романович поїхав додому, а Войшелк – повернувся до свого монастиря. До литовського князя-ченця прибув Лев Данилович та запропонував продовжити застілля «коуме напимса и начаша пити». Між володарями виникла суперечка, яку літописець пояснив заздрістю старшого Даниловича до брата Шварна, якому Войшелк передав владу у Литві. Унаслідок цього Лев убив Войшелка⁴⁸: «и такъ быѥ конѣць оубиѣтъ его

⁴⁴ Войшелк Міндовгович (бл. 1225–1267) – литовський князь. У 1262 р. його сестру видали заміж за князя Шварна Даниловича. Також Войшелк став хрещеним батьком князя Юрія Львовича. До хрещення литовський володар відзначався жорстоким ставленням до одноплемінників: «в поганьствѣ боуда и нача проливати крови много оубивашеть бо на всакъ днь по три по четьри которого же днѣ не оубывашеть кого печаловашеть тогда коли же оубывашеть кого тогда весель башеть» (Ипатьевская летопись. Стлб. 858). Опісля цього він вирішив стати ченцем та віддати князівство Шварну Даниловичу (Детальніше див.: Ричка В. «Веселие Руси...»... С. 57).

⁴⁵ Купчинський О. Акти та документи... С. 275–277.

⁴⁶ Ричка В. «Веселие Руси...»... С. 57.

⁴⁷ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 629.

⁴⁸ В Іпатіївському літописі вказано, що Лев убив Войшелка після застілля. Також у польських «Анналах Траски» повідомлено про те, що князь Лев убив Войшелка: «Dux Leo filius Danielis regis Rusiae occidit Woyslam filium Mendogiducis Lithwanorum» (Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів, 2018. С. 244). Однак це лише одна з версій смерті литовського князя. Інше пояснення загибелі князя Войшелка, яке запропонував польський хроніст Ян Длугош, – загибель Войшелка у невідомому селі (Там само. С. 282). Про причетність князя Лева до

спратавше тело его и положиша цркви стго Михаила Великаго»⁴⁹. Так, бенкети могли коштувати життя. З історії Русі відомо декілька прикладів такої розправи, учиненої з володарями⁵⁰. У 1157 р. на бенкеті у київського осьменника* Петрили змовники отруїли непопулярного у столиці Юрія Володимировича «Долгорукого» (1099–1157). Так само у 1171 р. було вбито його сина Гліба Юрійовича (?–1171), якого поставили на київський престол внаслідок пограбування столиці Русі 1169 р.⁵¹. Обидві згадки однозначно стосувалися володарів, що не мали достатньо авторитету та набридли місцевим елітам. З історії Галицької та Волинської земель таких випадків відомо обмаль. Зокрема, загибель князя Юрія-Болеслава Тройденевича (1311/1314–1340) у квітні 1340 р. історіографічна традиція пов'язує з отруєнням. Наприклад, швейцарський хроніст Іоанн з Вінтертура⁵² зауважував, що руського володаря умертвили

вбивства литовського князя вказує епізод, що зберігся у Галицько-Волинському літописі: «снѡу мои Юрьѡ не ходи самъ с Литвою оубилъ ѿ е княза ихъ Воишелка любо восхотать ж мьсть створити...» (Ипатьевская летопись. Стлб. 888).

⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стлб. 868.

⁵⁰ Випадки загибелі на бенкетах у середовищі руської еліти були відомі від часів князя Ярослава Мудрого. На це вказує окрема згадка у «Руській Правді» про те, що коли вбивство здійснене у сварці чи на «пироу», то винуватці повинні сплатити штраф (Юшков С. Русская Правда. Тексты на основании 7 списков и 5 редакций. Киев: Издательство украинской академии наук, 1935. С. 11).

* Осьменник – княжий урядник, керівник збору податків.

⁵¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 23. Відомо також про отруєння інших володарів: Івана Ростиславовича Берладника, Олега Ярославовича, бастарда князя Ярослава Осмомисла, литовського правителя Скиргайла Ольгердовича і деяких інших володарів. Щоправда, в одних випадках йшлося про «прикладання отрути» до ран, а в інших обставини позбавлення життя достеменно невідомі (Див.: Там само. С. 24, 35).

⁵² Іоанн з Вінтертура – швейцарський хроніст, автор «Хроніки з часів імператора Фрідріха II до 1348» (Chronicon a Friderico II Imperatore ad annum 1348), «Хроніки братів-міноритів» (Die Chronik des Minder bruders Johannes von Winterthur) чи «Хроніки Іоана з Вінтертура». Його робота загально описує окремі події від понтифікату папи Інокентія III і обривається на 1348 р., коли автор помер. Джерелами для його «Хронік» слугували «Всесвітня Саксонська хроніка» (сер. XIII ст.), «Золота легенда» Якова Ворогінського (1260), «Хроніка пап та імператорів» Мартіна Опапського (1278), «Ерфуртська хроніка» (поч. XIV ст.) та інші. Його оповіді також базувалися на свідченнях братів-міноритів. Про життя та діяльність Іоана збереглося небагато відомостей.

настільки сильною отрутою, що тіло його спочатку посиніло, а потім взагалі розпалося на декілька частин⁵³. Проте невідомо, скільки у цих описах правди, а скільки – вимислу. Насправді, не в усіх джерелах зафіксовані настільки докладні відомості – деякі автори досить лаконічно сповіщають про загибель князя без додаткових подробиць⁵⁴. До того ж суперечливі відомості про місце, де саме сталася трагедія. В історичних дослідженнях ішлося про певну можливість участі «зрадливих» галицьких бояр, проте у доступних записах вказано на Володимир: волинські бояри, зазвичай, були вірні Романовичам, і немає підстав вважати, що їхня вірність похитнулася у XIV ст. За сучасною версією Л. Войтовича, найкраще підготовленим до смерті князя Юрія-Болеслава був польський король Казимир III (1310–1370), який із військом оперативного опинився під стінами Львова та пограбував міську скарбницю⁵⁵. Цій версії не суперечить грамота боярина Дмитра Дедька (?–бл. 1349), у якій він вказував на суперечку, що виникла між ними та польським володарем⁵⁶. На жаль, інших подробиць загибелі князя Юрія-Болеслава не наведено, тривалі археографічні пошуки дослідників не призвели до нових відкриттів. Тож із упевненістю вказувати на загибель

Однак в історіографії визначено, що він навчався в церковній школі Вінтертура (Цюрихський кантон, Швейцарія). Близько 1317 р. став одним із членів чернечого францисканського ордену. Від 1328 р. Іоан служив у монастирі в Базелі, в 1335 р. переїхав до містечка Шаффгаузен. Пізніше оселився в обителі баварського Ліндау, де розпочав написання свого історичного твору. Початково автор планував написати дві частини, перша з яких складалася із лаконічного огляду всесвітньої історії, але, насправді, він встиг закінчити лише другу частину, яку назвав «Хронікою з часів імператора Фрідріха II до 1348». Пізніше ця робота стала відомою під назвою «Хроніка братів-міноритів» чи «Хроніка Іоана з Вінтертура». Від першої частини збереглися лише окремі рукописні уривки, які зберігаються у Центральній бібліотеці Цюриха. Загалом оригінал хроніки втрачено, збереглися лише 4 списки другої половини XIV–XV ст. (Beck M. Johannes von Winterthur. *NDB*. Berlin, 1974. Bd. 10. S. 576–577; Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського)... С. 71–78).

⁵³ Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського)... С. 71–78.

⁵⁴ Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави. С. 126–127.

⁵⁵ Войтович Л. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Вип. 19–20. С. 102.

⁵⁶ Купчинський О. Акти та документи... С. 199–200; Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1907. Т. 4. XIV–XVI віки – відносини політичні. С. 28.

галицько-волинського правителя від руки змовників саме на бенкеті не можна – для такого твердження бракує доказів, як і загальом свідчень про те, що володаря отруїли.

Зі свідченнями хроніста Іоана з Вінтертура пов'язана також версія про отруєння князів Андрія (?–1323) та Лева (?–1323) Юрійовичів, що мало би статися до 21 травня 1323 р., коли про кінець їхніх життів сповістив польський король Владислав I Локетек (між 1260/1261–1333). Януш Беняк привернув увагу до латинського терміна «*interitus*», який в умовах середньовічної латини також міг натякати на отруєння⁵⁷. Можливо, таке визначення можна поєднати із записом Іоана з Вінтертура про те, що руси струїли один за одним двох останніх князів, яких поставив над ними монгольський хан і які правила перед князем Юрієм-Болеславом Тройденовичем⁵⁸. На непевність такої інформації вказував ще Михайло Грушевський⁵⁹, тому беззаперечно довіряти таким висновкам підстав немає. Водночас, навіть коли останні Романовичі були отруєнні, чи сталося це на бенкеті – відповісти неможливо.

Отже, участь князів і бояр у бенкетах періоду XIII–XIV ст. виконувала різні функції. Окремою метою її було згуртування боярського оточення та привернення їх на свій бік, що в умовах боротьби за галицьку спадщину нерідко призводило до конфронтації. Так, князь Данило Романович був навіть змушений стерпіти пряму образу від боярина, який облив його вином. З іншого боку, вдалі військові кампанії також святкувалися у колі «людей меча». Окрім того, бенкети об'єднували володарів різних земель і слугували своєрідними зібраннями для узгодження подальших дій та планів. Щоправда, подекуди бенкети завершувалися вбивством (як у випадку застілля князя Лева Даниловича з Войшелком). Так само припускають, що під час бенкету був отруєний князь Юрій Болеслав Тройденович. Тож, незважаючи на об'єднуючі функції бенкетів, вони ставали ідеальним місцем для організації змов та заколотів.

«**Лови**». Середньовічне полювання у руських джерелах відоме під назвою «лови». Традиційна розвага, znana із ранніх часів, в епоху

⁵⁷ Беняк Я. Вигаснення Галицько-Волинської княжої династії. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*. Львів, 2001. С. 80.

⁵⁸ Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура... С. 71–78.

⁵⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3: До року 1340. С. 59.

Середньовіччя змінила своє функціональне призначення. Якщо давніше мисливством займалися з утилітарних потреб (важливим було харчуватися і вижити), то в середні віки особливо посилювався соціальний контекст ритуалу, демонстрація влади та можливостей, які відрізняли представників еліти від простолюдинів. «Лови» виконували також важливу соціальну функцію, оскільки зближували князів із боярами, що додатково впливало на формування князівського оточення та налагодження у ньому єдності. Вказані тенденції помітні в європейських практиках, де уже від XII ст. завдяки вдосконаленим куртуазним ритуалам переслідування та соколине полювання, зокрема, стали аристократичними привілеями, зарезервованими для придворного життя⁶⁰.

Полювання верхи на конях зі зграями навчених хортів та у супроводі команди досвідчених егерів було особливо популярним серед європейської еліти. Насамперед європейські нобілі полюбляли заганяти оленів – цю тварину вважали гідним та витривалим супротивником, якого можна було перехитрити та вполювати, доклавши максимум сил. Переслідування також мало соціальне значення – розповсюдження такого мисливства у середовищі заможних рицарів пов'язують із витратами. Подекуди полювання перетворювалися на майже святкові заходи, у яких брали участь не тільки численні дворяни як мисливці, але й добірна рицарська публіка, яку треба було розважати та годувати. Окремих витрат заслуговували мисливські собаки та птахи, оскільки їх навчання коштувало дорого, а робота досвідчених егерів вимагала чимало часу та витрат.

Мисливська культура середньовічної Європи стала настільки популярною, що спричинила появу окремого книжкового жанру. Відомі мисливські трактати, такі як «Книга полювання короля Модусе» (створена нормандським нобілем для французького короля Філіпа III Доброго (1396–1467), «Мистецтво соколиного полювання» (автор цього трактату – імператор Фрідріх II Гогенштауфен (1194–1250)) та багато інших, містять чимало корисних знань про звірів, середовище проживання, зовнішній вигляд і поведінку. Подібні «підручники» корисні для полювання й загалом практичніші, ніж

⁶⁰ Ziереis C., Ziереis G. Hunting in the Middle Ages: From Aristocratic Pastime to Hard-Hitting Power Politics. URL: <https://www.facsimiles.com/worlds-of-wisdom/of-art-and-history/hunting-in-the-middle-ages>

бестіарії чи енциклопедії, створені у монастирях. Особлива увага приділялася собакам і хижим птахам, розведення та здоров'я яких були центральними темами. Численні книжки з мисливства виконували роль навчально-довідкових творів і доповнювали практичну підготовку рицарів.

Без сумніву, ця розвага була популярною серед місцевих руських князів та бояр. Відомо, що полювання було предметом для княжого регулювання ще у X ст.: «Иде Ѡлга к Новугороду и оустави по мѣстѣ погосты и дань и по Лузѣ погосты и дань и шброкы и ловища еѣ суть по всеи земли и знамениа и мѣста и погосты»⁶¹. Під цими згаданими «ловищами» варто розуміти князівське домєніальне мисливське господарство⁶². Таке повідомлення має вагомє значення, оскільки приписування «ловів» для жінки означало вшанування її князівської гідності⁶³. Для європейського середньовіччя участь знатних жінок у мисливстві була класичною справою, про що відомо не тільки з писемних джерел, але й із сфрагістичних (зокрема, відомими є печатки королеви Алієнор Аквітанської (бл. 1122/1124–1204) із соколом) (рис. 1).

Не менш хрестоматійним є опис князя Володимира Мономаха (1053–1125), залишений у «Повчанні»: «А от так трудився на ловах, доки сидів у Чернігові, і коли із Чернігова вийшов, і до цього літа по сто [звірів] загаяв і брав без великих зусиль, окрім інших ловів поза Туровом,

Рис. 1. Жінка на полюванні.
Мініатюра із Псалтиря королеви
Марії. Арк. 153

де я з батьком ловив всякого звіра. А от що я в Чернігові робив: коней диких своїми руками у пущах в'язав, по десять і двадцять живих коней, окрім того, по Росі їздячи, ловив своїми руками тих же диких коней. Два тури піднімали мене на рогах разом із конем, олень мене один бив і два лосі, один ногами топтав, а другий рогами бив, вепр мені на бедрі меч відняв, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір стрибнув мені на бедра і коня разом зі

⁶¹ Ипатьевская летопись. Стлб. 48–49.

⁶² Ричка В. Князівські лови як соціальний феномен Київської Русі. С. 13.

⁶³ Там само.

мною звалив. І Бог неушкодженим мене зберіг. І з коня багато падав, голову собі двічі розбивав, і руки і ноги собі вередив, в юності своїй вередив, не жалів життя свого, не щадив голови своєї. Те, що треба було робити отроку моєму, сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в мороз, не даючи собі спокою ... І для ловчих ловчий наряд сам давав, що стосувалося і конюхів, і соколів, і яструбів»⁶⁴. Такий досить розлогий опис вказує на важливу роль полювання у свідомості тогочасної руської еліти. Для Романовичів, які були спадкоємцями князя Володимира Мономаха, образ «ідеального правителя» формувався саме під впливом таких взірців. Тож згадки про полювання раз-по-раз виникали у літописних текстах про волинських Мономаховичів.

При дворі галицьких князів (Ростиславичів) полювання було звичною розвагою. На поширеність полювання вказують топонімічні об'єкти. Із ловами у княжих угіддях можна пов'язати назви сіл Лисовичі (вперше згадані під 1371 р.) та Лисятичі (1443 р.): хутра лисиці були монопольними товарами княжого скарбу і йшли на експорт⁶⁵. Значення мисливства зафіксували не тільки літописці, але й європейські автори. Зокрема, досить показовою є історія перемишльського князя Володаря Ростиславича (?–1124), який у 1122 р. потрапив у полон до поляків. У польських джерелах (творах Вінцентія Кадлубека і Яна Длугоша) збереглися відомості про участь у підступах нобіля Петра Властовича, постать якого порівняно мало досліджена⁶⁶. Він підлаштував сварку зі своїм сюзереном,

⁶⁴ Повчання [Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком]. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

Також відомо, що син Володимира Мономаха та Гіти Уессекської (1053–1098), князь Мстислав, отримав серйозні поранення на полюванні. У «Похвальному слові Святому Пантелеймону» кельнський чернець Руперт (†1129) вказав, що під час полювання ведмідь розірвав живіт Мстислава, так що його нутроші випали. У вказаному джерелі описано історію зцілення князя Мстислава після цієї смертоносної розваги. За повідомленням кельнського ченця, мати князя молилася Святому Пантелеймону Цілителю, унаслідок чого руський володар одужав. Після цього вона пожертвувала монастирю Святого Пантелеймона у Кельні величезну суму коштів. (Un sermon in connu de Rupert, abbe de Deutz, sur S. Pantaleon / ed. M. Coens. *Analecta Bollandiana. Societe des Bollandistes*. 1937. Vol. 55. P. 265–266).

⁶⁵ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 87.

⁶⁶ Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.) Київ: Академперіодика, 2021. С. 210.

перейшов на бік князя Володаря, заслужив його довіру, після чого підступно схопив та переправив до Кракова⁶⁷. У німецьких джерелах вміщено серйозне уточнення – захоплення перемишльського правителя відбулося саме під час полювання⁶⁸. Випадок із Володарем Ростиславичем – досить рідкісний приклад того, наскільки латиномовна історіографічна традиція епохи Середньовіччя може доповнити літописні повідомлення, утім і щодо проблеми поширення та популярності «ловів» у князівському середовищі.

Полювання як елітну розвагу шанували і при дворі наступників Володаря Ростиславича. Його син Володимир (1104–1152/1153), за свідченнями літопису, полював біля р. Тисмениця, коли проти нього почали війну: «Ростиславоу Изаславоу и всѣи своєи братѣи кто же башеть с нимъ былъ на тоу же зиму въшедшую Володимируу в Тисманичу на ловы»⁶⁹.

Про полювання при дворі онука Володаря Ростиславича, князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1130–1187), збереглося більше свідчень. Відомо, що слава про князівські лови розійшлася далеко за межі Русі, потрапивши навіть до тогочасного Константинополя⁷⁰. При дворі галицького правителя у 1164 р. переховувався двоюрідний брат візантійського імператора Андроник Комнін (1118–1185), який був близьким родичем князя Ярослава. Коли вигнанець повернувся на батьківщину, то, за словами хроніста Микити Хоніата (1155–1217), він прикрасив одну з імператорських палат специфічними розписами: «Живопис представляв їзду на конях, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший казкового ведмеда і плямистого леопарда і водиться переважно у тавроскіфів [тобто у Русі – Х. М.]), сільське життя з його палатками, нашвидкуруч приготований обід зі спійманої здобичі, самого Андроника, власними руками розрубуючого на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно смажачи його на вогні, й чимало

⁶⁷ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 260.

⁶⁸ Про це зазначив німецький хроніст Герборд (1145–1168). Див.: *Herbordi dialogus de Vita Ottonis episcopi Babenbergensis* / ed. R. K̄örke. *MGH. Scriptores rerum Germanicarum*. Hannoverae, 1868. Vol. 33. P. 54; Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 260.

⁶⁹ Ипатьевская летопись. Стлб. 316.

⁷⁰ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 102.

інших речей, які свідчили про життя людини, у якої уся надія на лук, меч і вправного коня»⁷¹. Розлогий опис побуту знатного ромея при князівському дворі у Галичі рясніє деталями проведення ловів. По-перше, про полювання із собаками руські джерела не сповіщають, а повідомлення М. Хоніата, у такому контексті, унікальне. По-друге, досить докладним є перелік дичини, на яку полювала галицька еліта XII ст. З іншого боку, візантійський автор міг захопитися описами «варварського буття»: вказівки на меч (який, наскільки відомо, не використовували під час полювання), лук і вправного коня, справді, можуть бути своєрідними «літературними кліше» для позначення тавроскіфів-варварів, якими освічений грецький хроніст однозначно вважав мешканців Русі. Тому докладний сюжет може містити певну романтизацію дозвілля галицької еліти XII ст., її занять та способу життя. Визначити, що у записах М. Хоніата реальне, а що – літературне, складно. Принаймні, про те, що галичани полювали на зубрів, грецький автор сповістив цілком правдиво. У 1938–1939 рр. археолог Я. Пастернак на розкопах у Крилосі виявив череп зубра з обома уцілілими рогами⁷², що підтверджує опис візантійського хроніста про полювання на цих звірів. Водночас, на думку М. Грушевського, зубри у межах Візантійської імперії не водилися, тому для візантійських царевичів ці звірі були важливою здобиччю, а хроніст М. Хоніат спеціально на цьому наголосив⁷³.

Після вигаснення династії Ростиславичів захоплення полюванням не зникло. Нащадки князя Романа Мстиславича, які тривалий час боролися за Галич, теж зналися на цій елітній розвазі. Наприклад, Л. Войтович щодо смерті Романа Мстиславича у 1205 р. припускав, що життя видатного об'єднувача Галицької та Володимирської земель обірвалося на полюванні. Дослідник зауважував, що найвірогідніше «великої битви поблизу Завихоста» насправді не було. Галицько-Волинський князь легковажно вирушив із невеликою кількістю дружини на полювання та потрапив у засідку⁷⁴. Хоча

⁷¹ История Никиты Хониата. *Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии*. Санкт-Петербург, 1860. Т. 1. С. 420.

⁷² Пастернак Я. Старий Галич. С. 235–236.

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 442.

⁷⁴ Войтович Л. Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславовича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2015. Вип. 9. С. 21. Також його цит.:

таке припущення – це всього лише дослідницька гіпотеза, характер та вдача князя Романа Мстиславича підштовхує до висновку про його зацікавлення тогочасними військовими розвагами.

Князі Данило і Василько Романовичі, наскільки свідчить літописна традиція, були умілими мисливцями, які у період війн знаходили час для розваги. Перша згадка про вдале полювання короля Данила Романовича вміщена під 1254 р. Літописець відзначив, що трофеями володаря стали 6 вепрів, до того ж 3 із них він убив рогатиною самотійно, а ще 3 стали здобиччю його «отроків»⁷⁵ (рис. 2). Можливо, за середньовічними традиціями, королю «приписали» навіть тих звірів, яких уполювали його підлеглі. Лови відбулися на шляху до Грубешова, тож тут могли існувати багаті мисливські угіддя. Варто відзначити також широкий жест Данила Романовича: він віддав м'ясо дичини своїм воїнам, які вирушили у похід. Нагодувати усе військо шістьома вепрами було неможливо, очевидно, ідеться про декількох найвпливовіших бояр.

Однак важливо зосередитися на обставинах цього полювання, які є досить загадковими. Опис сцени мисливства вписано у широкий контекст протистояння за Галич у 1250-х роках. Традиційно в історіографії вважається, що від Ярославської битви 1245 р. Романовичі повністю відновили владу над Галицькою землею⁷⁶. Проте бл. 1254 р. на арені боротьби за Галич з'явився невідомий князь Ізяслав⁷⁷. Він просив монголів Куремси підтримати свої владні ам-

«Тут Роман проявив безпечність від'їхав від війська з малою дружиною (скоріше всього просто на полювання – адже йшли переговори), був оточений поляками і загинув» (Войтович Л. Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 27).

⁷⁵ Іпатьевская летопись. Стбл. 830.

⁷⁶ Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті міліарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 2014. R. 12. Z. 6. S. 43–62.

⁷⁷ Невідомим його названо через те, що літописець не дав докладних даних про нього (відомим є тільки його ім'я). Дослідники по-різному ідентифікують цю постать. Леонід Махновець, перекладаючи текст, вважав його Ізяславом Мстиславичем, київським князем (Літопис руський. С. 413–414). Натомість М. Котляр припускав, що мовиться про новгород-сіверського володаря Ізяслава Володимировича, онука героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича (Котляр М. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 95–102). Остання версія пояснює,

Рис. 2. Полювання на вепра. Фреска із Софіївського собору (Київ)

біції та допомогти захопити Прикарпаття. Отримавши відмову, він, однак, захопив місто сам, чим викликав гнів Данила Романовича. З невідомих причин король Русі не пішов проти загарбника сам, а відправив проти нього свого сина Романа. Літописець відзначив, що князь Лев тоді перебував в Угорському королівстві⁷⁸. Можливо, тільки через відсутність старшого сина було згадано про князя Романа (бл. 1230–1261). Літописець хотів акцентувати на тому, що володіння князя Лева були у Галицькій землі, тож через його

чому князь наважився захопити Галич: дружина князя Ігоря була донькою галицького володаря Ярослава Володимировича Осмомисла. Тож князь Ізяслав був спадкоємцем династії Ростиславичів по материнській лінії.

⁷⁸ Іпатьевская летопись. Стлб. 830.

візит до Угорщини король Данило наказав захищати землю князю Роману (наприкінці короткого опису додано, що князь Лев встиг лише перехопити кількох слуг боярина, якого князь Ізяслав відправив в Угорщину⁷⁹).

Літописне повідомлення 1254 р. є ще загадковішим, з огляду на питання: чому король Данило відправив свого сина Романа захищати Галицьку землю, а не сам очолив цей похід? У текстологічному аналізі літопису не знаходимо на це відповіді⁸⁰. Можливо, дії короля Данила можна пояснити так: володарю не було відомо, чи приєдналися до князя Ізяслава монголи, тож він не наважився виступити самостійно, бо ще не був готовий до відкритої конфронтації.

Вказівка на використання рогатини належить до оригінальних згадок, оскільки дає змогу припустити, що у полюванні використовували списи. Чи була рогатина бойовою або мисливською зброєю, складно відповісти. Водночас згадка такої зброї у сюжеті полювання старшого Романовича навряд чи може свідчити про господарське призначення такого типу озброєння у XIII ст.⁸¹. З археологічних досліджень відомо, що для полювання використовували стріли. Зокрема, відомо про пірамідальний наконечник стріли ромбоподібного перерізу з шийкою, який було віднайдено у Тустані в змішаному культурному шарі. За своєю формою він нагадував сулицю або спис, але значно менший у вазі. Гостра грань вказувала на те, що наконечник розрахований на прорізування тіла, але не призначений для пробиття обладунків. Його могли використовувати під час полювання на великого звіра або для стрільби по кінноті. Як мисливський варіант, такий наконечник міг використовуватися до XVII ст.⁸².

На розкопках із території Сирето-Дністровського межиріччя знайдені двошипні втульчасті наконечники стріл із заліза, які також

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 476–486.

⁸¹ Козак М. Озброєння військ Галицької та Волинської земель у XII–XIV ст. (торгівля, трофеї, власне виробництво): дис. ... д-ра філософії: 032 – історія та археологія Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2024. С. 92.

⁸² Рожко М. Архітектура та система оборони українських Карпат у княжу добу. Львів: БаК, 2016. С. 208.

використовували для полювання⁸³. Застосовували для полювання і втульчасті кістяні наконечники, яких теж знайдено чимало у цьому регіоні⁸⁴. Подальші археологічні пошуки, очевидно, дадуть змогу детальніше дослідити проблематику мисливської зброї і спорядження, оскільки серед писемних джерел вагомої інформації наведено мало.

Хрестоматійним прикладом полювання є події, пов'язані із заснуванням Холма, столиці старшого Романовича. Літописець згадав про них принагідно, коли описував історію заснування міста: «Данилови бо княжащоу во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ и постави во немъ пискоупа ѿздащоу же емоу по полю и ловы дѣющоу и видѣ мѣсто красно и лѣсно на горѣ вѣбѣхѣдащоу вкrouтъ его полю и вопроша тоземѣць како именується мѣсто се шни же ре коша Холмъ емоу има естъ»⁸⁵. Початкова частина оповіді про заснування Холма використовує мотиви заснування Києва, відомі літописцю із давнішої традиції, у якій також згадано мисливські утіддя⁸⁶. Щоправда, історії про вибір місця для поселення чи заснування замків часто пов'язані з полюваннями. Хроніст Симон де Кежа ще у другій половині XIII ст. записав переказ про давньоугорських легендарних володарів Гунора та Магора, які безуспішно переслідували лань під час полювання. Хоча звір утік від них, вони побачили, що відірвалися далеко від свого табору, а нововідкриті землі придатні для випасу худоби: отримавши дозвіл від свого батька, міфічного велетня Німрода, вони заснували на цих землях нове поселення⁸⁷. Князь Данило у юності виховувався при дворі короля Андрія II (1175–1235), тож йому були відомі апокрифічні угорські перекази про «пошуки Батьківщини». З іншого боку, старший Романович в іноземному середовищі міг опанувати угорську мову⁸⁸. Зрештою, галицькі еліти мали тривалі контакти (зокрема і

⁸³ За дослідженням І. Возного та А. Федорука, такий тип наконечників виявлено в пам'ятках X–XIV ст., зокрема під час розкопок у Ревному, Василеві, Горішніх Шерівцях, Чорнівці, Ленківцях, Дарабанах та Зеленій Липі. Див.: Возний І., Федорук А. Вістря стріл... С. 36.

⁸⁴ Там само. С. 37.

⁸⁵ Ипатьевская летопись. Стлб. 842.

⁸⁶ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 525–526.

⁸⁷ Kristó G. Hungarian History in the Ninth Century. Szeged: Középkorász Muhely, 1996. P. 119.

⁸⁸ Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2013. С. 43.

родинні) із угорським баронством⁸⁹, тому, мабуть, були добре ознайомлені з традиціями тогочасної культури сусіднього королівства.

Сюжети про заснування міст після полювань трапляються в інших європейських джерелах новішої традиції. Схожу звістку про зведення нових міст вміщено у «Хроніці Биховця», найширшому білорусько-литовському літописі, що був укладений у першій третині XVI ст.⁹⁰. У 1323 р. князь Гедимін (1275–1341) під час полювання заснував м. Трокай: «Того ж року [1323] Гедимин, великой князь литовский, забавлялся в Керновѣ rozmaityми ловы, прошлой працы и не в часов военных ... Потом там уподобался ему пляц, и зараз, обіславши волости Керновский, збудовал замок, котрого перекопом и валом великим обваровал и назвал его Троки, для того, же що живо так дворане, яко осочниции мысливци, кухтикове и хлопята, зайцов, лисиц, куниц и иншого звѣру в тороках около ярчаков пред собою, за собою и по сторонах навязавши, возили, звѣру теж великого, лосей, еленей, сарн, полны возы многие наклали»⁹¹. Пізніше, за свідченням того ж анонімного автора, князь Гедимін полював недалеко від столичного м. Троки і на горі над р. Вілія поборов тура. Через те, що година була пізня, він залишився ночувати на новому місці і уві сні побачив залізного вовка: княжий віщун Лиздейко потрактував цей знак, як символ нової столиці, яку варто заснувати на цьому місці. Послухавши його поради, литовський володар заснував м. Вільнюс⁹².

Схожий концепт про заснування міста на полюванні вміщено у молдовському літописанні XVI ст. Повідомлення 1358 р. «Слов'яно-молдавського літопису» 1359–1504 рр. вказує на заснування міста угорським воєводою Драгошем I (?–1361) біля р. Молдава після полювання на тура й утворення Молдавської землі: «Драгожь и поиде себѣ со дружиною на ловѣ звѣринѣ и наидоша под горами высокими слѣдѣ туров ... и преидоша за туромѣ на место долине и краснейшие и наехаша тура у реки на брегу под вербою и

⁸⁹ Волошук М. «Русь» в Угорському королівстві. С. 175–202.

⁹⁰ Русина О. Хроніка Биховця. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bykhovtsia_khronika

⁹¹ Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца / сост. и ред. Н. Н. Улащик. *Полное собрание русских летописей (ПСРЛ)*. Москва: Наука, 1975. Т. 32. С. 39–40.

⁹² Там само.

его убиша и насытишася от лова своего ... И Драгошъ воевода насади пръвое мѣсто на рѣкѣ на Молдавѣ и потом насадиша мѣсто Бани и иныѣ мѣста по рекамъ»⁹³. У літописі повідомляється, що Драгош став першим господарем Молдавської землі, для своєї печатки він обрав зображення голови тура. Отже, заснування міст на полюваннях – відома східноєвропейська традиція, у якій історичні традиції переплелися із літературною творчістю та переказами.

Певний відбиток літературної традиції (щоправда, дещо іншого спрямування) має літописний портрет князя Володимира Васильковича (1249–1288). Через проблеми зі здоров'ям та тривалу хворобу цей володар увійшов до історичної традиції, як книжник і філософ, меценат, що засновував нові міста, дбав про церкви і монастирі. Водночас через своїх воевод він брав участь у багатьох війнах та конфліктував із сусідами, захищаючи свої володіння й інтереси. Зовнішньополітичні аспекти його діяльності, зокрема військові кампанії, ще потребуватимуть дослідження, оскільки миролюбний і богобоязкий образ, створений вірним літописцем (чи вірними літописцями) при його дворі у Володимирі, усе ще домінує в історіографії⁹⁴. Окрім того, князь Володимир належав до представників суспільного стану «людей меча», тому військова справа і воєнні розваги не були для нього невідомими.

На основі аналізу літописного тексту помітні зацікавлення князя Володимира Васильковича мисливством. Зокрема, книжник характеризує володаря, як досвідченого та сміливого мисливця, що навіть у часи хвороби цікавився полюванням, розсилаючи своїх слуг: «Володимѣрь же примха из Раю в Любомль тоу же и лежаше всю зиму в полести свое и росылаа слоуги своѣ на ловы башеть бо и самъ ловче добръ хороборъ николи же ко вепреви и ни к медвѣдеве не ждаше слоугъ своѣх а быша емоу помогли скоро самъ оубиваше всаки звѣрѣтъм же и прослоулъ башеть во всеи землѣ понеже далъ башеть емоу Бѣ вазнь не токмо и на ѡдиныхъ ловехъ но

⁹³ Славяно-молдавская летопись 1359–1504 гг. Сказание вкратцѣ о молдавскихъ господарехъ отколѣначаса Молдовскаа земля въ лѣто 6867. *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* / под ред. Ф. А. Грекула. Москва: Наука, 1976. С. 57–58.

⁹⁴ Крालюк П. Володимир Василькович, правитель Волині: «біла ворона» при владі. *Екстракт 150: у 2 ч.* Київ: Українська прес-група, 2009. Ч. 1. С. 816–822.

и во всемъ за его добро и правдоу»⁹⁵. Короткий опис вказує на ведмедів як об'єкт «ловів», тобто Романовичі цінували не тільки диких кабанів, але також цих звірів (рис. 3).

Рис. 3. Полювання на ведмедя. Фреска із Софіївського собору (Київ)

Битва з таким «супротивником» вимагала фізичної сили, витривалості й чималого уміння. Можливо, літописець «пригадав» молоді роки князя Володимира Васильковича, коли хвороба ще не вразила його організм. Привертає увагу також вказівка на Боже заступництво як вияв допомоги Небес у сприянні мисливським успіхам. Так, пояснення ловецьких досягнень князя у літописі отримало християнське тлумачення, оскільки традиційна мисливська заботливість для освіченого та ревного Володимира Васильковича була би виявом язичництва.

Про те, що князі полювали на ведмедів, свідчать розкопки Я. Пастернака у Крилосі, під час яких було знайдено зуб ведмедя⁹⁶. Цікавою знахідкою є знайдене у Червнені ікло ведмедя зі слідами, утвореними очевидно дротяною петлею, з допомогою якої змушували тварину до послуху⁹⁷. Це підтверджує ловлю звірів та їхнє

⁹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 905–906.

⁹⁶ Пастернак Я. Старий Галич. С. 236.

⁹⁷ Kuśnierz J. Militaria z Czermnianad Huczwa... S. 116.

утримання, а також дресирування у княжих і боярських дворах з метою розваг. Популярність полювання на ведмедів та їх значимість у соціо-культурній ментальності засвідчено також окремими геральдичними пам'ятками (рис. 4).

Рис. 4. Герб Холмської землі у гербовнику Еразма Каміна XVI ст.

За уточненими археологічними даними, передусім об'єктами княжого полювання також були зубри, олені, кабани, остеологічний матеріал яких відомий із розкопок Звенигорода⁹⁸. У Бересті серед остеологічних даних перше місце займає олень⁹⁹. У Крилосі були знайдені також череп тура та зуб бобра¹⁰⁰, що також можна вважати слідами мисливства. В іншому княжому центрі – Пересопниці – остеологічний аналіз знайдених кісток показав, що популярними об'єктами для полювання XII–XIII ст. були олень, кабан та бобер¹⁰¹.

Доказом полювання на великих звірів у галицьких та волинських землях, окрім остеологічних знахідок, є предмети з сюжетами мисливства. У Бересті, в урочищі Замочок, в культурному шарі XI–XII ст. поміж кісток і рогів оленя зі слідами різання і пиляння виявлено фрагмент кістяного руків'я, на якому зображено оленя з поверненою назад головою та частину кістяної пластини з лежачим оленем. Схожі кістяні накладки із вирізьбленим оленем відомі у знахідках із розкопок Волковиська і Турова¹⁰². У Дорогичині знайдено кістяну ручку до бойового ножа з кириличним написом, яку зроблено із ребра тура, а у майстерні з обробки кісток знайдено відходи

⁹⁸ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля... С. 135.

⁹⁹ Петегрич В. Розвиток сільського господарства... С. 208.

¹⁰⁰ Пастернак Я. Старий Галич. С. 236. Уже згадуваний череп зубра, череп тура, зуби бобра і ведмеда знайдено в межах одного огнища, яке, можливо, було останком більшої споруди (Там само. С. 234).

¹⁰¹ Кублій М. В. Тваринництво і мисливство... С. 149.

¹⁰² Петегрич В. Розвиток сільського господарства... С. 208.

від рогів оленів, лосів, сарн¹⁰³. Інші археологічні знахідки заготовок кістяних виробів та відходів від рогів оленя підтверджують існування майстерні з обробки кісток у Пересопниці та Листвині¹⁰⁴.

Археологічні розкопки також свідчать про поширення полювання на пушних звірів, для якого використовували спеціальні стріли із притупленими наконечниками (томарами), щоб не зіпсувати хутра. Багато їх було виявлено у Белзі, деякі знахідки мають окремі мітки, нанесені власниками стріл¹⁰⁵. Це зроблено для того, щоб на полюванні було відомо, чия це здобич. Більшість стріл-томарів були кістяними та виконували подвійну функцію: ними оглушали білок та куниць, не псуючи зовнішнього вигляду хутра. Відомі також такі наконечники з розкопок на території Червена та Дорогичина¹⁰⁶.

Мисливство на хутряних звірів (бобрів, білок, борсуків, куниць, лисиць) було досить поширеним і через те, що їхнє хутро використовували на експорт у інші країни. Німецький поет-мінезінгер Гартман фон Ає (бл. 1065–1220) у своєму творі «Ерек» описав весілля головного героя Артура та його гостей – п'ятьох розкішно одягнених королів. Хоча Г. фон Ає високо оцінив тканину, виготовлену в Англії, він вихваляє також якість хутряної підкладки, вважаючи, що таку річ не знайдеш ні в Русі, ні в Польщі: «... diu geville wären grâ/ das nieman anderswâ/ dehein bezzer enmohte hân/ ze Riuzen noch ze Pôlân»¹⁰⁷. Це літературне бачення підтверджується листуванням Бенедектинського аббата Екберта (1120–1184) із архієпископом Кельна Рейнальдом (1120–1167). В одному із їхніх листів вказано, що руське хутро коштує дорожче срібла та золота: «Ruthenis pellibus que auri et argenti precio preferuntur»¹⁰⁸. Хоча таке зауваження є досить загальним, воно вказує на найбільш

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Терський С. В. Пересопниця... С. 45. Чайка Р. Давньоруське городище Листвин і його околиці X–XI ст. Львів, 2009. С. 33.

¹⁰⁵ Петегирич В. Розвиток сільського господарства... С. 208.

¹⁰⁶ Kuśnierz J. Militaria z Czeremna nad Huczwą. S. 118; Петегирич В. Розвиток сільського господарства... С. 208.

¹⁰⁷ Hartmann Von Aue. Erec. Mittelhochdeutscher Text und Übertragung von Thomas Cramer. Frankfurt am Main, 1972. S. 90. Детальніший аналіз образу Русі в середньовічній німецькій міститься у роботі Berkov P. Das «russische Thema» in der mittelhochdeutschen Literatur. *Zeitschrift für Slawistik*. 1976. Vol. 21. P. 297.

¹⁰⁸ Die Vision ender hl. Elisabeth und die Schriften der Aebte Ekbert und Emecho von Schönaue / hrsg. F. Roth. Brunn, 1884. P. 316.

впізнавані товари середньовічного німецького ринку, які потрапляли туди з Русі. Інші європейські джерела також наголошують на цінності руського хутра¹⁰⁹.

Окрім цього, хутро могло також використовуватися й для місцевих розрахунків. Свого часу М. Грушевський вважав питання «шкіряних грошей» досить дискусійним, однак, зважаючи на брак дорогоцінних металів, хутра (принаймні куниць та білок) активно застосовували як допоміжний предмет у грошових операціях¹¹⁰. Зокрема, під час розкопок у Дорогочині було виявлено майже 16 тис. свинцевих plomb XI–XIII ст. із різними зображеннями тризубів, святих християнської Церкви, птахів, кириличних літер. Існує гіпотеза, що ці plombи виконували роль знаків вартості хутряних грошей¹¹¹: кількість шкірок «білок» зв'язувалася у своєрідну «купюру», яка скріплювалася цими свинцевими plombами (т. зв. plombи Дорогочинського типу).

Галицькі та волинські князі були не проти збагатити свої статки не тільки сріблом і воском, але й хутром куниць, білок та бобрів, які водилися у тамтешніх землях¹¹². Наприклад, князь Данило Романович брав данину із ятвягів «черныа коуны и блъ сребро»¹¹³. Надалі ятвяги самі пропонували володимирському князеві «воскоули б лиль бобровъ ли черныхъ ли коунъ серебраль»¹¹⁴ в обмін на жито. На думку дослідників, «чорні куни» – це хутро куниць, тоді як «блсьребро» – це хутро горностая (як відомо зі збережених

¹⁰⁹ В анонімній французькій поемі «The Chanson d'Antioch», присвяченій Першому хрестовому походу, вказано про «sables de Roussie», у німецькому епосі «Krone» авторства Генріха з Турліну згадується хутро з Русі (von Russhie), в анонімній німецькій поезії «Athis und Prophlias» розповідається про «ein brun zobil ... gevingin zu Rûzen», у романі «Mai und Beaflo» також згадано про «zwene swarze zobebe ... von der Riuzen lande» (Mittelhochdeutsches Übungsbuch / ed. by C. von Kraus. 2nd ed. Heidelberg, 1926. P. 63–82, 276–279; Wis M. Ein Problematischer Farbenvergleich bei Eilhart und Veldeke: '... Brûn Alse Ein Bere'. *Neuphilologische Mitteilungen*. 1992. Vol. 93. No. 2/4. P. 382).

¹¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 351.

¹¹¹ Ісаєвич Я. Д. Дорогичин. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. С. 452. Також у дослідженні К. Болсуновського зібрано чимало зображень plomb із Дорогочина: Болсуновский К. Дорогичинські plombи. Київ: тип. Г. Фронцевича, 1894. 70 с.

¹¹² Гудима Ю. Галицько-волинське князівство в XI–XIV ст. С. 130.

¹¹³ Ипатьевская летопись. Стлб. 835.

¹¹⁴ Там само. Стлб. 879.

берестяних грамот)¹¹⁵. Про використання хутра як еквіваленту грошей вказував також М. Поло: «Валюта цих людей складається із золотих злитків довжиною в п'ядь і вартістю близько 5 гроссі [венеційська монета, вагою у 2,18 г срібла – Х. М.] кожен; їхня дрібниця складається з голів куниць»¹¹⁶. Тож полювання використовували також і для того, щоб наповнити князівську скарбницю.

Окремі топонімічні назви річок, які відомі із літопису, загалом вказують на поширення у цих районах різної дичини. Можливо, їхні назви свідчать про переважання в ареалах цих річок певних звірів, які були ціллю для середньовічних мисливців (бобр, білка, вепр, зубр) (табл. 2).

Таблиця 2

Літописні назви річок, які вказують на поширення дичини у цих районах¹¹⁷

Назва річки	Рік	Літописна згадка
Білка	1144	...и ста Всеволодь по сеи сторонѣ града а Володимиръ ста шбоною стороною шведъ с горы а межу ими рѣка Бѣлка
Бобрка	1211	...затворившю же са Арополкоу и Аволодоу в Галичи а Волидиславъ вьезде съ Оугры и Чехъ своими и собравъса с Галичанъ и приде на рѣкоу Бобрькоу
Бобрка	1229	...и шбѣха Даниль городъ и собравъ землю Галичкоую ста на четырѣ части шкрѣтъ его и собра ѿ Боброкы доже и до рѣкы Оушицѣ и Проута
Вепр	1213	Лахъы же многи избиша и гнаша по нихъ до рѣкы Вепра
Вепр	1235	...а Кондратъ побѣже до Лаховъ чересь ношъ и топилса башеть ѿ вои его во Вепрю множество
Зубра	1213	Мьстиславоу же стоащоу на Зоубры Дмитрь прибѣже к немуу

¹¹⁵ Гудима Ю. Галицько-волинське князівство в XI–XIV ст. С. 121.

¹¹⁶ The travels of Marco Polo... Р. 392.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. Стлб. 315, 730, 733, 759, 775.

Відтак ці назви свідчать про важливість полювання серед занять галицького та волинського населення. На основі наведених даних можна встановити, яка дичина була найпоширенішою.

Вдруге мисливські таланти князя Володимира згадані у його розлогому літописному некролозі: «...глаголаше ꙗсно ꙗ книгъ зане бѣѣ философъ великъ и ловче хитръ хороборъ кротокъ смиренъ не злобивъ»¹¹⁸. В останніх критичних дослідженнях галицько-волинської частини Іпатіївського літопису запропоновано опис зовнішності та вдачі князя Володимира, попри можливу реалістичність окремих рис, тлумачити як певну імітацію попередніх взірців¹¹⁹. Вибрані для порівняння некрологи князів Романа Ростиславича (†1180) та Мстислава Ростиславича (†1180), справді, мають чимало спільних рис, так само належать представникам роду Мономаховичів (князі, до того ж, померли в один рік)¹²⁰, а проте пристрасть князя Володимира до книжок і полювання, його красномовство – окремі риси, які, на думку укладача галицько-волинської частини літопису, потребували додаткового акценту.

На жаль, літописна традиція держави Романовичів не надовго пережила князя Володимира Васильковича – у 1292 р. вона обірвалася, а пошуки можливого продовження цього літопису успіхів не мали. Це позбавило дослідників розлогого джерела з історії України, що зробило вивчення минулого західноукраїнських земель першої половини XIV ст. вкрай проблематичним. Пошук свідчень, пов'язаних із ловецтвом у Галицькій землі та Волині, вимагає залучення додаткового матеріалу.

Оригінальним та маловживаним джерелом, яке засвідчує популярність ловів серед Романовичів, є грамота, яку, начебто, князь Лев Данилович дав слугі Осташку Гласкові у 1282 чи 1292 рр. на володіння с. Васичин у Галицькій землі з усіма належними правами в обмін на службу списом та із трьома стрільцями. Цей документ до наукового вжитку ввів Олег Купчинський, надрукувавши його текст (транслітерація давньоруського письма латинською мовою) із відповідними науковими коментарями¹²¹. На відміну від портретів

¹¹⁸ Там само. Стб. 921.

¹¹⁹ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 634.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Купчинський О. Акти і документи... С. 484–490.

інших володарів, старшому сину Данила Романовича «не пощастило» із літописною традицією – книжники не були надто прихильними до нього¹²². З іншого боку, князь Лев помер після 1292 р., тобто після уривання місцевого літопису. Тож посмертних характеристик і прославляння його діянь також не збереглося. Відповідно, про його особисті зацікавлення доступно обмаль інформації, а грамота, нібито видана наприкінці XIII ст., дає змогу припустити, що і князь Лев активно розважався мисливством.

Досліджуваний документ досить детально окреслює територіальні межі надання, але завершується незвичним уточненням про неможливість затвердити грамоту княжою печаткою, оскільки слуга Осташко заслужив милість свого сюзерена «на ловищі». Тому документ скріпили «зубом», що не зменшувало його юридичної сили: «Na swidoczestwo naszemu lysthowy nasv yesmu peczath prýwýsilý zubom zabezczatalý a ze nie ýmaliesmo nasoy peczathý prýssobý, a daliesmo toth lýsth na lowisczi»¹²³. Оригінал дарчого листа князя Лева не зберігся, але упродовж XVI ст. його декілька разів засвідчили у канцелярії польських королів. Зважаючи на відсутність первісного варіанту, а також беручи до уваги окремі недоладності у тексті (наприклад, велику кількість мікротопонімів чи нечіткість датування), О. Купчинський зробив висновок про фальсифікат, створений, можливо, упродовж XV–XVI ст.¹²⁴. Такий вердикт виглядає справедливим, проте окремі елементи грамоти можуть заслуговувати на довіру.

Історик та архівіст Іван Каманін вважав, що «визнання підробок грамот князя Лева, мабуть, є ще спішним; можливо, з часом у багатьох, якщо не у всіх випадках, виявиться, що в основі лежить дійсний факт видачі грамоти, що з втратою оригінальних грамот, унаслідок різноманітних обставин (пожеж, татарських руйнувань тощо), їхні власники вдавалися до відновлення по пам'яті втраченого оригіналу, що на тому ґрунті поновлення і відбувалося викривлення грамот, що доходило до впровадження або загублення в них

¹²² Bartnicki M. *Wizerunek «безчесного князя» w kronice halicko-wołyńskiej. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20: *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. С. 93–100.

¹²³ Купчинський О. Акти і документи... С. 490.

¹²⁴ Там само. С. 489–490.

тих частин, які й у той чи інший час були зайві або їх бракувало»¹²⁵. За таких обставин основою підробки повинен бути певний оригінальний текст або, принаймні, уявлення про нього у спадкоємців слуги Осташка. Видається, що якраз обставина дарування грамоти «на ловищі» мала би дуже добре закарбуватися у родовій пам'яті, стати своєрідною легендою. Тому участь князя Лева Даниловича у полюванні може отримати документальне засвідчення.

Грамоту для слуги Осташка заради королівського затвердження кілька разів демонстрував Христофор Васичинський, який у 1550–1558 рр. претендував на право збирати мито у селі, володіти ним та довколишніми землями. Очевидно, існували зацікавлені особи, які не вірили у правдивість документа, тому шляхтич із роду Васичинських змушений був одержувати підтвердження привілею декілька разів упродовж короткого проміжку часу. Прихильність королівської канцелярії та позитивне рішення короля свідчать, що грамота виглядала достатнім аргументом для того, щоби переконати тогочасних урядовців. На жаль, не відомо, чи Х. Васичинський перебував у кровній спорідненості із Осташком Гласком, чи грамота на володіння потрапила до нього в інший спосіб. Однак окремі елементи у документі із XIII ст. досить рідкісні: мовиться про унікальну інскрипцію («нашому вірному слугі Осташкові Гласкові»). Як відомо, інші грамоти-фальсифікати князя Лева Даниловича не містять відомостей про «вірність» одержувача.

З документа князя Лева Даниловича не зрозуміло, чи Осташко Гласко брав участь у княжих ловах. Його біографія також малодосліджена – невідомим є його походження, за що отримав від князя відповідний привілей (разом із боярським званням?). Очевидно, що він належав до військового стану тогочасного населення, адже був зобов'язаний, відповідно до тексту грамоти, служити князю списом (напевно, мовиться про особисту службу, хоча давньоруське «спис» могло би означати назву підрозділу) і виставляти трьох стрільців за потреби.

Водночас участь руської еліти не князівського походження у полюваннях цілком вірогідна. Щоправда, підтвердити її з писемних

¹²⁵ Каманин И. Из истории подложных документов. 1. Грамота галичского князя Льва. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 1907. Кн. 20. Отд. 5. С. 4.

джерел складно. З літописних уривків відомо, що визначним мисливцем був воєвода Тит із Берестя (нині – м. Брест у Республіці Білорусь): «Берестыани же собрашася и гнаша по них башеть бо Лаховъ двѣстѣ а Берестыанѣ ѿ башеть бо оу них воєвода Титѣ вездѣсловыйи моужьствомъ на ратѣхъ и на ловѣхъ и тако оугонивъше ѣ и бишася с ними»¹²⁶. Похвала для князівського воєводи у літописі – досить рідкісне явище, особливо якщо мовиться про якісь ширші описи, ніж просто про відзначення ратних подвигів. У цьому контексті привертає увагу зіставлення війни та полювання як військової розваги; обидва явища потребують, як вказав літописець, «моужьства». Схожа конструкція зіставлення («дѣла на войнѣ и на ловѣхъ») міститься у «Повчанні...» Володимира Мономаха¹²⁷, що, з одного боку, характеризує ідеального воїна того часу, а з іншого – вказує на справді непересічну постать берестейського воєводи.

У літописі вміщено ще один сюжет, який пов'язує Берестя із мисливським «світом». На тлі розгляду популярності полювання серед Романовичів важливо відзначити існування спеціального податку-утримання, що стягувався або на користь князя безпосередньо, або на користь його урядників. Зокрема, у тексті літопису збереглася грамота князя Мстислава Даниловича (?–після 1292) для Берестя, мешканці якого частково підтримали заколот проти свого нового сюзерена: князь Володимир Василькович своїм заповітом утвердив усі свої володіння за Мстиславом, однак частина городян підтримали князя Юрія Львовича. Щоби побороти такий виступ, князь Мстислав «приѣха въ Берестии и рече боѣромъ своимъ естъ ли ловчѣи здѣи же рекоша нетоути гсѣне из вѣка. Мстислав же рече ѣзъ пакъ оуставляю на нѣ ловчее за ихъ коромолоу абы не позрѣти на нихъ кров и повелѣ писцю своему писати грамотоу. Се азъ князь Мстиславъ сѣ королевѣ вноукъ Романовѣ оуставляю ловчее»¹²⁸. Текст грамоти не викликає заперечень: О. Купчинський привертає увагу до поведінки князя-експонента листа, який замість кривавої розправи над опонентами встановлює на бунтівних мешканців Берестя спеціальну подать¹²⁹.

¹²⁶ Ипатьевская летопись. Стлб. 890.

¹²⁷ Повчання Володимира Мономаха. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>

¹²⁸ Ипатьевская летопись. Стлб. 932.

¹²⁹ Купчинський О. Акти та документи. С. 350.

Дослідники в останньому критичному огляді літопису відзначили, що «ловчєє» – податок із населення для утримання організованої служби князівських полювань¹³⁰. Традицію збирання такого податку у Бересті запровадив князь Мстислав (у його грамоті цей термін використано вперше), надалі ж «ловчєє» регулярно згадується у документах XV–XVI ст., зокрема з Литовської метрики встановлено, що це утримання одержували різні литовські великокнязівські урядники, зем'яни тощо¹³¹. Отже, практики виконання повинностей, запроваджені за часів Романовичів, існували тривалий час і успадковувалися навіть у період литовського панування.

Через брак джерел, на жаль, відшукати повідомлення про полювання на теренах держави Романовичів у XIV ст. складно. Очевидно, що князі не забули цієї розваги, однак втрата літописної традиції звузила можливості для пошуку та аналізу відповідних фрагментів. Вказівка на мисливство вміщена у привілеї 1339 р. князя і «володаря Королівства Русі» Юрія-Болеслава Тройденовича. У цьому документі князь надав вірному слугі Барткові із Сандомира війтівство на магдебурзькому праві у Сяноку. Відповідно до тексту документа, окрім, власне, війтівства, князь передав Барткові та його законним спадкоємцям право володіти шостим ланом між гаями і межами самого м. Сянока, отримуючи з цього надання усі можливі вигоди та прибутки¹³². Мовиться про використання орних ґрунтів, лук, пасовищ, боліт, а також лісів та заростей для полювання на різних звірів і ловлі птахів¹³³. Важливим є розмежування у документі двох різних видів полювань – «*venatione animalium et ferarum cunctarum et omnium avium captura*». У межах цього контексту привертає увагу фраза «*et omnium avium captura*». Спробуємо встановити, чи йдеться про окремий вид полювання (за допомогою птахів), чи ловлю самих птахів. Текст надання має подібний формуляр і міг стати основою для написання інших грамот XIV ст. У багатьох фальсифікатах князя Лева Даниловича трапляється цілком клішований опис, який містить згадки про «изъ лѣсы и борьми изъ рѣками и потоки ись сажавками и калоужами съ вѣсѣми помиткы в лѣсѣ и в рѣках в ловищах даємъ» (Грамота Лева Даниловича боярину Нерунові від жовтня 1287 р.) чи «даємъ с полми

¹³⁰ Галицько-Волинський літопис. Текстологія. С. 643.

¹³¹ Там само. С. 641.

¹³² Купчинський О. Акти та документи. С. 193.

¹³³ Там само.

и сѣножатми и з лоуками и ставы и млинми и з лѣсы и з борѣтми и медовыми данми и вѣчими данми и совѣми пожиткы и ловищи» (Грамота Лева Даниловича церкві Івана Хрестителя у Перемишлі від жовтня 1301 р.)¹³⁴. Подібне розмежування концепту звіриних та пташиних ловів міститься у пізніших грамотах польського короля Казимира III: «ferarum et avium»¹³⁵. В одній із них, яка ґрунтувалася на «наданнях найясніших руських князів», надано право ловити різних «ferarum et avium», які є зараз на землі, а в майбутньому можуть бути під землею «*quae nunc ibi super terram sunt, et sub terra in futuro*»¹³⁶. В іншому документі, у якому Казимир III підтверджує, начебто, привілей князя Лева Даниловича, знаходимо ще один схожий вираз про передачу отримувачу привілея луків, пасовищ, лісів, продуктів бортництва та тваринництва, а головне – усіх вигод від полювання, ловлі та рибальства (*ausupationibus, mellificiis, piscationibus*)¹³⁷. Відокремлення полювання від ловлі птахів також міститься в інших грамотах-фальсифікатах князя Лева Даниловича. Розрізнення *Venacionibus* й *Ausupationibus* є у двох документах-підтвердженнях Казимира III¹³⁸. Тож існувала певна традиція у тлумаченні мисливства на птахів та звірів у руських землях і вживанні окремих канцелярських висловів, які загально підтверджували ті чи ті надання. Функціонувало певне «бюрократичне» кліше, яке використовувалося для позначення прав володіння землею і користування усіма можливими прибутками та користю від неї, утім також був дозвіл на полювання і вилов диких птахів. Отже, як вдалося встановити на основі пропонованого аналізу, у грамоті князя Юрія-Болеслава Тройденовича йшлося саме про полювання на птахів та звірів. Традиція такого полювання була добре відома у наступні десятиліття, коли польські володарі, затверджуючи привілеї руських князів, використовували схожі формули та означення у документах. Привілей для слуги Бартка, автентичність якого не викликає заперечень, подібний до надання князя Лева Даниловича для слуги Остафія, про що йшлося раніше. Водночас на тлі надання магдебурзького права Сяноку вказівка на мисливський привілей для

¹³⁴ Схожий принцип підтвердження дарчої грамоти використовується у пізніших пам'ятках. Там само. С. 790.

¹³⁵ Там само. С. 777.

¹³⁶ Купчинський О. Акти та документи. С. 777.

¹³⁷ Там само. С. 782.

¹³⁸ Там само. С. 785, 795.

слуги Бартка привертала не так багато уваги. Невідомо, які заслуги мав цей урядник перед князем Юрієм-Болеславом, але щедре надання вказує також на його мисливський «інтерес», притаманний усім «людям меча» у середньовіччі.

Полювання на птахів має також певний іконографічний сюжет. На одному зі срібних пластинчастих браслетів, який походить із відомого Молотівського скарбу (XIV ст.)*, в шести арках (по три на кожній стулці) з колонами і капітелями вміщено гравіровані малюнки. Так, на одній із них зображено двох різних птахів із розкинутими крилами, а в центральній – тризубець, який скоріше нагадує досить складну розетку з розквітлими кінцями. На другій стулці також є зображення птахів, а між ними – постать мисливця в гостроверхій шапці. Він тримає у правій руці спис, а в лівій – здобич – птаха з довгим хвостом (рис. 5)¹³⁹.

Рис. 5. Зображення мисливця зі списом та упольованим птахом (?) на браслеті з «Молотівського скарбу»

* Молотівський скарб, який складався з предметів давньоруського мистецтва, був знайдений у 1896 р. у с. Молотів (Жидачівщина).

¹³⁹ Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2015. С. 135.

Полювання на птахів досить міцно укорінилося у свідомості галицької еліти: багато зображень птахів містяться на т. зв. Дорогочинських пломбах, які використовувалися для скріплення «хутряних грошей» з метою проведення середньовічних торгових операцій (рис. 6).

Рис. 6. Приклади Дорогочинських пломб із зображеннями різних диких птахів¹⁴⁰

Про поширеність полювання на птахів у руських землях також свідчить середньовічна німецька література, зокрема «Пісня про Нібелунгів», яка, за загальноприйнятою версією, створена у 1205 р.¹⁴¹ У 22-й пригоді розповідається, що русини, греки, поляки та інші народи прибули разом із легендарним королем Етцелем, утім, із вихідцями з Києва та печенігами, які вільно стріляли в птахів: «Von Riuzen und von Kriechen/ den Poelän unt den Walachen/ ir ross diu vil guoten/ swaz si site heten,/ Von dem lande ze Kiewen/ unt die wilden Petschenaere./ Zu schießen nach den Vögeln/ Mit Kräften sie die Pfeile»¹⁴². Згадка про різні народи у цій поемі виражає не тільки традиційні уявлення, а й нові етнічні концепції, що склалися у свідомості німців у XII–XIII ст. під впливом торгівельного та політичного обміну з Руссю¹⁴³. Автор «Пісні про Нібелунгів» механічно

¹⁴⁰ За виданням: Болсуновский К. Дорогочинські пломбы. 70 с.

¹⁴¹ Berkov P. Das «russische Thema»... P. 303.

¹⁴² Helmut de Boor. Das Nibelungenlied nach d. Ausg. von Karl Bartsch. Brockhaus: Wiesbaden. 1972. S. 216. Також див.: Sager A. Hungarians as fremde in Medieval Germany. *Meeting the Foreign in the Middle Ages* / ed A. Classen. New-York: Routledge, 2016. P. 107.

¹⁴³ Berkov P. Das «russische Thema»... P. 304. Також див.: Keller M. Perspektiven: Vorstellungen von «Riuzen» in der deutschen Literatur des Mittelalters. *Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9–17 Jahrhundert*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1988. S. 86–87.

поеднав старі уявлення із новими, так що у підсумку виникли певні неузгодженості, однак показовим є те, що автор створив надзвичайно повчальну та динамічну загальну картину уявлення про Русь як багату на дичину землю. З одного боку, їхнє кількісне перерахування повинно посилити екзотичність описаної сцени, а з іншого – демонструє уявлення середньовічного німецького дворянина про те, що руські землі були чудовими мисливськими угіддями, що відзначено у європейському героїчному епосі. Крім цього, окремі натяки на популярність соколиного полювання містяться у записках мандрівника М. Поло, який вказував, що володіння Русі надзвичайно широкі, і тут у великих кількостях водяться соколи і сапсани, яких часто продають також в інші країни¹⁴⁴. Щоправда, венеційський мандрівник писав про Русь загалом, і невідомо, наскільки землі Романовичів перебували у фокусі його уваги.

У літописі мало згадок про мисливських птахів, фактично, ідеться про один епізод, у якому фігурує образ сокола. Близько 1231 р. біля Шумська відбулася битва Романовичів проти галицько-угорських військ, яким командував королевич Андрій (1210–1233). У досить ґрунтовному описі битви міститься неоднозначний епізод: «...приехавшимъ же соколомъ стрѣлцемъ и не стѣрпѣвшимъ же людемъ избиша ѣ и роздрашася»¹⁴⁵. У перекладі Леоніда Махновця вказано про «соколів-стрільців»: «Але приїхали соколи, стрільці [Данилові], і не видержали люди [Андрієві] – вони побили їх, і ті прийшли в замішання»¹⁴⁶. Однак, на мою думку, у цьому епізоді застосовано порівняння: стрільці прибули як соколи на поле бою і накинулися на угорських воїнів. Фрагмент потребуватиме подальшого обговорення, зокрема в філологічному контексті.

Семантика сокола відома і з раніших руських пам'яток, зокрема зі «Слова о полку Ігоревім». У цій пам'ятці сокіл згадується 16 разів, насамперед як образ, що характеризує князів. Єдиний виняток – це порівняння перств легендарного співця Бояна із соколами, які він спускав на стадо лебедів (образно – на струни гуслів)¹⁴⁷.

¹⁴⁴ The travels of Marco Polo... Р. 392.

¹⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стлб. 768.

¹⁴⁶ Літопис руський. ХМІ. 8(2?).тх 1231.

¹⁴⁷ Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича. Москва: Въ Сенатской Типографіи, 1800. С. 4.

В інших випадках соколів виразно порівнювали з князями, зокрема організатору походу Ігорю Святославичу (1151–1202) та іншим воїнам присвячено такі слова: «Не буря соколы занесе/ чрезъ поля широкая»¹⁴⁸. Описуючи князя Романа Мстиславича, невідомий автор «Слова...» використав метафоричне порівняння «високо плаваєши на дѣло въ буєсти/ яко соколъ на вѣтрехъ ширяся/ хотя птицю въ буйствѣ одолѣти»¹⁴⁹. Тож порівняння із соколами пердусім стосується князів. Семантичні благородство, сила та сміливість цих птахів мали б акцентувати на воїнських якостях руських володарів. Згадка літописця Романовичів про прибуття стрільців як соколів не суперечить існуючій літературній традиції, коли князів та дружинників порівнювали із цими хижими птахами. У Київському літописі містяться унікальні свідчення про полювання Ігоря Святославича, яке він здійснював у полоні з дозволу половців: «...но волю ємоу даахоутъ гдѣ хочеть тоу ѣздашеть и астрабомъ ловашеть а своїѣ слоугъ съ ѣ и съ ѣ с ним ѣздашеть сторожеви»¹⁵⁰. Невеликий уривок важливий не тільки тому, що вказує на почесні умови «ув'язнення» новгород-сіверського володаря, а й на те, що він займався мисливством із яструбами. На жаль, інших свідчень про полювання на хижих птахів дуже мало. Однак «Слово...» містить також вказівку на те, що князь Ігор здійснював лови під час втечі з половецької неволі. Відтак, полювання на хижих птахів, характерне для тогочасних європейських еліт, на Галицькій та Волинській землях має досить скромну джерельну основу. Однак сумніватися у тому, що таке явище існувало, не доводиться. Навіть зі збережених свідчень помітно, що розрізнялися полювання на велику здобич та на птахів. Водночас семантика сокола глибоко вкорінилася у культуру тогочасного суспільства. Відтак віднайдення нових джерел (як писемних, так і археологічних) дасть змогу ширше дослідити роль полювання на птахів на землях держави Романовичів.

Отже, полювання як елітна середньовічна розвага було популярним серед Романовичів та боярського оточення. Окремі сюжети, які збереглися у літописі, напевно, не передають усього захоплення мисливством, а є лише певним відлунням, на основі якого

¹⁴⁸ Ироическая пѣснь... С. 6.

¹⁴⁹ Там само. С. 31.

¹⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стлб. 649.

непросто робити узагальнення. Напевно, князі (і королі Данило Романовича та Юрій Львович) разом із боярами, вірними слугами мали би полювати значно частіше, ніж про це повідомляв літописець. Водночас ловецтво виконувало свій утилітарний аспект (забезпечувало князів та бояр харчуванням і виконувало важливу роль у грошовому обміні). Але Романовичі також розважалися полюючи. Наприклад, сюжет про заснування м. Холм, якщо залишити за дужками можливе літературне коріння, не вказує на нагальну потребу у їжі, натомість демонструє зацікавлення у полюванні, як в елітному дозвіллі. Також мисливство у XIII–XIV ст. було привілеєм – проаналізовані грамоти князів Лева Даниловича (насамперед фальсифікатів, що видавалися від його імені) та Юрія-Болеслава Тройденевича вказують на особливу роль цього елітного заняття, реалізувати яку можна було лише із дозволу княжої влади. Така «потрійна» структура перетворювала полювання на важливий соціальний феномен, який споріднював галицько-волинську еліту із європейським воїнством.

Христина МЕРЕНЮК

РОЗДІЛ 8

РЕЧІ, СЛОВА, АЛЕГОРІЇ: МЕНТАЛІТЕТИ І СВІТИ КУЛЬТУРИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Світ і світи. Сьогодні важко уявити собі, чим був світ в очах середньовічної людини: сплетінням суперечностей, «пучком контрастів» між надмірним болем і нестримною радістю, страшною невдачею і незвичайним успіхом, холодною зимою і теплим літом чи, може, навпаки – ідеально упорядкованою системою, у якій усі елементи гармонійно поєднані, «передсінком» вічності, за яким починається щось краще, хоч і невідоме. Так чи так, він здавався своєрідним симбіозом видимого і невидимого, буденного і чудесного. І якщо Артур Шопенгауер у XIX ст. вважав світ волею й уявленням, то людина, яка жила на шість століть раніше, сприймала дійсність як Книгу або Ікону, автором якої є Бог і яку слід уважно читати чи розглядати, адже в усьому, що існує довкола, приховані знаки-алегорії, які вказують на постійну присутність небесних сил. Жак Ле Гофф влучно порівнював такий світогляд із «лісом символів», загадковим і небезпечним водночас, адже в знакових системах, як і в лісі, дуже важко зорієнтуватися та досить легко заплутатися¹. Символи стимулювали думку, але й непокоїли, навіть пригнічували і лякали людей. Книжкова культура середніх віків містила у собі «нитку Аріадни», що допомагала вийти з лабіринту символів. Нею став «середньовічний синтез, упорядкування теології, науки та історії в одну гармонійну модель Всесвіту»². Там, де писемна культура еліт закінчувалася, а починалася усна цивілізація, світ сприймався уже не як розгорнута книга, а як своєрідний малюнок, ікона, де «віртуальна» мова літер перекладена візуальною мовою зображень. Такий підхід дає змогу побачити середньовічне мислення у двох перспективах: як строкату «картину» людських емоцій, прагнень, навіть психічних аномалій і як чіткий «каталог» категорій та логічних операцій,

¹ Le Goff J. *Medieval Civilization: 400–1500* / tr. J. Barrow. Oxford, Cambridge (Mass), 1992. P. 331–332.

² Lewis C. S. *Odrzucony obraz*. Kraków: Znak, 1995. S. 23.

що утворюють «решітку» чи «екран» культури, забезпечують її цілісність і однорідність. Середньовічне мислення – конгломерат різноманітних почуттів та понять, зафіксованих у знаках. Воно неоднорідне, різне у різних людей і у межах різних соціальних груп.

Культура Галицько-Волинського князівства теж постає перед нами неоднорідною цілістю, строкатим і часто заплутаним мета-текстом. Це, звичайно, ускладнює її вивчення, але є природнім³. Універсум середньовічної культури – сума багатьох менших світів: майже незмінного географічного простору, помірно-динамічних «світів-економік», соціальних структур та етнічних спільнот⁴. Світ видимий і невидимий, світ села і міста, природи і цивілізації складали, водночас, цілісний простір, де незвично перепліталися уявне та дійсне. Багатовимірною була і його семіотика, що об'єднувала в середньовічній ментальності усю сприйняту дійсність, усі світи у єдиний текст – побачений, почутий чи відчитаний.

Дух і буква. Для містичного розуму, яким частково було середньовічне релігійне мислення, світ – книга, він, як кожна книга, складається із літер. Відношення до письма та абетки у середні віки було неоднозначним хоча б тому, що володіння грамотою поділяло суспільство на книжників та неписьменних, і у цьому сенсі було якщо не знаряддям гноблення та дискримінації (як стверджував Клод Леві-Строс) щодо «примітивних» культур), то, принаймні, знаком влади, даної знанням. По-різному уявлялися і ті величини, які стояли за літерами книг.

Одна тенденція, що визрівала у східнохристиянському ареалі, приводила до сакралізації графічних знаків у священних текстах і

³ Див. у контексті історії князівства та його культури: Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк: НТШ, 1958; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид. / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 1999; Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава. Львів, 1999; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / ред., упоряд. іл. Ю. Іванченко. Київ: Мистецтво, 1997; Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2011; Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів: Вид. Ощипок М. М., 2018.

⁴ Пор.: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.: у 3 т. / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе.

словах, наділяючи їх додатковою, майже містичною, цінністю. Інший, прагматичний, напрямок думки, навпаки, зводив абетку до різновиду мнемотехніки, а її елементи – до «вузликів на згадку». Тому наявність скорочень (західних «контракцій» та східних «титл») у назвах небесних речей і сотворінь трактувалася то як акцентування на їхній святості і недоступності для людського пізнання, то як вияв їхньої поширеності і прояв звичайної економії місця та матеріалу до письма. Хоча, врешті-решт, містичний і практичний підходи до книг/святих книг існували паралельно – якщо не в процесі писання чи переписування, то в часі читання та тлумачення прочитаного⁵.

Так чи так, письмо, порівняно з усним мовленням, суттєво змінювало сам напрям руху думки і мови. Записаний і поділений на синтаксично-сміслові відрізки-«речення», розміщений у «стовбцях», часом ілюстрований, текст став відображати світ інакше, аніж аморфна усна розповідь. Проте, крім опозиції букви та звука, тут найгостріше виявилось протиріччя між «духом» і «буквою», буденною та алегоричною інтерпретацією написаного. У контексті середньовічної теології кожне слово, вислів чи навіть цілий текст (передусім у Святому Письмі), може набувати від двох до чотирьох значень. Він може трактуватися дослівно (тілесно), алегорично і морально (душевно) та в містико-анагогічному аспекті (духовно). Тільки так читач може піднятися до вищого рівня досконалості, перейшовши від буквальної і нищої дійсності до вершин фігурального світу уяви. Читання, з огляду на це, стає різновидом аскетичної практики, нарівні з молитвою і постом. Окрім того, «світські» тексти сприймаються як певні вмістилища пам'яті, де нові теми стають аналогами біблійних сюжетів, а ті слугують знаками моральних та богословських істин. Читаючи, людина пригадує; пригадуючи – вчиться.

Галицько-Волинська література та лектура ґрунтувалися, зокрема, на поширенні кириличної писемності та довколаписемних знаків. Тут траплялися знаки або ж знаки знаків писемної культури:

⁵ Детальніше про розуміння й сприймання книги у цей час див.: Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга Львів: Світ, 1995; Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. Львів, 2003; Любащенко В. І. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 4. С. 65–99.

олов'яні печатки, елементи зовнішнього декору на збережених донині книгах, писемні знаряддя (зокрема белзькі бронзові писала-стилоси різної форми) тощо. Однак написи на них були не такі часті. Серед них вміщували й саму кириличну абетку (у скороченому вигляді – А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, Н, І, К, Л) на гребінці з Берестя, незвичне «ДЪНЪСЛОВО» поруч із зображенням св. Федора і написом «АГ ФДР» на печатці з Белза та поруч із зображенням св. Івана Предтечі на печатці з Дорогичина, кириличні й грецькі написи, пов'язані з володарюванням Давида Ігоревича («Господи, поможи рабу твоєму Давидові, архонтові Русі» у Сутейську на Волині). Зрештою, частина збережених написів була тісно пов'язана з щоденним життям галичан та волинян, зокрема вказувала, кому належала та чи та річ: «РОМАДИНЪ» чи «УРСУЛ/А» на пряслицях із Теребовлі й Плісненьська, «Мстиславля» – на амфорі з Успенської церкви у Володимирі чи довше речення з погрозою-прокляттям на кістяній ручці дорогичинського ножа («Ежьковъ ножъ а иже и украде тъ проклятъ б[ого]мъ») тощо.

Частина середньовічних предметів, знайдених на території Галичини й Волині, містила латинські написи, наприклад «Sigillum Leonis» на печатці князя Лева Юрійовича⁶. Про поширення грамотності свідчили й графіті з церкви Святого Пантелеймона в Галичі. Вони фіксували назву храму («Ц[Е]Р[К]О[В] СВ[Я]Т[О]Г ПАНТЕЛИМОН[А]»), соціальні ролі та власні імена людей («СЛУСИ КОЛАМАНА», «БОРЗЯ ТИСЯЦКИЙ», «ДАНИИЛ», «РАДОСЛАВ», «ВАВУЛА/ЗАХАРИЯ»), інтерпретації євангельських сюжетів та мотивів («БЪДА ПРОКЛЯТ ЯКО ЛАЗАР»), хронографічні шаблони («В ЛІТО»), поминальні записи («ПРЪЗСТАВИСЯ РАБА БОЖІЯ УЛИЯНА»), релігійні формули («ПОМЯНИ ГОСПОДИ РАБА БОЖОГО»)⁷. З іншого боку, на побутовому рівні як графічні сигнали

⁶ Детальніше див.: Петегрич В. Писемна культура еліт та «мовчазної більшості» у містах Надбужанщини княжої доби. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2010. Вип. 14. С. 135–150; Книш Я. Sigillum Leonis. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 257–267.

⁷ Вуйчик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 1996. Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 189–194.

використовували і клейма (наприклад, знак хреста з рівними раменами та поперечними лініями, хреста у колі, квадрата з колом, паралельних хвилястих ліній) як знаки майстрів, про які, наприклад, говорив ще у 1930-х роках Володимир Кобільник, досліджуючи околиці с. Ступниці на Самбірщині⁸. Однак це – прояви загальної зображальної культури, а не писемності в буквальному розумінні того слова. Християнство та принесена ним писемність викликали появу окремого соціуму людей книги/книжників. У культурі княжого часу ними стали духовні особи, передовсім єпископи, священники та монахи, а також (частково) князі і їхнє оточення, хоча ті були зорієнтовані передовсім «на ратні справи». Підтвердженням, зрештою, стали самі літописні зводи, зокрема частина, названа Галицько-Волинським літописом, частина редакторів якого, за гіпотезою Антона Генсборського, була наближеними до князя світськими достойниками, а частина – духовними особами. Про їхню освіченість свідчать також богослужбові книги та археологічні матеріали, наприклад ті ж графіті на стінах храмів⁹. Грамотними були, ймовірно, й тогочасні мистці, зокрема будівничі, тож частина настінних записів могла бути зроблена і їхньою рукою¹⁰. Духовні особи (священники й монахи) ставали й копіїстами – переписувачами текстів, їх коментаторами (у проповідництві), а також вчителями, які навчали азів грамоти. Натомість князі у цій системі були замовниками оригінальних текстів чи копій книг. Попри кліше літописних панегіриків, які повідомляли, що князь «переписав Євангеліє» чи іншу книгу, насправді йшлося про те, що він дав завдання її переписати, фундував її виготовлення. Князі ставали читачами або, можливо, слухачами текстів, оскільки читання книг у тогочасній культурі довгий час було, ймовірно, саме читанням вголос¹¹. Водночас книгами вважали передовсім рукописи з церковними богослужбовими текстами.

⁸ Кобільник В. Знаки на днах посудин княжої доби зі Ступниць пов. Самбір. *Літопис Бойківщини*. 1938. Ч. 8. С. 1–7.

⁹ Петрик А. Бояри та церква середньовічної Галичини та Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2003. Вип. 7. С. 88.

¹⁰ Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 51–52.

¹¹ Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003. С. 8, 39–40.

Окрім них, до системи локального руського читання, ймовірно, належали тексти різних жанрів, назви і принципи укладання яких скальковано з візантійської релігійної традиції: служби, правила, поучення, слова, «чтенія», житія, похвали, казання, мученія, моління, повісті, притчі, «путешествія», чудеса, паремії, канони, ісповедання, молитви, ізборники, заповідь, «грамотиці», послання тощо¹². Існувала й світська література: княжі літописи-хроніки, ходіння-перегринання тощо. В ідеалі кожен жанр мав бути тематично відокремлений від іншого. Однак руські книжники часто сплутували їх між собою і або подавали читачам тексти, схожі за тематикою та будовою, під різними назвами, або подрібнювали жанрову систему, називаючи тексти за їх початковими словами, або поєднували назви кількох жанрів в один. Літературні зразки таких текстів потрапили на Русь у церковнослов'янській мовній формі. Це, як показав Ігор Шевченко, мало і позитивний, і негативний вплив на руську культуру. Перекладні твори сприяли інтенсивному розвитку оригінальної місцевої літератури, однак звужували читацькі горизонти давньоруських інтелектуалів до тем і сюжетів, які вони черпали зі скороченої версії візантійського письменства¹³.

Тому на вершку тогочасної літературної піраміди знаходилися літургичні книги східної церковної традиції: Апостоли, Євангелії, Псалтирі, Часослови, Служебники-Літургікони, Типики, Требники-Евхологони, Акафістники, Октоїхи, Тріоді Постні та Цвітні, Мінеї (Загальні і Празничні) тощо. Саме вони нерідко були єдиними інформаційними каналами, через які до руських читачів/слухачів потрапляли сюжети Святого Письма й релігійної літератури загалом. Їхнє читання було пов'язане з літургичними практиками, ритуальними, публічними, «розтягнутими» у часі та хронологічно упорядкованими, приуроченими до канонічних годин («часів»), днів, тижнів і місяців, до буднів і свят церковного року. Сьогодні важко сказати, наскільки активно використовували різні типи церковних книг у середньовічній Галичині. Літургійних манускриптів, які датують княжою добою і за різними критеріями належать до цієї території, збереглося

¹² Podskalsky H. Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus'. 988–1237. München, 1982. S. 84.

¹³ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / пер. з англ. М. Габлевич, під ред. А. Ясіновського. Львів, 2001. С. 55–56.

не так уже й багато¹⁴. Доступ до цих книг був досить обмеженим: їхніми «канонічними» читцями стали насамперед священники, диякони, дяки, ченці-переписувачі, а також представники владних еліт: князі, їхні родини та двір. Решта ж, очевидно, мала задовольнятися роллю не читачів, а слухачів сакральних текстів у вигляді усних коментарів-проповідей («слів»), які водночас мали й книжкову форму.

Опосередковано ставлення до літургійних книг у княжій Галичині можна реконструювати за Галицько-Волинським літописом. Щоправда, тут йдеться про волинське середовище, сформоване навколо Володимира Васильковича. Літописець особливо наголошував на шанобливому ставленні цього князя до церковних книг: володар наказував переписувати їх, оправити дорогим камінням, акцентуючи на їхньому статусі як сакральних предметів, і жертвував церквам для спасіння своєї душі. Хроніст прагнув показати насамперед зовнішню розкіш священних книг. Вона перетворює рукописи на аналог ікон – символ того, що зміст церковних манускриптів має особливу, виняткову цінність. «Еуагліе списа опракос, окова е все золотом и каменіемь дорогым съ женьчюгом, и деисус на нем скован от злата, цяти великы съ финиптом, чюдно видением, а другое Еуагелие опрапкос же волочено оловиром, и цяту възложи на нем съ финиптом, а на ней святаа мученика Гліб и Борис. Апостол опракос, ... и минеи 12 списа, и триоди, и охтай, и ермолой». («Євангеліє списав Апаркос, окував його все золотом і камінням дорогим з перлами, Деїсус на ньому кований золотом, прикраси великі з фініфтом, дивовижне на вигляд, а інше Євангеліє-Апракос обтягнуте оловиром, і прикраси на ньому покладені з фініфтом, а на ньому святі мученики Гліб і Борис, Апостол-Апракос ... і Міней 12 списав, і тріоді, і октоїхи та іромлої»)¹⁵. Саме Євангелія і Апостоли – апракоси, поруч із паремійниками та соборниками, були основними книжковими дарами Володимира Васильковича для різних церков.

¹⁴ До них сучасні дослідники зараховують 24 копії та фрагменти Євангелій (серед них – відоме Галицьке Євангеліє 1288 р.), кілька копій Апостолів, Служебників, Псалтирів та одиничні екземпляри Пісної Тріоді, Октоїха, Ірмолая та Півуставу тощо. Див.: Фрис В. Галицько-волинська книга XIII ст. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Вип. 1. С. 221–232.

¹⁵ Галицко-Волынская летопись. *Памятники литературы древней Руси. XIII век*. Москва, 1981. С. 414.

Однак у тексті Галицько-Волинського літопису князь не лише дає книжки, але й читає їх. Для літописця це – знак особливої побожності, прагнення до святості й аскетичного подвигу. Невипадково до корпусу сакральних текстів, які читає й «переписує» сам князь, належать біографії християнських праведників – житія святих, довшу версію яких подавали «Четїї-Мінеї», а коротшу – «Прологи»: «Прологы списа 12 місяца, и изложено жития святых, и діяния святых мученикь, како вінчашася своєю крѣвию за Христа» («Прологи списав на дванадцять місяців, де викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вінчалися кров'ю, [проливаю] за Христа»)¹⁶.

Опосередковано для релігійних потреб були призначені й тексти – антологій-хрестоматій на зразок «Пчоли» («Бджоли»-«Мелісси») – збірники висловлювань, афоризмів, необхідних для «спасіння душі». Ці хрестоматії в уривках доносили до читачів недоступні або малодоступні тексти, резюмуючи їхні ідеї за рубриками («Про пам'ять», «Про заздрість» тощо). Це спрощувало процес читання, а водночас дозволяло його контролювати. «Пчоли» були сумішшю християнсько-візантійської і античної традицій. Тут фігурували уривки з Апостола, Євангелія, Старого Заповіту, текстів Григорія Ниського, Василя Великого, Теофраста, Прокопія, а поруч із ними – афоризми, авторами яких вважали Діогена, Арістотеля, Піфагора, Гіперіда, Менандра, Епіктета, Епікура, Демокріта, Демосфена, Еврипіда, Геродота, Зенона, Езопа, Платона та ін.¹⁷. Теоретично список авторів і афоризмів був великим, проблемою була їхня давньоруська рецепція: Галицько-Волинський літопис фіксував лише одну приповідку, приписану Гомеру/Омиру, – цитату, про яку вже давно сперечаються дослідники¹⁸. Важливу роль у писемній культурі й читанні відігравали житія. Підпорядковані християнському календарю і побудовані за чітко усталеними схемами, вони подавали читачам образ ідеальної людини – аскета, який бореться зі спокусами земного життя. Спочатку в культурі Київської Русі функціонували перекладні житія святих, відомі з

¹⁶ Галицько-Волинская летопись...

¹⁷ Пчела. Памятники литературы Древней Руси. XIII век. Москва, 1981. С. 486–519.

¹⁸ Барвінський Б. Гомер у Галицькій літописі. *Записки НТШ*. 1916. Т. 117–118. С. 55–63.

візантійської агіографії. Лише згодом читачі отримали тексти, що подавали життя нових, руських святих: спочатку – «Сказання і страждання і похвала Борису і Глібу» та «Житіє преподобного Федосія, ігумена Печерського», а вже згодом і цілий Києво-Печерський патерик. Первісно ці тексти були розраховані на визначену категорію читачів-ченців, і мали виконувати педагогічну місію – виховувати їхні душі.

Ці та подібні книги вважали такими, що доповнювали й інтерпретували біблійну картину світу. Однак насправді вони неоднозначно впливали на свідомість середньовічних читачів, «прибудовуючи» до християнства і нехристиянські елементи. У цьому контексті перекладна візантійська література нагадувала не лише «ікону», але й різнобарвну «мозаїку», техніка укладання якої була античним винаходом. Загалом же світські тексти також були у списку бажаних для християнського читання книг. Проте візантійські романи на кшталт «Притчі про Варлаама і Йоасафа», «Девгенієвого діяння», «Повісті про Акіра Премудрого», «Сказання про Євстафія Плакіда» чи «Александрії» потрапили до Русі значно пізніше від теологічної літератури і були радше маргінесом, прикрасою, а не центром чи основою тогочасної літературної ойкумени.

Літературу українського середньовіччя ділили не лише на сакральну й світську, але й на дозволену і заборонену. Перед цим застерігав популярний у читацькому середовищі середньовічної русі Києво-Печерський Патерик у сюжеті про спокушеного потойбічними силами ченця Микиту: «І сказав йому біс: “Ти ж не молися, а лише читай книги, і цим досягнеш чогось, розмовляючи з Богом”. Монах піддається цій спокусі й починає “прилежати чтению”. Неканонічний репертуар чтива веде Микиту до пророкування, але водночас і до ересі: у списку книг, які він читає, лише “іудейські”, а чисто християнські відсутні. Згадка про них викликає у ченця відразу, і це стає для решти монастирської братії знаком його одержимості: “Ніхто ж не міг змагатися з ним у знанні книг Старого Заповіту, усі ж бо він знав напам’ять: Буття, Исход, Левіт, Числа, Судді, Царства й усі Пророцтва по порядку, і всі книги юдейські добре знав. Євангелія ж і Апостол, ті святі книги, що були нам передані у благодаті на утвердження наше й на виправлення, ніколи не хотів навіть бачити, ані чути, ані читати, та

й іншим не дозволяв з собою говорити Із цього усі зрозуміли, що спокушений він ворогом»¹⁹.

«Спокушеними» вважали й тих, хто читав «заповітні», «потаєнні книги», апокрифи. Частина цих текстів, наприклад, пропонувала читачам неканонічні уявлення про земний світ («Розмова трьох святих»), незвичний образ раю («Сказання отця нашого Агапія, для чого залишають свої сім'ї, і доми, і дітей і взявши хрест, йдуть за Господом, як велить Євангеліє») жакливі візії пекла та картини подорожей Богородиці у загробний світ («Ходіння Богородиці по муках»), небіблійну версію створення людини («Сказання, як Бог створив Адама») тощо. Оскільки подібні книги часто приходили на Русь разом із канонічною перекладною літературою, середньовічний читач міг прийняти заборонене за дозволене. Проте пересічні книжники часом так і робили, переписуючи апокрифічні тексти нарівні з канонічними.

Окрему нішу середньовічного читацького простору займали літописи/хроніки²⁰. Вони розповідали про загальні, віддалені у часі й просторі, та місцеві, близькі читачам, проблеми та події. Водночас літописи княжої доби – передусім «династично-панегірична» література, яка повинна була підтримувати історичну пам'ять княжих родин, прославляти їхніх предків і осуджувати ворогів. Хроніки не були призначені для масової лектури, тому первісне коло читачів літописних текстів було вузьким – князь, його родина і, можливо, двір.

Приклад – Галицько-Волинський літопис: сплав різних літературних традицій, жанрів та ідеології. Одні дослідники вбачають у ньому лише Галицьку і Волинську частини, інші, як А. Генсьорський, розрізняють у його складі до п'яти редакцій²¹. Так чи так, текст цього літопису – продукт співпраці й конкуренції кількох книжників, кожен із яких мав своє коло читання. На сліди їхнього читання вказує, зокрема, низка фраз, запозичених із «Александрії», хронік Іоана Малали та Георгія Амартола, перекладу «Юдейських старожитностей» та «Історії юдейської війни» Йосифа Флавія, т. зв.

¹⁹ Києво-Печерський патерик. *Памятники литературы Древней Руси. XII век.* Москва, 1980. С. 518.

²⁰ Детальніше про літописно-хронографічну традицію Давньої Русі див.: Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ, 2015. 518 с.

²¹ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. Київ, 1958.

тлумачного апокаліпсиса, а також із біблійних текстів. На думку дослідників, галицькі книжники могли користуватися не кількома, а лише однією книжкою-посередником – компілятивним хронографом XIII ст., зміст якого можна реконструювати лише приблизно²².

Про еkleктизм їхньої лектури свідчив уже сам збережений початок пам'ятки, у якому переплелися прослава Романа Мстиславича з алюзіями до середньовічних «Фізіологів» й хроніки І. Малали та (запозичений із якогось, ймовірно, східного джерела) текст половецької «Легенди про евшан-зілля». Загалом, за образами й кліше Галицько-Волинського літопису проглядається ланцюжок інших текстів. Біблеїзми, біблійні та агіографічні (житійні) схеми і сюжети розсіяні в усім літописі, їх інколи важко виловити з тексту (наприклад, князь проганяє невірного «боярина Жирослава, як Бог Каїна»). Проте галицький й волинський хроністи рідко вказували джерела своїх думок або ж їхні вказівки дуже загальні. Наприклад, вживши вираз «не залишилося каменя на камені», літописець лише зауважував: «...як притчею кажуть Книги»²³. Це ж стосувалося й волинської частини літопису, зокрема знакового для окресленої теми мотиву «гадання на книзі». Тут видно впливи давнішої руської літератури, насамперед аналогії з іншими літописними текстами (за однією з гіпотез – т. зв. Володимирського поліхрону²⁴).

Саме тому в тексті Галицько-Волинського літопису поміщено сюжет, безпосередньо пов'язаний із писемно-книжковою культурою та культурною пам'яттю. Князь Володимир Василькович спонтанно розгортає книгу з вибраними біблійними текстами, щоб дізнатися, де саме має заснувати нове місто: «І взяв він книги пророчі, і, роздумуючи у серці своєму, сказав: “Господи Боже ... що ти мені, грішному рабу твоєму, укажеш, так я і зроблю” і Розрив книгу, і випало йому пророцтво Ісайі ... Князь Володимир із цього пророцтва зрозумів милість Божу до себе, і став шукати місце схоже, де б поставити місто»²⁵. Тут дії волинського князя XIII ст. стають частковим наслідуванням практик, про які говорив ще Володимир Мономах у своїм «Повчанні»: «І взяв я Псалтир, і в печалі розігнув його, і ось що мені випало: “Для чого печалишся, душе моя? ...” – і решту.

²² Там само. С. 14.

²³ Там само. С. 15.

²⁴ Там само. С. 17.

²⁵ Галицко-Волинская летопись... С. 370.

І пізніше зібрав я ці улюблені слова, і склав їх вряд і написав. Якщо вам останні мої слова не сподобаються, то хоч початкові візьміть»²⁶. До того ж молитви, вкладені в уста Володимира Васильковича з Галицько-Волинського літопису, також запозичені. Загалом, анонімність галицьких й волинських авторів у їхньому тексті суміщена з анонімністю багатьох джерел, якими вони користувалися.

Проте коло книжок, із яких вони черпали свої думки, усе одно досить вузьке. Окрім того, візантійських і (тим більше) античних авторів вони знали лише з вибіркового перекладу, тобто «з других рук». А це хоч і давало певний простір для творчості, проте зменшувало інтелектуальний інвентар чи ресурси, якими могли користуватися книжники. Колись Ігор Шевченко наголошував, що латинська література середньовічного Заходу перебувала на вищому рівні, аніж давньоукраїнська книжність, саме через знайомство латинських авторів з античними текстами: «Київські книжники черпали свої знання про античність з візантійських збірок цитат типу «Бджоли». У цьому важливому аспекті варварський Захід ... був в кращому становищі. Титмар, а згодом польський історик Вінцент Кадлубек цитують Вергілія й Горація. Руський Початковий літопис Гомера не цитує»²⁷. Ця думка справедлива й для пізнішої Галицько-Волинської хроніки. Тут, щоправда, процитовано афоризм «Омира» про «лесть» (брехню) – солодку до викриття і гірку після нього. Проте усі зусилля дослідників виявити, звідки літописець узяв цю цитату, поки що безуспішні. Її немає не лише в «Іліаді» чи «Одісеї», але й у тих же «Пчолох»/«Бджолах». (Тому й задане ще в 1930-х роках запитання про те, ким насправді є «Омир» із Галицького літопису, все ще залишається без відповіді.) Отож у багатьох моментах писемно-історична пам'ять літописців була не так чіткою системою збережених і перевічених знань, як сплавом зафіксованих вражень, чуток, які несла усна традиція, та літературних трафаретів, взятих з інших писемних джерел.

Зрештою, її ключовою метою була прослава володаря, постать якого слід було зафіксувати у пам'яті нащадків: літописи меморіалізували генеалогію та військові справи (діяння) князів, їхні походи,

²⁶ Поученьє. *Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века*. Москва, 1978. С. 393.

²⁷ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... С. 56.

перемоги (але й інколи – невдачі). Уже давніше помічено, що текст Галицько-Волинського літопису (особливо його галицької частини) має риси ратної повісті або щоденника воєнних походів²⁸. Так, літописний текст перетворювався у набір кліше – схематичних фраз, до яких читач поступово звикав: «[князь] X поїде на/ противу [князю] Y» або «[князі] X і Z поїдоша противу [князю] Y»; «[князі] X і Z поїдоша противу [князям] Y і C»; «[князь] X приведе Z противу [князю] Y»; «[князь] X исполчися противу [князю] Y»; «изиде X в силі тяжці»; «X събралъ полки поде»; «князь X воевалъ землю Y», «X і Z поїдоша пліяща землю, и поимаша грады многи ... взяша [гради] A, B, C»; «X і Z поїдоша къ [граду] A и вземше полонъ великъ поїдоша». Саме такі фрази складали текстуальний універсум галицько-волинських авторів та їхніх читачів. У цьому сенсі, галицько-волинське літописання – це історія війн, у якій головними персонажами ставали володарі, піддані та зброя²⁹. Книга, інтелектуальне життя для них інколи важили менше, аніж меч і війна за розширення своєї території.

Це – один із можливих ключів до трактування писемної культури середньовічних галицько-волинських територій. Її засяг, так само, як спосіб та обсяг писання й читання середньовічних інтелектуалів-книжників, діапазон їхнього світогляду не слід ані недооцінювати, ані переоцінювати. У проблемі читання в середньовічній Галицькій Русі залишається більше невирішеного, аніж дослідженого. Так, маємо археологічні дані про поширення грамотності (а отже, про вміння читати) на цій території: написи на предметах побуту, приладдя для письма тощо. Ще одне таке свідчення – існування грамот, документів княжих канцелярій XIV ст., що також опосередковано вказують на певне коло і принципи читання. Однак реальні масштаби розповсюдження писемності на

²⁸ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис...; пор.: Галицько-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / сост.: Н. Котляр, В. Франчук, А. Плахонин. Санкт-Петербург, 2005. С. 30–60.

²⁹ Про середньовічні війни загальною назвою: Medieval Warfare. A History / ed. by M. Keen. Oxford: Oxford University Press, 1999. 340 p. Про збройну культуру середньовічної Галичини й Волині зокрема: Козак М. І. Озброєння військ Галицької та Волинської земель у XII–XIV ст. (торгівля, трофеї, власне виробництво): дис. ... д-ра філософії: 032 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2024.

цих підставах можна встановити лише приблизно, як і кількість книг, читаних і переписаних на території середньовічної Галичини (й Волині) загалом і Львова зокрема. Можливо, з плином часу та внаслідок соціальних катаклізмів значну частину книг і документів княжої доби втрачено. Проте (найімовірніше) читання у цей час було елітарним, а не масовим явищем, і саме цим зумовлена мала кількість писемних текстів. Звичайно, серед духовних і світських осіб були люди, які «могли говорити багато з книг» та «розуміли темні слова» (тобто алегорії) як перемишльський єпископ Мемнон, князь Володимир Василькович чи упорядники Галицько-Волинського літопису. Поруч із ними працювали переписувачі й канцеляристи, основною лектурою яких була ділова документація. Натомість більшість населення середньовічного Львова та галицько-волинських земель була малограмотною й, очевидно, залишалася у світі усної, а не писемної традиції.

У руслі такої традиції розвивалося також і галицько-волинське літописання³⁰, яке, власне, і є одним з основних джерел для реконструкції культури середньовічної Галичини й Волині. Воно насичене уявленнями, які відображали середньовічну книжну культуру. Саме тому в Галицько-Волинському літописі вороги-іноплеменники стають «безбожними і беззаконними» агарянами, моавитянами

³⁰ Галицько-волинський літопис / пер. і пояснив Т. Коструба. Львів, 1936. Т. 1–2; Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис...; Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ: Видавництво АН УРСР, 1961; The Hypatian Codex. Munich, 1973. Part 2: The Galician-Volynian chronicle / An annotated trans. by G. A. Perfecky; The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian chronicles: the Ostrož'kyj (Xlebnikov) and Četvertyn's'kyj (Pogodin) codices / int. by O. Pritsak. Cambridge (Mass.), 1990; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002; Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. Львів, 2005; Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / wydali, wstępem i przypisami opatrzyli: D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł. *Pomniki Dziejowe Polski*. Seria 2. Kraków; Warszawa, 2017. T. 16. 710 s.; Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / tłum., wstęp i koment.: D. Dąbrowski i A. Jusupović. Kraków; Warszawa, 2017. 328 s.; Jusupović A. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*. Kraków; Warszawa, 2019; Галицько-Волинський літопис: текстологія / за ред. О. П. Толочка. Київ: Академперіодика, 2020.

чи ізмаїльтянами³¹, Мстислав Мстиславич жене боярина Жирослава «з-перед лица свого», як Бог Каїна, Данило Галицький як володар зображений «другим по Соломоні», Володимир Василькович поставав «другим Йовом» через перенесені страждання, а на його погребі місцеві євреї плачуть, «немов при взятті Єрусалима, коли вели їх у полон вавилонський»³², а «проклятий» Тройден литовський, навпаки, порівнювався з «нечестивцями» – «Антіохом сирійським, Іродом єрусалимським і Нероном римським»³³. Окрім того, тут подано епізод, пов'язаний із заснуванням Каменця, коли той же Володимир Василькович знаходив місце для заснування «города», відповідно трактуючи пророцтво Ісайї про «помазання Боже», що зобов'язує, «опікуючись над сокрушеними», забудовувати «пустелі віковічні» та відновлювати опущені міста. Тому він, «збагнувши милість Божу до себе», шукає місця на території, покинутій майже 80 років перед тим, і, очевидно, зарослій лісом, очищує її та будує місто, щоби сповнити пророцтво³⁴ (Так у середньовічній свідомості сучасність ставала «віддзеркаленням» історії, а земля на реальність – відображенням майбутнього «неба»).

Імена й числа. Одним із виявів середньовічного символізму стало зацікавлення іменами і числами, які постійно оточували і супроводжували людей. Так, навіть заснування міста включало не лише його побудову, але й акт «надавання імені». Мотивація князів-фундаторів була різною. «Город»/місто називали, наприклад, враховуючи особливості ландшафту або ж уже існуючу топоніміку. За літописом, Данило Романович, побачивши гарне і лісисте місце на горі, дізнався в місцевих жителів його назву – Холм – і так назвав нове місто; згадуваний уже Каменець названий так, «тому що земля була кам'яна». Водночас існувала тенденція називати поселення на честь князів або їхніх дітей: звідси Львів і Данилів.

³¹ Голик Р. «Тоземльцы и иноплеменники»: «русский патриотизм», «образ світу» та етнічні стереотипи середньовічної Галичини й Волині. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 4. С. 100–118.

³² Галицько-Волинський літопис за Іпатіївським списком (Полное собрание русских летописей. 2 изд. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 607 (далі – ПСРЛ); Літопис Руський. За Іпатським списком / пер. з давньоруськ. Л. Махновець. Київ, 1989. С. 445 (далі – Літопис Руський).

³³ Літопис Руський... С. 427.

³⁴ ПСРЛ. С. 581; Літопис Руський... С. 429.

«Метафізичними» мотивами керувалися рідко – фактично, лише «незвичайний» Володимир Василькович мав «городки» зі своєрідними назвами – «Рай» і «Гай».

Взагалі, роль імені та його важливість акцентована як християнською традицією, так і ранішим звичаєвим правом. У колі середньовічних теологів найбільше дискусій, як відомо, викликало питання про «імена Божі». Хоч Бога і називають Сильним, Всемогутнім, Всемиловитим і Ветхим Деньми, Владикою і Царем, проте Він усе-таки недосяжний для людського розуму; то чи будь-яка назва може бути співмірною з його величчю? Відповідей на це запитання у середньовічній культурі було багато, але всі вони, так чи так, містилися між двома крайніми точками зору: апофатизмом містиків, які воліли мовчати, щоб не порушувати Господнього маєстату, і аналітизмом логіків, які намагалися «оформити» правди віри у вигляді своєрідних «теорем» та «аксіом». На жаль чи на щастя, подібних дискусій у середовищі давньоруських книжників ніхто не провокував, так само, як і суперечок про «порожнечу» людських імен порівняно із загальними назвами, що велися у колі тогочасних західних вчених. Натомість поширена у середні віки звичаєва система поглядів на імена, яку можна реконструювати лише за даними пізнішого періоду, включала, очевидно, віру у магічну (відлякуючу) силу власного імені, що мало охороняти людину, допомагати їй, а навіть визначати характер і долю. Християнство, зрозуміло, пропонувало іншу модель, основою якої було не магічне, а чудесно-символічне значення імен як «засобів зв'язку» із небесними покровителями – ангелами і святими.

Так чи так, саме імена, прізвиська та патроніми були джерелом первинної інформації про своїх носіїв. Насамперед вони ставали «мітками» національної приналежності. Так, автори Галицько-Волинського літопису наводять переліки «своїх» та «чужих» антропонімів, серед яких можна виділити:

а) «руські» імена, серед яких:

– автохтонні слов'янські утворення, як-от: Благиня, Мстибог, Доброгост, Володислав, Яволод, Ярополк, Держикрай (бояри), Митуса (співець), Зернько (воїн), Володимир (князь) Ізяслава;

– канонічні християнські імена, переважно грецького і латинського, а також гебрейського походження – Роман, Данило, Василько (князі), Юрій, Дмитро (бояри), Василій, Євсигній, Мемнон, Кузьма (єпископи), Григорій (ігумен), Олена;

– норманські за походженням, здебільшого князівські і боярські імена: Ингвар/Ігор, Рюрик, Олег, Гліб (*Guðleifr* або Глѣб), очевидно також Шварн, Ольга;³⁵

б) «неруські» імена:

– польські імена, переважно зі слов'янською основою: Лєстько, В'ячеслав, Судислав, Пакослав, Держислав, Суд, Творіан;

– угорські імена: Бела, Андрій, Пот, Міка, Коломан, Бенедикт, Лотохарот, Філя;

– ятвязькі імена: Тевтивил, Миндовг, Сиврид, Стекинт, Юндил, Довмонт, Спрудійко, Стегут, Шутр, Живибуд, Трентята;

– імена монголів: Чінгіз, Урдюй, Бирюй, Кайдеш, Бечак, Менгу, Куюк, Себідяй, Бурондай, Куремса, Телебуга, Манман, Балай;

– половецькі імена: Сирчан, Ор (музика), Отрок, Кончак, Котянь, Сомогур, Bastий, Бігбарс, Актай;

– німецькі імена: Маркольт, Фрідріх, Генріх, Отто Гардек, Герборт;

– інші західноєвропейські імена представлено лише іменем папського легата Опізо.

Окремо варто виділити імена біблійні, як, наприклад, Ірод, Соломон, Навуходоносор чи Каїн, та імена богів давньолитовського язичницького пантеону: «Анда»/Яндай, Диверікс, Телявела.

Доцільно наголосити, що ці імена фігурували в давньоруській/давньоукраїнській мовній адаптації.

Однак саме ім'я як знак було малоінформативним; тому його, як правило, супроводжували уточнювачі-детермінативи: прізвиська, патроніми або ж інші розпізнавальні вказівки. Прізвиська часто базувалися на виділенні характерної ознаки, що вирізняла людину: фізично (Міка Бородатий, В'ячеслав Товстий, Володислав Ломоносій, Лясконогий Мешко, Степунко Чермний чи просто Мок'ян великий сліпоокий) або ж за якимось іншим критерієм (Сулко Невступ, Дмитро Детько, Іван Берладник, Степан Медушник, Лазар Домажирець, Кафілат Селезенець, Матій, Лобовий зять).

³⁵ Певною мірою, ці імена були частиною культурної пам'яті Русі слов'янської про Русь норманську, а отже, своєрідним дзеркальним відображенням пам'яті норманів про Русь. Пор.: Кіурсак В. Б. Русь і Східна Європа в історичній пам'яті середньовічних скандинавів (на матеріалах саг про давні часи): дис. ... д-ра філософії: 032 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2023.

Патроніми ж ідентифікували людину генеалогічно: Данило Романович, Лев Данилович, Юрій Львович, Василько Гаврилович, Щепанович Ілля, Юрій Прокопійович (русичі), Держислав Абрамович, Станіслав Микулич, Творіан Войтихович, Юрій Толіптович (поляки/ляхи), Шутр Мондушич, Стегут Зібрович, Айшевно Рушкович (ятвяги), Юрій Кончакович, Котян Сомовитович (половці).

В інших випадках ім'я уточнювали вказівкою на стан і статус у суспільстві: Юрій, князь пороський, боярин Федор, співак Митуса, Курило-митрополит і Курило-печатник, двірський Андрій та ін. Деякі персонажі літопису називалися не безпосередньо, вони стають, у такий спосіб, безіменними, як «велика княгиня Романова» чи «велика княгиня Баракчинова». Значення імен цікавило й тривожило руських книжників, як, наприклад, смисл імені «мучителя Бенедикта», у якому бачили «звірине число», укрите ще під двома іншими іменами, адже, за словами книжника Тимофія, «в часи Страшного суду трьома іменами наречеться Антихрист».

Помітне значення у середньовічному світогляді займала також числова символіка. Зазвичай, числа відображали буденні речі: час, відстань, кількість. Обчислювати час було не дуже просто, особливо коли доводилося узгоджувати між собою різні системи літочислення: «за антїохійським вселенським правилом, за олімпіадами, грецьким таки численням, і римськими високосами, як Євсевій Памфіл та інші хронікарі писали від Адама до Христа»³⁶.

У буденному житті, однак, не йшлося про дуже великі часові проміжки, «відчутними» і важливими були минулі події у межах 80–100 років. У полі зору літописців були роки, місяці та дні, а серед «довших» тривалостей – десятиліття. Так, повідомлялося, наприклад, що Данило Галицький пробув у Орді «днів двадцять і п'ять»³⁷, що татари билися за Судомир/Сандомир чотири дні³⁸, чи що Володимир Василькович «княжив після отця двадцять літ»³⁹ та заселив місця над Лосною після вісімдесятилітньої перерви. Коли йшлося про вік людини, то його інколи відзначали, а інколи обмежувалися загальним окресленням. Про малих Данила і Василька Романовичів зазначено, що одному було чотири, а другому – два

³⁶ ПСРЛ. С. 548; Літопис Руський... С. 410.

³⁷ ПСРЛ. С. 542; Літопис Руський... С. 406.

³⁸ ПСРЛ. С. 567; Літопис Руський... С. 422.

³⁹ ПСРЛ. С. 605; Літопис Руський... С. 444.

роки, коли загинув їхній батько⁴⁰), а про Болеслава Сомовитовича, який помер у 1279 р., сповіщалося тільки, що він, «поживши ото багаті літ, в старості поважній одійшов до Господа»⁴¹.

За допомогою часу вимірювалися також відстані. Так, очевидно, задоволення літописця викликав той факт, що «окаянний» Телебуга у 1285 р. пройшов «Гору», яку можна було подолати за 3 дні, аж за 30, через що втратив своє військо⁴². Проте відстані тоді, зрозуміло, вважалися більшими, аніж нині, тому Василько Романович, доганяючи ятвягів, тобто рухаючись, за тогочасними мірками, досить швидко, затратив 3 дні на дорогу з Володимира в Дорогичин⁴³. Окрім відстані, увагу літописців привертала ще й кількість, чисельність населення або військ. Так, відзначено, що в армії Телебуги, за свідченням очевидців, під час невдалого походу Карпатами «померлих було сто тисяч», а коли татари відійшли з території князівства, вже Лев Данилович «перелічив, скільки загинуло в його землі людей, – що схоплено, побито, а що їх за Божою волею померло: дванадцять з половиною тисяч»⁴⁴. Часто чисельність наводиться як свідчення військової доблесті, вміння та сміливості, як, наприклад, у розповіді про бій між берестянами і «ляхами», які захопили «десять сіл» по р. Кросна. «Хоч ляхів було двісті, а берестян сімдесят», останні перемогли, вбивши «вісімдесят» супротивників, а інших захопивши в полон⁴⁵. Проте реальні кількості, описані в батальних сценах, не є самоціллю для авторів літопису, тому часто, замість точних даних, на його сторінках трапляються вирази на зразок «і було їх побито незчисленне множество».

Поруч зі звичайними, зацікавлення викликали символічні числа, що відсилали до «вищих», загадкових теологічних категорій*. Усі ці загадки піддавалися новим і новим тлумаченням, незрозумілі до кінця значення есхатологічних чисел шукали та з страхом знаходили

⁴⁰ ПСРЛ. С. 489; Літопис Руський... С. 369.

⁴¹ ПСРЛ. С. 584; Літопис Руський... С. 431.

⁴² ПСРЛ. С. 590; Літопис Руський... С. 435.

⁴³ ПСРЛ. С. 536; Літопис Руський... С. 402.

⁴⁴ ПСРЛ. С. 593; Літопис Руський... С. 436.

⁴⁵ ПСРЛ. С. 590; Літопис Руський... С. 434.

* Двійка відображала «симетричну асиметрію» тіла і душі, землі і неба, Старого і Нового Заповітів, Закону і Благодаті, Церкви і Синагоги, Адама і

у повсякденній дійсності. Інша річ, що для галицько-волинських книжників вони були, радше, віддаленим зовнішнім контекстом.

Слова і речі. Хоча зароджена у Візантії і розвинута у Західній Європі проблема універсалій не мала відгуку в давньоруській культурі, питання про походження і роль «слів» – категорій мови і мислення (стосовно «речей» – подій, явищ та людських вчинків) – було актуальним і тут. Відправним пунктом середньовічних концепцій мови було, зокрема, протиставлення Божого і людського слова. У текстах книг знаходили багато різних тлумачень того, чим було Слово Боже: зняряддям створення світу, «громом чи вогнем пожираючим», яким Бог спілкується з Ізраїлем, «силою спасіння», з допомогою якої Христос оздоровлював недужих і воскрешав мертвих, зрештою, самим Святим Письмом. У цьому аспекті найважчим для пояснення залишався, зрозуміло, початок Євангелія від Івана про Слово, що було у Бога, і Бога, що був Словом. Загалом, Боже Слово було в чомусь аналогічним до хліба і вина під час Євхаристії, парадоксальним «чудесним знаком» чи, точніше, чудом, «втіленим у знаковій формі».

Натомість людське слово є «лише знаком», часто помилковим та нетривким. Можливо, власне цим зумовлене бажання давньоруських книжників підтверджувати висловлене цитатами із святих книг і намагання стилістично їх наслідувати. У руслі розповідей Старого і Нового Заповітів трактувалося і походження самої «здатності говорити»: від єдиної прамови, якою Адам назвав рослини і тварини через вавилонське «розмноження» мов унаслідок

Христа. Трійка символізувала, залежно від контексту, св. Трійцю, трьох синів Ноя, Трьох Царів, три дні Христової муки чи три відречення Петра; четвірка – число Євангелистів, сторін світу та елементів, із яких він складається; п'ять – число Христових ран; шість – знак того, що на шостий день Бог створив людину; сім – дарів Божих і головних гріхів та основних Христових Тайн; вісім блаженств Нагірної проповіді; дев'ять – число ангельських чинів у небесній ієрархії; десять – символ заповідей Божих; двадцять – асоціювалося з апостолами, колінами Ізраїлевими, місяцями у році. У біблійних текстах люди середньовіччя знаходили також інші числа-символи, що залишали помітний слід у фразеології та обрядовості: «сім разів по сім» Христос наказує пробачати гріхи, на 40-ий день возноситься на небо, 72 мови з'являються після Вавилонського гріхопадіння, 500 чоловік бачать воскреслого Ісуса. Особливо вражали уяву числа Апокаліпсису: 7 зір, світильників, церков та печатей, 4 потвори і вершники, 24 «найстарші», 144 тис. «вибраних» і насамкінець таємничі «міріади і міріади».

гріха аж до П'ятидесятниці, що демонструє якраз позитивні наслідки «глосолалії». Проте однією з найважливіших для середньовічної людини проблем «повсякденної герменевтики» було намагання відрізнити «правдиві» слова, що повністю відповідають «речам», від «неправдивих».

Середньовічна культура знала «незчисленні форми брехні та незліченні різновиди брехунів», та й сам світ, наповнений ілюзіями, не викликав особливої довіри⁴⁶. Невипадково галицький літописець, поруч із «многими заколотами», «незчисленими битвами», виділяв також і «великі обмани»⁴⁷. Із його концепції опосередковано виходило, що розпізнати «облуду» дуже важко, бо та не має специфічних знаків чи прикмет. «Лєсть» може міститися і в цілком нейтральних, навіть, на перший погляд, слухних твердженнях. Неправда не є, власне кажучи, ані словом, ані річчю, це – швидше суперечність між подуманим, висловленим і зробленим. Так, за літописом, бояри Мстибог, Мончюк та Микифор відраджували володимирців від убивства посла, який прийшов із вимогою Володимира Ігоровича передати йому Данила і Василька Романовичів, бо так «не гоже» чинити з посланцем, а насправді «мали обман у серці своєму, хотіли видати обох володарів своїх і город»⁴⁸. Ще один боярин, Судислав Бернатович, якого літописець теж зображав підозрілим персонажем, обманюючи Мстислава Мстиславича, не радить йому починати війну з угорським королем; навпаки, пропонує князеві віддати дочку за королевича Андрія, посадити того в Галичі, щоби перешкодити князеві Данилу і допомогти королеві, «тому що мав у ньому надію велику»⁴⁹. В інших випадках йдеться про відверто неправдиву інформацію. Олександр Всеволодович, ворогуючи з Романовичами, постійно запевняє Мстислава Удатного, що князь Данило прагне його вбити, а «облудник», боярин Жирослав страшить галичан, що князь Мстислав хоче видати їх «тестеві своєму Котяню на побій»⁵⁰. Розпізнати неправду безпосередньо в час розмови важко, показував руський хроніст: для цього потрібно наперед знати те, що прагне приховати інша людина. Так, літописний

⁴⁶ Le Goff J. *Medieval Civilization: 400–1500*. P. 331–332.

⁴⁷ ПСРЛ. С. 515; Літопис Руський... С. 387.

⁴⁸ ПСРЛ. С. 490; Літопис Руський... С. 370.

⁴⁹ ПСРЛ. С. 508; Літопис Руський... С. 383.

⁵⁰ ПСРЛ. С. 506; Літопис Руський... С. 382.

князь Володимир Василькович, приймаючи Мемнона, єпископа перемишльського, посланця Льва Даниловича, уже «розумів, що було раніш і буде потім, нащо він приїхав», тому відразу здогадується, які прагнення стоять за «неясним словом» про вшанування пам'яті предків. Тому дає доволі різку відповідь: «Брате, – Льве – княже! Чи ти без ума мене вважаєш, щоби не розумів я сеї хитрості? Чи мала тобі твоя земля, що Берестя ти хочеш? ... Розумію я твою хитрість! Не дам»⁵¹. Ще в іншій літописній ситуації для розкриття брехні необхідна чиясь пересторога. Наприклад, галицькі бояри з літописної розповіді обманули князів Данила і Василька, повідомивши, що слід стерегти Володимир перед нападом Ізяслава і половців, а самі «підняли коромолу». Лише боярин Судислав Ілліч попередив Данила про підступ: «Княже! Облудну мову мають галичани. Не погуби себе. Підї звідси», і той поїхав «в Угри»⁵². Насамкінець на «облуду» чи на зворотне розуміння мовленого, як демонстрували літописні герої, можна вказати, використовуючи умовні знаки, приховані натики та жести. Так, князь Василько Романович, змушений монгольським воєначальником Бурундаєм, мав наказати жителям Холма, щоб ті «розметали город». Князь, натомість, хоч на словах нібито й вимагав від городян піддатися, тричі кинув каменем додолу, «даючи їм знак хитрістю, щоб вони билися, а не здавалися». Ті ж, збагнувши таємний смисл Василькових слів, вдали, що розуміють його жести як вияви агресії: «Поїдь звідси, а то буде тобі каменем в лоб. Ти вже не брат братові своєму, а ворог єсть йому». Монголи, хоч з ними і був тлумач, який знав руську мову, не запідозрили підступу і поїхали ні з чим⁵³. Загалом, загострене сприймання та постійне протиставлення «правди» і «лжі» характерне для літописного тексту. Не випадково серед персонажів літопису є образ «довершеного негідника» Жирослава – «лукавого облудою», «від усіх підступнішого», «лжі поломеніючої», що «своїм мудруванням перевертав довіру на лжу, красувався брехнею більше, ніж вінцем», «кормився» неправдою й обманював усіх – і «своїх», і «чужих»⁵⁴. Поруч із таким втіленням тотальної брехні бачимо і цілком протилежний приклад ідеального Романовича – волинського князя Володимира

⁵¹ ПСРЛ. С. 603; Літопис Руський... С. 442.

⁵² ПСРЛ. С. 523; Літопис Руський... С. 391.

⁵³ ПСРЛ. С. 567; Літопис Руський... С. 422.

⁵⁴ ПСРЛ. С. 507; Літопис Руський... С. 382.

Васильковича, якого літописець описував в агіографічному стилі: ніколи не порушував даного слова, «не говорив двояко», «не був лжею», «у хресному цілуванні стояв по всій правді істинній, нелицемірній, і страху Божого сповнений»⁵⁵. В обох випадках літописці намагалися наголосити на контрасті між «злістю облуди», закладеної у серце людини дияволом, та «добротою правди», що йде від Бога. Саме з цією метою в літописі було наведено афоризм «Омира» (Гомера) про те, що «лесть» до викриття солодка, а після нього «зла», і «кто в неи ходить, конець зол прииметь»⁵⁶. Інша справа, наскільки таке бачення проблеми добра і зла відображало етичні норми тогочасного суспільства й було частиною княжої ідеології, а наскільки відбивало теологічні та літературні канони, якими керувалися книжники-редактори літопису як духовні особи.

Чудеса й знамення. Інтерес у середньовічних людей викликали також незвичайні події і явища, що вважалися локальними та глобальними знаками Божого гніву або Господньої ласки, наслідками гріхів минулого та передвісниками неясного майбутнього. Так, коли 4 вересня 1187 р. «тьма настала по всій землі, дивувалися всі люди, бо сонце зникло, а небо загорілося хмарами вогнесвітними», – це тлумачили як знак захоплення Єрусалима «безбожними сарацинами». Трохи пізніше «тьма була в Галичі, так що й зорі було видіти, а в київській стороні ніхто ж нічого не бачив у той час», і це закономірно, оскільки знамення, за тодішніми уявленнями, з'являються тільки там, де «Владика щось хоче навести»; тож це «диво» пізніше потрактували як передвістя смерті Ярослава Осмомисла⁵⁷. Знаменням вважалася також незвична поведінка тварин. У 1249 р., коли війська Данила та Василька Романовичів дійшли до Сяну, то побачили скупчення орлів і воронів, що виглядало «як хмара велика». Навіть сам подальший опис цього оригінального явища дещо змінює ритм літописної думки і є своєрідним вкрапленням «книжно-поетичного мімесису», до «фактографічної фабули» тексту та спробою передати небуденність того, що відбулося: «і птахи вигравали, а орли клекотали, і ширяли крильми своїми в повітрі так, як ото іншим разом і навіть ніколи перед тим не було» («и бывшу знамениу сице надъ

⁵⁵ ПСРЛ. С. 607; Літопис Руський... С. 445.

⁵⁶ ПСРЛ. С. 521; Літопис Руський... С. 390.

⁵⁷ Літопис Руський... С. 344.

полкомъ: пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболоку велику, играющимъ же птицамъ, орломъ же клекъщущимъ и плавающимъ криломы своими, и воспромѣвающимся на воздухъ, яко же иногда и николи же не бѣ») ⁵⁸. Оцінка цього знамення не була однозначною: у Іпатіївському списку літопису зазначено, що воно не віщувало добра, у Хлебніковському – навпаки. Зате випадок із Ростиславом Михайловичем перед битвою, коли під князем у часі рицарського двобою впав кінь, і той звихнув плече, сприймався як безсумнівно негативний знак. Проте знамення вважалися тільки вказівкою, натяком, пересторогою чи заохоченням до дій; лише «власне чудеса» могли докорінно змінити людину і дійсність навколо неї. Зразком тут були чуда зі Святого Письма: старозаповітні – вода з каменю, перетворення палиці на вужа, розступлення вод, вогненний стовп, манна небесна, або ж ті, які творив Христос – оздоровлення паралітиків, вигнання бісів, перетворення води на вино, ходіння по воді як по суші чи воскресіння мертвих. Носіями чудесної сили вважалися святі та ангели на чолі з Богородицею. Саме вони є персонажами однієї з найдавніших збережених галицьких ікон – «Покрови» з XIII ст., де невидимі сили підносять у час вечірньої служби завісу над іконою Матері Божої або, за іншою версією, супроводжують саму Богородицю, а не її зображення ⁵⁹. У небесних покровителів просили захисту від ворогів, вилікування з недуг, успіху у битві, шукали поради, коли йшлося про важливе рішення. Так, чуда, про які написано в Галицько-Волинському літописі, переважно рятують від небезпеки або допомагають перемогти супротивника. Наприклад, під час облоги Луцька військами Куремси татари спробували відігнати городян, застосувавши пороки, але, як зазначено у літописі, «Бог чудо вчинив, і святий Іван, і святий Микола, – знявся такий вітер, що коли порок вергав камінь, то вітер повертав каменя на татар», а потім «зламався Божою силою порок їхній» ⁶⁰. До «святого архиєрея Миколи» звертається також Данило Галицький, і небесний заступник допомагає князеві у боротьбі з чисельним військом Михайла Всеволодовича та Ізяслава Мстиславича, де було «ляхів, і

⁵⁸ ПСРЛ. С. 538; Літопис Руський... С. 403.

⁵⁹ Про цю іконографію і її символізм: Александрович В. Покров Богородиці: українська середньовічна іконографія. Львів, 2010.

⁶⁰ ПСРЛ. С. 561; Літопис Руський... С. 418.

русів, і половців множество»⁶¹. У битвах допомагають також молитви до архистратига Михаїла, якого Бог, на думку літописця, послав проти воїнів угорського короля у час походу 1230 р. на землі князівства, щоб захистити Галич та «відкрити потоки небесні – так що коні потопали і самі вони (угорці) вибігали на високі місця»⁶². У бою з Данилом і Васильком посланий Богом караючий ангел топить також «невірних» ятвягів, які у відчаї вдесьтох хапаються за одного коня, сподіваючись, що той винесе їх з озера, але марно⁶³. Проте літописний текст фіксує і «несприятливе» чудо, яке руйнує плани Романовичів, які у 1237 р. не змогли взяти Звенигород, тому що «була свята Богородиця в нім, чудотворна ікона»⁶⁴. Схожі сюжети, пов'язані з чудесами княжої Галичини й Волині, функціонували також і в пізнішій культурній пам'яті. У розповіді XVII ст., яку наводив Йоаннікій Галатовський на сторінках «Неба нового» (Львів, 1665, 1666), чудотворний образ «Пречистої Диви» рятував Холм від військ «татарського царя» Батия, підіймаючи місто на недосяжну висоту і поспішно віддаляючи його від татар, до чого спричиняються дві «руські княжни», точніше їхні молитви до Богородиці.

«Справжнім» чудесам протиставлялися «бісівські» псевдочудеса та пророцтва чарівників – волхвів та кудесників, до яких належали не лише монгольські шамани чи литовські жерці, але й, наприклад, угорські астрологи, які, зокрема, відмовляють короля Андрія від походу на Галич взимку 1226 р., віщуючи, що, побачивши місто, той загине. «І він через це не посмів піти в Галич, бо вірив волхвам», – зауважує літописець⁶⁵. Чародії, за тодішніми уявленнями, могли не лише пророкувати, але й оздоровляти чи, навпаки, насилати хвороби, користуючись допомогою темних сил. Проте їхні «чудеса» – лише ілюзія, видимість, що спокушає нещасних людей: волхви можуть передбачити чийсь долю, але не знати власної. Тому, наприклад, у «Повісті временних літ» після розповіді про незвичну смерть «віщого» Олега вміщено уривок із хроніки Григорія Амартола (якою, до речі, користувався і автор Галицько-Волинського літопису) з особливим застереженням: «А все те за допущом

⁶¹ ПСРЛ. С. 523; Літопис Руський... С. 392.

⁶² ПСРЛ. С. 514; Літопис Руський... С. 387.

⁶³ ПСРЛ. С. 560; Літопис Руський... С. 417.

⁶⁴ ПСРЛ. С. 524; Літопис Руський... С. 392.

⁶⁵ ПСРЛ. С. 507; Літопис Руський... С. 342.

Божим і дією бісівською буває. Такими речами має випробовуватися наша православна віра-чи тверда вона і кріпка, пробуваючи в Господі, чи не зваблює її ворог оманливих ради чудес і сатанинських діл, які чинять раби і слуги зла»⁶⁶. Відрізнити «добрі» чудеса від «злих», зауважували середньовічні літописці, досить складно, так само, як щасливі знамення від лихих, тож середньовічна людина сприймала їх насамперед як знаки з невідомим змістом, у яких елементи земної дійсності перетинаються з видимими фрагментами невидимого небесного світу, як загадку, що її Бог задає людині.

Кольори, звуки, жести. Писане слово як носій середньовічної культури було доступне не усім, але те, що не могло бути прочитаним, повідомлялося мовою жестуальних сигналів, кольорів та звуків, які часто не тільки щось «говорили», але й виконували естетичну функцію, «тішили» зір чи слух. Строкате різноголосся дня поруч із мертвою тишею ночі, багатство кольорів в одязі знаті та в оформленні храмів на фоні бідної кольором повсякденності – ці контрасти були так чи так присутні у свідомості мешканців середньовічних міст і сіл. Особливо престижними вважалися барви золота та срібла, що для європейського середньовіччя були водночас і кольорами, і чимось більшим, аніж просто звичайний колір⁶⁷. Найперше вони асоціювалися з розкішшю і величчю, престижем і владою як у світському житті, так і у сакральній сфері. Невипадково саме золото оздоблювало стріли, шаблю, «кожоухъ» із грецького едбабу та зелені чоботи Данила Галицького⁶⁸. Тут воно виконувало роль додаткового знаку багатства, що надавав більшій цінності, «благородності» іншим кольорам і матеріалам, «підпорядковуючи» їх собі. І якщо, за влучним висловом Жоржа Дюбі, тогочасна Західна Європа ззовні «вкрилася білим плащем монастирів і костелів», то інтер'єри східнохристиянських храмів «одягнулися», образно кажучи, у золоті і срібні «риз». Так, у холмській церкві Святого Івана Золотоустого, зведений Данилом Романовичем, за літописом, склепіння прикрашали «золоті зорі на лазурі», а на дверях із білого галицького і зеленого холмського каменю містилися барельєфи («прилѣпы») Авдія «різних барв і золоті»

⁶⁶ Літопис Руський... С. 23.

⁶⁷ Człowiek sredniowiecza / pod. red. J. Le Goffa; tł z fr., Warszawa; Gdańsk: Volumes-Marabut, 1996. S. 47.

⁶⁸ ПСРЛ. С. 545–546; Літопис Руський... С. 408–409.

(«от всѣхъ шаровъ и злата»)⁶⁹. Сріблом і золотом також декорувалося «начиння служебне», оздоблювалися церковні книги, хрести, ікони. Світ, зображений на іконах, був також золотим – золото німбів, променів, елементів одягу, оточене золотим простором, що переображає земні речі у «небесній перспективі», і, навпаки, робить доступною, «очевидною», неземну реальність. Світло позолоти, доповнювалося у контексті храму світлом свічок та зовнішнім світлом, часто трансформованим у вітражному склі. Це мало формувати атмосферу, що мала нагадувати про Втілення і Воскресіння Бога, який став «Світлом для світу»⁷⁰. Що ж до власне кольорів і їхніх відтінків, то кожен із них мав своє фіксоване значення і місце у візантійській за походженням естетико-теологічній системі символів та алегорій: багрянний вважався знаком Божественної та земної влади та гідності, пурпурний належав до кола атрибутів Богородиці, червоний і багряно-червоний був символом крові Христа і мучеників, білий асоціювався з чистотою, святістю, а також з чудом як знак Воскресіння та Святого Духа, що зображався у вигляді білого голуба, чорний, навпаки, – знак смерті, жалоби, пекельної безодні, але також і відходу від світу як колір монашої рясни. Тому чорними на іконах є печери, на фоні яких постає Христос у білому; хоча на іконі зі Станілі бачимо тут чорного коня, що везе св. Юрія чорною землею⁷¹.

Зеленим уявлявся райський сад, хоч таке забарвлення вважалося «цілком земним». Темно-синій колір, навпаки, був найменш приземленим і як колір неба був візуальним синонімом безконечності, істини, віри, спокою і таємниці. З іншого боку, усі яскраві кольори у середньовічній культурі були протиставлені сірим і темним барвам буднів та темряви, мороку, що як знаки банальності чи деструкції знецінювали або поглинали сам смисл людського існування. Втрачений звуковий світ середньовіччя реконструювати набагато

⁶⁹ ПСРЛ. С. 562; Літопис Руський... С. 418.

⁷⁰ Duby G. *Czasy katedr: Sztuka i społeczeństwo. 980–1420*. Warszawa: Cyklady, 1997. S. 100.

⁷¹ Александрович В. Дві версії кінного святого Георгія з церкви Собору Іоакима і Анни у Станілі та церкви Перенесення мощей святого Миколая у Старому Кропивнику: іконографічний аспект дослідження. *Українське сакральне мистецтво з колекції «Студіон»*. Львів: Свічадо, 2012. С. 10–19; Гелитович М. «Юрій Змієборець» зі Станілі. *Українське сакральне мистецтво з колекції «Студіон»*. Львів: Свічадо, 2012. С. 29–31.

складніше. На думку Йогана Гейзінги, у цьому аспекті дійсності домінував насамперед звук дзвонів, що упорядковував і прояснював середньовічне життя. Передзвін дійсно мав дуже різноманітну інформацію: закликав на богослужіння, повідомляв про перемогу або, навпаки, сповіщав про смерть, скликав на раду і попереджав про небезпеку⁷². У літописі спеціально йшлося про «дзони дивного звуку», яких «не було в цілій землі», подаровані Володимиром Васильковичем церкві Святого Георгія в Любомлі⁷³, і про ті дзвони, які Данило Романович привіз із Києва та вилив на місці для церкви Святого Івана Золотуста у Холмі⁷⁴. Навколо дзвонів складалася своєрідна семіотична система: їх іменували, розпізнавали за звучанням тощо. До голосу дзвонів, ймовірно, долучалися звуки процесій, публічних ритуалів: від радісних вигуків, якими вітали князя-переможця, до жалісного плачу, що супроводжував похорони. Мирну звукову атмосферу порушували звуки заколотів («голчание», «гълка», «плищ»), крик і стогін битв. Криком звіщали перемогу. Так, князі Данило і Василько під час битви з ятвягами, заохочуючи воїнів до продовження бою, «крикнули обидва сильним голосом», що їхні вороги тікають, водночас, за однією з гіпотез, вони наслідували вигуки переслідуваних супротивників («Бъгъ, бьгъ!»)⁷⁵.

«Гласомъ великомъ» озвучуються перед битвою пісні, що підіймають «бойовий дух» воїнів, так: «ляхи», «міцно» ідучи на Василька Романовича, «ревли сильним голосом, «керліш» «співаючи», тобто виконуючи, очевидно, «Богородицю»⁷⁶. Криком прохали про допомогу – у бою під Берестям 1228 р. Василько переслідував ворога, але «був голосний крик: “Брат твій б’ється позаду!”», і він, лишивши, вернувся брату на поміч⁷⁷. Часом після бою цілу

⁷² Кіндратюк Б. Дзвонарська культура України: монографічне дослідження. 2-ге вид., випр. і доп. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2015. 912 с.; Пор.: Кіндратюк Б. Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства / ред. і авт. переднього слова Ю. Ясіновський. Івано-Франківськ; Львів, 2001. (Серія: Історія української музики; вип. 9: Дослідження).

⁷³ ПСРЛ. С. 609; Літопис Руський... С. 448.

⁷⁴ ПСРЛ. С. 562; Літопис Руський... С. 418.

⁷⁵ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). С. 95–96.

⁷⁶ ПСРЛ. С. 538; Літопис Руський... С. 403.

⁷⁷ ПСРЛ. С. 509; Літопис Руський... С. 384.

ніч не вщухали крики поранених і тих, які шукали один одного⁷⁸. Водночас із криком, війну супроводжували тріск та відлуння ударів. Це ставало основою для гіпербол: в одному з «кріпких» зіткнень, за словами літописця, «списи так ламалися, наче це були удари грому»⁷⁹. Особливо грізним є літописний образ гулу війни, що все поглинає та нівелює «мирні» звуки. Так, під час облоги Києва військом Батия не можна було нічого почути «от гласа скрипання телѣгъ его, множества ревения вельблудъ его и ржання конь его» («від скрипіння возів його, ревіння верблюдів його та іржання коней його»)⁸⁰. (Іншим сигналом незвичайної ситуації є «сильний голос». До нього вдаються інколи посли, особливо тоді, коли повідомлення, яке вони передають, є ультимативним або наказовим. Саме в такому тоні, наприклад, посланець виголошує вимоги угорського короля Бели, адресовані оточеним галичанам. Примушуючи городян слухати «словеса великого короля угорського» з погрозами, він прагне показати могутність свого володаря і змусити жителів Галича припинити опір⁸¹. Протилежністю до голосних криків ставав «шпыть», пов'язаний із феноменом «таины», підступу, інтригами, і мовчання, яке, навпаки, «таїть» у собі інформацію. Окрім того, лексика XIII ст. містить багато слів, що відображають також інші нюанси мовлення: «мълвити» – «говорити» (від «мълва» – «галас, розмова»), «казати» – «говорити, вказувати або показувати» із низкою похідних, що мали вужче значення – «сѣказати», «приказати», «оуказати»; «говорити» (і «говоръ» – «гомін»), «глаголати», «повѣсти», «сѣповѣдати» «бесѣдовати», «творити», «дѣяти» і навіть «посѣдѣти» «порозмовляти, порадитися» – саме таке значення зафіксоване у Галицько-Волинському літописі. Сказане поділяли за змістом: «пърти ся» – коли йшлося про незгоду, «баяти» – коли йшлося про щось неправдиве або неймовірне, «просити» (прашати), «бѣдити» – «дуже просити» і «велѣти» – «наказувати», «яти ся» – «обіцяти», «клепати» – «говорити неправду», «варити» – «попередити», «ропѣтати», «негодовати» – «обурюватися», «корити» – «докоряти», «хвалити» і «хулити», «гудити», «подѣяти» – «намовляти» і за формою – говорити «ясно» «толстымъ»

⁷⁸ ПСРЛ. С. 540; Літопис Руський... С. 404.

⁷⁹ ПСРЛ. С. 538; Літопис Руський... С. 403.

⁸⁰ ПСРЛ. С. 529; Літопис Руський... С. 395.

⁸¹ ПСРЛ. С. 515; Літопис Руський... С. 393.

чи «тонкимъ» «гласомъ» та невиразно «лопотати» чи «гугнати»⁸². Буденну звукову атмосферу порушували також «сакральні звуки» – «належні» літургичні та паралітургичні співи. Музична мова середньовіччя, основана на візантійській традиції, була досить складною різножанровою системою. Для орієнтації у ній існували два ряди семіотичних вказівників. Перший складався з графічних знаків-«невм», що позначали різні характеристики звучання – інтервали, ритм, висоту звуків. Другий пов'язував музичний «план вираження» зі словесним «планом змісту» текстів за різноманітними ознаками. Кажучи мовою теперішньої семіотики, їх диференціювали за семантико-тематичними критеріями – так розрізнялися співи «богородичні», «мученичі», «воскресні», «троїчні»; синтактичними параметрами (за першими словами) – так виділяли «славословні», «многомилостиві», «величальні», «блаженні», стихирини на «Господи воззвах» та прагматичним контекстом, тобто за часом виконання – «утрені», «вечірні», «причасні»; способом поведінки у час співу – «катавасії» (віруючі встають) і «кафізми» (віруючі сидять), «сідальні» і «несідальні» тощо. Одним із найпопулярніших «музифікованих» церковних текстів був псалм, якому Василій Кесарійський / Василій Великий склав своєрідний гімн, називаючи «тишею душі», «посередником миру», «союзом дружби» «єднанням ворогуючих та примиренням роз'єднаних», що «пом'якшує гнівливую частину душі та напучує на добрий розум нестриману»⁸³.

Проте у світському дружинному середовищі не менш популярними були, очевидно, «похвальні» пісні на честь князя, одну з яких, присвячену Мстиславу Мстиславичу, наводить у латинському перекладі Ян Длугош. Такі ратні пісні, про яких маємо не так багато відомостей, можливо, співалися чи рецитувалися «голосом сильним» і прославляли воєнні успіхи володаря, у цьому випадку як «посланого Богом» вибранця, який знищує гордих ворогів.

Отже, сенс кожної мелодії чи барви, за посередництвом текстів і асоціацій, вписувався в ширший культурний контекст, у концептуальну «сітку» категорій мислення. До «інвентаря» різноманітних засобів, якими виражали думки та емоції, належали також і жести⁸⁴.

⁸² Історія української мови. Лексика та фразеологія / Винник В. О. та ін. Київ: Наукова думка, 1983. С. 53–63.

⁸³ Saint Basil. Exegetics Homilies. Washington, 1963. P. 151–152.

⁸⁴ Пор.: Шмітт Ж. К. Сенс жести на середньовічному Заході / пер. з

Ці знаки були елементами «мови тіла», що виражала манеру, стиль людської поведінки у різних ситуаціях. Найурочистішими були передусім ритуальні жести, частковий смисл яких визначався символікою цілої церемонії, яка ґрунтувалася на писаних і неписаних стереотипах суспільної свідомості. Так, пам'ятки фіксують різноманітні жести благословення – руками чи воздвижальним хрестом, як у ритуалі вокняжіння. Проте «ручні» жести, особливо на «святих образах», були полісемантичними, бо мали не лише виражати опіку над вірними («Мир вам!»), але й нагадувати про правди віри (наприклад, про три особи Божі). Іншою групою поз і жестів були ті, що символізували покору та концентрувалися навколо поклону. Останній, звичайно, виражав, залежно від контексту, не лише дійсну повагу чи послух, але й вимушене підкорення чужій волі (наприклад, відомий «поклін кущу», якого вимагали татари). Поклін був церемоніальним жестом, його можна було навіть «передавати» разом зі словесним вітанням. Мемнон, владика перемишльський, як посол Льва Даниловича прийшов до Володимира Васильовича і поклонився йому до землі, кажучи: «Брат тобі кланяється»⁸⁵ (Жестом і постановою цього порядку було, очевидно, і «сидіння на колінах» – не випадково літописець з боєм зазначає, що таку процедуру мусів пройти Данило Галицький в Орді, називаючи себе «холопом», і «на життя не надіючись»⁸⁶. Особливим знаком розкаяння вважалося «падіння до ніг». Саме так поведуться «крамольні» галицькі бояри перед князем Данилом, «просячи милості», мовляв, «завинили ми перед тобою, іншого князя держали»⁸⁷. Протилежністю до цього мала бути гордовита поза боярина Доброслава Суддича, який демонстративно з'являється у княжому дворі на коні з високо піднятою головою, «навіть на землю не дивлячись», і так акцентує на своєму впливі серед галичан, які «біжать біля його стремена»⁸⁸. Серед вживаних поз слід відзначити ще «стояння у хресному цілуванні», що двічі – положенням тіла і поцілунком – виражає урочистість хвилини та зобов'язання виконати обіцяне, а серед літургійних жестів, характерних для візантійського богослужіння – здійснення рук

фр. Харків: Око, 2002.

⁸⁵ ПСРЛ. С. 603; Літопис Руський... С. 442.

⁸⁶ ПСРЛ. С. 541; Літопис Руський... С. 405.

⁸⁷ ПСРЛ. С. 525; Літопис Руський... С. 393.

⁸⁸ ПСРЛ. С. 532; Літопис Руський... С. 399.

до неба, що означало і прикликання Святого Духа в Богослужінні (епіклеза), і звертання до Бога за допомогою, і вираз вдячності та радості («Слава Тобі, Господи!»), і передсмертне «віддання себе у руки Господні»⁸⁹. Проте жести, як і звуки чи кольори, – тільки форма, за якою криється цілий світ думок та емоцій, що торкаються передусім основних проблем існування людини у світі.

Життя, смерть, радість і жах. Якщо шукати фундаментальної формули для того, щоб окреслити ставлення середньовічної людини до дійсності, то можна стверджувати про постійну зміну страху і заспокоєння, чергування сліз і сміху. Одні дослідники схильні визначати тогочасну культуру як «цивілізацію смутку», побудовану на відчутті постійної загрози з боку грізного минулого, небезпечної сучасності та апокаліптичного майбутнього. Інші вчені навпаки, наголошують на наявності у ній карнавальних елементів, що формує «легке» сприймання найсерйозніших проблем. Проте очевидним у цьому аспекті є не лише домінування «перестрашеного» чи, навпаки, «комедійного» погляду на речі, а й їхнє протиставлення та співіснування у межах менталітету середніх віків. Власне контраст між стражданням і веселістю на фоні несподіваних переходів від негативних до позитивних емоцій створює специфічне підґрунтя тодішнього світогляду. Навіть релігійне мислення цієї епохи вагається між заціпенінням в очікуванні Страшного Суду і «великою радістю» від Христового Воскресіння. Літописний текст досить скупий на радісні звістки, тож його головні персонажі – князі, які посміхаються нечасто. Велику потіху викликає весілля: Роман Михайлович брянський після важкого бою, «не думаючи од радості про рани на тілі своїм», їде віддавати свою наймилішу доньку⁹⁰. Не менше задоволення приносить і вдале завершення походу. Данило Романович, дізнавшись, що його брат повертається з бою переможцем, «від радості схопившись, і знявши руки, хвалу воздавши Богові», сказав: «Слава тобі, Господи! Се ж Василько переміг литву!». «І велика була радість королеві, – зауважує літописець, – що здоров брат його і синовець, а вороги побиті»⁹¹. «Загальна веселість», принаймі з погляду князівської ідеології, була складовою святкових масових церемоній та й

⁸⁹ Пор.: ПСРЛ. С. 605; Літопис Руський... С. 444.

⁹⁰ ПСРЛ. С. 573; Літопис Руський... С. 425.

⁹¹ ПСРЛ. С. 570; Літопис Руський... С. 424.

свят взагалі. Мстислав Данилович вступив на володимирський стіл якраз у часі Пасхи 1289 р., що викликало подвійне захоплення, підсилене синхронністю подій, у якій, очевидно, бачили глибший символічний зміст: «...і була радість велика тоді людям – се Воскресіння Господнє і це княже возсідання»⁹².

Веселість у трактуванні середньовічних літописців була, однак, не лише доброю, але й дошкульною і злою. Прикладів тогочасного розуміння іронії чи сарказму маємо обмаль, за винятком, мабуть, того випадку, коли галицькі бояри насміялися над Мстиславом Німим, вивівши його на Галичину могилу зі словами: «Княже! Ти вже на Галичиній могилі посидів еси, тож і в Галичі княжив еси!»⁹³. Недоброю, патологічною, схожою на божевілья радістю літописний текст наділяв молодого Войшелка Миндовговича, який ще не прийняв християнства, а тому постійно вбивав людей задля розваги, а «котрого дня, було, не вб'є когось – тоді сумував, а коли вб'є – тоді веселим був»⁹⁴. Оскільки «час миру і тиші» є тільки перервою між війнами, то будь-яка веселість довго не триває, швидко змінюючись заклопотаністю і смутком. Так, саме під час одруження Василькової дочки Ольги з Андрієм Всеволодовичем чернігівським, коли на свято зібралося багато князів, «окаянний» Бурундай наказав розметати укріплення на знак «мирництва», що зіпсувало присутнім настрої, «і опечалилися вони вельми»⁹⁵.

У шкалі страхів найвище місце займав жак. Це насамперед переляк перед смертю, повним знищенням. У свідомості того часу розуміння ролі та смислу смерті ніби роздвоюється: вона водночас і «приручена», освоєна, близька, і далека, чужа та неприборкана⁹⁶. Справді вмирання, незалежно від обставин, осмислювалося як щось природне і неминуче – проблема лише в тому, щоби «вмерти достойно», згідно з «чесною», якої вимагає соціальний ідеал. «Елітарна смерть» в умовах війни та серед різних підступів, зрад і замахів на життя у мирний час була для середньовіччя, звичним і навіть закономірним явищем. Тому, наголошували літописці, необхідно

⁹² ПСРЛ. С. 613; Літопис Руський... С. 450.

⁹³ ПСРЛ. С. 492; Літопис Руський... С. 371.

⁹⁴ ПСРЛ. С. 571; Літопис Руський... С. 425.

⁹⁵ ПСРЛ. С. 565; Літопис Руський... С. 421.

⁹⁶ Aries E. Western Attitudes toward Death: from the Middle Ages to the Present. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1974.

відкинути мимовільний жах, який вона викликає, і змиритися з її присутністю: «Чого ви лякаєтеся? – звертається Данило Галицький до воїнів перед боєм, – Хіба не знаєте, що війна без полеглих, мертвих не буває? ... Якщо муж убитий в бою, то яке диво є? Інші ж вдома вмирають без слави, а сі зі славою померли!»⁹⁷. Однак загроза смерті часто сильніша за слова та знаки доблесті, тому перемагає, відбираючи мову, поглинає інші емоції, паралізуючи волю. Так, міщани Городна, оточені військами руських князів, «німіють», зазнаючи очевидної поразки після взяття оборонної башти, що була для них останньою надією: «і страх великий, і жах напав на город, і стояли вони, наче мертві, на забороллах»⁹⁸. «Страх і жах великий» опановують людей навіть тоді, коли йдеться про передвіщення біди. Коли у 1264 р. з'явилася комета – «звізда хвостата» і «волосата», «на вигляд страшна, що випускала із себе промені великі», це трактували як знак «смути» і раділи, коли в результаті нічого особливого не сталося, сприймаючи це як знак Божої ласки чи, точніше, як відтермінування кари за гріхи⁹⁹. Тому поруч із «лицарським» трактуванням смерті, у якому головним компонентом була хоробрість, безстрашність, існувала теологічна інтерпретація, за якою мученичий кінець життя означав небесну нагороду у вічності. Так, літописець, описуючи «Батієве побоїще», виділяє слова, якими єпископ Митрофан навчає володимирців перед останнім боєм із татарами: «Чада! Не убоїмось облуди нечестивих і не візьмемо собі в ум тління се і скороминуще живоття, а про інше ... життя подбаємо, про життя, яке з ангелами. Якщо навіть город наш вони списом візьмуть і смерті нас віддадуть, я того, чада, поручником є, що вінці нетлінні ви од Христа-Бога дістанете»¹⁰⁰. Так смерть перетворювалася на ритуал, сповнений героїчного пафосу і страшного смислу. Знаки смерті були передусім знаками її наближення. Інколи очікування жакливого кінця набиало вигляду трагедії, побудованої на сумісності несумісного – зовні незмінної форми обрядів, вчинків, дій, що належать до «структур повсякденності», і їхнього значення, що сигналізує наближення катастрофи. Страшна загроза, яка нависала над спільнотою, ліквідувала соціальну ієрархію, призводячи

⁹⁷ ПСРЛ. С. 550; Літопис Руський... С. 441.

⁹⁸ ПСРЛ. С. 583; Літопис Руський... С. 431.

⁹⁹ ПСРЛ. С. 574; Літопис Руський... С. 426.

¹⁰⁰ ПСРЛ. С. 526; Літопис Руський... С. 393–394.

до масової паніки, або, навпаки, тісної згуртованості. Коли у першому випадку смерть з'являлася серед хаосу, несподівано, то в другому її зустрічали, до неї готувалися, прагнучи приховати жорстоку реальність за звичною символікою, навіть перетворюючи у т. зв. останнє свято. Як зразок літопис наводив трагедію жителів Судомира (Сандомира), спричинену нападом військ Бурундая у 1260 р. Міщани, готуючись до неминучої загибелі, спочатку разом відслужили обідню, усі причастилися і висповідалися, а потім процесією рушили назустріч смерті «з хрестами, і з свічами, і з кадилами. І пішли бояри, і боярині, нарядившись у весільне вбрання і одяг, а слуги бояр несли перед ними дітей їхніх. І був плач великий і ридання. Мужі оплакували жон своїх, а матері оплакували дітей своїх, брат брата, і не було того, хто помилював би їх, бо гнів Божий звершився на них». Після дводенного сидіння на оболоні біля Вісли наступила розправа: татари почали «побивати їх усіх – стать чоловічу та жіночу. І не зосталося з них ані одного»¹⁰¹. Такий кінець сприймався як різновид Божої кари за гріхи.

Різними для середньовічної людини були інструменти і наслідки Господнього гніву, багатоликою була й смерть, що приходила звідусіль. Її жертви ставали «попереджувальними знаками» в очах інших, як, наприклад, ті «утри», які, очолювані королем Белою, воювали проти Данила Галицького і загинули, бо «послав Бог на них кару і ангел побивав їх. Вони так помирали: в одних відпадали підошви, як від черевиків. А інші, вилізши на коней, померли, ще інші вмирали, зійшовшись довкола вогню і м'ясо піднісши до рота. Від багатьох недуг вони помирали, а потоки небесні все одно топили їх»¹⁰². Противагою цій «дикій», тотальній та раптовій смерті у середньовічному осмисленні була смерть «спокійна», передбачувана, домашня; смерть, знаком якої була хвороба і спричинені нею страждання. Зрозуміло, що поняття недуги у той час було аморфнішим, аніж сьогодні; дуже часто невідомими залишалися причини захворювання, за винятком, звичайно, поранень чи виснаження від голоду. Через це описи хвороби у багатьох випадках були нечіткими і загальними; наприклад, під 1254 р. літопис повідомляв, що князь Данило «тяжко болів на очі» і не зміг взяти вороже

¹⁰¹ ПСРЛ С. 568–569; Літопис Руський... С. 422–423.

¹⁰² ПСРЛ. С. 587; Літопис Руський... С. 422.

укріплення, бо не помітив, що ворота в ньому були якийсь час відчинені, а пізніше, дуже розчарований цим, «недугою знедолений і струджений», подався в «колимагу свою». Однак і сам князь, для якого рани на війні були доволі звичними, очевидно, не вважав цю хворобу чимось достойним більшої уваги, бо далі провадив бойові дії і не хотів повертатися додому¹⁰³. Зате поранення, що призводило до каліцтва, зумовлювало близький до смертельного розпач, спричинений відчуттям незворотної втрати. Досить згадати осліпленого Василька Теребовельського, коли до нього після покалічення «повертається душа»; у відчаї князь запитує, чому зняли його закривавлену одягу – знак жакливого і підступного злочину: «...хай би я у цій сорочці і смерть прийняв, і став перед Богом у кривавій сорочці!»¹⁰⁴. Часто, називаючи причину смерті того чи того князя, хроністи обмежуються стандартною формулою на зразок «впав у недугу велику, тяжку чи незцілиму і в ній скончав живоття своє». Незвичною на цьому тлі була детальність, з якою повідомлялося про захворювання Володимира Васильковича, що є, можливо, одним із перших описів онкозахворювання губи або ж прогресуючого одонтогенного остеомієліту у вигляді «гниття». У літописі хвороба діставала свою історію, упродовж якої видно наростання руйнівних знаків-симптомів, що призводить до страшного спотворення колись вродливого тіла. Перші три роки недуга князя проявляється порівняно слабко («він ж іще не вельми був недужий, бо ходив і їздив на коні»), а на четвертий – різко загострюється і розповсюджується, перетворюючи обличчя у напівскелет («і опадало йому все м'ясо з підборіддя, і зуби нижні вигнили всі, і ... кість підборіддя перегнила була, і було видіти гортань»¹⁰⁵.

Страждання й наближення смерті змінювали не лише зовнішність людини, а й форми її спілкування з іншими та ставлення суспільства до неї. Наставав час сповіді, усних чи письмових настанов, час заповітів. Тут кожен вибирав свою модель поведінки. «Позначений смертю» Володимир Василькович, за літописом, самотньо молиться в церкві, демонструючи смирення та просячи в Бога відпущення гріхів, а Ярослав Осмомисл, «відчувши слабість»,

¹⁰³ ПСРЛ. С. 551; Літопис Руський... С. 412.

¹⁰⁴ Літопис Руський... С. 149

¹⁰⁵ ПСРЛ. С. 605; Літопис Руський... С. 444.

три дні сповідається перед вічем, що репрезентує усе суспільство, «усю галицьку землю». Його каяття, звернене до всіх «отців, братів та синів» і супроводжуване плачем, теж досить характерне: «Осе вже одходжу я зі світу цього суєтного і йду до Творця свого. Хай согрішив я паче всіх, як ото ніхто інший не согрішив, але, отці і браття, простіть і даруйте!»¹⁰⁶. Проте обоє перед смертю роздають багату милостиню, «прочан люблячи і нищих годуючи», як Осмомисл, а Володимир Василькович навіть віддає убогим «майно своє все» – від золота і срібла до коней¹⁰⁷. Щоб хоч ненадовго зберегти існуючий стан речей, князі складають заповіді. Ярослав Осмомисл, за літописом, виголошує свою волю у досить індивідуалізований манері, близькій до звичайної розмови: «Я ось, однією простою своєю головою правуючи, вдержав усю Галицьку землю. А тепер я заповідаю місце своє Олегові, а Володимир даю Перемишль»¹⁰⁸. Володимир Василькович, натомість, «пише грамоти», що починаються формулою «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Молитвами святої Богородиці і Приснодіві Марії і святих ангелів. Се я, князь Володимир, син Васильків, онук Романів даю (або – пишу грамоту)», після чого викладає суть справи. Така різниця у формах вираження і поведінки зумовлена, мабуть, не тільки особистими рисами обох князів, але й змінами суспільних норм за століття, що відділяло їх у часі. Проте в обох випадках реальність мало відповідала князівським сподіванням і заповідям: після смерті Осмомисла довкола його спадщини починається, як відомо, міжусобиця, а Мстислав Данилович ще за життя Володимира Васильковича пробує роздавати його землі та фактично вокняжується у Володимирі. Це, зрозуміло, лише підсилює фізичні страждання вмираючого негативними емоційними переживаннями: «Осе лежу я в болісті, а брат мій завдав мені ще більшої болісті. Я іще живий – нарікає князь, – а він роздає городи мої і села мої. Міг би вже по моїм житті роздавати»¹⁰⁹. Тому не випадковою є його дивовижно реалістична і спокійна, хоч і з відтінком песимізму, візія майбутнього: «Мені не встати, щоб подивитися, хто що робитиме по моїм животті»¹¹⁰.

¹⁰⁶ Літопис Руський... С. 345.

¹⁰⁷ ПСРЛ. С. 603; Літопис Руський... С. 443.

¹⁰⁸ Літопис Руський... С. 345.

¹⁰⁹ ПСРЛ. С. 595; Літопис Руський... С. 438.

¹¹⁰ ПСРЛ С. 598; Літопис Руський... С. 432.

Смерть відокремлює душі від тіл – це теж аксіома середньовічного релігійного мислення. На смертному ложі чи, точніше, «сидячи на саних» із піднятими до неба руками і молитвою на устах людина передає свою душу в руки Божі – таким був середньовічний зразок «доброї смерті», що вважалася «неминучим обов'язком», від якого ніхто не може ухилитися. У той час, як душа «відходить зі світу», тіло князя «опрятують», обвивають оксамитом з мереживом, як «належить цесарям», кладуть на сани. Над померлим співають «необхідні співи», «благодарні пісні», плачуть і голосять. «Великий плач» над могилою «доброго князя» об'єднує людей, стираючи на час похорону соціальні, географічні, навіть релігійні бар'єри. Над Володимиром Васильковичем плачуть володимирці, сурожці, новгородці, німці, євреї, багаті і вбогі, бояри й «прості» люди. Похоронні голосіння, що супроводжують плач, формують новий образ померлого – «цесаря благого, доброго, вірного, справедливого», «братолюбного», «тихого», «смиреного». Тут відображається любов до аналогій, властива тогочасному фольклорному і книжковому мисленню: князя порівнюють у «земному» плані із його видатними предками (Володимир Василькович – Роман Мстиславич, бо дарує свободу володимирцям, як його дід), у небесному вимірі – зі святими (Володимир – св. Іван через свою доброчесність та терпеливість), а на іншому рівні метафорики – навіть із сонцем («уже бо сонце наше зайшло для нас, і в обиді ми zostалися»). Пізніше покійного «кладуть» у котромусь із храмів, що часто правили за родинні усипальниці, як, наприклад, церква Пресвятої Богородиці в Холмі, де знайшли спочинок король Данило, його сини Роман і Шварно та син Юрія Львовича, княжич Михайло. У церкві, під незримою опікою святих, невидимих небесних сил і самого Бога, тіла володарів «чекають труби архангельської»¹¹¹.

Рай, пекло, Страшний суд. Загробне життя в середньовічних уявленнях поділялося, фактично, на два етапи, які, однак, часто досить важко відокремити. Перший наступав безпосередньо після смерті, коли над меншими групами душ здійснювався т. зв. «малий» Страшний суд, другий – на самому кінці світу, коли на «великий»

¹¹¹ Про фунеральну культуру середньовічної Галичини й Волині дет. див.: Луцик І. П. Християнські некрополі Галицько-Волинських земель XI–XIV століть: дис. ... д-ра філософії: 032 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2023.

Божий суд ставали душі усіх людей разом із їхніми тілами. Обидва «судилища» у підсумку мали подібну схему, частково відображену в передсмертній молитві, вкладений в уста Володимира Васильковича. В обох випадках Бог дожидає послані у світ душі, «щоб тим, які добре життя прожили, воздати честь, а тих, що не підкорилися заповідям, віддати суду»¹¹². Основну різницю бачили, ймовірно, не лише в самій процедурі, а й у масштабах змін, які вели до неї: від індивідуального «спочинку в Бозі» до загального «пробудження» у новій реальності. Тому привид Апокаліпсису постійно присутній у середньовічній свідомості. Образи труби, звук якої припинить смерть і народження, та ангелів, які згортають старий Всесвіт, так само, як усунення семи печатей, що приховують таємниці світу, творили досить грізну картину Судного дня, «Дня Гніву» у західній та східній ментальності. У центрі останнього акту земної історії та «есхатологічних» ікон, що його відображають, знаходиться Христос, що стоїть у славі, оточений ангелами, або стоїть на знищених воротах аду. Ліворуч від нього – грішники, піддані «праведному осуду», а на протилежному боці – «правобічні вівці», «вибране стадо», покликане до безконечного життя. Перші йдуть до пекла, другі опиняються в небесному раю. Небо, до якого потрапляють праведники, – це насамперед царство Бога та ангельських сил. Середньовічна ангелологія знала різні класифікації небесних істот. Окрім класичних дев'яти ангельських чинів, поділених на три тріади, куди належали найближчі до Предвічного херувими, серафими, престоли, трохи далші господства, сили, власті і наближені до людей начала, архангели та ангели, виділяли ще й «сіяння», «восходження», «розуміння», «воїнства». Деякі ангели наділялися іменами, як, наприклад, популярний Михаїл – керівник небесних військ, Гавриїл, відомий зі сцени Благовіщення, менш знані Рафаїл та Уріїл або ж таємничий Метатрон, який стоїть поруч із Божим престолом, чи Веревеїл, який записує усі Господні справи (останні згадувалися лише в апокрифах). Їх уявляли по-різному – у вигляді «живих коліс», шестикрильців, тіло яких покрите очима, «вогненних стовпів» чи безплотних сотворінь, що приймають людську подобу, та наділяли різними функціями. Розрізняли, слідом за Єпіфанієм Кіпрським, ангелів хмар і туманів,

¹¹² ПСРЛ. С. 605; Літопис Руський... С. 444.

громів і снігу, зими і літа, світла і ночі, спеки і холоду, ангелів для християн і поган¹¹³. Накінець, за тодішніми поглядами, існували ангели «добрі», які опікувалися праведниками в раю, і ангели гніву, які охороняли пекло і навіть карали грішників у ньому. Тому не зовсім зрозумілою була часом роль демонів та місце їхнього проживання. В одних концепціях вони є дійсно вихідцями з пекла, чорними антиподами людей, «ефіопами», в інших – просто диявольськими примарами, мешканцями темряви і злих душ. Зрештою, і сама географія райських та пекельних місць не була чіткою: їх шукали і у межах земних координат (на заході чи сході, півночі та півдні відповідно), і у різних вимірах над- і підземних світів. Це, однак, не змінювало суті: на фоні постійної тиші і спочинку серед сонму святих вічна динаміка пекельних жахів була особливо вражаючою. У «Ходінні Богородиці по муках» можна було знайти досить докладну візію покарань, яким піддаються грішники. Вони почеплені на гаках серед холоду і темряви або, навпаки, підсмажувані вічним вогнем, їх поїдають хробаки та мучать потворні багатоголові змії. Зрозуміло, що таке протиставлення «неба» й «аду» відчутно впливало на сприймання світу. Невипадково грецький «філософ», переконуючи Володимира Великого прийняти християнство, демонструє йому, як один із вирішальних аргументів, «запону, на якій було написано Судилище Господнє», показуючи «праворуч праведників, які попереду йдуть у рай, а ліворуч – грішників, що йдуть на муку. І Володимир, зітхнувши, сказав: «Добре тим праворуч, горе ж тим ліворуч»¹¹⁴. Хто ж міг потрапити в «геєну огненну», а хто – в райський сад? За середньовічними уявленнями, у рай насамперед йшли мученики за віру, наприклад ті, хто загинув у боротьбі з «безбожними» татарами, ті, хто не хотів виконувати поганських «бісівських» обрядів і кого «язичники» за це вбили. Вічне блаженство могли побачити і «добрі», милосердні князі, які роздали майно бідним, покалися і спокутували свої провини, «жили правдою» та не були підступними. Але найбільше шансів досягти «вічного життя» у мирний час мали, без сумніву, монахи, які своїм аскетичним життям могли навіть «уподібнитися до ангелів». Схимники і пустельники найближчі до ідеалів

¹¹³ ПСРЛ. С. 195–196; Літопис Руський... С. 165.

¹¹⁴ Літопис Руський... С. 60.

небесного царства, тому земний світ перед ними безсилий – і це відображала давньоукраїнська агіографічна риторика: «Прийшли царі і поклонилися князі, затремтіли сильні, вжахнулися інопле-мінники, бачачи людей небесних, що по землі ходять»¹¹⁵. Ідеальні образи «ангельських ченців», богоподібних володарів і безстраш-них ратників повинні були слугувати обнадійливим прикладом для простих міщан та селян, доказом того, що й вони можуть досягнути спасіння. Попри небезпеку бути осудженим на «плач і скрегіт зу-бів», середньовічна людина завжди мала перед собою також іншу, радісну альтернативу. Вона прагнула опинитися поруч зі святим, якого, за словами «Києво-Печерського патерика», «прославляють небесні сили і приймають апостоли, беруть до себе пророки, обій-мають мученики, співрадіють святителі і возвеличує сама цариця пречиста, мати Господня, возносить його і показує світ від кінця Вселенної до краю землі»¹¹⁶.

Німб і корона. На фоні пошуків кращого шляху до «вічного життя» особливу увагу привертали, зрозуміло, ті знаки, що символізували вершини земної та небесної «кар'єри» – регалії світської влади, яку репрезентував князь, і неземної могутності, носієм якої був святий. У тогочасному стереотипі князя можна помітити мотив мудрого володаря, накладений на образ мужнього воїна – втілен-ня лицарського ідеалу¹¹⁷. Князь чи король – «отець» для підлеглих, «держатель, Богом даний». Про це інформують насамперед види-мі знаки – безпосередні атрибути влади як, наприклад, вінець, скі-петр і корона, «що означають королівський сан», які прислав папа для Данила Галицького¹¹⁸, а також одяг, зброя, печатки і титулату-ра¹¹⁹ та майно – від золота, срібла, дорогоцінного каміння, породис-тих коней до побудованих чи завойованих міст та сіл. Окрім того, знаками могутності володаря є писані та неписані права, якими він володіє, і вчинки, здійснені на їх основі. У мирний час князі ведуть

¹¹⁵ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. Київ: Час, 1991. С. 93.

¹¹⁶ Там само. С. 93–94.

¹¹⁷ Поп.: Ossowska M. Ethos rycerski i jego odmiany. Warszawa, 1973; Car-dini F. Alle radici della cavalleria medievale. Firenze, 1981; Keen M. Chivalry. New Haven: Yale University Press, 1984.

¹¹⁸ ПСРЛ. С. 552; Літопис Руський... С. 412.

¹¹⁹ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Кня-жа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 3–29.

торгівлю, укладають династичні союзи, засновують городи, фондують храми. Проте найкращим виявом їхньої влади є вмiле застосування сили проти «інопле́мні́ків», князів-супротивників та вдале придушення заколотів у власних землях. Прагнення до битви – це основна складова лицарського подвигу, і у цьому контексті війна має більшу вагу для підняття авторитету, аніж мир. Навіть ігрова культура давньогалицького лицаря, що робила його подібним до «*homo ludens*» Й. Гейзінга¹²⁰, – це настільки ж гра, як і підготовка до реального воєнного двобою¹²¹. З літописних повідомлень складається навіть враження, що інтерес до воєнних дій взагалі домінує над іншими зацікавленнями. У певному сенсі, війна стає майже буденним явищем, а мир – лише паузою у життєвому ритмі. Невипадково деталізовані описи («щоденники») походів у літописі часто змінюються лаконічним фразами на зразок «і настала тиша», «і не було нічого». Мотиви, які штовхали до війни, були різними: помста, бажання покарати непокірних, здобути нові території, проте всі вони, так чи так, торкалися питань «честі», «слави» і «соромоти».

Честь і слава були тими цінностями, які необхідно було підтримувати і культивувати, тому князі постійно не переставали «строити рать» на кривдників-одновірців і поган (що давало додатковий стимул, бо асоціювалося із захистом християнства). Будь-яке «нечестя» прощалося вкрай рідко. До нечестих випадків пробачення можна зарахувати ситуацію, коли один із «безбожних» бояр залив Данилові Романовичу «лице чашею, і він це стерпів: «Колись же нехай Бог їм відплатить»¹²². Іншого разу, коли князеві заборонили зайняти Дорогичин, частину батьківської спадщини, він змушений був уступити, знову сподіваючись, що «Бог вчинить відплату держателю города цього»¹²³). «Честь» і «слава» вимагали у таких моментах вдаватися до меча, щоб зняти із себе «сором».

Існувала низка неписаних правил, яких не можна було порушувати, щоб не зазнати «ганьби». Князям «не гоже» віддавати свою

¹²⁰ Див.: Гейзінга Й. *Homo Ludens*. Досвід визначення ігрового елемента культури / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 1994.

¹²¹ Меренюк Х. Військова «игра» в Русі: термінологічні та джерелознавчі питання. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2023. Вип. 38. С. 41–52.

¹²² ПСРЛ. С. 516; Літопис Руський... С. 388.

¹²³ ПСРЛ. С. 530; Літопис Руський... С. 398.

землю іноплеменникам і терпіти їхню владу, дозволяти боярам саможовити правити містами, припиняти оборону города, коли можна продовжувати опір, відмовлятися від битви через страх, порушувати досягнуті домовленості тощо. «Тверде слово» і вірність цінувалися особливо, оскільки протистояли різним формам брехні та підступу. Роман Данилович на пропозицію герцога Пшемисла Оттокара II покинути угорського короля і дістати взамін «пів землі німецької» стверджує, що він дав королеві слово та не може його порушити, «бо буде сором і гріх не сповнити обітницю», хоч герцог, зі свого боку, готовий взяти за свідків «папу і дванадцять єпископів», щоб підтвердити щирість своїх намірів¹²⁴. Зрозуміло, однак, що лицарські ідеали часто залишалися тільки ідеалами, а проблема слова та істини вирішувалася залежно від ситуації та політичної вигоди. «Соромотою» вважалася також відмова від помсти. Це ілюструє, зокрема, випадок з убивством людей Володимира Васильковича на землях Кондрата Сомовитовича у 1279 р. Князь спочатку вимагає пояснень («Твоя земля ти скажи»), а коли Кондрат заперечує свою причетність до нападу, Володимир, незважаючи на споріднення, посилає на нього військо. Вирішальними у такій ситуації стають слова Болеслава Стидливого, який твердить, що його «синівець» говорить неправду і з ним необхідно розправитися, оскільки «великий сором наклав він на тебе. Скинь-но із себе сором свій»¹²⁵. Ще одним виправданням війни, окрім кари за облуду, було покарання за надмірну пиху і нахабство щодо князя. Тому заслуженою в очах літописця виглядає перемога над «здавна прегордим Філею» (угорським воєводою Фільнеєм/Фільнієм¹²⁶), який прагне «вичерпати море» і вважає, що ніхто не зможе вчинити йому опір, бо «один камінь багато горнців побиває»¹²⁷. Належним вважалося покарання за непоступливість володареві: «...славетний співець Митуса» через гордість не хотів служити Данилові Галицькому, тому його

¹²⁴ ПСРЛ. С. 558; Літопис Руський... С. 416.

¹²⁵ Літопис Руський... С. 583–584.

¹²⁶ Волощук М. М. «Фила древле прегордый» / *Fila supruniensis*. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 195.

¹²⁷ ПСРЛ. С. 500; Літопис Руський... С. 377.

привели насильно, «як в'язня, розшарпаного»¹²⁸. Джерелом зневаги до князівського статусу, на думку літописців, часто були «нечестиві» бояри, як, наприклад, Доброслав Суддич – «попів онук», який дозволив собі не лише правити в Галичі, що було «не гоже» саме по собі, але й віддати «коломиїську сіль», монополію великих князів, «недостойним Вотина» дружинникам. Така поведінка, зрозуміло, трактувалася як виразне «беззаконня» – привласнення чужих функцій, і боярин був схоплений та покараний¹²⁹.

Знаками «честі» і «слави», добутої у «лицарському подвизі», ставали символи тріумфу, перемоги. Серед них – княжа хоругва на городській стіні чи брамі – Данило Романович, увійшовши до Галича, вивісив свій стяг на «Німецьких воротах» міста¹³⁰. Успіх символізує також зброя переможеного ворога. Так, Лев Данилович приніс батькові «оружжя» ятвязького князя Стекинта та Стекинтового брата, яких він убив, «і отець його король був у радості великій від мужності та відваги сина свого»¹³¹. Зброя, надіслана супротивником, могла означати його покору, як, наприклад, меч німецького воєводи Герборта, присланий Данилові Галицькому¹³². Акцентувати «побіду» можна було, прибравши позу воїна-переможця і стоячи, як княжич Лев Данилович, посеред трупів на полі бою¹³³.

Етос князя-лицаря виражався також у довших чи коротших промовах, настановах, наказах, звернених до війська. У різних князів вони різні, проте переважними мотивами таких «слів» є заохота до бою, засудження боягузства або вагань як «безчестя». Особливо гострими у цьому аспекті є звернення Данила Романовича. Ідеальний ратник, на його думку, в бою не має особливого вибору – «або побіду здобути, або впасти од ворогів»¹³⁴; уникання бою – «соромота», хто зволікає на битву – «боязливу душу має». Тому князь часто змушує своїх дружинників давати приклад знеохоченим: «Ви підіте! Хай буде зрозуміло всім, які не хочуть іти на війну!»¹³⁵.

¹²⁸ ПСРЛ. С. 534; Літопис Руський... С. 400.

¹²⁹ ПСРЛ. С. 532; Літопис Руський... С. 399.

¹³⁰ ПСРЛ. С. 525; Літопис Руський... С. 393.

¹³¹ ПСРЛ. С. 553; Літопис Руський... С. 413.

¹³² ПСРЛ. С. 552; Літопис Руський... С. 413.

¹³³ ПСРЛ. С. 540; Літопис Руський... С. 404.

¹³⁴ ПСРЛ. С. 522; Літопис Руський... С. 391.

¹³⁵ ПСРЛ. С. 548; Літопис Руський... С. 410.

Звичайно, промови воїна перед боєм, особливо адресовані ворогам, не завжди витримані у високому, «доблесному» стилі. Той же Данило Галицький, побачивши через річку угорського короля Андрія, «сказав одне слово похвальне, що його Бог не любить»¹³⁶ – факт, на якому літописець з осудом наголошує. Очевидно, спільна схема (князь прагне нової війни, готує військо, йде походом на супротивника, очолює військо в бою, перемагає і повертається додому з «честью великою») об'єднує добрі та злі вчинки позитивних і негативних героїв літопису. Неоднозначною у цьому контексті постаттю виглядав, наприклад, Лев Данилович, який, у висвітленні літопису, хоч і здійснює ратні подвиги, знищує ворогів і успішно захоплює міста, обдурює інших князів, «не вважає їх людьми, рівними собі»¹³⁷, порушує домовленості, прагне хитрістю заволодіти землями смертельно хворого Володимира Васильковича, накінець, підступно вбиває Войшелка, бо той віддав свої володіння Шварнові. Окрім того, реальні риси інших князів також приховані за стереотипами, що згладжують темні сторони їхньої діяльності.

Така внутрішня суперечність закладена, очевидно, уже в самому образі середньовічного воїна, чесноти якого супроводжуються суттєвими недоліками. Безстрашна сміливість, майстерне володіння зброєю і необережність, вірність слову і схильність до ейфорії, почуття дружинної та родинної солідарності, обов'язок помститися за «сором» свій і союзників та прагнення до особистої вигоди існували поруч. Звідси – сентиментальність і імпульсивність, жорстокість, агресивність водночас. Окрім того, слід пам'ятати, що все це стосується літописних описів поведінки тих чи тих володарів/воїнів – описів настільки ж об'єктивних, як і тенденційних, настільки ж оригінальних, як і диктованих літературними штампами. Мстислав Данилович, який за життя Володимира Васильковича прагнув якнайшвидше успадкувати його володіння, «плакав над його гробом плачем великим, як по отцю своєму, по королю», і довго не міг заспокоїтися, бо був, як зазначено в іншому місці літопису, «м'якосердним» навіть до ворогів¹³⁸. Окрім того, маска «доброго воїна і володаря» не

¹³⁶ ПСРЛ. С. 518; Літопис Руський... С. 388.

¹³⁷ ПСРЛ. С. 580; Літопис Руський... С. 429.

¹³⁸ ПСРЛ. С. 609; Літопис Руський... С. 448.

дозволяє, за поодинокими винятками, побачити зовнішність князів. Насамперед, як правило, відзначалася їхня фізична сила і витримка, що мала велике значення в бою. Так, у битві під Калкою поранений у груди Данило Галицький продовжував битися з татарами і навіть не зразу помітив цю рану «через силу і мужність віку свого». Щоб показати тілесну досконалість молодого князя, літописець вдався до біблійної гіперболи: «від голови до ніг не було на нім вади»¹³⁹.

Поза тим, індивідуальні риси княжих тіл і душ майже невидимі або описані скупо – про Василька Романовича, наприклад, повідомлено тільки, що він «середній був на зріст, розумом великий та відвагою»¹⁴⁰. (Тут знову дещо вражав детальністю словесний портрет його сина Володимира: «на зріст високий, у плечах великий, з лица гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, руки мав гарні і плечі. Голос же в нього був низький і нижня губа дебела»¹⁴¹). Проте образ тлінної земної людини, у контексті середньовічного мислення, був менш вартісним, аніж постать хороброго ратника чи володаря, влада якого походить від Бога. Аналогія між земною та небесною ієрархією була важливою складовою середньовічного мислення загалом і князівської ідеологічної системи зокрема. Земний правитель виступає образом Бога для підлеглих, тому що сам Бог є Владикою Всесвіту – такий паралелізм явно чи приховано проходив червоною ниткою через середньовічний світогляд. Асоціативний зв'язок між князівською могутністю і маєстатом Господнім не уривався навіть тоді, коли феодал вирушав на війну. Адже кожен християнин – «воїн Христа», і навпаки, кожен воїн так чи так відстоює ідеали християнства; зрештою, сам Христос інколи постає у середньовічній уяві як воїн, що перемагає смерть і руйнує ворота пекла. Саме вертикаль аналогій і символічних зв'язків між небесним і земним царством та воїнством дає змогу князю і його дружині сподіватися на допомогу цілого сонму невидимих заступників-святих. Їхнім іконам поклоняються, до них ідуть на прощу, просячи підтримки. Вони і сприяють воєнним діям, і змушують до перемир'я, відокремлення сакрального та профанного часу – Данило Галицький, наприклад, їде в Жидичин «вчинити молитву» св. Миколи, а тому відмовляється напасти на луцького князя¹⁴².

¹³⁹ ПСРЛ. С. 505; Літопис Руський... С. 381.

¹⁴⁰ ПСРЛ. С. 537; Літопис Руський... С. 402.

¹⁴¹ ПСРЛ. С. 607; Літопис Руський... С. 445.

¹⁴² ПСРЛ. С. 509; Літопис Руський... С. 383.

Святі як посередники між Богом і людьми займали одне з центральних місць у шкалі зацікавлень середньовічної людини. Тому серед книг, які переписав Володимир Василькович, є, зокрема, «Пролог» на 12 місяців, де викладено «життя святих отців та мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою за Христа»¹⁴³. Насамперед привертала увагу зовнішність Божого угодника, подана на святих образах. «Іконографічний образ» середньовічного святого, за концепцією Крістофера Вальтера, складається з «основи» – чоловічої чи жіночої постаті з німбом, що вказує на приналежність до одного «класу» персонажів, і додаткових атрибутів – елементів одягу, предметів у руках тощо. За допомогою цих детермінатив можна виділити окремі групи небесної (пальмова вітка – мученики, книга – апостоли та євангелисти, розгорнуті сувої папірусу – пророки) чи земної – світської та духовної (корони – королі та князі, омофоріон, стихаріон, саккос – єпископи) ієрархії та індивідуальні постаті (Іван Золотоустий – старець із недовгою гостроконечною борідкою, св. Петро тримає ключа від небесного царства, св. Іван-євангелист – чашу зі змією, а св. Варфоломій – ножа)¹⁴⁴. Оскільки ікони відігравали, крім усього іншого, роль книг для неграмотних, то святі поставали на них у двох зрізах – панхронічному, де існували лише самі постаті «без контексту», як на «Менології» з Явори, та діакронному, на «історичному» фоні як найважливіші епізоди з життя. Так, св. Миколая Мирлікійського зображали у сценах першої купелі, що стала свідченням незвичайних властивостей дитини, навчання, висвячення на єпископа, та чудес нищення ідолів, вигнання бісів і врятування потопаючих, явлення у сні, визволення від сарацинів тощо.

Святі дивували і давали надію. Виразом піетету до Божих угодників ставали, зокрема, споруджені і названі на їхню честь храми та монастирі. Так, у Холмі стояла церква Святих безмездників Козьми і Дем'яна, у Володимирі – Святого Дмитрія, у Любомлі – Великого і святого мученика Христового Георгія, у Бересті – храм Святого Петра, в Угровську – монастир Святого Даниїла. Дні пам'яті святих вважалися своєрідними додатковими орієнтирами часу. Тому літопис повідомляє, наприклад, що 1245 р. у битві з Ростиславом

¹⁴³ ПСРЛ. С. 609, Літопис Руський... С. 447.

¹⁴⁴ Поп.: Walter Ch. *Sztuka i obrządek kościoła bizantyńskiego*. Warszawa: PWN, 1992; Sachs H., Badstübner E., Neumann H. *Christliche Iconografie in Stichworten*. Berlin; Leipzig: Koehler und Amelang, 1991.

Михайловичем «Бог ... дав перемогу князеві Данилу напередодні великих мучеників Флора і Лавра»¹⁴⁵, що Володимир Василькович помирає «на день святого отця Мینی», а ховають його «місяця грудня в одинадцятий день, в день пам'яті святого Даниїла Стовпника»¹⁴⁶. Середньовічні святі різні – від перших мучеників за віру до еремітів, що закінчили життя в постійній молитві та пості, але були «випробувані дияволом, мов золото в горнилі»¹⁴⁷. Різним було індивідуальне відношення до святих: наприклад, літописний Данило Галицький найчастіше звертався з молитвами до св. Миколая Мирликійського та св. Івана Златоустого, очевидно, вважаючи їх своїми патронами. Зрештою, у чисельному східнохристиянському пантеоні виділялася невелика кількість «руських» святих, серед яких князі Володимир Великий, Борис і Гліб. Культ невинно вбитих братів був відомим ще в домонгольський час, головню через чудотворну силу їхніх мощей, що дає «калікам – ходити, сліпим – прозріння, болящим – одужання, темницям – відчинення, печальним – утіху, гнаним – вибавлення»¹⁴⁸. Образи «страстотерпців Христових» були популярними і в Галицько-Волинському князівстві – не випадково серед інших дарів Володимира Васильковича для церкви в Любомлі згадано і емальований образок, «покладений» на Євангеліє, «а на ньому – святі мученики Борис і Гліб»¹⁴⁹. Можливо, до цього сонму мали намір причислити і самого Володимира Васильковича, тіло якого після смерті чудесним способом зберігалось нетлінним, «цілим і білим, і пахощі од гробу були, немов од ароматів многоцінних»¹⁵⁰. Проте хоч це чудо і було зафіксоване у присутності єпископа та інших свідків, князь залишився неканонізованим.

Велике зацікавлення у ту епоху викликали також постаті святих – монахів, зокрема киево-печерських отців. У чомусь аскети схожі на князів – вони теж воюють, тільки їхні супротивники є невидимими для інших, як спокуси або біси, що їх викликають. Основні цінності лицарського етосу («честь», «слава», «вірність») у монашому житті замінялися чеснотами послуху та праведності, що досягалися

¹⁴⁵ ПСРЛ. С. 540; Літопис Руський... С. 404.

¹⁴⁶ ПСРЛ. С. 605; Літопис Руський... С. 444.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Літопис Руський... С. 80.

¹⁴⁹ ПСРЛ. С. 509; Літопис Руський... С. 447.

¹⁵⁰ ПСРЛ. С. 509; Літопис Руський... С. 448.

шляхом молитви та обмежень. Власне пошук найефективнішого способу боротьби з тілом і був тією сферою, де могла проявлятися своєрідність ченця: «ті були посники, а ті – на неспання, а ті – на колінопоклоніння, а ті – на пощення через день і через два дні; одні їли хліб з водою, інші ж – зілля варене, а другі – сире»¹⁵¹. Саме так ідеальні монахи досягають святості і розвивають чудодійні здібності. Вони виликовують недужих, передбачають майбутнє, тимчасово оживляють мертвих і навіть самі помирають, а потім, «за волею Божою», повертаються до життя, а найголовніше – силою віри відганяють злих духів, які часто влаштовують у їхніх келіях «концерти», не дають спати і молитися, прагнучи довести до невірства або безумства. Загартовані такою повсякденною «війною», монахи вважалися найближчими до Господа. Тому князі вдаються до них за порадою, а Данило Романович перед тим, як їхати на поклін до Батия, «скликав чорноризців і монаший чин» Видубицького монастиря і «сказав ігумену та всій братії, щоб вони вчинили молитву за нього, і вони вчинили, щоб він від Бога милість дістав»¹⁵².

Загалом, у стосунках князів та духовенства можна помітити дві протилежні тенденції. За однією схемою, світський володар зрікався влади, щоб подбати про спасіння душі, як це, наприклад, зробив Войшелк, який спочатку, «відчувши страх Божий», прийняв християнство, а пізніше – чернечий постриг. Хоча в цьому випадку маємо справу з двома етапами переходу в стан чорноризців. Спочатку литовський князь три роки перебував у монастирі «святого чоловіка» Григорія в Полонному, постригся в ченці, мав намір відбути паломництво у Святу Землю, але повернувся знову до світських справ. Лише через десять років Войшелк остаточно вирішив передати свої володіння Шварнові, а сам пішов у монастир Даниїла Стовпника в Угровську, куди запросив ще живого Григорія, щоб той «наставив його на путь чернечу»¹⁵³. Як правило, у монаший стан переходили також овдовілі дружини князів, наприклад «велика княгиня Романова», яка прийняла постриг у 1219 р.¹⁵⁴, чи «княгиня Олена, черниця», присутня, за літописом, на похороні Володимира Васильковича. Останній, до речі, у своєму заповіті спеціально зазначив, що

¹⁵¹ ПСРЛ. С. 138; Літопис Руський... С. 115.

¹⁵² ПСРЛ. С. 540; Літопис Руський... С. 405.

¹⁵³ ПСРЛ. С. 571, 576; Літопис Руський... С. 424, 427.

¹⁵⁴ ПСРЛ. С. 499; Літопис Руський... С. 376.

його княгиня має право вибору: «...якщо захоче в черниці іти – піде, якщо не захоче іти – то як їй угодно»¹⁵⁵.

Існувала й зворотна тенденція, коли вище духовенство активно залучалося до вирішення «княжих» проблем. Так, єпископ Артемій у 1239 р. разом із боярами не давав Данилові Романовичу ввійти в Галич, «владика перемишльський» у 1242 р. «чинив коромолу» із Ростиславом Михайловичем проти тогож Данила, перемишльський єпископ Мемнон виступав послом від імені Лева Даниловича, а митрополит Кирило був посередником між Данилом Галицьким і королем угорським. Ситуація «попів», представників нижчого «білого духовенства», у тодішньому суспільстві менш виразна. З одного боку, в давньоруський священник відігравав важливу роль, про що свідчила риторика тогочасних епітетів чи прикладок, які вживалися до його окреслення в тогочасній літературі: від «сіль землі», учитель, світильник, сторож, пастух, «сторож і пастух», навіть ангел, який суміщає в собі функції воеводи, судді та володаря. З іншого боку, те, що Доброслав Суддич, «попів онук», не підіймає його престижу в очах княжої верхівки, швидше навпаки. Бояри наступника Ярослава Осмомисла, Володимира Ярославича, який «забрав у попа жону і зробив собі жоною», заявляють, що причиною їхнього гніву є не князь: «не хочемо кланятися попаді і маємо намір її вбити. А ти -де хочеш, ту за тебе візьмемо»¹⁵⁶. Попри певні аналогії, князь і священник, так само як «піп» і монах, як бачимо, досить віддалені – якщо не соціально, то ідеологічно. У підсумку опозиція німба і корони також різка – це протиставлення ідеалу та реальності, суперечність між теорією і практикою середньовічного життя.

«Свій» та «чужий» світ. Ще однією проблемою, що турбувала людину середніх віків, був поділ на «своїх» та «чужих». У XIII–XIV ст., порівняно із домонгольською епохою, пройшла певна еволюція поглядів у цій сфері. Хоч загальна схема осмислення інших культур не змінилася, все ж не можна стверджувати, що для жителів Галицько-Волинського князівства «національні фізіономії сусідніх народів зливаються в один ворожий оскал»¹⁵⁷. Навпаки, вони добре дифе-

¹⁵⁵ ПСРЛ. С. 597; Літопис Руський... С. 439.

¹⁵⁶ Літопис Руський... С. 346.

¹⁵⁷ Толочко О. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1992. Т. 1. С. 29. Пор.: Голик Р. «Тоземльцы и иноплеменики»: «руський патріотизм»,

ренціюються на «дружні» та «неприятні», і поняття відчуженості стає відносним. Увесь земний простір, у якому, за тогочасними «Розмовами трьох святих», мало бути 12 високих гір, 20 морів, 30 великих річок, 72 острови і стільки ж народів, які там живуть, поділявся на ближній і дальній. Абсолютно чужими і незаними в цій картині світу були хіба що напівміфічні території на краю землі, неба й океану. Саме туди середньовічна уява поміщала різних монстрів на зразок грифонів, феніксів, драконів чи кінокефалів, пігмеїв та ефіопів, а також екзотичні рослини – мандрагогу чи таніс. Зрештою, ці землі та їхні жителі мали, в основному, символічне значення і були не такими реальними, як мешканці сусідніх країн.

Натомість подією, що суттєво перебудувала уявлення про світ у XIII ст., стала поява монголів. Спочатку на них дійсно дивилися як на чудо, несподіваний прояв Божого гніву. Нові вороги з'явилися «нізвідки», і це ще більше підсилювало розгубленість. Перші спроби розпізнати за незнайомими знаками і речами систему звичних значень і цінностей насправді ще більше дезорієнтували. Враження були діаметрально протилежними: одні князі стверджували, що пришельці – «стрільці», «ратники і добрі вої», інші, навпаки, вважали, що «вони прості люди є, гірші від половців»¹⁵⁸. Спроби застосувати «зрозумілі» символи і форми поведінки для спілкування з прибульцями призвели, як відомо, до трагічних наслідків. Спочатку русичі виходять назустріч тим, кого називають татарами («татарами», фактично, представниками Тартару, антисвіту¹⁵⁹), несучи хрести або пропонуючи «дари многії», а їх, натомість, знищують. Поступово, однак, образ татарина (монгола) з «невідомої сили» перетворився на щось конкретніше і більш осяжне. Єдиним, що по-стійно вражало, була «немислима кількість» монгольських військ – під час «смути» всередині Орди, зауважує літописець, «побили вони одні одних, як піску морського»¹⁶⁰. Загалом, татари сприймалися як підступні, хитрі і жорстокі вороги, інколи навіть як напівлюди, які не щадять навіть немовлят. Різна шкала релігійних, моральних

«образ світу» та етнічні стереотипи середньовічної Галичини й Волині. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 4. С. 100–118.

¹⁵⁸ ПСРЛ. С. 504; Літопис Руський... С. 380.

¹⁵⁹ Chambers J. The Devil's Horsemen. The Mongol Invasion of Europe. London, 1979.

¹⁶⁰ ПСРЛ. С. 575; Літопис Руський... С. 425.

і звичаєвих цінностей з обох боків утворювала міцну «стіну стереотипів». Одним із найважчих до подолання був обрядовий бар'єр. У літописі церемонія поклону ханові губить честь руського князя, а поклоніння кущу сприймається як відступництво від християнства. Тому перше випробування виглядало менш страшним, аніж друге («ми тобі кланяємося і честь складаємо тобі. А закону отців твоїх і твоєму богонечестивому повелінню – не кланяємося», – заявляє Батиеві Михайло Всеволодович чернігівський¹⁶¹ Загалом, монгольський шаманізм здавався найгіршим злом, у ньому вбачали «нечестиві чаклунські суєслів'я, Чінгісханові наслання, кровопиття, волхвування, поклоніння сонцю, місяцю і землі, і померлим у пеклі отцям, і дідам, і матер'ям»¹⁶². Дуже обережно, а навіть вороже, підходили і до іншої процедури – пиття кумису, який також вважали «нечистим напоєм». Зі свого боку, татари надавали великої ваги обрядам, яким чужинець повинен підкоритися, уподібнюючись до монгола. Невипадково літописний Батий позитивно оцінює згоду князя Данила Галицького спробувати «чорне молоко» і додає: «Ти вже наш-таки, татарин! Пий наше пиття!»¹⁶³. Та, попри дотримання традицій і запевнень у мирництві, дистанція між татарами і мешканцями руських князівств залишалася дуже великою.

Меншою на цьому фоні в літописі виглядала відстань між русичами і половцями. Давній стереотип дикого степовика, який проливає кров і нахваляється цим, їсть хом'яків та ховрахів і навіть мертвеччину¹⁶⁴, поволі трансформується у «лагідніші» форми. Можливо, саме тому літопис, поруч зі згадкою про Романа Мстиславича, яким «половці дітей страшили», наводить легенду про євшан-зілля, Сирчана та гудця Ора, що демонструє не лише зацікавлення життям східних сусідів, але й певне співчуття до них. Пізніше частково асимільовані, а частково винищені монголами, не зовсім «чужі», але й не «свої», половці взагалі зникають із поля зору. «Своїми» чи чужими, залежно від ситуації, стають, натомість, прибалтійські народи – литовці, ятвяги і «жемоїть» – жемайти. З одного боку, вони – вороги, що живуть в поганстві, з іншого – серед них є праведні християни. Часто літописний поділ на «злих» і «добрих»

¹⁶¹ ПСРЛ. С. 534; Літопис Руський... С. 401.

¹⁶² Літопис Руський... С. 405.

¹⁶³ ПСРЛ. С. 541; Літопис Руський... С. 405.

¹⁶⁴ Літопис Руський... С. 10.

проходить між родичами: Тройден (Traidenis) – «окаянний, і проклятий, і немилостивий», а його брати – навпаки, втілення «любові, покори і смирення», Миндовг (Mindowe, Mindaugas), хоч християнин, вірить у заячого бога і дотримується старих звичаїв. Ятвяги і литовці «іноді хоробрі» і добрі воїни, проте вони приносять жертви Нонадієві, Телявелі, Дивериксу і Медейну та іншим божествам, «тобто бісам», а посмертна доля язичників, на думку літописця, визначена наперед – коли в бою гине ятвязький князь-поганин, його душа виходить «з кров'ю в пекло»¹⁶⁵. Тому закономірною у такому контексті в устах «безбожних» виглядає формула підкорення, з якою ятвяги звертаються до Володимира Васильковича, просячи допомоги від голоду: «...княже, не помори нас, а покори нас собі»¹⁶⁶. Двозначними були також образи західних сусідів, зокрема поляків, які виступають іноді як «мирники», а іноді як противники галичан та волинян. Так, Кондрат Сомовитович називає їх «милими браттями», і любить «руський бій», а «ляхи», яких привів Ростислав Михайлович, навпаки, прагнуть «погнати на великі бороди». Різними були також етнополітичні кліше, які застосовували руські та польські хроністи для характеристики тих самих історичних персонажів. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі Роман Мстиславич названий «вікопомним самодержцем усієї Русі, який одолів поганські народи, додержуючи заповідей Божих»¹⁶⁷, а у польській «Великій хроніці», навпаки, – честолюбивим чужоземцем, який не виправдав довір'я польських князів¹⁶⁸. Тому «Chronica magna» трактувала відоме з Галицько-Волинського літопису прислів'я – «не подушивши бджіл, меду не їсти» – не лише як образне спонукання до рішучих дій, а як вияв безжальності Романа Мстиславича щодо власних підданих. Натомість об'єктом здивування іноплеменників стають переважно мілітарні елементи в культурі князівства. Так, красу Володимира, якої угорський король Андрій/Андраш/Ендре II «не знаходив навіть у німецьких землях», складають не

¹⁶⁵ ПСРЛ. С. 556; Літопис Руський... С. 415.

¹⁶⁶ ПСРЛ. С. 598; Літопис Руський... С. 431.

¹⁶⁷ ПСРЛ. С. 489; Літопис Руський... С. 368.

¹⁶⁸ Голик Р. «Левъ, имъ же половци дѣти страхаху»: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 165–200.

тільки будівлі, а й воїни на городських стінах, зброя яких блищала «подібно до сонця»¹⁶⁹. Король Бела IV також захоплений саме виглядом військ Данила Галицького, тим, що він прийшов «згідно зі звичаєм руським предків своїх», і на знак особливої поваги вбирає князя в свою одягу¹⁷⁰. Загалом, літописне протиставлення «свого» і «чужого» у культурі середньовічної Галичини та Волині будується ніби на двох паралельних основах. Одна з них – динамічна, що залежить від змін у політичних настроях та ототожнює «своїх» із постійними чи тимчасовими союзниками, а «чужих» – із супротивниками. Тоді до останніх зараховуються також і «вороги» з числа представників інших руських князівств, а навіть з опозиційних тому чи тому князеві груп всередині князівства, а до перших потрапляють, серед інших, і мирні чужинці. Друга основа, сформована зі стійкіших структур національного самоусвідомлення, навпаки, стабільніша. Вона насамперед розмежовувала народи, їхні культури і мови. Так протиставлялася «русь» та «іноплеменники». Існувала, зрештою, і проміжна модель, яку можна назвати «локальною». У ній мешканці князівства, серед яких були представники різних народів та різних політичних орієнтацій, протиставлені таким же різношерстим прибульцям ззовні. Наприклад, під час побудови Холма Данило Галицький запрошує до нового міста «приходнів» – русь та «іноплеменників» німців та поляків, які, зрештою, стають його жителями¹⁷¹. Проте загалом тогочасний світогляд, як свідчить літописання, базувався, очевидно, на досить різкій опозиції «свого», знайомого та чужого, «іншого», прикладом чого є відомий вислів із легенди про євшан-зілля: «...краще на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути»¹⁷².

Люди й тварини. Світ людської культури обмежувався не лише вищим небесним царством, але й нижчим світом природи, світом флори і фауни. Ставлення до тваринного світу у середньовіччі було, значною мірою, позбавлене сентиментальності, властивої новому часові. Винятком у цьому можна вважати хіба що італійця Франциска Асизького та його послідовників, які розмовляли з рибами і вовками, звірів «братами», та наслідували тваринні голоси.

¹⁶⁹ ПСРЛ. С. 518; Літопис Руський... С. 388.

¹⁷⁰ ПСРЛ. С. 546; Літопис Руський... С. 409.

¹⁷¹ ПСРЛ. С. 489; Літопис Руський... С. 368.

¹⁷² ПСРЛ. С. 489; Літопис Руський... С. 369.

Що стосується жителів середньовічної Галичини та Волині, то для них найціннішими тваринами були, ймовірно, коні, особливо породисті. Так, Мстислав Мстиславич дарує князеві Данилові «коня свого борзого актаза, якого в ті літа не було» і яким він, очевидно, дуже гордився¹⁷³, а літописець із задоволенням згадує, що кінь, на якому їхав Данило Галицький, був «диву подібний». Зрештою, роль скакуна як засобу пересування мала і чисто практичне значення, а його поранення чи загибель в бою вважалися великою втратою. Саме тому Володимир Василькович перед смертю роздає коней тим, у кого їх не було, і тим, у кого вони загинули на війні з Телебугою¹⁷⁴. Коні також були «знаками» багатства, а також воєнного успіху (як частина трофеїв). Дикі тварини вважалися об'єктами мисливства. У літописі є короткий опис одного із князівських полювань, коли Данило Романович неподалік Грубешова «убив шість вепрів: сам він убив їх рогатиною три, а три – отроки його, і дав він м'яса воям на дорогу»¹⁷⁵.

Окрім прагматичного, існував ще символіко-метафоричний погляд на тварин як на різновид «дзеркал», через які людина могла побачити свої чесноти і вади. Цим пояснюється поширеність «звіриних» метафор та аналогій у літописному тексті: Роман Мстиславич порівнюється з левом, риссю, «коркодилом», орлом і туром, городяни Галича біжать до князя Данила, як «бджоли до матки, як олень до води», Батий постає як «розлучений звір», із «бистрим звіром» порівнюється волхв і чаклун Скомонд, роздирання шкір бобра, вовка та борсука символізує поразку і «сокрушення гордості дому», упокорення ворогів. Очевидно, популярними були також і зображення звірів як візуальних символів та декорацій: літопис згадує про «орла кам'яного» на башті біля Холма, про «зміїві голови» на чаші, що вважалися ознакою майстерності¹⁷⁶. Розуміння реальних та уявних тварин як знаків було частиною досить розлогої зоосеміотики, поміщеної у «Фізіологах»¹⁷⁷.

¹⁷³ ПСРЛ. С. 506; Літопис Руський... С. 382.

¹⁷⁴ ПСРЛ. С. 603; Літопис Руський... С. 445.

¹⁷⁵ ПСРЛ. С. 554; Літопис Руський... С. 414.

¹⁷⁶ Див. також: Александрович В. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Вип. 1. С. 136–153.

¹⁷⁷ Пор. семіотику західних бестіаріїв див.: Hassig D. *Medieval Bestiaries:*

«Біологічні енциклопедії» середньовіччя наділяли алегоричним смислом не лише поведінку звірів, а й особливості їхньої анатомічної будови. Оскільки символічна «вірогідність» домінувала над зоологічною достовірністю, то тварини наділялися багатьма рисами, яких насправді не мали. Схема, що підіймала думку до «вищих істин», була вагомішою, аніж та, що опускала мислення до рівня банальної емпірії. Тому роги антилопи трактувалися як відповідники Старого та Нового Заповітів; спраглий олень, який біг до води, мав нагадувати грішника, змушеного прийти до церкви і прийняти причастя; лев, що замітає сліди хвостом, ставав прикладом доброї милостині, змія – символом мудрості та посту, а дятел, натомість, вважався образом підступного диявола. Деякі тварини взагалі були плодом фантазії та чистим втіленням знакової функції, як, наприклад, фенікс, що став алегорією Церкви та Христа, чи дракон та василиск, що, навпаки, символізували злі сили. Монстри мали відстрашувати від гріха, проте часто ставали лише елементом орнаменту або зображалися переможеними і не дуже лякали. Так само не можна сказати, ніби в куріпці щоразу бачили образ ненаситної людини, в горлиці – знак вірності, а лисицю постійно сприймали як символ диявольської хитрості (хоча рудизна, що уподібнює Семюнка Чорного до цієї тварини, лише підсилює у літописця відразу до «лихого» боярина¹⁷⁸. Адже поруч із прекрасними ідеалами та грізними фантазмами у середньовічній свідомості завжди існував також реальний світ людей і звірів, подій і речей.

Форма і зміст. Дійсність і стереотипи. Під час аналізу будь-якої культури виявляється певна асиметрія між зовнішніми формами, у яких вона виражена, і внутрішнім змістом цих форм. За цим критерієм Дмитро Чижевський характеризував XII–XIII ст. як добу орнаментального стилю, коли «любов до простоти, спокійної гармонії і канонічності» змінилася пошуком засобів для вираження

Text, Image, Ideology. Cambridge; New York, 1995. Маємо також альтернативні: український (Сліпушко О. Давньоукраїнський бестиарій (звірослов): національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах. Київ, 2001) та російський (Белова О. В. Славянский бестиарий. Словарь названий и символики. Москва, 2001) варіанти тлумачення давньоруського бестиарію.

¹⁷⁸ ПСРЛ. С. 514; Літопис Руський... С. 386.

«різноманітності, пишності та оригінальності думки»¹⁷⁹. Така, хоч і дещо спрощена, схема трансформації парадигм привертає увагу до важливої проблеми – ролі самих схем та стереотипів у формуванні і розвитку мислення та його історичних різновидів.

Справді, середньовічна думка ґрунтувалася на різноманітних кліше, що пов'язували кожен новий етап її розвитку з існуючою традицією. Серед них можна виділити мовно-риторичні штампи, ідеологічні та емоційні стереотипи. З одного боку, мислення обмежувала і спрямовувала мова. Так, минулий час у мовленні поділявся на давньоминулий (плюсквамперфект), «завершено-минулий» (аорист), «незакінчено-минулий» (імперфект) та «минулий у теперішньому» (перфект), категорія числа подрібнювалася на однину, множину і двоїну, а використання давального самостійного та безприменникових відмінкових форм призводило до «синкретизму понять» у семантичній структурі речення¹⁸⁰. Остання риса, на думку Олександра Потебні, у чомусь зближувала тодішнє мислення з мисленням дитини, «котра щойно починає використовувати відчуття і простягає руки до предметів, які не може схопити», або людей, «для яких перспективи при зображенні графічних предметів не існує»¹⁸¹. Водночас, незважаючи на дослідження, початі, щонайменше, з часів А. Генсьорського і його праці в тогочаснім Інституті суспільних наук Академії наук УРСР, й продовжені в роботах сучасних мовознавців, зв'язки між мовою й мисленням в добу Галицько-Волинської держави, загалом мовна ситуація на її землях ще далеко не досліджені. Зрозуміло, наприклад, що галицька й волинська частини Галицько-Волинського літопису, так само як мова збережених грамот, мають свої стилістичні, регіональні відмінності. Однак як вони співвідносяться з сучасним західноукраїнським діалектним матеріалом, все ще не зовсім чітко зрозуміло. Можливо тому, що у випадку галицького автора чи галицьких авторів літопису маємо справу з книжною мовою, орієнтованою на церковнослов'янську, тоді як волинська частина виглядала більше

¹⁷⁹ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль: Феміна, 1994. С. 29.

¹⁸⁰ Детальніше див.: Історія української мови. Морфологія / Бевзенко С. П. та ін. Київ: Наукова думка, 1979.

¹⁸¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва: Издательство Министерства просвещения РСФСР, 1958. Т. 1–2. С. 296.

орієнтованою на народну мову. У такий спосіб, ймовірно, йшлося про різні мовні парадигми або ж різні підходи до мовної дійсності.

З іншого погляду, світосприймання узалежнювалося від ідеологічної «решітки» категорій, що, за різними параметрами, поділяла суспільство на тих, хто воює, тих, хто молиться, і тих, хто працює; на багатих, могутніх, сильних, що становили центр спільноти, і убогих, немічних та відкинутих, що складали її маргінес; на грішників та праведників; на «мужів», жінок та дітей; на правителів, що творять історію, та книжників, що її оцінюють. Водночас та ж ідеологія повинна була зблизити різні соціальні групи з допомогою «вертикальної солідарності», що об'єднувала вельмож та їхніх підданих у спільноту людей, нерівних за становищем, але пов'язаних не лише «законом» чи економічними відносинами, а особистою відданістю, однаковим чи подібним відчуттям честі, престижу, схожим способом життя¹⁸².

Десь посередині між мовними та ідеологічними нормами ментальності існували стилістичні і риторичні «правила вираження». Зразки для творення тексту шукали у «поученнях», «моліннях», «читаннях», житіях, «мученнях» і «чюдесах», хроніках, притчах та посланнях, об'єднаних у «Пчолі», «Ізборники», «Златоусти» і «Златоуструї», «Патерики» та «Мінеї». На їхній основі «модельовалися» (або просто запозичалися звідти) численні епітети, порівняння, метафори, гіперболи та літоти, що виражали «велику славу і честь», «великий плач» – «незмірне горе», фантастичні розміри людських дій та природних явищ, яких «не було перед тим і пізніше не буде». Перед схожим вибором стояв іконописець, який у візантійській традиції відтворював іпостасі Христа-Дитятка, Пантократора (παντοκράτωρ); чи в молінні (Деїсус), Розп'ятого на хресті та Воскреслого в славі, чи Богородиці Скорботної, чи Небесної Володарки, яка приносить перемогу. Все це формувало «решітку» канонічних образів, на яких будувалося середньовічне церковне мистецтво¹⁸³. Щось подібне відбувалося також у світі «нижчої» чи, точніше, «неелітарної» культури, тільки замість усталених книжних формул та офіційних поглядів тут вживалися традиційні «усно-фольклорні» кліше та звичаєві погляди на дійсність, що досить своєрідно доповнювали християнську

¹⁸² Boutruche R. Seigneurie et féodalité. Paris, 1968. P. 326–327.

¹⁸³ Belting H. Likeness and Presence. A History of The Image Before The Era of Art / trans. by E. Jephcott. Chicago; London: University of Chicago Press, 1994.

картину «вселенної». Як наслідок, між небесним сонмом ангелів і святих та підземним збором чортів був поміщений ряд додаткових злих, добрих, нейтральних чи напівнейтральних земних «чудесних істот», яких у Західній Європі влучно називали «довговічними»: «непростих», «нетлінних» віщунів, упирів, знахарів, градівників, демонічних напівлюдей – напідухів, мавок, русалок, лісовиків, «чугайстрів» або, точніше, їхніх середньовічних прообразів¹⁸⁴. З іншого боку, залишається проблемою, як зіставляти вірування жителів західноукраїнських земель, які у XIX–XXI ст. сприймалися дохристиянськими й архаїчними, із віруваннями мешканців середньовічної Галичини й Волині: чи вони насправді є різними однієї безперервної традиції, що тягнеться з часу Галицько-Волинського князівства або попередніх епох, чи результатом пізніших змін ментальності й культури¹⁸⁵?

Так само трансформувалися у народній пам'яті історичні події та їхні учасники з княжого і дружинного середовища, які, з плином часу, набули рис міфологічних героїв чи навіть злилися з ними. Тому билинний Роман Дмитрієвич у чомусь, може, подібний і водночас несхожий на літописного Романа Мстиславича, а «княгня Іванко» з галицької колядки лише гіпотетично може пов'язуватися, скажімо, з Іваном Берладником та його сином Ростиславом¹⁸⁶. Сукупність стереотипів, що формують смислову канву текстів і зображень, не дозволяє, у багатьох випадках, побачити «живе мислення» середньовічного автора та реконструювати його власний погляд на речі. Тогочасний книжник, іконописець чи творець усного епосу, так чи так підкорялися стандартам своєї доби, і їхня присутність у текстах та зображеннях часто помітна лише у більших чи менших

¹⁸⁴ Lewis C. S. *The Discarded Image. An Introduction to Medieval and Renaissance Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 1964. P. 122–139.

¹⁸⁵ Пор.: Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів, 2002; Войтович Н. М. Народна демонологія Бойківщини: монографія. Львів, 2015; Кривенко А. Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст = *Folk Demonology of Volhynia: Calendar and Ritual context*: монографія. Львів, 2020; Филипчук Г. Язичництво населення давнього Пліснеська (VII–XII ст.). Київ, 2023.

¹⁸⁶ Пор.: Антонович В., Драгоманов М. *Исторические песни малорусского народа*. Киев, 1874. Т. 1; Цапенко І. П. *Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян*. Київ, 1959; Мельник В. М. *Історична правдивість фольклору (VI–XVIII ст.)*. Львів, 1968.

стилістичних відхиленнях від усталених зразків або в загальних стратегіях опису та оцінки тих чи тих персонажів, таких як симпатія чи антипатія. Зрештою, особливості їхньої думки відображаються навіть у більших «аномаліях» – похибках письма, прочитання, запам'ятовування, граматичних помилках.

З іншого боку, уже в середні віки розуміли, що форма й ритуал не завжди відповідають своєму змісту, оскільки в буденному житті цієї епохи, за дещо категоричним твердженням Джорджа Коултона, існувала разюча невідповідність між теоретичними побудовами і практичними діями¹⁸⁷. Так, у літописній «повіді про (осліплення) Василька Теребовельського» Святополк Ізяславич запрошує «на іменини», а пізніше «на свята» і пригощає Василька Ростиславича, формально дотримуючись норм тогочасного етикету, а фактично намагається відвернути Василькову увагу, щоби ув'язнити й осліпити князя. Отже, досліджуючи форми, слід бачити і їхній зворотній бік. Тому вивчення різноманітних відношень, що виникають між планом вираження і планом змісту в історичному розвитку середньовічної культури як знакової системи систем, не може бути самоціллю. Свого часу структуралісти висловлювали тезу про «смерть людини» як об'єкта досліджень у гуманітарних науках. Сьогодні перед історією, філософією, філологією, психологією постає якраз зворотнє завдання: за чисельними символами і елементарними структурами мислення побачити не просто значення чи смисл, а того, хто генерує думки, діє і змінює світ або відступає перед ним. Адже наука про культуру у підсумку є антропологією – наукою про людину. Це стосується і середньовічної цивілізації та середньовічної людини, її мислення й текстів.

Саме звідси – низка проблем, які все ще залишаються в історії культури Галицько-Волинського князівства. З одного боку, її можна подати так, як її подаємо зараз, тобто у вигляді системи систем. Однак треба розуміти, що в щоденному житті, у реальності така системність може виявитися досить оманливою. Зрештою, сама історія середньовічної Галичини й Волині, її земель – це передовсім культурна та соціальна реконструкція подій і речей, думок і слів¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Coulton G. Panorama średniowiecznej Anglii. Warszawa: PIW, 1976.

¹⁸⁸ Див.: Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014.

Певною мірою, основними джерелами такої реконструкції є накладання писемних пам'яток, зокрема такої специфічної пам'ятки, як літопис, названий Галицько-Волинським, на неоднорідно збережену матеріальну культуру¹⁸⁹. Літопис можна читати буквально, речі – метафорично. Проте в обох випадках ми залежні від слів давньоруських книжників, які, з одного боку, відображали реальність, а з іншого – повторювали шаблони своєї доби. Світ смислів, підтекстів, емоцій цього часу частково зберігся в інтертексті руських та іноземних писемних пам'яток, а частково зник разом із середньовічними жителями регіону. Тому багато сучасних тверджень у цій царині можуть бути лише гіпотезами, які колись верифікуються або фальсифікуються. Натомість аналогії з іншими західно- й східноєвропейськими формами середньовічної культури є лише приблизними моделями для реконструкції давньоруської/давньоукраїнської ментальності та духовності жителів Галичини й Волині¹⁹⁰. Проблемою залишається й обмеженість писемних пам'яток княжого періоду та специфіка їхнього функціонування¹⁹¹. Нові знахідки якщо й з'являються¹⁹², то викликають дискусії. Звідси, зрештою, сумніви щодо походження самого Галицько-Волинського літопису, генези й авторства його окремих частин, відтворення самого стилю мислення давньоруських галицьких і волинських книжників, взаємин між ними і рештою жителів князівства. Попри те, що коло джерел до історії середньовічної Галичини й Волині, середньовічної Русі загалом розширюється, зокрема іноземними джерелами¹⁹³,

¹⁸⁹ Пор.: Мельник В. Писемні, археологічні та іконографічні матеріали до вивчення втраченого монументального малярства Галицько-Волинського князівства: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2012. 190 с.

¹⁹⁰ Пор.: Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахе-ра, пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2004; Vauchez A. La Spiritualité du Moyen Age occidental (VIIe–XIIe siècle). Paris, P.U.F., 1975.

¹⁹¹ Franklin S. Writing, Society and Culture in Early Rus. New-York: Cambridge University Press, 2002. P. 950–1300.

¹⁹² Книш Я. Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Романовича*. Львів, 2001. С. 86–105.

¹⁹³ Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014; Voloshchuk M. Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries.

коло внутрішніх, руських джерел наразі залишається вузьким і майже незмінним. Зрештою, окреслення самих земель і їхньої культури залишається настільки ж усталеним, як і нестійким¹⁹⁴: від «Галицько-руського князівства» Дениса Зубрицького, Галицько-Володимирського князівства Ізидора Шараневича, Галицько-Волинської Русі, середньовічної Галичини й Волині, Галицько-Волинського князівства чи Галицько-Волинської держави чи навіть Галичо-Волині (Іван Паславський) сучасних галицьких дослідників до Волинської чи Володимиро-Галицького князівства волинських дослідників. Ще складнішою є ідентифікація цих земель як Галичини й Волині у тому значенні, у якому ці поняття фігурують у модерні часи¹⁹⁵.

Кожна з цих опцій, значною мірою, віддзеркалює різні уявлення чи навіть міфи. Натомість ментальність середньовічних мешканців Галича, Володимира, інших міст опиняється всередині наукових і світоглядних парадигм дослідників-медієвістів. Аналіз цього сплетіння давніх і нових фактів, гіпотез, уявлень, стереотипів є, можливо, одним із ключів для того, щоб відтворити ландшафт «галицько-волинської культури» – ландшафт настільки ж природний, як і штучний, настільки ж реальний, як і уявний.

Роман ГОЛИК

Settlement, Property, and Socio-Political Role / trans. by Y. Prykhodko. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* / General Edit.: F. Curta and D. Zupka. Leiden; Boston: Brill, 2021. Vol. 76. 347 p.

¹⁹⁴ Пор.: Волощук М. Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державонайменування на прикладі Галицької землі X–XIV ст. *Colloquia Russica* / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ; Краків: Лілея-НВ, 2018. Series 2. Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології. С. 265–295.

¹⁹⁵ Пор.: Wolff L. *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2010; Голик Р. *Культура на пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині*. Львів, 2015.

Частина 3
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ:
СОЦІУМ, СВІТОГЛЯД, ІСТОРІЯ

РОЗДІЛ 9

НАРИСИ ІСТОРІЇ БЕЛЗА (ДО 1772 РОКУ)

Найдавнішим містом Галичини (у кордонах сучасної України) і одним із найстародавніших у Східній Європі є Белз. Упродовж тривалого часу він був важливим адміністративним, релігійним, економічним і культурним центром. Із Белза походить найвідоміша релігійна святиня Польщі – ікона Ченстоховської Богородиці. В околицях цього міста народився і провів перший період своєї діяльності Петро Ратенський. В історії він відомий як перший московський митрополит і перший московський святий, який також вважається покровителем Москви. На його могилі російські царі присягали під час коронації¹. Певний час Белз був одним із центрів хасидизму (течія іудаїзму). Могили чудотворних белзьких рабинів є об'єктом паломництва і поклоніння євреїв із багатьох країн світу. Важко знайти на території України інше місто, яке б дало стільки релігійних святинь такого всесвітнього значення.

Із Белзом пов'язані рідкісні літературні пам'ятки. Із Городищенського монастиря, ктиторами якого із XV ст. є белзькі міщани, а раніше ймовірно були белзькі князі, походить найдавніший східнослов'янський апостол (Кристинопольський апостол)² і найдавніший східнослов'янський пом'яник (Городищенський пом'яник)³.

¹ Див.: найновіше дослідження, присвячене цій особі: Овсійчук В. Іконописець-митрополит Петро Ратенський. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 1998. Т. 236. С. 25–40.

² Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989. С. 51; Пам'ятка зберігається: Львівський історичний музей. Відділ рукописів. № 39; Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. М 3/22 (Публікації: Kату́żniacki E. Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani. Vindobonae, 1896); Маслов С. А. Отрывок Христинопольского Апостола. *Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук*. Санкт-Петербург, 1911. Т. 15. Кн. 4.

³ Алексеев А. И. Поминальная практика в Московской Руси и в Великом княжестве Литовском (опыт сравнительной характеристики). *Белорусский сборник*. 1998. Вып. 1. С. 89; Pomianuk of Horodyshche / ed. by J. B. Rudnykuj. Winnipeg, 1962. Pt. 1: A. D. 1484. 54 s.

Окрасою сучасного Белза є унікальні архітектурні пам'ятки. Однією із найдавніших українських дерев'яних сакральних споруд є церква Святої Параскевії (поч. XVII ст.). Значну архітектурну цінність мають кляшторні комплекси домініканів і домініканок (XVII–XVIII ст.). Загадковою міською будівлею є шестикутна вежа, датована 1606 р.

Сучасний Белз – одне з найменших міст України. Він розташований за 70 км на північ від Львова і належить до складу Шептицького району. Його населення становить приблизно 2 250 жителів. Місто є центром Белзької міської громади, до якої належить містечко Угнів і 22 села.

Територія Белщини у IX ст. була у складі племінного союзу бужан, центром якого правдоподібно було м. Буськ. У першій половині X ст., унаслідок складних суспільно-політичних процесів, ця територія належала до складу племінного союзу волинян, центром якого ймовірно було м. Волинь⁴. У середині X ст. навколо міста Червена склалося протодержавне (можливо ранньодержавне) об'єднання Червенські міста, у складі якого був також Белз. Унаслідок походу князя Володимира Святославича у 981 р., ці землі ввійшли до складу Київської Русі. У 1018–1030 рр. Червенські міста перебували під владою Польщі.

У писемних джерелах Белз вперше згадується під 1030 р. у літописі «Повість временних літ». Тоді київський князь Ярослав Мудрий здійснив похід проти Польщі, одним із завдань якого було відвоювання Червенських міст. Проте він зміг здобути тільки Белз⁵. Щоб міцніше закріпити за собою відвоювану територію, князь заснував низку укріплених поселень: Всеволож (названий на честь сина, що тоді народився), Варяж (у якому ймовірно поселилися вихідці зі Скандинавії – варяги), Литовеж (у ньому замешкали вихідці із Прибалтики) і Русин (тут осіли вихідці з Наддніпрянщини – руси)⁶.

Безумовно, що Белз виник раніше, ніж звістки про нього потрапили на сторінки літописів. Результати археологічних досліджень свідчать, що місто починає функціонувати з останньої чверті

⁴ Ипатьевская летопись / под. ред. А. Шахматова. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Москва, 1998. Т. 2. Стб. 8.

⁵ Там само. Стб. 137.

⁶ Кнись Я. До питання про локалізацію Всеволожа-Севоложа. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С. 103.

Х ст.⁷. Дискусійним залишається питання щодо походження його назви. Із цього приводу дослідники висловили низку гіпотез, найвірогіднішим серед яких виглядає думка про походження топоніма «Белз» від слів «бевз» або «бевза», що означає важкодоступне болотяне місце⁸.

Наступна літописна згадка про Белз датована 1150 р. Тоді галицький князь Володимирко Володаревич, під час війни з Ізяславом Мстиславичем, перебував біля Белза, коли йому надійшла звістка, що угорці перейшли Карпати⁹.

У початковий період історії Белза, який тривав від його виникнення в останній чверті Х ст. і до перетворення на столицю окремого князівства, місто, завдяки вдалому географічному розташуванню і піклуванню про нього князівської влади, переживає швидкий розвиток, результатом якого стає його перетворення на один із найбільших міських центрів західних земель Київської Русі.

Приблизно у 1170 р. Белз став столицею окремого князівства. У досить пізньому джерелі – «Пам'ятці о. Афанасія» – наявна звістка, що у 1123 р. київський князь Володимир Мономах приєднав до Белзького князівства Буську землю¹⁰. Проте за сучасного стану наукових досліджень цей факт викликає серйозні сумніви¹¹. Наприкінці XII ст. Белзьке князівство займало територію середнього Побужжя.

Першим белзьким князем став Всеволод Мстиславич (1170–1195), який започаткував династію Всеволодовичів¹². У 1188 р. він зробив невдалу спробу утвердитись у Володимирі. Значним успіхом Всеволода

⁷ Петегрич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в Х–XIV ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*. Львів, 2001. С. 199.

⁸ Воронка О. У справі походження назви Белз. *Наша батьківщина*. 1939. Ч. 1. С. 21–22; Исаевич Я. Д. Древнейшая топонимика Прикарпатья и Верхнего Побужья (X–XI вв.). *Всесоюзная конференция по топонимике СССР*. Ленинград, 1965. С. 118.

⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 406.

¹⁰ Schneider A. Miasto Busk, Wenecja Polska. *Dziennik Literacki*. 1866. № 45. S. 714.

¹¹ Книш Я. Чи віднайдеться Буський літопис? *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1994. № 4–6. С. 15.

¹² Świeżawski A. Ziemia Bełska. *Zarys dziejów politycznych do roku 1462*. Częstochowa, 1990. S. 25.

вважають приєднання до Белзького князівства Червена, після смерті його брата Святослава Мстиславича.

По смерті Всеволода його князівство розділили між собою два сини: Белз успадкував Олександр (1195–1210, 1215–1234 із перервою), Червен – Всеволод. Після смерті у 1205 р. Романа Мстиславича розгорілася боротьба за його спадщину. Олександр Всеволодович мав серйозні юридичні підстави претендувати на Володимир, тому він у 1208 р. оволодів цим містом, але протримався у ньому тільки до 1214 р. (з перервою). Деякий час у Белзі сидів Василько Романович (1210–1213). Хоча Олександр втратив Володимир, але він продовжував залишатися основним противником Романовичів у боротьбі за Волинь. У міжусобних війнах околиці Белза неодноразово зазнавали спустошень. Особливо князівство постраждало у 1223 р., коли Романовичі «пограбували в околицях Белза і Червена ... всю землю ... цю ніч назвали белжани злою ніччю»¹³.

Існування незалежного князівства всередині володінь Романовичів було для них дуже невигідним. Тому Данило Романович використав зручний момент, коли Олександр у 1234 р. їхав до свого тестя київського князя Володимира Рюриковича у Київ, щоб захопити його і згодом, можливо, ув'язнити, а Белзьке князівство приєднати до своєї держави. Олександр мав сина Всеволода, який згадується у 1245 р., і дочку Анастасію, яка між 1245 і 1247 рр. вийшла заміж за мазовецького князя Болеслава, а після його смерті, у 1248 р., – за угорського магната Дмитра¹⁴.

Результати археологічних досліджень свідчать, що Белз у XI–XIII ст. був важливим економічним центром. Значних успіхів його мешканці досягнули в обробці металів, виготовленні виробів із кості, гончарстві й інших ремеслах. Місто підтримувало жваві торгівельні зв'язки не тільки з прилеглими регіонами, але й досить віддаленими¹⁵.

Під час монголо-татарської навали взимку 1240–1241 рр. Белз був зруйнований, що призвело до його занепаду. Такий процес пережили майже всі міста, які постраждали від нашествия цих кочовиків. Але на відміну від багатьох інших населених пунктів, які зникли назавжди або не змогли досягнути свого попереднього рівня,

¹³ Ипатьевская летопись. Стб. 739.

¹⁴ Там само. Стб. 803, 810.

¹⁵ Петегирич В. М. Белз. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев, 1990. С. 128–129.

Белз зберіг за собою статус княжої столиці. Після монголо-татарської навали Романовичі провадили політику, спрямовану на максимальне послаблення значення старих княжих столиць, у яких проживало непевне або навіть вороже їм боярство. Белз, разом із Галичем та Перемишлем, потрапив у цей чорний список. Про слабкість фортифікацій перелічених вище міст свідчить той факт, що їх укріплення не наказав зруйнувати Бурундай у 1259 р. За планом Романовичів якнайбільше функцій цих старих княжих столиць повинен був перебрати заснований на зламі 40–50-х років XIII ст. Львів, який виник приблизно на межі Белзького і Галицького князівств, між які неподалік вклинювалося Перемишльське¹⁶.

Дуже мало відомо про Белз упродовж останнього століття української державності княжої доби. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що князь Лев Данилович у 1288 р. володів трьома князівствами: Галицьким, Перемишльським і Белзьким¹⁷. Із князювання у Белзькому князівстві в останній третині XIII ст. розпочав свою політичну діяльність Юрій Львович, який у 1301–1308 рр. був королем Держави Романовичів. Наприкінці XIII – початку XIV ст. у цьому князівстві сидів Лев Юрійович. Мабуть під час перебування цих Романовичів у Белзі сюди потрапила чудотворна ікона Богородиці, яку у 1382 р. князь Владислав Опольський вивіз у Ченстохови. У дипломатичних листах князя Юрія-Болеслава Тройденовича, адресованих магістрам Тевтонського ордену і датованих 11 лютого 1334 р. та 20 жовтня 1335 р., згадується белзький воевода Михайло Єлезарович¹⁸.

Після смерті у 1340 р. останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденовича Белзьке князівство стало об'єктом боротьби між Польщею, Литвою і Угорщиною. Спочатку у 1340 р. цю територію захопив Любарт, але у 1349 р. Белзом заволодів польський король Казимир, проте через рік литовці зуміли його відвоювати. На початку весни 1352 р. місто взяло в облогу об'єднане польсько-угорське військо, очолене королями Казимиром і Людовіком¹⁹. Міський

¹⁶ Див. детальніше: Книш Я. Заснування Львова. *Семінарій «Княжі часи»*. Львів, 2002. С. 7–13.

¹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 913.

¹⁸ Болеслав-Юрий II князь всей малой Руси / под ред. А. Ржежабка. Санкт-Петербург, 1907. С. 153–155.

¹⁹ Świeżawski A. Ziemia Bełska. S. 65; Цей сюжет описано у шкільному підручнику: Лях Р. Д., Темірова Н. Р. Історія України. З найдавніших часів

гарнізон очолював литовець Дрозге. Незважаючи на багаторазові штурми і значні втрати, Белз здобути не вдалося, а отже, сам похід закінчився невдачею²⁰. У листопаді 1353 р. Казимир зробив чергову спробу захопити Белз, яка також виявилася безрезультатною.

Через певний час після цих подій Белзьке князівство отримав литовський князь Юрій Наримунтович. Влітку 1366 р. польський король зумів напасти на Белз несподівано. Князь Юрій Наримунтович, не будучи підготовленим до оборони, піддався без боротьби, визнавши себе васалом Казимира. Після смерті у 1370 р. польського короля, князь Юрій Наримунтович від'єднався від Польщі, повернувшись під зверхність великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича. У 1377 р. угорський король Людовік як очільник об'єднаного угорсько-польського війська після семи тижнів облоги здобув Белз²¹.

Людовік віддав Белз своєму васалові – князеві Владиславу Опольському, який у тому ж 1377 р. надав містові магдебурзьке право²². Ймовірно, це було повторне надання, можливо, вперше місто отримало такий привілей ще від Романовичів у першій чверті XIV ст. У грудні 1378 р. Владислав Опольський зрікся своїх прав на руські землі, які перейшли під безпосереднє королівське управління. Кінець угорському пануванню поклав похід польської королеви Ядвіги у 1387 р., яка майже без боротьби зайняла Белзщину. Наприкінці 1387 р. або на початку 1388 р. король Ягайло надав Белзьке князівство західномазовецькому князеві Земовитові IV, який був одружений із сестрою короля – Олександрою²³.

Майже щороку Земовит IV відвідував Белзьке князівство, вперше він побував у Белзі в грудні 1388 р.²⁴. Мазовецький князь уво-

до XV ст.: підруч. для 7-го класу середньої школи. Київ: Темпора, 2000. С. 262.

²⁰ Грушевський М. З облоги Белза в 1352 р. *Записки НТШ*. Львів, 1906. Т. 72. С. 158–159.

²¹ Długosz J. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Warszawa, 1985. L. 10. S. 56–57.

²² Zbiór dokumentów Małopolskich. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. Cz. 4. S. 192–193.

²³ Świeżawski A. Nadanie Ziemi bełskiej Siemowitowi IV. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1981. T. 72. Z. 2. S. 272–273.

²⁴ Supruniuk A. Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku. Warszawa, 1998. S. 312; *Akta grodzkie i ziemskie (AGZ)*. Lwów, 1880. T. 8. S. 26–27.

див польський адміністративно-правовий устрій, роздавав земельні володіння мазовецькій шляхті, повністю позбавивши українських бояр великої власності і знищивши їх як суспільну верству. У багатьох містах Белзщини він заснував католицькі костели і кляштори. У Белзі в 1403 р. вперше згадується католицький плебан²⁵, однак ймовірно, що костел виник раніше, можливо його заснував у 1377 р. Владислав Опольський, надавши йому с. Махнів²⁶. Із 1386 р. відомий у Белзі кляштор домініканів (розташовувався у передмісті, поза лінією міських укріплень), якому були надані села Костяшин, Ліски й Боженка.

По смерті князя Земовита IV, яка наступила ймовірно у 1426 р., Белзьким князівством 8 років (1426–1434) спільно управляли його сини: Земовит V, Тройден II, Владислав I і Казимир II. Наступні 8 років (1434–1442) цією територією самостійно управляв Казимир II, який був тільки белзьким князем. У 1442–1455 рр. Белзщиною володів Владислав I, після смерті якого ця територія належала його малолітнім синам Земовитові VI і Владиславові II, від імені яких нею управляв воєвода Ян із Неборова. Після вигаснення у 1462 р. династії західномазовецьких П'ястів Белзщина безпосередньо належить до складу Польського королівства. Наступники Земовита IV проводили, з більшою або меншою інтенсивністю, таку ж політику щодо Белзького князівства, як і він.

Мабуть, у 30-х роках XV ст. на Белзщині запроваджується польське судочинство. Белзький суддя вперше згадується у 1435 р. – це Сасін з Угринова. Цього ж року на сторінках документів згадується перший белзький воєвода Павел із Тарношина, що свідчить про розбудову адміністративно-територіального устрою польського зразка. У мазовецьку добу виникають ще такі уряди на Белзщині: старости (1384), войського (1423), підкоморія (1426), каштеляна (1427), підсудка (1436), хорунжого (1456) і писаря (1462). Кілька інших урядів повстало в наступні століття²⁷. На першу половину XV ст. припадає устійнення меж Белзької землі. Вона поділялася на 4 повіті: Белзький (більший за 3 інші разом узяті), Буський,

²⁵ Zbiór dokumentów Małopolskich. Cz. 5. S. 14.

²⁶ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV w. do początku XVII w. Warszawa, 1993. S. 39.

²⁷ Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1992. T. 3. Zesz. 2. S. 18, 27–75.

Городельський і Грабовецький, до яких на початку XVIII ст. долучився Любачівський. Площа Белзщини становила приблизно 8 900 км².

Із запровадженням магдебурзького права, у Белзі формуються відповідні органи міської влади. Першим війтом Владислав Опольський призначив німця Лібінґа. Мешканці Белза, що мали міське право, щороку вибирали міську раду і бургомістра. У південній половині міста було розчищено місце під чотирикутну міську площу, на якій згодом збудували ратушу. Спостерігається подальший розвиток ремесла, зокрема у 1411 р. кравці створили перший у Белзі цех.

Із втратою української державності, у Белзі збільшується відсоток іноземців. Литовці й угорці, які деякий час володіли містом, не змогли створити чисельних чи довготривалих етнічних меншин. Натомість із встановленням польського панування формується і поступово збільшується польськомовна громада, представники якої займають керівні позиції у житті міста. У 1439 р. документи фіксують у Белзі перших євреїв²⁸.

Під час другого періоду історії Белза, який тривав упродовж 1170–1462 рр., він міцно втримує за собою статус княжої столиці. Хоча, у деякі часові проміжки, місто успішно розвивається, що підготувало сприятливий ґрунт для перетворення його у воєводський центр.

У 1462 р. Белзьке князівство, із входженням до складу Корони, перетворюється на воєводство. Із кінця XV ст. страшним лихом для міста стають спільні турецько-татарські набіги. У 1502 р. ординці здобули і спалили Белз²⁹. Ця катастрофа спричинилася до короткотривалого занепаду міста. Для якнайшвидшого його відродження польський король у 1509 р. повторно підтвердив надання магдебурзького права. Міська влада більше уваги стала приділяти зміцненню фортифікаційних споруд, що помітно посилює оборонноспроможність міста.

Із другої чверті XVI ст. до середини XVII ст. Белз переживає часи піднесення і розквіту. Особливо швидкими темпами розвивалося ремесло, у місті документи фіксують наявність таких ремісничих цехів: шевського (1465)³⁰, кушнірського (1604), ткацького (1634) і

²⁸ Horn M. *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.* Warszawa, 1975. S. 287.

²⁹ Bielski M. *Kronika. Sanok*, 1856. T. 1. S. 917.

³⁰ AGZ. Lwów, 1906. T. 19. S. 446.

ковальського (1640), а всього у першій половині XVII ст. налічувалося 43 ремісничі спеціальності³¹.

Белз був значним торговим центром Речі Посполитої. Міщани мали низку важливих привілеїв, зокрема право складу солі (із 1377 р.) і безмитної торгівлі у всій державі (із 1550 р.). Велику популярність мали белзькі ярмарки, які відбувалися двічі на рік, торговим днем у місті був понеділок³². Белз мав свою міру сипучих тіл – белзький корець, який дорівнював 26-й частині гданського лашта.

У 1590 р. у Белзі відбувся перший з'їзд православних єпископів, присвячений обговоренню умов, на основі яких передбачалося прийняття унії. На ньому були присутні чотири єпископи: холмсько-белзький Деонісій Збируйський, пінсько-турівський Леонтій Пелчинський, луцько-острозький Кирило Терлецький і галицько-львівський Гедеон Балабан. На з'їзді ймовірно вироблено попередній проект унії, що передбачав визнання зверхності Папи Римського за збереження східного церковного обряду.

Унія у Белзі і Белщині була досить непопулярною. У 1636 р. королівські комісари під час розподілу церковного майна в Белзі побачили стільки православних, скільки «могло поміститися у ринку», натомість уніатів назвали 15 осіб, але не показали жодного³³. У 1628 р. митрополит Йосиф-Велямин Рутський зробив спробу скликати собор священників у Белзі, але із 300 запрошених не прибув жоден³⁴. Спроби запровадження насильницькими методами унії призвели до завзятого опору белзьких міщан. Зокрема, намагання холмсько-белзького єпископа М. Терлецького у 1641 р. відібрати у православних белжан три церкви спричинило такий запеклий спротив міщан, що деякі дослідники трактували його як повстання³⁵. Антиунійна боротьба белжан мала значний резонанс, що відобразилося

³¹ Horn M. *Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku*. Wrocław; Kraków; Warszawa, 1966. S. 149, 258–264.

³² Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. Warszawa, 1844. T. 2. S. 1178.

³³ Чернецький В. Звістки о стародавнім місті Белзі. Львів, 1893. Додатки. С. 1.

³⁴ Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1896. Т. 23. С. 61–63.

³⁵ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила. Киев, 1898. Т. 2: Приложения. С. 190–199; Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 годов. Ленинград, 1956. С. 40.

у грамоті польського короля Владислава IV, датованій 14 березня 1633 р., на основі якої у низці міст православним міщанам поверталися церкви, зокрема у Белзі храм Святого Миколая³⁶.

У першій половині XVII ст. у місті спостерігається загострення соціальних протиріч. Белзькі міщани вели наполегливу боротьбу проти зловживань та сваволі старост і призначених ними державців. Між міщанами і передміщанами відбувалося протистояння за юридичну рівноправність, рівномірний розподіл податків та повинностей, зокрема його загострення спостерігається у 1612 р.³⁷. Цікавий конфлікт розгорівся у 30–40 роках XVII ст. між селянами с. Прусинів, що належало Белзові, і його орендарями – Бялокуровичами. Намагаючись отримати якнайбільші прибутки, орендарі максимально збільшили всі види повинностей. Белзький магістрат виступив на стороні прусинівських селян, суттєво обмеживши сваволю Бялокуровичів³⁸.

Тогочасні документи дають змогу скласти певне уявлення про Белз тих часів. У 1620 р. зміцнено міські фортифікації. Місто захищали рови, наповнені водою, високі вали, що мали ширину 20–30 м, на яких височили дерев'яні стіни. Белз мав чотири брами: Львівська, Сокальська, Любельська і Замойська³⁹. Замок також був дерев'яний із обмазаними глиною стінами. Його обороноспроможність поступово зменшувалася, а в часи Хмельниччини він мало використовувався. У 1565 р. у місті були такі вулиці: Гродська, Кляшторна, Шевська, Руська, Сокальська. У передмісті розташовувалася вулиця Війтівська. У середмісті налічувалося 142 будинки, у передмісті – 129, разом – 271, тут не враховані житла шляхти і духовенства, які становили ймовірно 5–7 %⁴⁰. У Белзі в цей час відомі такі церкви:

³⁶ Описание документовъ архива западнорусскихъ униатскихъ митрополитовъ. Санкт-Петербург, 1897. Т. 1: 1470–1700. С. 215.

³⁷ 30 Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 na tle stosunków gospodarczych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972. S. 174, 203.

³⁸ Horn M. Zaburzenia włościan prusinowskich w pierwszej połowie XVII wieku (Fragment z dziejów walk chłopów miejskich z uciskiem feudalnym). *Sprawozdanie Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za 1964 r.* Opole, 1966. Serja A. Nr 2. S. 38–52.

³⁹ Чачковський Л. Княжий Белз. Львів, 1936. С. 5.

⁴⁰ Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565. Warszawa; Łódź, 1992. Cz. 1. S. 114–115.

Святої П'ятниці (Параскеви), Святого Миколая, Святого Духа, Святого Спаса і василіанський монастир із церквою Пресвятої Трійці. У 1633 р. засновується кляштор домініканок із костелом Пречистої Діви Марії. У цей час у Белзі функціонувала єврейська синагога.

Страшним лихом для тогочасних дерев'яних міст були часті пожежі: 26 червня 1637 р. вогонь настільки знищив Белз, «що тільки поле зробилося на тому місці, де стояло місто»⁴¹, а 10 січня 1644 р. через випадковість черговий раз спопеліло все місто⁴².

Початок Хмельниччини викликав занепокоєння белзької шляхти. На сеймику у Белзі, що відбувся 15 червня 1648 р., було вирішено створити військовий загін чисельністю 400 осіб⁴³. Наступний сеймик, який відбувся 12 вересня, постановив організувати додаткові військові сили. Белз не був розташований на дорозі, якою козацьке військо, очолене Богданом Хмельницьким, на початку листопада 1648 р. прямувало з-під Львова до Замостя. Однак один із козацьких загонів підійшов до міста, протримавши його певний час в облозі. У цей час із Замостя прорвався до Белза загін польських драгунів, який залишив у ньому 60 воїнів, помітно зміцнивши місцевий гарнізон⁴⁴. Сім разів козаки штурмували місто, але не змогли його здобути. Під час облоги був знищений жіночий католицький кляштор домініканок, що розташовувався у передмісті⁴⁵.

Вдруге козаки разом із російськими військами побували на Белзщині восени 1655 р., коли основні військові сили тримали в облозі Львів, а на захід були послані наказний гетьман Данило Виговський і воєвода Григорій Потьомкін. Під час цього походу Белз був здобутий і знищений⁴⁶. Шляхта Белзького воєводства 25 жовтня

⁴¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 697.

⁴² Horn M. Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku... S. 269–270.

⁴³ Жерела до історії України-Руси / ред. М. Грушевського. Львів, 1898. Т. 4. С. 2.

⁴⁴ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 190.

⁴⁵ Жерела до історії України-Руси. Т. 4. С. 144.

⁴⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 9. Кн. 2. С. 1126.

1655 р. присягнула шведському королю, але це підданство було короткотривалим.

Війни середини XVII ст. спричинилися до занепаду Белза. У 1667 р. у місті заселеними виявилися тільки 37 будинків, інші пустували або були зруйновані. Поступово зростає чисельність і значення єврейської громади, певною мірою цьому процесові сприяв привілей польського короля, датований 1665 р., який зрівнював їх у правах із християнами. У другій половині XVII ст. ремесло і торгівля розвиваються значно повільніше, ніж у попередній період.

Із 1694 р. маємо цікавий напис на белзькому дзвоні з церкви Святого Миколая: «Создася сей звон за старанієм славетних міщан міста Белза и ктиторов церкви катедральной святого Христова Николая р. 1694 місяця марта 17-го»⁴⁷. У 1697 р. магнат Феліціян Казимир Потоцький заснував при церкві Святого Миколая василіанський монастир, який реально функціонував у 1714–1736 рр. Цікаву літописну звістку маємо в одній із белзьких церковних книг, яка повідомляє, що у 1695 р. у місті була дорожнеча⁴⁸. Із кінця XVII ст. наявна остання згадка про Белзький замок⁴⁹.

Під час Північної війни Белз зазнав нових спустошень і руйнувань. Зокрема, у 1704 р. міщани свідчили, що шведи спалили на східній стороні ринку 5 будинків, південний – 4, західний – 7, північний – 10⁵⁰. Яскравим прикладом занепаду міста у XVIII ст., коли цей процес помітно прогресував, може вважатися справа про оренду міського с. Прусинів, магнатом Францішком Салезієм Потоцьким. Добившись підступним способом права на певний час орендувати це село, він доклав максимальних зусиль, щоб не повертати його⁵¹.

Відрізок часу, що охоплює другу половину XVII ст. – першу половину і середину XVIII ст., увійшов в історію Белза як час занепаду і стагнації. У місті сильно занепало ремесло і торгівля, одночасно

⁴⁷ Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк; Торонто, 1989. С. 117.

⁴⁸ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Львівська область / гол. редкол. В. Ю. Маланчук. Київ, 1968. С. 741.

⁴⁹ Калашников В. М. Україна XVII ст. очима ірландського вченого. *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 137.

⁵⁰ Papee F. Zabytki przeszłości miasta Belza. Lwów, 1884. S. 7.

⁵¹ Ibid. S. 7–8.

збільшилася чисельність єврейської громади. На момент входження міста у склад Австрії у ньому функціонували тільки дві греко-католицькі церкви: міська Святого Духа і передміська Святої Параскеви.

Історичний розвиток Белза перед входженням у 1772 р. до Австрійської імперії поділяється на три періоди. Упродовж другого він приблизно 300 років був княжою столицею, упродовж третього – воєводським центром. Із середини XVII ст., внаслідок воєнних руйнувань, місто поступово занепадає. Цей процес із недовгими перервами триває і до сьогодні.

Ярослав КНИШ

РОЗДІЛ 10

АРИСТОКРАТІЯ ТА ШЛЯХТА ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПОРУБІЖЖЯ УГОРЩИНИ В ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Період XVI–XVII ст. – один із найскладніших періодів історії Угорщини та Центрально-Східної Європи загалом. Це час державного роз'єднання, турецької окупації центральної частини країни, господарської кризи, внутрішньо-політичних суперечок між аристократичними угрупованнями, релігійного протистояння тощо. Це був період різносторонніх, але одночасно взаємопов'язаних політичних, суспільних, господарських та духовних процесів. Зміни охопили практично усі суспільні стани угорського суспільства, поширилися на усі без винятку регіони країни. Турецька окупація великої частини країни, боротьба за угорський трон між Фердинандом I Габсбургом і Яношем Заполяї та утворення Трансільванського князівства призвели до територіальних, управлінських і військово-оборонних змін.

Північно-східні комітати* адміністративно належали до Верхньої Угорщини (*Hungaria Superior*, *Oberungarn*, *Felső-Magyarország*, *Felföld*) – своєрідної адміністративно-правової, військової, господарської структури ранньомодерної доби. У період боротьби за угорський трон більша частина Верхньої Угорщини була підвладна Габсбургам. Адміністративним центром було м. Пожонь (Братислава), де знаходилася королівська намісницька адміністрація. За етно-конфесійним складом населення 13 комітатів Верхньої Угорщини було строкате, що визначало унікальну духовну і матеріальну культуру.

Активними учасниками різних соціокультурних, політичних, господарських процесів була угорська шляхта, яка, подібно до інших елітарних структур європейських країн, поділялася на три

* Зокрема, комітати Унг (або Ужанський), Берег (або Березький), Угоча (або Угочанський) та Мараморошський, більша територія яких із середини XX ст. належала до складу УРСР як Закарпатська область. Строкате в етнічному, релігійному, мовному, культурному аспектах населення формувалося впродовж тисячоліття.

основні групи: магнати, середня та дрібна шляхта. Аристократія володіла значними земельними територіями у різних частинах країни, займала найвищі державні і придворні посади, мала політичну владу і в регіонах (комітатах). Це приблизно 50 магнатських родів¹. У XVI ст., від 1540-х років, впроваджена практика дарування баронського титулу вихідцям із середньої та навіть нижчої шляхти (за військові, політичні, господарські заслуги). Здебільшого власники *diploma baronatus* ставали спадковими баронами². За час правління Фердинанда I Габсбурга 15 особам даровано титул барона³, деяким – спадковий. Отож із ускладненням політичної ситуації в угорському суспільстві відбувалися значні зміни. Прошарок вищої аристократії змінювався. Чимало нових баронів пов'язані з північно-східним пограниччям Угорщини, зокрема Добо, Маґочі, Ракоці, Алагі та інші.

Перманентна війна з турками, військові витрати держави, необхідність зміцнення оборонної системи виснажували державну казну. Доходів від збору податків не вистачало, тому правитель звертався до заможних шляхтичів за позиками, за які надавав право володіння замками, домініями тощо. Саме ці важкі для країни часи були сприятливими для нагромадження капіталу осіб, що зайнялися постачанням продовольства і фуражу для війська, використали можливість слабого державного контролю над торгівлею тощо. Землевласники (серед них і нове покоління шляхти) так би мовити надавали різні фінансові послуги державі і за це отримували певні привілеї. Часто такі спритні підприємці ставали комендантами прикордонних фортець і в такий спосіб користувалися благами державної служби. Шляхтичі Алагі, Ракоці, Текелі, Маґочі, Добо – це люди нового покоління, вихідці із середньої чи дрібної шляхти, які через нагромаджені фінанси з легкістю могли стати позичальниками короля (казни)⁴. Правитель за таку «послугу» надавав

¹ Pálffy G. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest: Hun-Ren Bölcsészettud. Kutatóközp, 2000. P. 36–38.

² Pálffy G. Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16.századi Magyar Királyságban. *Arisztokrata életpályák és életviszonyok* / szerk.: K. Papp, L. Püski. Debrecen, 2009. P. 12.

³ Ibid. P. 15.

⁴ Németh H. I. Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felsőmagyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. *Történelmi Szemle*. 2000.

шляхтичам титули, передавав у заставу міста, замки та навіть цілі домінії. У 1568 р. Габсбурги і Османи уклали на вісім років адріанопольське перемир'я⁵. Це значно похвалило господарське життя, яке кілька десятиліть перебувало у стані стагнації. Підприємливі шляхтичі, зокрема Добо та Маґочі, вдало скористалися ситуацією і надали розмаху торгівлі вином та будівельним лісом.

ґашпар Маґочі був типовим представником нової соціальної групи – підприємців, або, як їх називає фахова література, *hoto novus*. Перший визначний представник сім'ї ґашпар I у 1556–1560 рр. був комендантом замку Дюла⁶. У 1562 р. він потрапив у турецький полон, із якого зміг звільнитися за великий викуп у 14 тис. золотих. Після звільнення призначений комендантом фортеці Егер (1564) та наджупаном комітату Гевеш і Зовнішній Солнок. Військова служба на боці короля давала можливість примножити майно сім'ї. Маґочі, подібно до інших *hoto novus*-ів, був позичальником казни. У такий спосіб у 1573 р. за 42 тис. форинтів Ґ. Маґочі отримав у володіння терміном на 10 років найважливіший стратегічний пункт Північно-Східної Угорщини – Мукачівську фортецю і всю домінію⁷. Згодом право на заставне володіння було підтверджено ще кілька разів (1579, 1580, 1586). Звісно, щоразу збільшувалася і сума застави. Через рік після отримання Мукачівської домінії Маґочі стає Березьким наджупаном⁸. Вельможа часто навідував Мукачівський замок, провів значну роботу для укріплення мурів фортеці. В останні роки свого життя постійно проживав тут. За тогочасною традицією при дворі знатних вельмож проживали, виховувалися діти середньої шляхти околиць (фаміліари* магната). Юнаки набиралися навиків військової справи. При мукачівському дворі Маґочі перебували і протестантські проповідники, які проводили жваву місіонерську роботу в околицях Мукачева.

Vol. 42. P. 224.

⁵ Цьольнер Е. Історія Австрії / пер. з нім.: Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. Львів: Літопис, 2001. С. 192.

⁶ Kiss L. Mágócsy Gáspár térnyerése Abaúj vármegyében 1559 és 1582 között. *Levéltári Évkönyv. Új folyam.* II. Miskolc, 2020. P. 5–6.

⁷ Ibid. P. 16; 21.

⁸ Ibid. P. 21.

* Форма феодалної залежності в середньовічній і ранньомодерній Угорщині.

Гашпар Маґочі не мав прямих спадкоємців. У своєму заповіті спадкоємцем назвав племінника Андраша, який через вигідний шлюб із Юдітою Алагі Бекень збільшив статки сім'ї Маґочі. Народилося в них двоє синів – Гашпар і Ференц. Андраш Маґочі помер ще за життя свого дядька, у 1590 р., тож Гашпару довелося укласти новий заповіт, у якому спадкоємець – Ференц, син Андраша. Невдовзі вдова одружується з іншим представником покоління *homo novus* – Жигмондом Ракоці (він стає опікуном сиріт)⁹. Так, Мукачівська фортеця та домінія увійшли до маленького «королівства» Ракоці, що швидко зростало. Жигмонд виплатив казні грандіозну на той час суму – 82 тис. форинтів за продовження права заставного володіння домінією.

Історія роду Маґочі цим ще не завершилася. Ференц Маґочі (народився 1582 р.) зробив гарну кар'єру¹⁰. Займав посаду наджупана комітату Берег та Торна, був головним комендантом Верхньої Угорщини, а у 1604 р. приєднався до антигабсбурзького руху Іштвана Бочкаї. Однак помер у досить молодому віці (1611). Його вдова Оршоля Дершфі вже через рік стала дружиною молодого, тоді ще маловідомого у політичних колах Міклоша Есрегазі, що служив при дворі Маґочі. Цим шлюбом і розпочався кар'єрний злет М. Естергазі. Мукачівська домінія недовго була у його власності. За умовами нікольсбурзького миру 1622 р. замок і домінія перейшли до трансільванського князя Ілора Бетлена, а після його смерті у 1629 р. недовго була у володінні його дружини Катерини Бранденбурзької.

Політичне зростання І. Маґочі відбувалося в час, коли в угорському суспільстві з'явилося нове віровчення – протестантизм. Практично усі представники сім'ї Маґочі були прихильниками протестантизму¹¹, а саме кальвінізму. При дворі Гашпара Маґочі тривалий час проповідував Ференц Балог. Він супроводжував свого патрона з Дюли до Торни, а згодом до замку Егер¹².

⁹ Kiss L. Mágócsy Gáspár térnyerése Abaúj vármegyében 1559 és 1582 között. P. 22–23.

¹⁰ Szabó A. Mágocsy Gáspár és András udvara. *Magyar reneszánsz udvari kultúra* / szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest: Gondolat kiadó, 1987. P. 275.

¹¹ Gyulai É. Anser et Aquarium. Bocatius hexastichonja Mágocsy Ferenchez és Alaghy Ferenchez. *Irodalomtörténeti közlemények*. 2017. Vol. 121. Évf. 4. sz. P. 515.

¹² Szabó A. Mágocsy Gáspár és András udvara. P. 264–265.

Гашпар Маґочі та його племінник Андраш фінансували навчання юнаків у Віттенберзькому університеті, видання полемічних праць кальвіністських авторів-проповідників, надавали прихисток проповідникам, які вимушені були залишити колишні місця служби через переслідування католицьких вельмож тощо. Коли у 1563 р. серед протестантів Верхньої Угорщини розгортаються гострі дискусії у питаннях віровчення та окремих обрядів, Г. Маґочі займає чітку прокальвіністську позицію. Полемісти кальвіністського напрямку присвячують низку своїх видань Г. Маґочі та його дружині. Гашпар Маґочі, а згодом Андраш Маґочі були патронами визначного кальвіністського діяча Верхньої Угорщини, перекладача Біблії на угорську мову Гашпара Каролі¹³.

Подібно до Маґочі швидко збагачувалися представники середньо-шляхетського роду Добо. Предки сім'ї Добо – рід Панкі, відомий за актовим матеріалом XIII ст. Наприкінці XIII ст. здобули нові села в Ужанському комітаті, а в 1311 р. до їхньої власності перейшло помістя Руска, за яким рід став називатися Добо з Руска¹⁴. У 1335 р. землі були поділені між двома гілками роду – Добо і Батор. Представники Добо із Руска у XIV ст. займали важливі посади в Ужанському комітатському управлінні.

Близькими родичами Добо були Палоці¹⁵ (інша гілка нащадків Панкі, мали спільний герб). У битві з османським військом під Могачем (1526) помер останній чоловік роду Палоці – Антал. Його землі захопив Петер Перені (король дарував йому без згоди інших спадкоємців). Свої права на спадщину Палоці у тривалих судових процесах відстоювали Добо, але і між ними не було єдності. Сестра Антала Палоці Катерина таємно від інших братів Добо домовилася із Ференцом Добо про передачу ужанських маєтків Палоці.

Що відомо про сім'ю Добо в XVI ст.? В історичній пам'яті найкраще збереглися відомості про героя оборони фортеці Егер від турків 1552 р. Іштвана Добо. Його батько Домокош представляв комітат

¹³ Balogh J., Dienes D., Szabadi I. Reformátorok nyomában. Fejezetek a magyarországi reformáció századából. Sárospatak: Hernád kiadó, 2017. P. 82–83, 85, 166.

¹⁴ Zubánics L. Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI–XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében. Ungvár, 2016. P. 185–187.

¹⁵ Wertner M. A Ruszkai Dobó, a Pálóczi és a Ruszkai Bátor család közös leszármazása. *Turul*, 1902. P. 191; Engel P. Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok*, 1985. Vol. 119(4) P. 943, 960.

Унг на станових зборах 1505 р. у Ракоші. У цей час вже був одружений на Жофії Цекеї. Народилося в них чотири сини і дві доньки: Ференц, Ласло, Іштван, Домокош, Анна і Катерина.

Про старшого брата Ф. Добо відомо дуже мало. Джерела згадують його ім'я в різних майнових суперечках вже починаючи з 1518 р. Він займався господарськими справами, торгівлею тощо, був Березьким наджупаном. У період подвійного королівства Ф. Добо був на боці Я. Заполяї. Прихильно ставився до Ференца Добо намісник часів Яноша Жігмонда Алвезе Грітті. Ференц Добо був управителем (графом) угорської і трансільванської монетної і соляної казни¹⁶. На цій посаді він протримався недовго, адже після розправи над А. Грітті політична ситуація різко змінилася. Ференц Добо швидко залишив Надьбаню (Nagybánya, сучасна Бая Маре), де знаходилася казна, і повернувся до Руски. Дьорд Серемі* у своїй хроніці написав, що Ференц Добо забрав із собою усю казну Алвезе Грітті – приблизно 100 тис. золотих¹⁷. Не можна однозначно вірити повідомленню Д. Серемі, бо прямих доказів цього немає. Однак відомо, що А. Грітті своє майно переводив у коштовне каміння і носив цей скарб завжди з собою.

Не вдалося Ф. Добо довго займатися справами своєї домінії, бо в 1542 р. П. Перені хитрістю заманив його до Егера і ув'язнив, нібито за зраду королю, але, знаючи про майнові суперечки сімей, ймовірніше, що причиною ворожнечі були саме зазіхання на володіння Добо.

Петер Перені був впертий і не хотів видати Ференца Добо навіть королю. Все ж таки 1543 р. Ф. Добо було звільнено. Король помилював його за колосальну суму – 10 тис. форинтів, але навіть після цього звинувачення у зраді знято не було. Брати Добо 1 серпня 1543 р. заявляють, що після звільнення Ференца визнаватимуть Фердинанда єдиним правителем Угорщини. У цьому ж документі Добо обіцяють власним коштом відбудувати зруйнований ними монастир паулінів-відлюдників у Вілле¹⁸.

¹⁶ Zubánics L. Vitézi végek dicsérete. P. 185.

* Придворний капелан та історик короля Людовіка II, потім Яноша I Заполяї.

¹⁷ Szerémi G. II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543. *Monumenta Hungariae Historica* 2. *Scriptores* 1. Pest, 1857. P. 338–339.

¹⁸ Dok. 249, Praha, 1543, augusztus 1. *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* (ETE), IV. Köt. Budapest, 1909. P. 287.

Соціальний статус сім'ї Добо змінився у першій половині XVI ст. Завдяки примноженню земельних володінь сім'я починає належати до середовища великих землевласників. Станом на 1550 р. тільки в Ужанському комітаті мали 134 наділи¹⁹, а в 1598 р. – 567 із 3 969 залежними селянами²⁰.

Центром ужанських володінь став Середнянський замок²¹. Поселення Середнє в джерелах середини XV ст. фігурує як аграрне містечко. Саме в цей час Палоці розпочали будівництво замку²².

Податкові описи середини XVI ст. вказують, що більшість наділів домінії були у володінні старшого брата – Ф. Добо. Навколо Середнянського замку розкинулося 8 великих виноградників. У 1530 р. тут навіть карбували фальшиві монети²³.

Головними торговими товарами були вино та будівельний ліс. Вирощування зернових культур займало важливе місце у господарстві Добо, але їх кількість і якість не могли стати суттєвим торговельним товаром. Вино мало великий попит на польських ринках. Відомо, що середнянське вино поступалося якістю, порівняно з токайськими винами, але уникнення сплати мита (тобто контрабанда) все ж таки давали значні прибутки для Добо.

Отож серед джерел збагачення Добо були і не цілком законні методи – карбування фальшивих монет і контрабандна торгівля. На прикордонних землях (комітати Зеплін, Унг) було чимало шляхів вивезення товарів без сплати королівського мита. У 1560–1970-х роках домінії Добо становили площу орієнтовно 460 тис. кадастральних холдів. В Ужанському комітаті 79 повних, 108 пів

¹⁹ Maksay F. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Budapest: Akadémiai kiadó, 1990. P. 837.

²⁰ Zubánics L. Vitézi végek dicsérete. P. 87.

²¹ Археологічні дослідження вказують на початок будівництва замку не раніше другої половини XV ст. Див.: Прохненко І. А. Питання датування Середнянського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2010. Вип. 1(38). С. 119.

²² Engel P. Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. P. 943.

²³ Прохненко І. А., Жиленко М. А. Розвиток фальшивомонетництва на землях Північно-Східної Угорщини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2016. Вип. 1(34). С. 10.

наділів²⁴, у Березькому – 35 повних, 39 пів, 42 чверть телека (оподаткований селянський земельний наділ)²⁵, кілька наділів у комітатах Шарош та Саболч. Дослідники припускають, що Добо могли торгувати і полоненими турками. Достовірних джерел про це немає. Отже, маючи значні капітали, Добо виступали позичальниками казни, за що отримували певні привілеї.

Братів Добо історія запам'ятала не лише як підприємців. Політична і військова діяльність І. Добо привертала значно більше уваги. Його постать є зразком героя історії Угорщини ранньомодерної доби. Його ідеалізований образ закарбований у художній літературі, зокрема романом Гези Гардоні «Зірки Егера» («Egri csillagok»).

Іштван Добо народився після 1500 р. (точної дати невідомо). У 1552 р. був комендантом фортеці Егер, яку захищав від турецької облоги. Наступного року призначений воєводою Трансильванії²⁶. На цей час він вже був одружений і мав сина (Ференца). На піку своєї військово-політичної кар'єри у 1553 р. за військові досягнення та придворну службу І. Добо отримав титул барона²⁷.

У 1563 р. відбулася коронація Максиміліана на угорський трон. Брати Добо визнали його правителем, однак у 1569 р. підозрюваний у зраді І. Добо був ув'язнений, звільнили його у 1572 р. Невдовзі помер у своєму маєтку в Середньому, похований у с. Руска.

Третій з братів – Д. Добо у післямогачські роки був прихильником короля Я. Заполяї. У 1553–1556 рр. служив заступником воєводи у Трансильванії. Тут втратив свою першу дружину (1554). Друга його дружина – Фружина Балашша*. Домокош Добо мав двох дітей: Анну і Якоба. У 1556 р. потрапив у турецький полон, утримували його у в'язниці Едикуле (Замок семи веж). У 1558 р. І. Добо визволив брата з полону за великий викуп. Своєрідною компенсацією за турецьке ув'язнення та службу перед Короною²⁸ у 1563 р. отримав

²⁴ Maksay F. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II. Kötet. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forrás kiadványok 16. Budapest, 1990. P. 837, 840, 852.

²⁵ Ibid. P. 185.

²⁶ Csifáry Gergely. Ruzskai Dobó István életrajza. Rudabánya, 2014. P. 59.

²⁷ Pálffy Géza. Utak az arisztokráciába. P. 150.

* Була двоюрідною сестрою видатного поета Балінта Балашши.

²⁸ Домокош був у делегації вельмож, які перевезли Святу Корону із Трансильванії до Відня у 1551 р. Veress E. Izabella királyné. 1519–1559. Budapest: A Magyar Történelmi Társulat kiadványa, 1901. P. 332.

титул барона²⁹. Помер Д. Добо бл. 1568 р. Його ім'я трапляється у документах поряд з іменами братів, переважно стосовно майнових суперечок.

Син І. Добо Ф. Добо деякий час був комендантом Борші та головним комендантом Задунайських земель. Успадкував титул барона. У 1596 р. король Рудольф вводить Ф. Добо до Королівської ради³⁰. Така посада, крім престижу, надавала немалі прибутки, точніше плату. Навіть такий багатий вельможа, як Ф. Добо, незважаючи на вагання через слабке здоров'я і поважний вік³¹, погодився на призначення і в 1600 р. склав присягу.

Після смерті Ф. Добо (15 вересня 1602 р.) казна арештувала майно і зайняла володіння³². Ференц Добо не мав прямих нащадків, тобто синів, тому серед спадкоємців виступали син сестри Кристини та Балінта Балашши – Янош; донька Іштвана Перені та Анни Добо – Софія Перені³³. Врешті володіння перейшли до Софії Перені, яка ще довго судилася з іншими претендентами на спадок Добо, вона стала дружиною Сігфріда Колонича з надією, що той допоможе владнати суперечки за спадщину. Невдовзі вона померла і боротьбу за спадок Добо продовжив її син від першого шлюбу Якоб Секель. Врешті маєтки перейшли до його двоюрідної сестри Борбали Земері та її чоловіка Міхая Лорантфі³⁴. Так колишні маєтки Добо перейшли до сім'ї Лорантфі, а через шлюб Сузання (Жужанни) Лорантфі та Дьордя І Ракоці увійшли до володінь Ракоці.

Сім'я Добо була присутня на політичній арені Верхньої Угорщини усього три покоління. На початку XVII ст. чоловіча гілка роду вимирає. Образ героя оборони фортеці Егер І. Добо закарбувався в історичній пам'яті. Однак Добо були не тільки вмілими воїнами та спритними господарниками. Вони, подібно до інших вельмож Угорщини раннього Нового часу, сприяли культурно-духовним зрушенням. Середньовічна практика патронажу церковних громад

²⁹ Pálffy G. Utak az arisztokráciába. P. 150.

³⁰ Ibid. P. 241.

³¹ Ibid. P. 243.

³² Takáts S. Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest: Gényusz kiadása, 1922. P. 411–432.

³³ Radvánszky B. Magyar családélet és háztartása XVI. és XVII. században. I–III. III. köt. Budapest, 1879. dok. 97. P. 201.

³⁴ Zubánics L. Vitézi végek dicsérete. P. 189.

із боку землевласника у роки Реформації не втратила своєї ролі. Землевласники-конвертити (протестанти) запрошували до опустілих парафій проповідників, підтримували їхню роботу фінансово³⁵.

Так, 30–40-і роки XVI ст. – час активної релігійної конверсії у середовищі угорської шляхти. Католицька Церква блискавично втрачала своїх вірних і майно. Коли і за яких обставин змінив свою прорелігійну належність І. Добо – точно не відомо.

Однозначно, Іштван Добо та його брати скористалися загальним антикатолицькими настроями і подібно до інших шляхтичів-прихильників ідей Мартіна Лютера силою захопили землі католицьких монастирів³⁶. Із тексту документа від 1543 р.³⁷ можна припустити, що вигнання монахів-відлюдників із монастиря Вілле було не єдиним випадком спроби вельмож захопити нові землі. Тобто брати Добо, подібно до інших шляхтичів, не цуралися силової секуляризації, але не обов'язково, що всі вони вже дотримувалися протестантських поглядів.

Відомо, що у 1544 р. І. Добо отримав дозвіл на право збору королівської десятини на території Егерської єпархії. У 1548 р. з Егера виганяє протестантського проповідника та ув'язнює трьох проповідників навколишніх сіл. На час одруження (жовтень 1550 р.) Іштван Добо та його наречена Шара Шульок були католиками³⁸. Вінчання відбувалося в Егері за католицьким обрядом, проводив його єпископ Вацький³⁹.

Навіть у роки перебування в Трансільванії І. Добо відстоював інтереси католиків, що викликало негативне ставлення до нього місцевої знаті.

Релігійна конверсія І. Добо та його дружини сталася у ті роки, коли він був надзупаном комітату Барш. Вчені зробили такий

³⁵ Szabó A. A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598). Debrecen, 2004. P. 61.

³⁶ Ферков О. Земельно-майнове становище монастирів ордену св. Павла Відлюдника на території Ужанського комітату у XIV–XVI ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2023. Вип. 1(48). С. 52.

³⁷ dok. 249. ETE. 1909. IV. köt. 1542–1547 / szerk.: J. Karácsonyi, F. Kolányi, J. Lukács. Budapest, 1909.

³⁸ Balogh J. Női szerepkonstrukciók a magyar reformáció korában. *Acta Universitatis. Sectio Historiae*. 2019. T. 46. P. 35.

³⁹ Csísfáy G. Ruszkai Dobó István életrajza. Rudabánya, 2014. P. 59.

висновок через те, що І. Добо та його дружина перейшли на нове віровчення вповдовж 1560-х років⁴⁰. Подружжя було серед спонсорів видання першого тому «Трагедії Петера Борнеміси» (1558), спонсорували також діяльність реформатського колегіуму в Шарошпотоці⁴¹.

У 1563 р. Гашпар Каролі свою першу угорськомовну працю (дві книги⁴²) присвятив Іштвану та його молодшому брату Домокошу Добо, який був патроном Гашпара Каролі. Ймовірно останній саме так опинився у Гонці, яке із 1558 р. – власність Добо⁴³.

Про Ференца (сина Іштвана) відомо, що був послідовним протестантом. У Шарошпотоці підтримував реформатську школу та вчителів. Забезпечив їх постійними прибутками із продажу вина та м'яса. Місто перетворилося на культурний центр протестантизму північно-східного регіону королівства. У 1566 р. коштом Добо було відбудовано зруйновану турками будівлю школи і значно розширено прилеглу до неї територію. Ференц Добо та його дружина утримували групу угорських студентів у Віттенберзі. Там діяла т. зв. угорська бурса⁴⁴. Ференц Добо думав і про розширення мережі протестантських шкіл на території своїх доміній, зокрема засновано десяток шкіл, зокрема у Середньому.

У своєму заповіті (1602) Ф. Добо підтвердив давні фундації на користь реформатської школи в Шарошпотоці, гарантував щорічні виплати вчителям та обдарованій молоді. Вельможа заповідав «не порушувати даровані реформатським проповідникам, дякам, вчителям прибутки» в усіх селах і містах доміній Добо⁴⁵. Для утримання

⁴⁰ Balogh J. Női szerepkonstrukciók a magyar reformáció korában. P. 36.

⁴¹ A Sárospataki Ref. Főiskola háromszázados ünnepe július 8-án. / szerk. J. Erdélyi. Sárospatak, 1860. P. 110.

⁴² Keet Könyv Minden orzagoknak es Kyralioknak io es gonoz szerenczei-eknec okairul: (melyből meg erthetni, mi az oka az Magyar orzagnakis romlasanac es fieidelmeknec szerenczetlensegeknek) Es Miczoda Jelensegekből esmerhetiuk meg, hogy az istennec Iteleti közel vagion. Gaspar Caroli, Gönci Plebanos altal. Döbröczömbe, M.D.LXIII. URL: http://mek.oszk.hu/05200/05236/html/karolyi_gonci0001/karolyi_gonci0001.html

⁴³ Kiss L. Mágocsy Gáspár tutorságának útja és a református egyház térnyerése y Alaghy János lutheránus várnagy Abaúj vármegyei birtokán. *Egyház-történeti Szemle*. 2017. Vol. 2(18). P. 11.

⁴⁴ Szabó A. A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598). Debrecen, 2004. 49 old.

⁴⁵ Radvánszky B. Magyar családélet és háztartása XVI. és XVII. Században. III. köt. P. 211–212.

шпиталю для нужденних у Шарошпотоці виділив орні землі, луки, виноградники, млин і значну суму в 4 000 форінтів⁴⁶.

Отже, історія роду Добо є прикладом переходу із дрібного шляхетського прошарку до середньої шляхти, а завдяки військовим заслугам і підприємницькій спритності – переходу до середовища магнатів. Добо як одні з найбагатших шляхтичів Верхньої Угорщини впливали на успішне поширення та утвердження протестантизму, опікувалися протестантськими проповідниками, вчителями, фінансували навчання юнаків у європейських університетах, книгодрукування, функціонування шкіл, шпиталів тощо.

Маґочі, Добо, Ракоці – представники нового покоління шляхтичів. Перші два роди, не маючи прямих нащадків, вимерли. А ось представники сім'ї Ракоці досягли найдивовижнішого успіху. Із середовища дрібної шляхти зуміли піднятися до магнатського стану, посісти князівський трон Трансільванії. Ракоці відіграватимуть визначальну роль у суспільно-політичних процесах не тільки Верхньої Угорщини, Трансільванії та Центрально-Східної Європи аж до другого десятиліття XVIII ст. Підґрунтя для матеріального зростання заклав Ж. Ракоці (1544–1608), якого називають «засновником династії». Його батько був Земплінським піджупаном⁴⁷. Народився і зростав Ж. Ракоці у містечку Фелшовадас, початкове навчання отримав у реформатській школі. Він здобув хорошу освіту, володів латиною. У 1561 р., після смерті батька, пішов на службу до двору магната, королівського судді Габора Перені в Шарошпоток. Юний Ж. Ракоці тут потоваришував із А. Маґочі, що було йому на користь уже в дорослому віці. Згодом він служить в Егері, Сендроді, бере участь у військових походах. Ймовірно у цей час розпочинає надзвичайно прибуткову справу – торгівлю вином⁴⁸.

У роки служби у прикордонних фортецях частину платні отримував маєтками, у такий спосіб нагромадивши великі статки за відносно короткий час. Основними прибутками були торгівля вином у польських землях, право на збирання податків та позики Спішській коморі, тобто королю. Окрім цього, Ж. Ракоці «вдало»

⁴⁶ Ibid. P. 203–204.

⁴⁷ Falussy J. A «szerencsi» Rákóczi. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. 1989. Vol. 27. P. 341.

⁴⁸ Szabó A. Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608). Kiegészítések egy életrajzhoz. Történelmi Szemle. 1986. Vol. 2. P. 344.

одружувався. Із першим одруженням на Юдіті Алагі Бекень він отримав право опікунства над її малолітніми дітьми, а це означало володіння величезною і багатою Мукачівською домінією та іншими маєтками. Отримав також багаті виноградники Таллі і Абауйсанта⁴⁹. У 1588 р. його призначено головним капітаном стратегічно важливої фортеці Егер. Цього ж року король Рудольф дарував йому титул барона⁵⁰, власне цим він піднімається до стану магнатів.

У 1591 р. Ж. Ракоці овдовів. А вже наступного року одружився із Анною Геренді із не багатого, але знатного шляхетського роду Трансільванії⁵¹. Вона народила трьох синів: Дьордя, Жигмонда і Пала.

Третя дружина Жигмонда Ракоці, Борбала Телегді, вдова Кріштофа Чапі, була католичкою. Невідомо, чи вона перейшла на кальвіністську віру. Однак відомо, що за життя чоловіка Б. Телегді не проявляла палкої прихильності і до католицизму. А ось невдовзі, після смерті Ж. Ракоці, фінансувала будівництво каплиці в замку Серенч, запросила до свого двору католицького священника і навіть намагалася повернути до католицизму своїх пасинків⁵². Двоє старших залишилися кальвіністами, а от молодший, Пал, незабаром став католиком.

Сам Ж. Ракоці у юності сповідував лютеранство, у дорослому віці був прихильником кальвінізму, але проявляв терпимість до інших релігій. Його тесть, Янош Геренді, був радикальним анти-тринітарієм, але це не позначилося на їхніх стосунках⁵³. Подібним прикладом можуть бути стосунки Жигмонда Ракоці з унітарістом Яношем Петкі. Він мав добрі стосунки і навіть листувався з намісником палатина католиком Міклошем Іштванфі. Окрім того, він терпляче ставився до єзуїтів. Це також свідчить про те, що Б. Телегді і після одруження залишалася католичкою.

⁴⁹ Troncsányi Z. Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése). *A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve*, 1978. Debrecen, 1979. P. 60.

⁵⁰ Pálffy G. Szent István birodalma a Habsburgok Közép-Európai államában. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16.században. Akadémia doktori értekezés*. Budapest, 2008. P. 149.

⁵¹ Szabó A. Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608). P. 346.

⁵² Ferkó O. Az arisztokrácia és köznemesség felekezetváltásainak történelmi háttere (XVI. század közepe – XVII. század). *Fenics V., Ferkó O., Sterr D. Vallási-etnikai konverziól Észak-Kelt Magyarország határvidékének multikulturális közegében (a XVI. század közepe – XX. század eleje)*. Ungvár: Lira, 2020. P. 36.

⁵³ Szabó A. Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608). P. 346.

«Старий» Ракоці був яскравим прикладом оборонця кальвіністської релігії. Жигмонд Ракоці був головним спонсором видання Біблії у Віжолі. Відомий він і як автор пісень та псалмів⁵⁴, а також став героєм тогочасного поетичного епосу*. Після смерті А. і Г. Магочі Ж. Ракоці взяв під свою опіку справу перекладу і видання Біблії. У другій половині 1588 р. до Віжоля запросив друкаря Балінта Манцковіча, надав приміщення для друкарні та її персоналу.

Варто згадати ставлення Ж. Ракоці до підданих східного обряду. Джерела свідчать, що не залишив русинів без духовного лідера, направив одного зі священників до Молдавії (для висвячення), а коли той повернувся, призначив його Мукачівським єпископом і виділив для нього платню із прибутків Мукачівської домінії⁵⁵. Хто міг бути цим єпископом? Угорський історик Антал Годінка пише, що у 1597 р. єпископ Ласло скаржився королю Матяшу на перешкоджання з боку деяких осіб у здійсненні ним церковних функцій, на які він має «право на основі привілею, отриманого від славетних угорських королів»⁵⁶. Причиною конфлікту між єпископом і володарем Мукачівської домінії були прибутки із двох сіл, які «даровані» ймовірно грамотою Федора Корятовича 1360 р. монахам Мукачівського монастиря. Жигмонд Ракоці заборонив передавати прибутки монастиря, викликавши невдоволення єпископа. Врешті він ув'язнив єпископа, а потім вигнав із Мукачева. Отже, конфлікт мав суто майновий зміст.

Жигмонд Ракоці мав шестеро дітей: доньку на ім'я Ержебет від першої дружини (померла в 1604 р.), трьох синів і двох дочок від другої дружини. Страший син – Дьордь І Ракоці (1593–1648), який продовжив «історію успіху» свого батька: у 1616 р. через одруження на спадкоємиці частини володінь Добо Ж. Лорантфі здобув маєток Шарошпатак. Трохи згодом заволодів Мукачівським замком і домінією.

⁵⁴ Fehér J. Rákóczi Zsigmond a kultúrapártoló és zsoltárszerző fejedelem. *Honismeret*, 2017. Vol. 45. évf. 3. sz. P. 69.

* Земплінський проповідник Дьордь Тарді написав поетичну історію битви під Сіксо – «*Historia Szikszoiensis*», головним героєм якого став Жигмонд Ракоці.

⁵⁵ Hodinka A. A munkácsi görög-katholikus püspökség története. Budapest, 1909. P. 198.

⁵⁶ Ibid. P. 220.

Володіння роду Ракоці розкинулися у комітатах Земплен, Шаріш, Спіш, Абауй, Боршод, Унг, Берег. Дрібні маєтки мали в шести інших комітатах. Найбільшою і найбагатшою була Мукачівська домінія – 140 сіл⁵⁷. Домінії Ракоці приносили колосальні прибутки. Цінне майно та скарбниця родини зберігалися у фортецях Мункач і Шарошпатак. Таке колосальне багатство забезпечило матеріальне підґрунтя для участі представників роду Ракоці на політичній арені Центрально-Східної Європи впродовж багатьох десятиліть.

Що ми знаємо про конфесійну ідентичність членів сім'ї Ракоці? Жигмонд Ракоці безсумнівно був протестантом. У роки служби у Шарошпотокі сповідував лютеранство, а згодом перейшов на кальвінізм. Його діти також отримали кальвіністське виховання, сини, крім Пала, не змінювали свою конфесійну належність упродовж життя. Молодший син під впливом мачухи перейшов на католицизм. Його діти продовжували сповідувати католицизм. Дьордь I Ракоці та його дружина Жужанна Лорантфі були чи не найбільшими покровителями Кальвіністської Церкви і віри у Верхній Угорщині та Трансільванському князівстві. Їхній син Дьордь II Ракоці (1621–1660) продовжував благородну справу меценатства, виділяв значні кошти на підтримку протестантських шкіл, Церкви, книгодрукування тощо. Дружина Дьордя II Ракоці Софія Баторі, представниця давнього аристократичного роду, народилася в католицькій родині і хоча після одруження визнала кальвіністське віровчення, не демонструвала особливої симпатії у бік протестантів. Незабаром після смерті чоловіка, разом із шістнадцятирічним сином Ференцом* вона повернулася до католицизму.

Приклад С. Баторі демонструє так би мовити вдавану релігійну конверсію, адже будучи католичкою, змінює віру через одруження і повертається до католицизму після смерті чоловіка. Час повернення С. Баторі до віри предків був періодом активізації Контрреформації.

⁵⁷ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648. *Makkai László. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 1954. P. 12–13.

* Обраний князем у 1652 р., але не був узаконений на троні, 1666 р. став спадковим надзупаном Шароського комітату, учасник змови Вешшелені, помер у 1676 р. від поранення.

Після придушення змови Вешшелені* католицьке відродження набуває агресивних форм. Софія Баторі була найвпливовішою покровителькою місіонерської роботи єзуїтів на підвладних їй землях, повернулася до католицького віросповідання 15 серпня 1661 р.⁵⁸

Софія була представницею славетного роду Баторі. Її батько Андраш, мати Анна Закревська, польська шляхтичка, виховували доньку у дусі католицизму. На час одруження з Дьордем II Ракоці їй було усього 14 (або 15) років, нареченому – 22 роки. Ані юність нареченої, ані її католицьке віросповідання не були перешкодою для укладення надзвичайно вигідного шлюбу. Цим шлюбом об'єдналися дві найвпливовіші сім'ї – претенденти і суперники на Трансільванський трон. Одруживши сина на дівчині з сім'ї Баторі і досягши обрання його князем ще за свого життя, Дьордь I Ракоці позбавив усіх інших Баторі можливості посісти князівський престол.

Конверсія С. Баторі могла відбутися вже після церемонії вінчання. Єзуїт Імре Кіш у промові на похоронах княгині (1680) наголошував, що Софія Баторі ніколи не була справжньою протестанткою, свою віру, у якій народилася, змінила не через переконання, а тільки через одруження і заради сімейної політики⁵⁹.

Вже після смерті свекра, коли трон Трансільванського князівства посів її чоловік, Дьордь II Ракоці, вона оточила себе придворними із відомих католицьких родин⁶⁰, але продовжувала дотримуватися сімейної традиції підтримки протестантів. Із поверненням до лона Католицької Церкви для збереження та примноження володінь роду Ракоці–Баторі С. Баторі прагнула зміцнити контакти із Габсбурзьким двором. За розмірами і прибутками комплекс доміній Ракоці був одним із найбільших у Центральній-Східній Європі. На час вступу у спадщину Ференца II Ракоці сімейні володіння

* Конспіративна змова угорських аристократів проти габсбурзького режиму та правителя Леопольда I.

⁵⁸ Meszlényi A. Báthory Zsófia élete és végrendelete (1628–1680). *Regnum*, 1938–1939. P. 194; Galla F. Pálós missziók Magyarországon a 17–18. században / szerk. I. Fazekas. Budapest; Róma, 2015. P. 175.

⁵⁹ Kiss I. Halotti beszéde Báthory Zsófia felett. Nagyszombat, 1680. URL: http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/bblitem/kg1988_05.pdf

⁶⁰ Balogh J. Fejedelemszöny-szerepek Erdélyben a 17. Században. *Nemesi és polgári szerepek reprezentáció és integráció* / szerk.: J. Balogh, J. Pap. Eger, 2016. P. 43.

охоплювали 20 доміній, 38 міст, 681 село і 103 порожніх поселень, загалом – 1 900 000 кадастральних голдів⁶¹.

Серед перших дій княгині було позбавлення Шарошпотокського реформатського колегіуму та пасторів усіх прибутків і привілеїв, наданих ще за заповітами Ф. Добо та Ж. Лорантффі та підтверджених королем Максиміліаном⁶². Спроби повернення привілеїв були безрезультатними.

Через рік після конверсії С. Баторі і юного Ф. Ракоці княгиня заснувала у Шарошпотоці місію ордену єзуїтів, відому як *Missio Rakocziana*⁶³. Віддала патерам майно, будівлю і доходи реформатського колегіуму⁶⁴. Церква не надовго залишилася у руках реформатів – до квітня 1672 р.

Окрім єзуїтів, княгиня С. Баторі підтримувала місіонерську діяльність інших католицьких орденів. Була особисто знайома з одним із найвідоміших місіонерів-паулінів Яношом Вановіці*.

Рекатолизація С. Баторі та черговий наступ контрреформації після викриття змови Вешшелені пришвидшили процес католицької реставрації на теренах північно-східних комітатів. Головним рушієм процесу католицького відродження була сама княгиня С. Баторі⁶⁵.

Серед засобів, спрямованих на обмеження діяльності протестантських пасторів, були не винятково силові методи – спочатку княгиня позбавляла пасторів, вчителів прибутків, наданих їм раніше княгинею Ж. Лорантффі та Д. Ракоці. У такій ситуації пастори вимушені були

⁶¹ Wellman I. A Rákóczi-birtokok sorsa. *Rákóczi-Emlékkönyv*. Budapest: Franklin Társulat, II. Köt., 1934. P. 95.

⁶² Ферков О. В. Місіонерська діяльність ордену єзуїтів (Товариство Ісуса) у володіннях окатоличених аристократів Північно-Східної Угорщини у XVII столітті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2019. Вип. 1(40). С. 178.

⁶³ Velics L. S. J. Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. 1–3. füzet (1610–1690). Budapest, 1914. P. 96.

⁶⁴ Péter K. A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. *Péter Katalin. Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századából*. Budapest, 1995. P. 190.

* Янош Вановіці був ключовою фігурою католицького відродження (бл. 1614–1678). Місіонерську діяльність в Угорщині розпочав 1642 р. і успішно проводив упродовж трьох десятиліть.

⁶⁵ Ферков О. В. Місіонерська діяльність ордену єзуїтів... С. 179.

залишити ці приходи, а їхнє місце зайняли католицькі священники чи, за їхнього браку, місіонери-пауліни, францисканці або єзуїти.

На такі обмежувальні заходи княгині С. Баторі протестантські шляхтичі комітатів вимушені були звертатися зі скаргами до королівського намісництва. Так, навесні 1665 р. у Кошицях королівський представник спільно з католицькими і протестантськими землевласниками розглядали скарги 13 верхньоугорських комітатів щодо порушення релігійних прав як протестантів, так і католиків. Протестанти скаржилися, що їх позбавили матеріальної підтримки, зокрема і платні, яку вони отримували за старого князя Ракоці⁶⁶.

Десятиліття після викриття змови Вешшелені (1671–1681) було часом агресивного окатоличення. У 1673 р. у Братиславі працював суд, на якому засуджено 33 протестантських пасторів та вчителів за участь або підтримку змови Вешшелені. Через рік до намісницької столиці викликано вже 700 пасторів та вчителів. Звинуваченням «обіцяли безкарність, якщо вони підуть з своїх посад або у закордонне заслання, або ж перейдуть на католицьке віросповідання»⁶⁷.

Отож рід Ракоці був одним із найвпливовіших і багатших серед аристократичних сімей ранньомодерної Угорщини. Політичну владу вони здобували поступово. Завдячуючи економічним здібностям Ж. Ракоці, сім'я нагромадила колосальні багатства, його сини продовжували цю справу. Володарі доміній, міст, замків північно-східних комітатів Ракоці впливали на духовно-культурний розвиток регіону. Софія Баторі перервала традицію підтримки протестантських громад, шкіл, письменників. Після конвертації княгиня відверто стала на бік Католицької Церкви та католицьких місіонерів, які жваво долучилися до процесу католицького відродження північно-східних країн Угорщини.

Ранньомодерна історія Закарпаття тісно переплітається з політичною діяльністю представників роду Ракоці, особливо з подіями визвольної війни під проводом Ференца II Ракоці. Не потрібно нагадувати про перебіг подій цього антигабсбурзького виступу. Доцільно зазначити, що тема добре висвітлена в науковій літературі, хоча оцінки авторів різняться⁶⁸.

⁶⁶ Galla F. Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században. P. 178.

⁶⁷ Péter K. A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. A *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. 1984. Vol. 3. P. 31–39.

⁶⁸ Чотарі Ю. Трансільванські князі роду Ракоці та пам'ять про них на Закарпатті. Берегове; Ужгород, 2022. 176 с.; Csátáry G. A máramarosi öt

Відомо, що князь Ференц II Ракоці був католиком, але це не завадило проводити доволі толерантну релігійну політику. Сам виховувався єзуїтами й у таборі повстанців були отці-єзуїти*. Але через політичні обставини князь «змирився» з рішенням Державних зборів у Сечені (1705) і обмежив діяльність єзуїтів. Ще за рік до цього князь Ференц II Ракоці видав декілька патентів про релігійну терпимість⁶⁹. Єзуїти залишили Шарошпоток 10 квітня 1707 р., а через рік – Ужгород. У гімназії залишився один вчитель – Михайл Годоці, який продовжував навчати декількох дітей, що перебували у місті⁷⁰.

Із завершенням війни у 1711 р. отці-єзуїти повернулися до колишніх своїх резиденцій та колегіумів, зокрема Шарошпотока, Ужгорода тощо. Ужгородський колегіум та бібліотека знову були пограбовані, але вже австрійськими військами⁷¹. Навчання у закладі відновилося тільки у 1718 р. і безперешкодно тривало до ліквідації Товариства Ісуса. Роботу шарошпотокського колегіуму вдалося налагодити не відразу. У місті та й усій Земплінській жупі було небагато католиків, хто б посприяв відновленню діяльності закладу⁷².

Отже, вище простежено кілька життєвих історій представників середньої шляхти, які зуміли піднятися до рівня найбагатших і

koronaváros a Rákóczi-szabadságharc idején. 1703–1711. Ungvár, 2003. 158 p.; Csátary G. Ugocsa vármegye II. Rákóczi Ferenc államában. 1703–1711. Ungvár; Beregszász, 2008. 276 p.; Csátary G. Zrínyi Ilona levelei Kárpátalján. Beregszász-Ungvár, 2018. 104 p.; Gebei S. II. Rákóczi Ferenc és a Reczpospolita. Budapest, 2013. 304 p.; Штернберг Я. І. З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703–1711 рр. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Ужгород, 1959. Т. 37. С. 97–120.

* На початку літа 1703 р., коли Ференц II Ракоці прибув до Угорщини, попросив від ужгородських єзуїтів священника до свого табору.

⁶⁹ Thaly K. II. Rákóczi Ferencz kora a gr. Csákyak Szepes vármegye és a b. Palocsay-család levéltárában. *Századok*, 1873. P. 130.

⁷⁰ Химинець В. В., Басараб М. М. Історія Ужгородської гімназії (1613–2013): монографія. Ужгород: Карпати, 2013. С. 82.

⁷¹ Blánár Ö. Az ungvári királyi kátholikus főgimnázium háromszázados története. 1613–1913. Ungvár: Ung megyei könyvnyomda, 1913. P. 64.

⁷² Gyulai É. A jezsuiták visszatelepődése Sárospatakra 1711-ben. *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon*. 3/1. 2016. URL: www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/3_2016_2/11-GyulaiDidak-2017.pdf 123

* Дьордь І Ракоці брав участь у Тридцятилітній війні, його син Дьордь ІІ Ракоці уклав союз з гетьманом Богданом Хмельницьким і в 1657 р. пішов походом проти Речі Посполитої.

найвпливовіших сімей Угорщини. Маґочі, Добо, Ракоці та інші були присутні в політичному житті, брали участь у військових подіях, проводили активну культурно-просвітницьку, меценатську діяльність. Рід Маґочі і Добо вимер на початку XVII ст. Князі Ракоці у своїй політичній діяльності, амбіціях вийшли далеко за межі Верхньої Угорщини і Трансильванії*, правителями яких були кілька десятиліть.

Поряд із новим поколінням угорської шляхти, у політичному та соціокультурному просторі північно-східного регіону країни раннього Нового часу зберігали свої позиції давні аристократичні роди, наприклад Перені і Другети.

Перені були серед перших угорських аристократів, які прийняли лютеранство на початку 1530-х років⁷³. Петер Перені (1501–1548) разом із братом Ференцом Перені (Вародський єпископ) брав участь у Могачській битві. Єпископ помер на полі битви, а його брат врятувався втечею.

Зацікавленість П. Перені протестантизмом поширювалася на сферу меценатства. Деякий час він приймав у своєму дворі проповідників Матяша Девая Біро, Іштвана Галсечі, Мартона Калманчехі Шанта.

Магнат турбувався про стан освіти. За його фінансової підтримки тривалий час функціонувала лютеранська гімназія у містечку Шарошпоток (згодом перетворена на реформатський колеґіум).

У період бурхливого поширення нового віровчення П. Перені вдавалися до різних засобів утвердження протестантизму, часто і до зброї. Він разом із сином Габором зруйнували католицькі монастирі у Шарошпоток, Шатораліауйгелі та Требишові. Звичайно, більшість секуляризованого майна привласнили собі.

Після смерті Петера Перені справою утвердження реформації у Земплінському комітаті опікувалися його вдова Клара та син Габор. Вони запросили до міста Іштвана Копачі – одного з найвизначніших протестантських проповідників Верхньої Угорщини. Цікаво, що хоча Перені були лютеранами і не допускали кальвіністів у свої володіння, І. Копачі відкрито симпатизував вченню Кальвіна і вільно міг працювати у Шарошпотокі⁷⁴.

⁷³ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén (1517–1600). Beregszász; Ungvár: «RIK–U» Kiadó, 2017. P. 44.

⁷⁴ Ферков О. Роль шляхти Північно-Східної Угорщини в утвердженні протестантизму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2018. № 139(4). С. 74.

Представник іншої гілки роду Г. Перені був Уточанським і Марамороським надзупаном. Центром його володінь був славетний замок Нялаб (поблизу сучасного Королева). У 1508–1509 рр. прихистив відомого гуманіста руського походження Павла Русина із Кросно, який рятувався від чуми⁷⁵.

Габор Перені загинув на полі Могачської битви. Його вдова Каталіна Надошді та син Янош продовжували справу меценатства. Відомо, що шляхтичка запросила вихователем свого сина Бенедика Ком'яті, відомого в історії літератури як автора перекладу на угорську мову листів св. Павла. Він присвятив переклад Каталіні Надошді. Про це свідчить зображення гербів Перені та Надошді у книзі Ком'яті.

Із джерел відомо, що Янош Перені прихильно ставився до гуманістів та до перших сповідників протестантизму, але у своєму заповіті наказав дружині Софії Драгфі давати більше милостині монахам⁷⁶ та просив поховати себе за католицьким обрядом і щоб монахи молилися за упокій його душі. Упродовж чотирьох століть на політичній арені Угорщини, і особливо північно-східного порубіжжя, зберігали свою владу Другети. Історія роду тісно переплітається з історією усього регіону.

Другети – аристократичний рід французько-неаполітанського походження, який прибув до Угорщини ще на початку XIV ст. у супроводі нового угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301–1342). Їхні володіння розкинулися на північно-східні окраїни Угорщини в комітатах Земплін та Унг аж до польського кордону⁷⁷. Другети не втрачали домінантної ролі у суспільно-політичному житті Північно-Східного регіону Угорського королівства, були серед найбільших землевласників Ужанщини та Земплінщини, з їхньою господарською діяльністю пов'язане заселення великих просторів передгір'я Карпатських гір⁷⁸.

⁷⁵ Horváth J. A reformáció jegyében. A Mohács utáni felszázad magyarországi irodalomtörténet. Budapest: Akadémiai kiadó, 1953. P. 23.

⁷⁶ Karácsonyi J. Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. köt. Budapest, 1922–1924. P. 186.

⁷⁷ Ферков О. В. Рід Другетів та їх діяльність у добу Анжу. *Карпати-ка*. 2012. Вип. 41. С. 136–155.

⁷⁸ Ferkó O. A Drugetek és Ung megye betelepítése. *Acta Academiae Beregsasiensis. Науковий вісник. Історія. Берегове; Ужгород*, 2014. Т. 13.

Другети були незмінними володарями міст Ужгород та Гуменне до кінця XVII ст.

У середині XVI ст., тобто у період державно-політичного роз'єднання Угорщини, Другети відмежувалися від загальнодержавних політичних процесів. Вони, як і інші шляхтичі, прийняли протестантизм (у 1530–1540-х роках – лютеранство, а з 1550-х років вже були кальвіністами), а на початку XVII ст. конвертувалися до католицизму. У перші десятиліття поширення протестантизму Другети-лютерани не цуралися насильницької секуляризації володінь та майна Католицької Церкви.

Звичайно, прихильність аристократів позитивно впливала на успіхи Реформації. По-перше, представники еліти були патронами перших протестантських проповідників, вчителів, відкривали школи, фінансували книгодрукування, поширювали протестантську літературу тощо. По-друге, володарі доміній у наступні роки після власної конверсії поширили нове вчення серед підданих⁷⁹. Патронаж церков, церковних парафій передбачав призначення/запрошення та фінансування священника чи проповідника. Тобто землевласник-конвертит без опору громади зміг (і робив це) запросити до парафії протестантського проповідника, для приходської школи – вчителя-протестанта, забезпечити їхню діяльність платнею, землею тощо.

На релігійну конверсію Другетів могли вплинути матримоніальні відносини з сім'єю Перені. Ужанський надзупан Ференц III Другет Гуменянський* був одружений із Ержебет Перені. А його молодшого брата Георгія (Дьордя) джерела описували як «душею і тілом вірним Реформації». Визначальним у підтримці протестантизму було сприяння братів Другетів – Антала, Іштвана, Дьордя та Габора, у передачі протестантам католицьких храмів, земель, права збору десятини та інше. Відомими є і жінки з роду Другетів, які стояли на захисті нового вчення. Так, Євфрозина Другет була

Р. 178–186; Ферков О. В., Белей Н. А. Господарське освоєння Ужанщини у добу Другетів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2018. Вип. 1(38). С. 84–91.

⁷⁹ Horváth J. *A reformáció jegyében*. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet. P. 13–14.

* У XVI–XVII ст. у джерелах Другети частіше згадуються як Гомонаї, Гуменяські. Це прізвище сформувалося від однієї з двох гілок роду (Горянські і Гуменянські). Горянська гілка вимерла, тож усі Другети були з гуменянської гілки.

дружиною державного судді Іштвана Баторі, відомого як послідовний протестант⁸⁰.

Немає достовірних даних про точний час прийняття Другетами вчення М. Лютера. Втім можна припускати, що це сталося у першій половині – середині 30-х років XVI ст.⁸¹. Калман Шоош висловив думку, що Другети прийняли протестантизм трохи пізніше, ніж Перені, у роки надзупанства Іштвана IV (1533–1540)⁸². Звичайно, траплялися випадки конфліктів із католиками. Наприклад, у 1539 р. Габор Другет перешкодив збору церковної десятини у своїй домнії⁸³. Кілька років перед тим брати Другети пограбували Лелеський монастир. У 1535 р. король Фердинанд I наказує повернути відчужене майно Церкви⁸⁴. Малоймовірно, що брати виконали наказ короля.

Іштван Другет був непослідовним як у своїх політичних орієнтаціях, так і в релігійних переконаннях. Коли австрійська влада заарештувала і ув'язнила П. Перені, І. Другет, побоюючись його долі, деякий час переховувався у Відні і там охрестив свого новонародженого сина за католицьким обрядом. Брат Іштвана Другета Георгій та його син Ференц III вже відкрито підтримували протестантів своїх домій, робили їм щедрі дарунки, сприяли зміцненню протестантської громади м. Ужгород⁸⁵. Про Георгія відомо, що у 1548 р. напав на маєток шляхтичів Добо в Палоці. Взяти штурмом палац не вдалося, але його люди пограбували і підпалили католицьку парафіяльну церкву та захопили майна на 3 000 форінтів⁸⁶.

Осередком земплінських володінь Другетів було містечко Гуменне, де і сформувалася одна з перших протестантських громад.

⁸⁰ Kónya A., Kónya P. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013. P. 16.

⁸¹ Réz L. A Drugethek és Homonna reformációja. Sátoraljaujhely, 1899. P. 60.

⁸² Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén. P. 62–63.

⁸³ ETE, III. Köt. 1535–1541 / szerk.: V. Bunyitay, R. Rapaics, J. Karácsonyi. Budapest, 1906. P. 409.

⁸⁴ Ibid. P. 61.

⁸⁵ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén. P. 63; Haraszty K. Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyház történetéhez. Nagykapos, 1931. P. 394.

⁸⁶ ETE, V. Köt., 1548–1551 / szerk.: J. Karácsonyi, F. Kollányi, J. Lukcsics. Budapest, 1909. 43 old.

Точна дата цієї події не відома (середина 1530-х років). Одна за одною протестантські громади сформувалися у Требишові, Ужгороді та інших поселеннях домінії Другетів⁸⁷.

У центрі Ужанського комітату – Ужгороді – у 1546 р. вже існувала протестантська громада, яку Другети беруть під свою опіку⁸⁸. Ймовірно у цей час протестанти захопили католицьку парафіяльну церкву. Відомо, що у 1555 р. в Ужгороді працював лютеранський проповідник-магістр Петер (прізвище не встановлено). Через рік Гашпар Другет прихистив протестантського проповідника, ім'я якого невідоме, що тікав від переслідувань католиків.

Найбільше зробив для зміцнення протестантизму в Ужанщині та Земплінщині син Габора Другета – Іштван V. За його надзупанства в Ужгороді діяла протестантська школа (1589). Шляхтич передав землі та кілька виноградників католицької парафії протестантам⁸⁹. Іштван Другет був серед спонсорів видання першої друкованої угорськомовної Біблії⁹⁰. Протестантські громади успішно діяли в околицях Ужгорода: Батфі, Часлівцях, Чічері, Доборуській, Горянах, Коритнянах, Латорицьких Реметах, Великих Капушанах, Паладі, Палоці, Собранцях, Тибаві, Сенні, Тарнівцях⁹¹.

На кінець 70-х років XVI ст. із 30 католицьких вікаріїв Ужанського головного деканату не залишилося жодного. Монахи католицьких орденів* вимушені були залишити свої обителі й перебраться до безпечних місць.

Чимало рухомого і нерухомого майна Католицької Церкви було передано протестантським громадам. Реформати мали свої школи, які утримувалися коштом громади і пожертвами Другетів та інших землевласників. Документ за 1589 р. наводить дані про доходи реформатського проповідника і вчителя в Ужгороді. Зокрема,

⁸⁷ Kónya A., Kónya P. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. Században. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013. 163 old.

⁸⁸ Mészáros K. Ungvár története, a legrégebbi időktől máig. Pesten: Ráth Mór Könyvkereskedés, 1861. 42 old.

⁸⁹ Fejes I. A sátoralja-újrhelyi ev. ref. egyház története 1522–1889. Sátoraljaújrhely, 1889. P. 27.

⁹⁰ Soós K. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén. P. 63.

⁹¹ Kónya A., Kónya P. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. P. 62; Zoványi J. Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 1929. Vol. 13. P. 114–119.

вказувалося, що церкву, священника, школу та вчителя підтримували з чотирьох джерел: замку (Другети), міста, десятини з виноградників та з філій Ужгородської матірньої церкви⁹². Упродовж наступних десятиліть практично усі представники роду Другетів були протестантами, практикували право патронажу над протестантськими селами і містечками своїх доміній.

Останній з роду Другетів, кальвініст і захисник протестантизму, – земплінський надзупан Валентин (Балінт), який був одружений на доньці одного з найбагатших «*homo novus*» Верхньої Угорщини, «збирача володінь» майбутнього князівського роду Жигмонда Ракоці – Ержибет. Вдалий шлюб сприяв політичній кар'єрі⁹³. При дворі Другета у Гуменному до 1611 р.⁹⁴ працював проповідник Дьордь Дебрецені.

Отже, Другети з перших років поширення реформації в Угорщині швидко підтримали нові ідеї та, користуючись правом патрона, сприяли поширенню протестантизму на підвладних їм землях. Серед Другетів були щедрі меценати, які надавали матеріальну підтримку реформатським парафіям, забезпечували проповідників та вчителів належною зарплатою, підтримували видання перших протестантських книжок угорською мовою тощо. Безперечно роль шляхтичів Другетів в утвердженні протестантизму на підвладних землях важлива, але ж їхня діяльність була не єдиним фактором у зміцненні нової віри у північно-східній країні держави. Коли на території Верхньої Угорщини розгортається контрреформація, Другети здійснюють релігійну конверсію. Невдовзі зрікаються протестантизму русинські парафії Земплінщини та Ужанщини, вони повертаються до давньої віри, доки Ужгородська унія 1646 р. не розпочала нову хвилю релігійної конверсії.

Яскравим прикладом окатоличення шляхти Верхньої Угорщини

* Монастир ордену св. Павла Відлюдника був в Ужгороді, Веллі (біля сучасного Середнього), Есені.

⁹² Makay D. Az Ungvári hely. Hitv. Egyház történeti töredéke. *Sárospataki füzetek*. 1860. P. 429–442.

⁹³ Зубанич Л. Життя і політична кар'єра Балінта Другета. URL: http://uzhgorod.in.ua/statti/2019/zhittya_i_politichna_kar_era_balinta_drugeta

⁹⁴ Coranic J. Úloha Drugetovcov v procese zjednotenia veriacích byzantsko-slovanskeho odradu s katolíckov cirkvou na Slovensku. *Rekatolizácia a uhorská spoločnosť v 17.–18. storočí*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016. P. 101.

першої половини XVII ст. є конверсія Дьордя (Георгія) III Другета Гуменянського (1583–1620)⁹⁵. Ще малолітнім втратив батька і довелося тривалий час боротися із родичами, які зазіхали на величезні володіння сім'ї⁹⁶. Він шукав будь-які способи для повернення своїх володінь. Багато часу проводив у Відні, Празі, шукав підтримки при дворі. Угорський історик Антал Молнар пише, що саме ці роки були визначальними для становлення Д. Другета як політичного, державного діяча і звичайно для релігійно-світотрядного виховання⁹⁷. Дьордь Другет навчається у єзуїтському колегіумі в Празі. Ймовірно, у цей період перейшов до католицького віросповідання, тобто на початку 1600-х років. У документі від жовтня 1601 р. місіонери краківського єзуїтського дому відгукуються про нього як про завзятого католика, який планує створення колегіуму в Гуменному⁹⁸.

Можна припустити, що серед причин релігійної конверсії Д. Другета були як вплив оточення (єзуїтів та католицької аристократії), так і можливість здобуття покровительства при дворі, насамперед для позитивного вирішення справи батьківського спадку.

Релігійна конверсія дала результат – у 1603 р. молодий Д. Другет відновлює право володіння над частиною колишніх батьківських маєтків, стає ужанським надзупаном. У роки антигабсбурзького виступу Іштвана Бочкаї Дьордь Другет виступав посередником у переговорах між ним та єзуїтом Джованні Аргенті й гарантував безпечний відхід єзуїтських місіонерів із Трансильванії⁹⁹. Ймовір-

⁹⁵ Ферков О. Окатоличення Дьордя III Другета Гуменянського як приклад релігійних конверсій дворянства Верхньої Угорщини. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійних студій*. Ужгород, 2016. № 5. С. 125–135.

⁹⁶ Takács S. Homonnai Györgyné. *Magyar nagyasszonyok*. 1982. P. 205–225; Borbély Z. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. Doktori (PhD) értekezés. Eger, 2015. URL: <http://eklektika.ekt.f.hu/dsr/access/b7fd94e6-5e47-4ae8-820f-3115c3f56812>

⁹⁷ Lukács L., Molnár A. A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére* / szerk. V. Balázs, Z. Font, G. Keserű, P. Ötvös. Szeged, 1997. P. 360.

⁹⁸ Ibid. P. 361.

⁹⁹ Jezsuita okmánytár 1/2: Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601–1606. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (34/2) / Balázs

но, цей епізод його політичної біографії спонукав дослідників вважати Д. Другета учасником руху І. Бочкаї. Обмеженість джерел не дозволяє нам робити остаточні висновки. Відомо також, що Другети були активними учасниками боротьби за трансільванський князівський трон після смерті І. Бочкаї¹⁰⁰.

У 1608 р. Дьордь Другет разом із Балінтом Другетом були присутні на коронації Матяша II. Балінт Другет став державним суддею, а Дьордь Другет отримав титул лицаря золотої шпори¹⁰¹. Тобто конфесійна належність не була перешкодою для отримання титулів від короля Габсбурга. На цей час Балінт та Дьордь – єдині дорослі чоловіки роду Другетів, які ймовірно належали до різних конфесій. Які були їхні стосунки і чи були вони конкурентами? Чи зазіхали на майно одне одного – складно визначити. Втім, впадає у вічі, що після смерті Балінта Другета, а через два роки його сина Іштвана єдиним чоловіком-спадкоємцем залишається Дьордь Другет. У його руках опиняється все майно, уряди (наджупан Ужанський і Земплінський) та титули. У документах титулується як граф. До того ж через вдале одруження із Каталіною Надошді отримує величезний посаг і родичається з найвпливовішими аристократами Угорщини.

Отже, шлях до найвищих державних посад для Д. Другета відкрився після смерті його двоюрідного дядька Б. Другета. Дьордь Другет як один із рушіїв католицького відродження опинився у протистоянні з протестантською шляхтою регіону, комітатськими зібраннями та містами.

Безперечно у кар'єрному зростанні Д. Другета та його нащадків велику роль відіграло раннє навернення до католицизму¹⁰². Він був одним із найактивніших угорських учасників складної системи міжнародних відносин початку XVII ст. Окаатоличення Д. Другета гармонійно вписується у процес релігійної конверсії представників

Mihály and Kruppa Tamás and Lázár István Dávid and Lukács László, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom. Tanszék, 1995. P. 361.

¹⁰⁰ Див. про це: Papp S. Homonnai Drugeth Bálin, Rákóczi Zsigmond és Bátor György küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. *Századok*, 2008. P. 807–848.

¹⁰¹ Borbély Z. Egy konvertita főúr Felső Magyarországon. P. 379.

¹⁰² Borbély Z. Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. *Rekatolizáció, protireformáció a katolicka reštaraciá v Uhorsku. Rekatolizáció, ellenfeformáció és katolikus megújulás Magyarországon* / ed. P. Konya. Prešov, 2013. P. 378.

аристократії, а згодом і середньої шляхти в період від останньої третини XVI ст. і до кінця XVII ст. Ще на початку 1610-х років Д. Друґет наполегливо взявся до підготовки відкриття єзуїтського колегіуму в Гуменному¹⁰³, який із перервами проіснував у цьому регіоні до останньої чверті XVIII ст.

Перші місії ордену єзуїтів у північно-східному пограниччі виникли на початку другого десятиліття XVII ст.: бл. 1608 р. у Гуменному, а бл. 1610 р. – в Ужгороді. У 1612 р. король Матяш II дав дозвіл на відкриття в Гуменному єзуїтської колегії та школи при ній, у листопаді 1613 р. підтримка надійшла і з Риму¹⁰⁴. У 1614–1615 рр. у гуменянському колегіумі вже проводили навчання.

Дьордь Друґет 23 листопада 1613 р. дарував великі володіння на Земплінщині та Ужанщині для утримання колегіуму та єзуїтів. Документа про це дарування не залишилося¹⁰⁵. Можливо, грамота була втрачена під час нападу загонів Г. Бетлена у 1619 р. на володіння Друґетів. Королівське підтвердження фундація отримала значно пізніше, 28 квітня 1649 р., уже після перенесення закладу до Ужгорода.

Фундаційна грамота Дьордя III Друґета від 2 липня 1615 р.¹⁰⁶ гарантувала функціонування навчального закладу та життя отців-єзуїтів (прибутки з маєтків). Граф передав єзуїтам: «Колишній монастир ордену св. Франциска з церквою, які знаходяться поруч з нашим

¹⁰³ Про це докладніше див.: Bujdosó I. Az Ungvári Drugeth Gimnázium története) az alapítástól az 1880-as évek végéig). *Acta Beregsasiensis*. 2011. Vol. 11. P. 101–112; Bujdosó I. Az ungvári gimnázium története. *Együtt*. 2011. Vol. 3. P. 71–81; Fedinec C. Az ungvári gimnázium évszázadai. *Kalendárium*, 96'97. Ungvár: Kárpáti Kiadó, 1996. P. 34–35; Ферков О. Гуменянсько-ужгородський єзуїтський колегіум: від заснування до ліквідації Товариства Ісуса (1613–1773). *Natio erudita: Školstvo v konfesionalnom prostredí na Slovensku v minulosti. Orientalia et Occidentalia*. Kosice: Dobrá kniha, 2019. Vol. 24. С. 121–139.

¹⁰⁴ Ферков О. Гуменянсько-ужгородський єзуїтський колегіум... С. 126.

¹⁰⁵ Там само. С. 127.

¹⁰⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) E152 Regestrata, Collegium Ungvariense, fasc. 14., fo 19. 9 вересня 1620 р. зроблено копію, і її направили до Риму, саме цю копію було виявлено і опубліковано: Weiser F. *Litterae autenticae exhibentes originem scholarum Hungariae. Coloczae*, 1882. P. 142–147. Текст грамоти вже на початку XX ст. подав: Blanár Ö. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. P. 22–25; Див. також: Lukács L., Molnár A. A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). *Molnár A. Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Budapest: L'Hatmattan, 2009. P. 112.

двором, з городами і усіма землями про які тепер або згодом стане відомо, що там колись жили монахи-францисканці ... Для утримання членів колегіуму передаємо наступні маєтки: в Земплінській жупі маєток Нодь Кеменце з усіма прибутками з нього, з усіма землями, які обробляються або ні: орні, луки, пасовища, ліси, гори, долини, полонини, води (ставки, рибники) з правом риболовлі, млини та їх приміщення, десятину (з овець, свиней, зерна, бобових, тобто з усього що росте на землях); 2. На горянській горі, що на наших володіннях в Ужанській жупі вільний виноградник – так званий Борат соло, який зі сходу межує з лісом, із заходу з виноградником Вайди Геоці, з півдня – горянського Матяша Тота, з півночі – нашої хорошої людини радванського немеша Лукача Нодя ... Так само інший вільний виноградник на унґварській горі, також Борат соло, з сходу він межує із нашим виноградником “Керталя”, з заходу з виноградником Іштвана Праепока, з півночі у найвищій точці з виноградником Бенедека Ваша, з півночі доходить до державної дороги ... ці вільні виноградники, які були у володінні павликіан, викуплені нашими предками разом із названими володіннями Нодь Кеменце цією грамотою передаємо і даруємо на вічні часи єзуїтському колегіуму з усіма правами і прибутками ... Для того щоб колегіум без усяких перешкод постійно мав у своєму розпорядженні грошові прибутки, щоб зміг легко і спокійно виконувати свої обов’язки наказуємо: щоб гуменянський управитель маєтками щорічно передавав керівнику колегіуму 1 700 угорських форинтів двома частинами – 850 у день Святої Троїці і таку саму суму на Різдво ... А якщо хто не будь з наших потомків або управителів або будь-хто інший законно або незаконно заволодіє гуменянським маєтком та прибутками з нього, той порушить наше розпорядження зроблене на користь католицької держави, ... той повинен у якості компенсації передати патерам єзуїтам 20 тисяч угорських форинтів, якщо це не зробить, то єзуїти можуть забрати у своє користування наступні маєтки гуменянської домінії: Кіш Кеменце, Модра, Адідоц, Хелмецке, Петіче з усіма прибутками і майном ... Зобов’язуємося ми і зобов’язуємо наших потомків покровительству вати патерам єзуїтам і захищати їх від будь-яких нападів тепер і в майбутньому.

Поряд з цим заявляємо – у випадку якщо коли-небудь через несприятливі обставини станеться так, що єзуїти Гуменнянського колегіуму будуть вимушені залишити Угорщину, то усі маєтки, даровані цією грамотою повертаються до нас або наших нащадків. Але

із покращенням ситуації монахи єзуїти зможуть вільно повернутися до Угорщини усі маєтки без усяких труднощів, з повним правом на володіння будуть повернуті»¹⁰⁷.

Окрім Дьордя Другета, значні пожертви робили інші місцеві аристократи та шляхтичі: Міклош Естергазі, Борбала Телегді, Ференц Алагі та інші. Отже, у 1614 р. у Гуменному розпочалося навчання, яке не припинялося аж до 1619 р., коли через похід військ трансільванського князя Г. Бетлена заклад було закрито, а єзуїти втекли до Польщі. Відновили навчання тільки у 1630 р.

Зважаючи на постійну небезпеку, що перешкоджала нормальному функціонуванню колегіуму, Янош Другет Гуменнянський у 1636 р. вирішив перенести заклад до Ужгорода. Через різні обставини отці-єзуїти перебралися у нову будівлю колегіуму тільки у 1646 р.

Зведення будівлі єзуїтського колегіуму в Ужгороді розпочалося у 1640 р. Через чотири роки будівництво практично завершилося, але повстання Дьордя І Ракоці і облога Ужгорода (1644) завадили переселенню закладу. Будівництво колегіуму і переселення єзуїтів завершувала вдова Яноша Другета Анна Якушич*. І вже у 1646 р., у рік відомої Ужгородської унії, єзуїтський колегіум почав працювати в Ужгороді. Нова будівля мала свою каплицю, бібліотеку, кухню, їдальню, музей, кімнату для хворих, аптеку, 24 кімнати для отців, 7 навчальних аудиторій, зал для проведення урочистостей, підвали тощо¹⁰⁸. Невдовзі колегіум із чотирикласного перетворився на п'ятикласний навчальний заклад. Навчання провадилося латиною¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Український переклад уривків зроблено з угорського тексту, поданого в праці: Blanár Ö. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. P. 22–25.

* Сестра веспремського, а пізніше егерського (1642–1647) єпископа Дьордя Якушича, що підтримувала католицьке оновлення, зокрема повернула монахів ордену св. Павла до Требишова, запросила до Ужгорода василіана Петра Партерія для підготовки унії православних із римською церквою.

¹⁰⁸ Blanár Ö. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. P. 50–51.

¹⁰⁹ Про навчальний процес докладно див.: Химинець В., Басараб М. Історія ужгородської гімназії (1613–2013). С. 80–83. Відомі списки ректорів, префектів та вчителів ужгородського єзуїтського колегіуму: Химинець В., Басараб М. Історія ужгородської гімназії (1613–2013). С. 86–92; Blanár Ö. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. P. 77.

Гуменнянсько-унгварський колегіум Товариства Ісуса був типовим закладом гуманістичної освіти. Заснування колегії мало свої політичні та релігійно-моральні завдання. Пригальмовуючи темпи Реформації у північно-східних окраїнах Угорщини, Католицька Церква через єзуїтів і завдяки меценатству Другетів поширювала освіту, знання, культуру тощо. Молодь північно-східного регіону Угорщини мала змогу отримати європейську освіту і за бажання (можливостей) продовжити навчання на вищих ступенях освіти (філософія і теологія, наприклад у Трнавському університеті).

Ужгородський єзуїтський колегіум проіснував ще два роки після розпуску ордену єзуїтів буллою *Dominus ac Redemptor* папи Климента XIV 21 липня 1773 р.¹¹⁰. Імператриця Марія Терезія відмовилася виконувати бажання папи про передачу всього майна єзуїтів Апостольському престолу. Було прийнято рішення передати майно Товариства Ісуса на всій території Австрійської імперії Освітньому фонду, що стало сприятливим ґрунтом для проведення освітньої реформи (1777). Рухоме майно і частину нерухомого майна ужгородського єзуїтського колегіуму було продано на аукціоні, отримані кошти передані до Освітнього фонду. Частина будівель та кілька земельних наділів були передані/даровані імператрицею Мукачівській греко-католицькій єпархії¹¹¹.

Наведені історії аристократичних і шляхетських родів демонструють активну участь як «старої», так і «нової» еліти у політичних та соціокультурних процесах раннього Нового часу. Одні прагнули зберегти домінування в політиці, інші – примножити статки, здобути нові посади, титули, престиж. Так чи так суспільна еліта впливала на тенденції соціокультурних процесів, духовне оновлення, темпи Реформації. Представників знатних родів зустрічаємо серед перших прихильників вчення М. Лютера, серед меценатів протестантських проповідників, полемістів, книговидавців. У посттридентські десятиліття угорська шляхта пасивно спостерігала за

¹¹⁰ Brexe del Sommo Pontifice Clemente XIV Dominus ac Redemptor. URL: <https://www.vatican.va/content/clemens-xiv/it/documents/breve-dominus-ac-redemptor-21-luglio-1773.html>

¹¹¹ Ферков О. Ліквідація ордену єзуїтів (Товариство Ісуса) та її наслідки для ужгородського єзуїтського колегіуму. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2022. № 1(46). С. 113.

спробами місіонерів, вищого духовенства тощо повернути колишні позиції Католицької Церкви в Угорщині. На рубежі XVI–XVII ст. відбуваються перші конверсії протестантських шляхтичів. Прикладом релігійної конверсії аристократії є навернення Дьордя III Другета, який був одним із найщедріших меценатів північно-східних комітатів Угорщини першої чверті XVII ст. Турбуючись про стан освіти в регіоні, граф Д. Другет заснував єзуїтський колегіум, який стане потужним духовно-культурним осередком.

Шляхта як в Угорщині, так і в інших країнах Європи, була носієм високої, елітарної культури та охоронцем духовних традицій. Із державно-політичним роз'єднанням Угорщини сталися зміни в середовищі еліти: представники нижчих прошарків, так би мовити, «просочуються» у шляхетський стан. Відбувалося поповнення стану шляхти іншими прошарками суспільства. На історичній арені Угорщини з'являються нові люди – «*homo novus*». У цьому середовищі шляхтичі Добо, Перені, Магочі, Ракоці тощо були тісно пов'язані (господарство, політичні інтереси) з північно-східним пограниччям Угорщини. Часто магнати і шляхтичі впливали на релігійно-конфесійну ситуацію підвладних маєтків та підданого люду. Блискавичне поширення протестантизму призвело як до позитивних, так і до негативних процесів. Шляхта не стояла осторонь цього, бачимо її і як учасника насильницької секуляризації, і як мецената протестантських проповідників, шкіл тощо. У період активної Контрреформації частина нобілітету сприяла місіонерській роботі католицьких орденів, підтримувала унійний процес, створювала фундації для єзуїтського навчального закладу.

Діяльність кількох магнатських родів північно-східного пограниччя Угорщини виходила далеко за межі регіону. Господарські інтереси Добо, Магочі, Другетів, Ракоці охоплювали всю Верхню Угорщину, Трансильванію. Магнати Другети і Ракоці мали і значні політичні амбіції, вступали у боротьбу за трансильванський трон. Наведені вище та низка інших аспектів регіональної історії сучасною історіографією вивчено фрагментарно. Українські дослідники, зокрема краєзнавці, стають ніби «нововідкривачами» минулого, намагаються позбутися радянських наративів і розглянути історію Закарпаття у контексті європейського історичного процесу.

Оксана ФЕРКОВ

РОЗДІЛ 11

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У ПРИКАРПАТТІ НА ПРИКЛАДІ ГАЛИЧА XIV–XVIII СТОЛІТЬ

Історія Галича як одного з найдавніших державотворчих центрів України, попри понад двохсотлітнє вивчення, ґрунтовно репрезентована в сучасній науці фрагментарно. Безумовно, левову частку дочасних студій присвячено т. зв. *золотому століттю* Галича середини XII – середини XIII ст., утім і тут головно домінує археологія у контексті літописної традиції. Натомість значний період пізньосередньовічної та ранньомодерної історії міста досі залишається на маргінесах наукових досліджень. Поодинокі спроби цілісно висвітлити *магдебурзький період* минувшини Галича, відображені на сторінках узагальнюючих праць, зокрема серед найбільш вартісних – «Три історичні описи старокняжого міста Галича» Ісидора Шараневича (1829–1901)¹, досі неопублікований машинопис історичного нарису «Галич» Юзефа Зелінського (1899–1976)² та загальна монографія Володимира Грабовецького (1928–2015) «Нарис історії Галича: з найдавніших часів до початку XX ст.»³.

За останнє десятиліття тематика комплексних досліджень минувшини міста над Дністром відображена на сторінках обох серій збірника наукових праць «Галич»⁴, завданням якого є

¹ Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880, 1882. Lwów: Nakładem Gubrynowicza i Schmidta, 1883.

² Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695. Zieliński Ludwik [Józef]. Halicz 1. Czasy ruskie do r. 1340. 32 s.

³ Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст. Галич, 1997. 244 с.

⁴ Подаємо бібліографічний опис тільки 1 серії проекту, представлено-го збірниками наукових статей і матеріалів. Див.: Галич: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. Вип. 1. 212 с.; Галич: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. 283 с.; Галич: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Вип. 3. 292 с.; Галич: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. Вип. 4. 219 с.; Галич: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. Вип. 5.

максимально акумулювати різнопланові студії міської історії. До когорти найновіших урбаністичних досліджень Галича належить і видання другого тому серії «Атлас українських історичних міст»⁵ за редакцією Мирона Капралю, де вперше опубліковано окреслену проблему маґдебурзького періоду Галича⁶. Утім теперішній стан вивченості джерел дає змогу дещо розширити та узагальнити дочасні знання про міську історію Галича другої половини XIV – кінця XVIII ст.

Про маґдебурзький привілей у Галичі. Упровадження та функціонування маґдебурзького права* у Галичі до сьогодні вважається однією із малодосліджених сторінок урбаністики Галичини. У порівнянні з ґрунтовними дослідженнями, що присвячені насамперед політичній та релігійній історії столиці Галицького та Галицько-Волинського князівств XII–XIII ст., міська проблематика, особливо періоду XIV–XVIII ст., висвітлена доволі скромно.

Одним із дискусійних питань є час надання німецького права Галичу. На жаль, первинного документа про отримання маґдебургії галицькою громадою наразі не виявлено. Вочевидь, така подія відбулася перед 30 листопада 1367 р., адже саме тоді староста Русі Отто з Піліци звернувся до галицького вїта з проханням надати для францисканських монахів місце під будівництво костелу і підтримати останніх у цій справі⁷.

157 с.; Галич: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2021. Вип. 6. 200 с.; Галич: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. Вип. 7. 220 с.; Галич: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2023. Вип. 8. 368 с.

⁵ Атлас українських історичних міст / наук. ред. М. Капраль. Львів, 2018. Т. 2: ГАЛИЧ. 54 с.

⁶ Стасюк А. Галич періоду Маґдебурзького права (XIV–XVIII ст.). *Атлас українських історичних міст* / за наук. ред. М. Капралю. Львів, 2018. Т. 2: ГАЛИЧ. С. 9–18.

* Маґдебурзьке право (лат. *ius theutonicum Magdeburgense*) – найпоширеніший тип міського самоврядування в Центральній та Східній Європі XII–XVIII ст. Згідно з нормами такого права, міську громаду очолював вїт (лат. *advocato*) із широкими адміністративними та судовими повноваженнями.

⁷ Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ. *Галицкій историческій сборникъ издаваемый обществомъ Галицко-русской Матицы*. Львовъ: Напечатано въ Типографіи Института Славопігійскаго, 1860. Вип. 3. Ч. 22. С. LXXIII–LXXIV.

До наукового обігу відповідний документ у другій половині XIX ст. увів львівський історик о. Антоній Петрушевич (1821–1913), опублікувавши його на сторінках власних праць про галицьку катедру⁸ та храм Святого Пантелеймона⁹. Очевидно з оригіналом акту дослідник не працював, адже в першому варіанті цитування латинського тексту після дати 30 листопада 1367 р. чітко вказується: «*Leopoli anno 1780 Fasc. 314. № 713. oblatuatum hocce privilegium* (Львів, 1780 року Фасцикул 314, № 713 переписано цей привілей)»¹⁰. Підтверджують такий стан речей професор Ісидор Шараневич та доктор Олександр Чоловський (1865–1944), які, досліджуючи середньовічний Галич, теж покликалися на пізнішу копію листа руського старости¹¹.

Однак на початку XX ст. Йосип Пеленський (1879–1957), вивчаючи архітектурну спадщину княжої столиці, віднайшов оригінал цього документа. У 1909 р., перебуваючи в Галичі, дослідник виявив у священника парафії с. Залуква о. Лева Лаврецького (1837–1910) середньовічний лист руського старости Отто з Піліци, написаний латинською мовою готичним письмом¹². Однак, коли Й. Пеленський 1911 р. приїхав після смерті пароха, щоб зробити копію джерела, документ зник. Як зазначив науковець, родина померлого забрала всі особисті речі священника з плебанії, серед яких могло бути й згадане розпорядження королівського урядника. Водночас Й. Пеленський звернув

⁸ Там само.

⁹ Петрушевич А. Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона близь города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтiя. Львовъ: Иждивенiе и собственность Ставропитiйскаго Института, 1881. С. 18–19.

¹⁰ Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви. С. LXXIV.

¹¹ Шараневич И. Исторiя Галицко-Володимирской Руси отъ най-давнѣйшихъ временъ до року 1453. Львов: Въ печатни Института Ставропитiйскаго. Накладомъ автора, 1863. С. 314; Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne... S. 69, XVII; Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320. Repertorium przywilejów miasta Halicza. S. 191.

¹² Готичне письмо використовувалося в латинських документах канцелярії правителів королівства Русі впродовж XIV ст. Див.: Ільків-Свидницький М. Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2009. 18 с.; Pełenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914. S. 192, przypis 2.

увагу на те, що опублікований о. А. Петрушевичем текст, порівняно з тим, який бачив дослідник в о. Л. Лаврецького, не зовсім повний¹³.

Не менш інтригуюче виглядає інформація про фундацію костелу Святого Хреста в Галичі 1367 р. у світлі францисканських архівів. Напередодні Першої світової війни 1914–1918 рр. та після її закінчення давні архіви міноритських конвентів упорядковував провінціал о. Алоїзій Карвацький (1866–1924). Більшість зібраних документів опубліковані у його кількатомній праці «Матеріали до історії провінцій та конвентів оо. Францисканців в Польщі, Литві і Русі»¹⁴. Галицькому архіву Братів Менших о. А. Карвацький присвятив окрему розвідку, зазначивши, що той був одним із найбільш занедбаних, а значна частина оригінальних актів упродовж XIX ст. опинилася у руках різних людей¹⁵. Втім, дослідник ще перед війною зумів опрацювати документацію щодо пожертв та фундацій галицьких конвентів*, адже 1917 р., унаслідок артобстрілу обителі Святого Станіслава**, францисканський архів Галича згорів у пожежі¹⁶.

Серед вивчених архіваріусом документів – лист руського старости 1367 р.¹⁷, однак оригінального тексту о. А. Карвацький теж не використовував, покликаючись, очевидно, на публікацію

¹³ Pelenski J. Halicz w dziejach...

¹⁴ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Aloizy Karwacki Sygn. E-I-1 – E-I-60. Materiały do historii Prowincji i konwentów oо. Franciszkanów w Polsce na Rusi i Litwie.

¹⁵ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Aloizy Karwacki Sygn. E-I-8. Materiały do historii Konwentów Ruskiej Prowincji oо. Franciszkanów. 1998. S. 3 (211).

* Опрацьовані о. А. Карвацьким фундаційні акти галицьких міноритів й до сьогодні зберігаються в Архіві оо. Францисканців у Кракові. За можливість ознайомитися з ними висловлюю щирю подяку о. Францішеку Соляжу, архіваріусові конвенту Святого Франциска з Ассізі (м. Краків, Польща).

** Костел Святого Станіслава – давня галицька церква Святого Пантелеймона, збудована на межі XII–XIII ст., приблизно з середини XIV ст. перебувала під юрисдикцією католицької громади Галича. Упродовж 1596–1944 рр. тут знаходився францисканський монастир Святого Станіслава, зараз діюча церква Святого Пантелеймона Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) у с. Шевченкове Галицької міської територіальної громади Івано-Франківської області, Україна.

¹⁶ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Aloizy Karwacki Sygn. E-I-8. S. 4 (212).

¹⁷ Ibid. S. 27–28 (233–235).

о. А. Петрушевича¹⁸. Водночас на підставі візитацій галицького і львівського конвентів Святого Хреста XVI–XVIII ст., францисканський історик простежив чітку послідовність офіційного копіювання (облятування) акту фундації Костелу Братів Менших у Галичі від 1367 р. Зокрема, такий привілей виявив серед документів міноритського монастиря у Львові о. Джованні Донато Капуто (1556–1618) під час візитації 1598 р.: «*Privilegium foundationis decimae sive eleemosynae cum sigillo i Concessio fundi ad aedificandam ecclesiam anno 1367* (Привілей фундації десятини, тобто милостині, з печаткою і згодою забезпечення для будівництва церкви року 1367)»¹⁹.

Також лист старости Отто з Піліци внесений у витяг документів галицького конвенту Святого Хреста, підготовлений для королівського реєстру у лютому 1781 р.: «*1367. Privilegium Ottonis capitanei. Przywilej ten oblatowany in Castro Żydaczowiensi feria 2-da ante festum Sancti Petri in Vinculis 1585 a w Haliczu coram actis terrestribus feria 2-da post festum Purificationis B. M. V. 1609 et ultimo coram eisdem actis feria 5-ta ante festum Navitatis S. Joannis Baptistae 1780* (Привілей Оттона старости. Цей привілей облятований в Жидачівському замку 2 дні перед святом Святого Петра в Кайданах 1585, а в Галичі перед актами земськими 2 дні після свята Очищення Богородиці 1609 і востаннє перед тими ж актами 5 днів перед святом Різдва Святого Іоана Хрестителя 1780)»²⁰.

Лист руського старости залишається єдиним документальним підтвердженням про функціонування міського права в Галичі вже у 60-х роках XIV ст. Утім, дата виставлення такого привілею досі не встановлена, очевидно його появу слід віднести до періоду володарювання останніх Романовичів (кінець XIII – перша третина XIV ст.) або безпосередньо до часу встановлення влади над Галицькою землею польським королем Казимиром III (середина XIV ст.)²¹. Опосередкованим підтвердженням надання магдебургії для Галича кимось із правителів останньої галицько-волинської династії може слугувати одне із пізніших підтверджень міського права, здійснене

¹⁸ Ibid. S. 103 (405).

¹⁹ Ibid. S. 67 (371).

²⁰ Ibid. S. 91 (394).

²¹ Стасюк А. Галич магдебурзький: до 650-ї річниці першої згадки про міське право. *Галич*: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. С. 147–155.

королем Речі Посполитої Сигізмундом II Августом 16 липня 1569 р. Зокрема, у документі монарх, звертаючись до урядників Галицької землі, наказував шанувати привілеї Галича, надані його попередниками, а саме польськими королями та руськими князями²².

Нова міська локація Галича. Найімовірніше, упродовж першої половини XIV ст., відбулося переміщення осередку міського життя з терену колишнього княжого дитинця та підгороддя на правий берег р. Дністер, де й тепер розташовується центр однойменної територіальної громади – м. Галич. Фактично вже з другої половини – кінця XIII ст. Галич – радше релігійний, аніж політичний столичний центр держави Романовичів. У 1303 р. місцеве єпископство було піднесене до рангу митрополії, а за Успенською катедрою закріпився статус митрополичого престолу²³. Натомість назва Галич утвердилась у тій частині колишнього «окольного города», яка надалі продовжила функціонувати на засадах маґдебурзького права, а середньовічний галицький град став іменуватися *Крилосом**.

Від другої половини XIV ст. міський простір формувався навколо «Галич-Гори», де вже за Казимира III постав Старостинський замок як резиденція королівських намісників²⁴. Із того часу джерелам відомий галицький вїйт і перший задокументований міський привілей пана і дідича Русі – князя Владислава Опольського. Так, 19 жовтня 1374 р. правитель підтвердив використання маґдебурзького права галичанами, надавши дозвіл вільної торгівлі та алкогольної монополії у межах однієї милі від міста²⁵.

Вочевидь такі, насамперед економічні, заходи були пов'язані зі скорою перспективою заснування в Галичі латинського архиєпископства, яке зрештою відбулося 13 лютого 1375 р. за підтримки

²² Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 194.

²³ Скочилиас І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Видавництво УКУ, 2010. С. 198–199.

* *Крилос* – слов'янізована форма грецького слова *κλήρος*, що означає загальну назву духовенства.

²⁴ Kronika Jana z Czarnkowa archidyakona Gnieźnieńskiego, podkanclerzego królestwa Polskiego (1370–1384) / przełożył z łacińskiego, wstępem i przypisami uzupełnił J. Zierbińo. Warszawa, 1905. S. 6–7.

²⁵ Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne... S. 205–207; Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 191.

папи Григорія XI²⁶. Однак економічні преференції не дали очікуваного результату, адже 1376 р. Владислав Опольський звернувся до Апостольського престолу з проханням перенести новоутворене архієпископство з Галича до Львова, мотивуючи це поганою обороноздатністю міста, що не мало мурів та вважалося досить віддаленим від інших укріплених міст²⁷.

Очевидно інформація князя Владислава про незадовільні фортифікації Галича стосувалася винятково міських укріплень. Можливо, ґрунтувалася на бажанні правителя та духовенства «легімітизувати» переїзд до Львова, адже ієрархи галицьких митрополій – православної і католицької, неодноразово занотовані джерелами серед львівського оточення князя²⁸, хоча офіційна зміна архієпископської столиці відбулась тільки 1412–1414 рр.

Однак за короткий період часу восени 1387 р. було підтверджено стратегічний та оборонний статус галицького замку. Тоді, в ході чергового конфлікту за «*Галицьку спадщину*», польсько-литовські війська, очолені князем Вітольдом, не наважилися штурмувати твердиню, де укріпився місцевий воєвода Бенедикт. Тільки після перемовин та виконання вимог угорського намісника Галицької землі, замок разом із містом перейшов під владу Ягеллонів²⁹.

За володарювання Владислава II Ягайла у Галичі продовжився процес утвердження маґдебургії, зокрема інституту війтівства. Так, на сторінках «Найдавнішої міської книги Львова 1382–1389» під 1387 р. фігурує перший знаний по імені галицький війт Мачко³⁰, а за кілька років до того у цій же книжці 1383 р. згадані Бернارد кравець із Галича і його брат Генрік, натомість 1386 р. занотований Яків,

²⁶ Bullarium Poloniae / Ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś. Romae, 1985. T. 2: (1342–1378). S. 201.

²⁷ Ibid. S. 380.

²⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie (AGZ) / W skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. we Lwowie: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, 1870. T. 2. S. 6, 8; AGZ. 1872. T. 3. S. 53.

²⁹ Федорук А. Облога Галича 1387 року у світлі вітчизняної історіографії. *Галич*: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. С. 194–206.

³⁰ Najstarsza księga miejska 1382–1389: w 3 t. / wydał dr. A. Czołowski. Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1892. T. 1: (1382–1389). S. 81.

різник із Галича, та Іоанн Фрембде з Галича³¹. Цілком ймовірно, що до згаданої вище когорти ремісників галицьких вихідців, а власне кравців (шевців), міг належати і вальденський магістр Симон, занотований інквізиторським судом 1391 р. у м. Ерфурт³². Поява зазначених вище осіб, які безпосередньо належали до галицького міського середовища або ж були тісно пов'язані з ним, підтверджують функціонування маґдебурзького права в Галичі останньої чверті XIV ст.

Найімовірніше, у період каденції війта Мачка, у 1389 р. король обдарував війтівство чотирма ланами, шостою частиною від доходів та третьою частиною від оплати судових рішень³³. Відомо, що на початку XV ст. двома ланами поблизу Галича за річкою Луквою володів місцевий міщанин Андрій із Долин, які польський монарх 11 жовтня 1404 р. відібрав на користь парафіяльного костелу. Натомість два лани галицького плебана Павла, розташовані за Дністром на т. зв. *Задністрі* (*Zadnyestrze dictis*), були надані Андрію з Долин як компенсація³⁴.

Владислав II Ягайло 27 жовтня 1405 р. розширив межі міста в напрямку устя річок Луква та Дністер, надавши площу звану *Блонії* (*Bloniie*)³⁵, за що галичани зобов'язувалися сплачувати ланове у розмірі пів копи³⁶. Цікаво, що в документі, у зазначенні меж цього терену, згадується скупчення (поклади) каміння, яке дозволено використовувати міщанам для побудови броварні з метою збільшення доходів міста³⁷. Десятиліттям пізніше, 1415 р., король надав для

³¹ Ibid. S. 13, 62.

³² Валодзіна А., Волошук М. Вальденський магістр Symon de Galicz de Ungaria. *Галич*: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2023. Вип. 8. С. 105–128.

³³ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 191.

³⁴ Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej... S. 195–196.

³⁵ Найвірогідніше тут йдеться про літописне урочище «болоніє», що згадується у «Київському літописі» 1164 р. під час повені на Дністрі: «то же лѣтъ бѣъ поводъ велика в Галичи Бѣиємъ попусциемъ оумножившюся дождю внезапу въ шдинъ днь и в ношь поиде вода изъ Днѣстра . велика в болонье и взиде ули до Бѣковаго болота . и потопаи члѣвкъ боле . т . иже баху пошли . съ солюю из Удеча»: Див.: Полное собрание русских летописей / под. ред. А. Шахматова. Москва, 1962. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 524.

³⁶ AGZ. 1870. Т. 2. S. 155–158.

³⁷ Ibid. S. 210–213.

галицького війта Миколи Квіткона с. Блюдники, отримавши взамін війтівський млин на р. Липа³⁸. З того часу сам М. Квіткон та його нащадки, які протягом XV ст. обіймали галицьке війтівство, отримали прізвисько Блюдницькі.

Владислав II 21 липня 1427 р. щедро обдарував галицьку латинську парафію Небовзяття Пресвятої Діви Марії³⁹. Цим актом король водночас переніс її у межі локаційного міста, адже до цього головним католицьким храмом Галича вважався костел Святого Станіслава, який до 1414 р. номінально виконував функцію садиби галицьких архієпископів *ritus latini*⁴⁰. Відтак, документ 1427 р. зазнав неодноразової конфірмації наступними польськими правителями.

Найбільш значимим для міського самоврядування Галича став королівський привілей від 28 жовтня 1429 р., яким Владислав II Ягайло відновив щорічний ярмарок у День Святої Трійці, повторно затвердив магдебурзьке право та звільнив міщан від судівництва тутешніх воєвод, каштелянів і старостів⁴¹. Того ж дня, але іншим документом, галичани, зокрема і євреї, отримали звільнення від обов'язку забезпечення підвод для іноземних послів, які проїздитимуть через Галич⁴².

У першій третині XV ст., наприкінці правління Владислава Ягайла, завершився перший етап локації магдебурзького Галича, який найімовірніше сягав своїми витокami часів останніх Романовичів. За більш як пів столітнє нагромадження різноманітних привілеїв, галицькій громаді вдалося сформувати основні інститути міського самоврядування, зокрема тогочасним джерелам відомі війт (*advocato*), лавники (*scabini*), райці (*consulis*), міський писар (*notario civitatis*) та громадяни міста (*civis*).

Черговий період урбаністичного розвитку Галича пов'язаний із перспективою розширення міської власності на лівому березі Дністра. Між 1440–1444 рр.⁴³ польсько-угорський король та володар

³⁸ Ibid. S. 210–213.

³⁹ Ibid. S. 207–210.

⁴⁰ Pełenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej... S. 175–181.

⁴¹ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 191.

⁴² Ibid. S. 192.

⁴³ Оригінал цього акту невідомий, а його зміст і місце виставлення Буда згадуються у підтвердженні короля Сигізмунда II Августа від 1552 р.

Русі Владислав III Варненчик надав галичанам поле за р. Дністер у напрямку сіл Демешківці та Мартинів неподалік львівської дороги, підтвердивши німецьке право, а з ним і звільнення від судочинства королівських урядників⁴⁴, закріплене документом його батька від 1429 р. Цікаво, що у визначенні меж дарованої площі згадуються місцеві топоніми – *Криве озеро*, *Дупна (Довга) могила* та *Бикове болото*⁴⁵, які вочевидь зберігали за собою архаїчну традицію, адже останній із них фігурує на сторінках «Київського літопису» під 1164 р.⁴⁶

Галицькі міщани пізнього середньовіччя. Практично до кінця XV ст., завдяки королівській підтримці та сприятливій військово-політичній ситуації, місто отримало можливість стабільного розвитку. Галич, разом із іншими містами Покуття, розташовувався уздовж т. зв. «*волоського/молдовського шляху*», який із останньої чверті XIV ст. став альтернативою старому і небезпечнішому «*татарському шляху*», що поєднував міста Ганзи з Північним Причорномор'ям⁴⁷.

Міщани займалися купецтвом, намагаючись разом із тисменицькими та коломийськими торговцями встановити власний контроль над покутською частиною «*волоського/молдовського шляху*» і в обхід Львова встановити торгівельні контакти з Ярославом і Краковом⁴⁸. Однак такі дії 1460 р. нівелював Казимир IV Ягеллончик, заборонивши торговим караванам із Галича, Коломиї, Стрия та Кам'янця оминати львівський склад⁴⁹. Згодом король розпоря-

Найімовірніше такий привілей король Владислав III міг надати галичанам за час одного із візитів до Буди між 25 травня та 3 вересня 1443 р., адже на початку літа того ж року (10 червня) монарх затвердив продаж галицького замку, міста та прилеглих сіл львівським воєводою Петром Одрованжом галицькому старості Миколі Параві з Любліна. Див.: Sroka S., Zawitkowska W. *Itinerarium króla Władysława III 1434–1444. Itinerarium Jagiellonów*. Warszawa: PAN, 2017. T. 4. S. 90.

⁴⁴ Ibid. S. 192.; Szaraniewicz I. *Trzy opisy historyczne...* S. 214–218.

⁴⁵ Szaraniewicz I. *Trzy opisy historyczne...* S. 215–216.

⁴⁶ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Санкт-Петербург, 1843. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 524.

⁴⁷ Charewiczowa Ł. *Handel Lwowa z Mołdawją i Multanami w wiekach średnich. Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1924. R. 38. Zesz. 1–2. S. 39; Оруй А. Молдавский тороговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). *Русин*. 2010. № 4(22). С. 46–47.

⁴⁸ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 11.

⁴⁹ AGZ. 1884. T. 10. S. 8.

дився взагалі скасувати будь-які мита із зазначеного шляху, проте Галичу вдалося відстояти право на збір транзитних доходів аж до кінця XV ст.⁵⁰. Серед найпопулярніших товарів, які реалізовували галицькі купці, – східні прянощі, воли, сіль та сукно. Зокрема, постачання фламандських тканин до Галича, як підтверджують недавні дослідження, було добре налагоджене за посередництвом Кракова, Львова і Володимира аж із бельгійського Турне⁵¹.

Значна кількість галичан часто згадується на сторінках урбаністичних та земських актів XV ст. Так, у львівській «Книзі приходів і розходів 1404–1414 рр.» між 1404–1407 рр. як платник податків фігурує Іоанн Фурман Татарин із Галича⁵². У 1409 р. Бартош Плєснер із Галича підтвердив рекомендаційним листом галицької громади право безперешкодного набуття статусу громадянина Львова, що також відображено і в «Книзі громадян Львова 1388–1783 рр.»⁵³, а 1413 р. та 1417 р. таку ж процедуру здійснили Ян Сіховський і Лаврентій із Галича⁵⁴. Надалі новоспечений львів'янин Ян Сіховський відомий вже за прізвиськом Галицький⁵⁵. Загалом до кінця XV ст. на громадянство Львова присягнули ще двоє галичан – Іоанн Орел 1475 р. та Павло з Галича 1490 р.⁵⁶.

Не менш цікаві записи збереглися і в «Лавничих міських книгах» Львова та Перемишля. На відміну від перемишльської книги,

⁵⁰ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 11–12.

⁵¹ Мусін О., Миронюк І. Торгові пломби Турне з Галича та надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи в XIV–XV ст. *Галич: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. С. 194–206.*

⁵² Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414: w 3 t. / wydał dr. A. Czołowski. Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1896. T. 2. S. 1, 10, 15, 23, 38, 45.

⁵³ Ibid. S. 79; Album civum Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783 / wydał A. Janeczek. Warszawa, 2005. T. 1. S. 7.

⁵⁴ Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. S. 123; Album civum Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783. S. 13, 18.

⁵⁵ Księga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426: w 3 t. / wyd. dr. A. Czołowski. Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1905. T. 3. S. 5, 9, 25.

⁵⁶ Album civum Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783. S. 41, 52.

де 1425 р. засвідчено одного переселенця з Галича⁵⁷, нотатки львівської ради лавників між 1441–1448 рр. згадують вихідців із Галича (*von Galczke*) або ж осіб, пов'язаних із містом. Серед них: Миколай Шареш, Мертін Гартман, Іоанн (Ганус), Доротея Барине, Шекірка, Аведік, Сімха Юдей та Юрко⁵⁸, а 1447 р. перед лавничим судом у справі продажу худоби постала ціла делегація галицьких бюргерів – Борис Горнчар, Ходорець, Попачич, Пашко, Міхно та Гортинич (*bürger von Galczke*)⁵⁹.

Присутні представники міського соціуму Галича, або вихідці з міста також у «Раецькій книзі міста Львова 1460–1506 років». Зокрема, серед раецьких записів 1468 р. фігурує львівський міщанин Олександр з Галича⁶⁰. Між 1473–1477 рр. зафіксована майнова справа пана Степана (Щепана) з Галича⁶¹. Під 1475 р. записано крамарську справу між сідлярами Крістелем із Галича та Міхалком, львівським громадянином⁶². У ході розгляду спадщини 1482 р. померлого кравця Блашека фігурує його рідний брат Андрій з Галича⁶³.

Примітно, що зафіксовані на сторінках книги і представники руської (української) громади, утім і з Галича. Так, у 1490 р. розглядалося успадкування майна по смерті Шенечка Старого, де згадуються Богдан з Галича Русин зі своєю стриечною сестрою Анастасією та Стечко Вірменин як виконавець заповіту⁶⁴. А вже 1495 р. Іванко Турчин із Галича разом зі своєю матір'ю Настасею з Роґатина відмовилися через місцевого кушніра Андрія Русина від дому руського священника Матвія, розташованого в передмісті⁶⁵.

⁵⁷ Księga ławnicza 1402–1445 / wyd.: J. Smółka i Z. Tymińska. *Pomniki dziejowe Przemyśla*. Przemyśl, 1936. T. 1. S. 137.

⁵⁸ Księga ławnicza miejska 1441–1448 / wyd. dr. A. Czołowski. Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1921. S. 35, 54, 68, 102, 104, 133, 199, 212, 278, 280, 283, 296.

⁵⁹ Ibid. S. 278.

⁶⁰ Раецька книга міста Львова (1460–1506) / упоряд.: М. Капраль, Б. Петришак [Liber consulum civitatis Leopoliensis] (1460–1506) / Editionem curaverunt M. Kapral, B. Petryshak. Львів, 2020. С. 138.

⁶¹ Там само. С. 195, 204–205, 240, 255.

⁶² Там само. С. 234.

⁶³ Там само. С. 345.

⁶⁴ Там само. С. 433.

⁶⁵ Там само. С. 519.

Фігурує у раецькій книзі й саме м. Галич, зокрема у боргових зобов'язаннях львівського міщанина Йогана Фокса від 1492 р. перед серетським міщанином Голубеєм Солатарем та сучавським міщанином Харкошем, сином Овака⁶⁶. Важливу інформацію щодо ролі райців міст Руського воєводства (*ciuitatum et opidorum in terris Russie*) в організації торгівлі від 1498 р. подає декларація міських урядників Перемишля, Самбора, Жидачева, Городка, Судової Вишні, Мостиськ, Бібрки, Галича, Рогатина, Буська, Дунаєва та Гологір щодо безперешкодних ярмарків для усіх націй – католиків, русинів та вірмен⁶⁷. Також на початку XVI ст. львівські акти фіксують спадковість галицького вйтівства, пов'язаного з родиною Блюдницьких, зокрема з вйтом Петром Блюдницьким⁶⁸. А між 1503–1506 рр. раецьким урядам Львова відомі Станіслав із Галича та Спитек Галицький⁶⁹.

Окремої уваги заслуговують доволі незвичні імена, особливо східного походження, які часом дають змогу встановити етнічну приналежність їхніх носіїв. Згаданий 1445 р. Аведік із Галича очевидно був вірменином, тим паче, що на стінах галицького храму Святого Пантелеймона (тоді костел Святого Станіслава) зберігся вірменський автограф: «Я Асватур, син Тулайла, писав напис року 1444»⁷⁰. Відтак, є переконливі підстави думати про існування в пізньосередньовічному Галичі вірменської громади, очевидно групи купців. Інший галичанин Сімха Юдей із Галича, який фігурує під 1447 р., вкотре підтверджує наявність євреїв у міському соціумі, згаданих ще на початку XV ст.

Ім'я Шекірка, занотоване львівською книгою двічі (1441 та 1448), досить обережно можна пов'язати з караїмами, принаймні традиція місцевої громади датувала свою появу в Галичі 1246 р.⁷¹, а одна

⁶⁶ Там само. С. 464–465.

⁶⁷ Там само. С. 567.

⁶⁸ Там само. С. 596–597, 606.

⁶⁹ Там само. С. 619, 643, 680.

⁷⁰ Мнацаканян П. Вірменські інскрипції з церкви святого Пантелеймона в Галичі. *Галич: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. С. 80–85.

⁷¹ Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела. *Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*. 2-ге вид. випр. і допов. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. С. 35–61.

зі східних назв Галича другої половини XIV ст. – *Galciff/Galaf* – найвірогідніше має караїмське коріння⁷². Однак у такому разі мало б ітися про караїмів-християн, адже 1458 і 1464 рр. у галицьких актах земських судів виступають міські райці Степан Шекірка і Петро Шекірка відповідно⁷³. До представників караїмської або єврейської общини міг належати і різник Шимек⁷⁴.

Не бракувало з числа галицьких міщан XV ст. також німців, поляків, русинів і волохів. Про це вказують їхні імена та прізвиська, відображені у джерелах. Вже згаданих Бернарда, Генріка, Симона з Галича, Іоанна Фрембде, Бартоша Плеснера, Іоанна (Гануса) Фурмана, Миколая Шареша, Мертіна Гартмана, а також Якоба Нідерлінуса, Григорія Броновлока та Миколи Мартіна, відомих із галицьких земських актів⁷⁵, та галицького сідляра Крістеля з раецької книги Львова⁷⁶ слід віднести до німецького анклаву. Виражені польські риси особистої ідентифікації притаманні Яну Сіховському / Янку Галицькому, Іоанну Орлу, Миколі Соїці, Стечкові Суслі, Лукашу, Михайлу зі Злотників та Олександру із Загвіздя, Олександрові з Галича, Степанові (Щепанові) з Галича, Андрію з Галича, Станіславу з Галича, Спитку Галицькому і війту Петру Блюдницькому⁷⁷. Натомість імена, що відповідають руському або наддунайському походженню особи, належали відомим представникам делегації галицького бюргерства у складі Бориса Горнчара, Ходорця, Попачича Пашка, Міхна та Гортинича, а також Юркові з Галича та Радзю Дзуню⁷⁸ та чітко окресленим в актах раецької книги русинам – Богдану з Галича й Іванкові Турчину з Галича⁷⁹.

Галич упродовж другої половини XIV–XV ст., як і більшість маґдебурзьких міст тогочасної Європи, мав багатонаціональний та

⁷² Стасюк А. Про одну із назв Галича в XIV столітті. *Галич*: зб. наук. праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. С. 68–74.

⁷³ AGZ. 1887. Т. 12. С. 440, 454.

⁷⁴ Ibid. С. 5.

⁷⁵ AGZ. 1887. Т. 12. С. 2, 22; AGZ. 1906. Т. 19. С. 287.

⁷⁶ Раецька книга міста Львова (1460–1506). С. 234.

⁷⁷ AGZ. 1887. Т. 12. С. 10, 15, 34, 68, 72, 73, 90, 95, 150, 162, 209, 228, 232, 235, 237–238; AGZ. 1906. Т. 19. С. 296, 596; Раецька книга міста Львова (1460–1506). С. 138, 195, 204–205, 240, 255, 345, 619, 643, 680.

⁷⁸ AGZ. 1887. Т. 12. С. 4–5, 10.

⁷⁹ Раецька книга міста Львова (1460–1506). С. 433, 519.

поліконфесійний склад населення. Така демографічна різноманітність забезпечувала містові соціально-економічний розвиток, що базувався на торгівлі та ремеслах. Наприкінці XV ст. Галицька земля опинилася в епіцентрі політичного протистояння між Молдовським господарством та Польським королівством, що суттєво позначилося на долі її столичного центру.

Міський розвиток Галича XVI–XVII ст. Часті військові інтервенції з боку молдован/волохів та їхніх союзників татар і турків призвели до погіршення функціонування торгівлі в регіоні, зрештою і саме місто зазнало неодноразового спустошення. Перша, подібна акція, відбулася влітку 1490 р., коли селянська армія Мухи за підтримки молдовського господаря Стефана III захопила майже все Покуття із Снятином, Коломиєю та Галичем⁸⁰. Черговий, потужніший удар по столиці Галицької землі завдали татари і турки, спаливши місто 1498 р. Із цього часу напади ординців стали перманентними аж до кінця XVII ст.

Початком XVI ст. датується поява нових привілеїв для міської громади, спричинених частими знищеннями Галича. Так, 1506 р. король Олександр Ягелончик, враховуючи збитки, отримані містом через спалення турками і татарами, звільнив міщан від будь-яких королівських мит, виплат та податків терміном на 10 років. Важливо, що такий же привілей отримали і галицькі євреї, які мали найбільше постраждати від нападу волоських і турецько-татарських військ⁸¹.

На початку 1510 р. король Сигізмунд I Старий звільнив галичан від сплати чопового* та інших мит, податків і виплат на 10 років⁸². Вочевидь такі пільги були надані громаді міста через недавній похід молдовського господаря Богдана III Сліпого, під час якого влітку

⁸⁰ Балух О. Повстання 1490–1492 рр. на території Північної Буковини і Східної Галичини: нове бачення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острів, 2014. Вип. 11. С. 28.

⁸¹ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 192.

* Чопове – податок, який існував у Польському королівстві та Речі Посполитій на виготовлення і продаж алкоголю, зазвичай становив 1/8 від вартості напою і вважався одним із найефективніших способів наповнення королівської скарбниці.

⁸² Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 192.

1509 р. відбулась облога Галича. Певною мірою загальне становище Галича на початку XVI ст. висвітлює поборовий реєстр 1515 р. Згідно з цим списком, місто посідало млин, від доходу якого $\frac{1}{4}$ (*ferto*) належала королю, а також тут знаходилося чотири церкви грецького обряду* – Різдва Христового, Святого Миколая, Апостола Петра та Архистратига Михаїла, відтак священики цих храмів сплачували податок у розмірі 15 грош кожен⁸³.

Упродовж 10–18 березня 1518 р. галицька громада отримала ще значнішу підтримку короля у вигляді трьох привілеїв щодо відновлення щорічного ярмарку на День Святої Трійці, адже через постійну небезпеку з боку татар і волохів таке право місто тимчасово втратило, а також заборони торгівлі у навколишніх селах, задля поживлення торгівлі в Галичі та підтвердження магдебургії від 1374 р.⁸⁴

У 1525 р. Галич спіткало чергове знищення внаслідок пожежі, можливо спричиненої походом турків і татар на Русь. Відтак, 20 вересня того ж року Сигізмунд I, задля покращення матеріального становища міста, звільнив міщан від сплати шосу** на 8 років та половини чопового, натомість інша частина цього податку призначалась на покращення оборонних споруд⁸⁵. Уже 1537 р. король дозволив галичанам утримувати лазню, а 1539 р. підтвердив міський привілей Владислава II Ягайла від 1405 р.⁸⁶. До середини XVI ст. Сигізмунд I Старий надав для Галича кілька нових і затвердив низку старих привілеїв. Зокрема, наприкінці 1542 р. король переніс щорічний галицький ярмарок із Дня Дев'яти тисяч мучеників

* У Польському королівстві та пізніше у Речі Посполитій Католицька Церква звільнялася від звичайних податків (окрім надзвичайних на потреби оборони держави тощо), натомість православне духовенство підлягало щорічному оподаткуванню.

⁸³ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Warszawa, 1902. T. 7: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. Źródła dziejowe. T. 18. S. 169.

⁸⁴ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 192.

** Шос – прямий міщанський податок на нерухоме майно розміром 2 гроші від кожної гривні.

⁸⁵ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 193.

⁸⁶ Ibid; AGZ. 1870. T. 2. S. 155–158.

на Неділю семидесятниці, а навесні 1543 р. підтвердив магдебурзький документ 1429 р., дозволивши галичанам безперешкодно очищати і продавати «винний камінь (*vinum sublimatum*)»*, а також погодив статут кравецького цеху, до утворення якого спричинився місцевий староста Микола Синявський⁸⁷.

Королівська люстрація Галицького староства від 1535 р. вказує, що в Галичі працювали 16 шевців – занотовані іменами та прізвищами – Янус, Марчін Гродзький, Войтович, Галка, Міклаш, Вамжижова (?), Нахімич (?), Бартек, Павлик, Блажек, Собек, Марчін, Кочаргек, Бартошек, Іоан Гродзький, Ярошек, які сплачували по 12 грош щорічного чиншу. Також, як уже зазначалось, податком обкладалися 6 руських священників із храмів Різдва Христового, Святого Миколая, Воскресіння Христового, Святого апостола Петра, Архистратига Михаїла та вочевидь Соکیلського монастиря (*pop Sokolowsky?*)⁸⁸. Важливо, що у листі київського митрополита Макарія II від 1548 р. зберігся перелік дванадцяти галицьких крилошан, вочевидь присутніх як свідки під час укладання галицько-львівським єпископом Макарієм Тучапським постанови з духовенством і ктиторами (знаттю та міщанством) Галича після 1540 р. Із яких вісім – протопіп Павло, священники Симеон, Івашко, Юрій, Прокопій, Василій, Феодор і Мартилій – служили на Крилосі, а четверо священників при храмах Галича: Мойсей – у Свято-Миколаївському, Стефан – у Богоявленському, Петро у – Воскресенському, Іоан – у Свято-Михайлівському⁸⁹. Примітно, що серед названих соборних духівників немає пароха головної міської церкви Галича – Різдва Христового, вочевидь таким міг бути і крилоський протоієрей Павло або ж власне *міський* ставус парафії виключав можливість зачислення її священників до числа крилошан. Також серед свідків-криторів соборного храму

⁸⁷ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 193.

⁸⁸ Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Zespół nr 7. 4: Inwentarze Starostw, 1495–1795. Sygn. 79 [H. 1]: Inwentarz, Regestra starostwa halickiego i kolomyjskiego, woj. ruskie, ziemia halicka (1534–1582). K. 2–3.

⁸⁹ Центральний державний історичний архів України м. Львів (далі – ЦДІАЛ України м. Львів). Ф. 408. Оп. 1. Спр. 959. Арк. 6, 9.

фігурують *панове галицькі міщани* – Кунаш, Іоан, Євстафій та інші, імена яких, на жаль, не зафіксовано у документі⁹⁰.

Окремий список платників поборів становлять 47 передміщан (*suburbanorum*), де часто фігурують імена з прізвищами (Іван Дрогобичович, Іван Мединський, Климко Томкович, Кондрат, Масько, Василь Чорний, Федір Волк, Василь Кривий, Островський, Дем'янич, Андрейко Докаскович, Андрейко Филипкович та ін.), а розмір данини коливається від 7 до 15 грош⁹¹.

За час правління Сигізмунда II Августа Галич у 1550 р. отримав право збирати мостове мито. Зокрема, від вару солі або ж інших товарів – ½ гроша, а від одного вола – по денару. Відтак, отримані кошти галицька управа зобов'язувалася спрямовувати на ремонт доріг, побудову мостів через річки та болота, на яких розташовувалося місто, і покращити його обороноздатність валами й ровами⁹². Того ж року король підтвердив звільнення галицьких міщан від обов'язку забезпечення підвод, дароване ще 1429 р., а бурмістр разом із райцями затвердили статут цеху шевців (7 квітня 1550 р.). Однак монарше погодження галицькі ремісники отримали тільки 1567 р.⁹³.

До повторних королівських надань належить підтвердження Сигізмундом II усіх знаних тогочасних галицьких міських привілеїв за 1552–1556 рр. Водночас 1557 р. місто отримало дозвіл на збір податків у ткачів і рибалок, а 1571 р. король, звільнивши галичан від повинності підвод, зобов'язав надавати 16, пізніше через наслідки пожежі (перед 17 червня 1571 р.) тільки 10 коней для військових потреб старости, проте надходження 4 тварин мали забезпечити євреї⁹⁴.

З огляду на численні переплетіння міських та старостинських маєтностей, у середині – другій половині XVI ст. виник конфлікт між королівським намісником та міщанами. Так, 2 липня 1555 р. Сигізмунд II Август звернувся до польного гетьмана, воєводи руського і галицького та коломийського старости Миколи

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Ibid. K. 3–4v.

⁹² Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 193.

⁹³ Ibid. S. 193–194.

⁹⁴ Ibid. S. 194.

Синявського із наказом повернути галичанам забране в них поле. Вочевидь конфліктна ситуація тривала, адже 16 липня 1569 р. король ще раз нагадав, цього разу вже наступнику Миколи Синявського – старості Ієроніму Синявському, щоб той шанував міські привілеї Галича, надані як польськими монархами, так і руськими князями⁹⁵.

Однак, незважаючи на численні старання монархів у справі піднесення Галича, люстрації другої половини XVI ст. характеризують місто як рільничо-ремісниче⁹⁶. Так, королівські ревізори 1565 р. і 1570 р. відзначали такий стан справ у Галичі: окрім центральної частини тут знаходилося два передмістя – *Запаркання* та *Лавринів Кут*, відтак мешканці щорічно сплачували 20 злотих чиншу⁹⁷. Кількість шевців та різників у обох випадках ревізії не суттєво відрізнялася – 10 (1565) і 11 (1570) та 8 і 10 відповідно⁹⁸.

Однаковою кількістю у 29 родин представлені євреї, які проживали у будинках за *Парканом* на березі Дністра у 1565 р. і 1570 р. Простежується невеличка різниця між євреями-комірниками, яких за першої люстрації нарахували 13, а вже через п'ятнадцять років – тільки 12⁹⁹. Тут слід зазначити, що до євреїв (*Żydów gospodarów i kotorników*) королівські ревізори віднесли також караїмів. Зокрема, оригінал люстрації 1565 р. (із помилковою датою 1556 р.) подає повний список adeptів «*Мойсеевого віровизнання*», серед яких трапляються караїмські прізвища – Захарович, Зарахович, Ізраєлович, Самонович, Смойлович, Сайкович, Левкович, Богданович та Ценькович¹⁰⁰.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 16.

⁹⁷ Жерела до історії України–Руси. Т. 7: Описи королівщин в руських землях XVI віку / під. ред. М. Грушевського. Львів: Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, 1903. Т. 4: Люстрація 1570 р. С. 151; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565 / red.: K. Chłapowski i H. Żytkowicz. *Lustracja dóbr królewskich XVI–XVIII wieku*. Warszawa; Łódź, 1992. Cz. 1. S. 257.

⁹⁸ Жерела до історії України–Руси. С. 151; Lustracja województw Ruskiego... S. 257.

⁹⁹ Там само. С. 152; Ibid.

¹⁰⁰ Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Dział rękopisów. Rkps. 2127. Lustracje starostwa halickiego z lat 1556 i 1661. S. 4–5.

Незмінною в обох випадках залишалась і кількість православних священників (*Porow Ruskich*), їх до міста належало аж семеро¹⁰¹, зокрема 1565 р. занотовані парохі церкви Різдва Христового, Святого Миколая, Воскресіння Христового, Архистратига Михаїла, Успіння Пресвятої Богородиці (*Pereczystey Lanowskiey*), Апостола Петра та Троїцького монастиря¹⁰².

На міському ґрунті знаходилося 12¼ лану. Як за першої, так і за другої люстрації, королівські ревізори відзначали, що галичани активно розорюють нові ділянки біля *Карпового гаю*, під *Лисою Горю*, у лісі *Баранків* і неподалік с. Сокіл, а також на луках за Дністром¹⁰³. Відомі обидвом документам 3 переправи через р. Дністер, які перебували в оренді, а також 2 замкові солодовні. Окрім того, біля Галича згадується пусте поле *Погорче* (1565) / *Побережжя* (1570), яке, сплачуючи відповідні чинші, обробляли місцеві рільники. З числа міських прибутків теж визначалися відповідні десятини та інші податки, частина з яких відраховувалась на користь війта, старостинського замку та королівської скарбниці. Загалом, Галич у 1565 р. сплачував різноманітних податків на суму понад 1 973 злотих, а 1570 р. – трохи більше 1 501 злотого¹⁰⁴.

Окремо варто згадати і про детальний інвентарний опис старостинського замку в Галичі від 1582 р. Власне активну розбудову резиденції королівського старости упродовж середини – другої половини XVI ст. здійснили Миколай та Ієронім Синявські, а часто за будівельний матеріал слугували блоки з розібраного тоді ж Успенського собору XII ст. у Крилосі¹⁰⁵. Загалом, замок був оснащений кількома мурованими і дерев'яними вежами, оборонною артилерією та амуніцією, необхідною провізією, на *Підзамчу* функціонувала

¹⁰¹ Жерела до історії України–Руси. С. 152; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. S. 257.

¹⁰² Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Dział rękopisów. Rkps. 2127. Lustracje starostwa halickiego z lat 1556 i 1661. S. 5.

¹⁰³ Жерела до історії України–Руси. С. 152–153; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. S. 257.

¹⁰⁴ Жерела до історії України–Руси. С. 153–154; Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. S. 258.

¹⁰⁵ Гусак А., Креховецький І., Лукомський Ю. Нова епіграфіка з Успенського собору давнього Галича. *Галич*: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2023. Вип. 8. С. 51–67.

солодівня і броварня. Також тут вівся і упорядковувався архів земських і гродських судів Галицької землі¹⁰⁶.

Документи королівських люстрацій галицького староства другої половини XVI ст. дають змогу певною мірою визначити кількісний та етнічний склад населення тогочасного Галича. Так, за підрахунками Ю. Зелінського, тоді в місті проживало майже 136 родин, із них 74 християни-землероби, переважно русини/українці, 41 родина єврейського та караїмського походження (понад 20 %), 11 шевців та 10 різників, і тільки 1 мешканець у 1565 р. згаданий, як торговець сіллю. До загальної статистики слід віднести кілька шляхетських родин, 7 православних священичих сімей та представників латинського духовенства – францисканських ченців конвенту Святого Хреста і ксьондзів костелу Небовзяття Пресвятої Діви Марії разом із замковою каплицею Святої Катерини, тоді умовна кількість жителів повинна була становити 700–800 осіб¹⁰⁷.

Остання третина XVI ст. виявилась для розвитку Галича доволі неоднозначною. З одного боку, від 1563 р. місто отримало право на проведення земських сеймиків, що вкотре акцентувало на давньому столичному статусі Галича і спонукало монархів Речі Посполитої та їхніх намісників до всебічної активної підтримки галичан. Так, 30 червня 1578 р. король Стефан Баторій надав для караїмів локаційний привілей, у якому закріпив усі попередні права галицьких караїмів (*Judeos Caraimos civitatis nostris Haliciensis*), зокрема дозволив вільно виготовляти та продавати горілку у межах своєї вулиці (*platea eorum Judaica*)¹⁰⁸.

Серед галицьких міщан, платників королівського скарбу з поборового реєстру 1578 р. відомо про діяльність у місті кушнірів, каменярів, теслярів, гончарів, різників, пекарів, кравців, шевців, ткачів та боднарів¹⁰⁹. Задля поживлення економічного життя Га-

¹⁰⁶ Капраль М., Стасюк А. Інвентар Галицького замку 1582 року. *Галич: зб. наук. праць / за ред. А. Стасюка. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. Вип. 7. С. 143–164.*

¹⁰⁷ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 16–17.

¹⁰⁸ Bałaban M. Karaicie w Polsce. Studium historyczne. *Studja historyczne. Z 27 rycinami na 18 tablicach.* Warszawa, 1927. S. 19–20.

¹⁰⁹ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. Źródła dziejowe. Warszawa, 1902. T. 18. S. 84.

лича 24 лютого 1585 р. монарх Речі Посполитої дозволив утворити тут склад солі, яку виварювали на жупах Галицької землі, заборонивши купцям купувати цей товар в інших місцях, та затвердив статут кушнірського цеху¹¹⁰. Справу Стефана Баторія продовжив його наступник король Сигізмунд III Ваза, підтвердивши на початку 1590 р. караїмський привілей (1578), а 1593 р. видав статут гончарському цеху¹¹¹.

Втім, старання у справі піднесення старої столиці були зведені нанівець 6 липня 1594 р., коли татари дощенту спалили Галич. Відтак, задля відновлення і нормалізації міського життя, Сигізмунд III навесні 1595 р. надав низку привілеїв місту, головно звільнивши міщан від будь-яких податків, мит та виплат, терміном на шість років¹¹². Через значне знищення Галича навіть місцеві францисканці спочатку не стали відбудовувати свій конвент, а отримали королівський дозвіл поселитися в старих мурах костелу Святого Станіслава (колишня церква Святого Пантелеймона)¹¹³. Набуття міноритами нових маєтностей в околицях Галича спричинило протест місцевого пробоща, так що в ситуацію 1598 р. був змушений втрутитися львівський латинський архієпископ¹¹⁴. Перманентний конфлікт за церковні маєтності між францисканцями та світським духовництвом тривав аж до 1641 р., адже тоді вирок на користь мендикантів видав папський нунцій, авіньйонський архієпископ Маріо Філонарді¹¹⁵.

Не обійшлося без конфліктних ситуацій у відносинах між війтом та міщанами. Ще 1593 р. король розсуджував війтівський спір із галичанами, 1599 р. надав для місцевих райців піврічний охоронний лист, а впродовж 1611–1612 рр. Сигізмунд III взяв галицьких міщанам під опіку, звільнивши їх від війтівської влади¹¹⁶.

¹¹⁰ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 195.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Ibid. S. 195.

¹¹³ Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej... S. 198–199.

¹¹⁴ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 196.

¹¹⁵ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. Alojzy Karwacki. Materiały do historii Konwentów Ruskiej Prowincji oo. Franciszkanów. Sygn. E-I-8. 1998. S. 58–59 (362–363).

¹¹⁶ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 196.

Часті військові нищення Галича початку XVII ст. різко поставили питання про обороноздатність міста. Досі єдиним надійним місцем у разі нападу татар залишався Старостинський замок, який вже 1618 р. перебував у жалюгідному становищі, а тогочасний староста Єжи Щуцький апелював до польного гетьмана Станіслава Конецьпольського, що більшість галичан бажають покинути місто, відтак замок обгороджений дерев'яним частоколом, що не має гармат, нічим і ніким відновити¹¹⁷. Ситуація покращилась перед 1627 р., адже на час інвентаризації Галицького староства ревізори відзначили, що місто з трьох сторін обведене недавно насипаним земляним валом з п'ятьма вежами та трьома в'їзними брамами, що вочевидь разом із замковою горою становили єдиний комплекс. До реконструкції оборонної системи Галича насамперед долучилися міщани і надалі з орендарських коштів зобов'язалися утримувати фортифікації в належному стані¹¹⁸.

Тоді ж дізнаємося про існування нового галицького передмістя – Залукви та дільниці *Підзамче*¹¹⁹. Загалом, Галич налічував міщанських 130 домів, 24 караїмських та кілька єврейських (*Niemieckich Żydów*); до числа руського духовенства належало 6 священників. Від 1644 р. відомо про діяльність у місті цеху сап'яників, який затвердив король Владислав IV Ваза¹²⁰. Під час козацького повстання гетьмана Богдана Хмельницького, яке переросло у довготривалу війну за ранньомодерну українську державність, Галич двічі (1648 р. і 1655 р.) було розорено. Відтак, 30 грудня 1649 р. король Ян Казимир підтвердив 11 міських привілеїв XV–XVII ст.¹²¹.

Стараннями галицького старости Андрія Потоцького до 1659 р. завершилась перебудова замку за проектом Франсуа Корассіні, на яку королівський намісник витратив 28 500 злотих і ще 13 700 злотих

¹¹⁷ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 21.

¹¹⁸ Ibid. S. 21–22.

¹¹⁹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 141 (Колекція О. Чоловського). Оп. 1. Спр. 247 (Lustracja Anno Domini 1629 woj. ruskiego). Арк. 1–3, 13–31.

¹²⁰ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 196.

¹²¹ Ibid.

на озброєння твердині¹²². За фундації старостинської сім'ї Потоцьких – Андрія та Анни, того ж року в Галичі неподалік *Єзупільської брами* було поновлено домініканський конвент Святої Анни, відомий у місті разом зі шпиталем від 1629 р.¹²³. Вочевидь до середини XVII ст. на Ринковій площі відновлено й францисканську обитель Святого Хреста, принаймні з 1644 р. відомі пожертви на її користь¹²⁴.

Станом на 1658 р. у підрахунках подимного податку м. Галич налічувало 178 домів¹²⁵, відтак Люстрація 1664 р. фіксує 20 злотих чиншу на користь замку, однак серед міських платників податків названі 6 руських священників разом із *Залуквою*, різники, шевці, кушніри та 8 караїмських родин. Тоді громада володіла 140 ланами, на міських ґрунтах передмістя *Залуква* мешкало 20, а на замкових 33 особи¹²⁶. Ординація та скарги міщан головно стосувалися заборони втручання вїта в справи бурмістра, і навпаки. Цікавою виглядає також скарга францисканців, які вимагали в королівських люстраторів справедливості у справі вилучення містом солодовні, розташованої на їхньому ґрунті. Однак ревізори у цьому випадку визнали правоту міщан, зазначивши, що отці володіють тільки доходами від цієї власності¹²⁷.

У 1669 р. Галицький сеймик прийняв рішення про надання «*одного подимного*» на суму 3 744 злотих для відбудови старого і побудови нового мурованого фарного (парафіяльного) костелу, пізніше на цю потребу визначили і чопове. Відтак у 1671–1673 рр. джерела нотують муровані стіни нового храму¹²⁸. Сприяти цьому проце-

¹²² Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 24.

¹²³ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 196; ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5 (Рукописи Національного закладу ім. Оссолінських). Оп. 2. Спр. 3415 (Збір-ка актів галицької громади монахів домініканського ордену). Арк. 4.

¹²⁴ Pełenski J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej...* S. 186–187.

¹²⁵ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5 (Рукописи Національного закладу ім. Оссолінських). Оп. 2. Спр. 3473 (Реєстраційна книга будинків Галицького і Коломийського повітів 1658 р.). Арк. 2.

¹²⁶ *Lustracja województwa Ruskiego 1661–1664* / red.: E. Arłamowska, K. Arłamoski, W. Kaput. *Lustracja dóbr królewskich XVI–XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. Cz. 3: *Ziemie Halicka i Chełmska*. S. 4–5, 7–9.

¹²⁷ Ibid. S. 7–8.

¹²⁸ AGZ. 1931. T. 24. S. 285, 307, 310, 325.

су мав королівський привілей 1670 р., яким Михайло Корибут Вишневецький затвердив документ свого попередника від 1649 р.¹²⁹.

Такі відбудовчі старання галичан нівелювалися восени 1676 р., коли під час польсько-турецької війни місто разом із замком було знищено дощенту. З цього часу Галич, номінально залишившись столицею однойменної землі, поступово втратив свій стратегічний статус на користь недавно збудованого неподалік міста-фортеці Станиславова, яке вдало витримало турецький штурм. Певною мірою покращити ситуацію в місті намагався король Ян III Собеський, підтвердивши 1677 р. привілей Сигізмунда II Августа від 1567 р.¹³⁰, однак суттєво покращити ситуацію не вдалося.

Сутінки магдебурзького Галича. На початку XVIII ст. Галич дедалі більше перетворювався на невелике провінційне містечко. Свідченням цього була майже повна відсутність монаршої підтримки щодо підтвердження старих та надання нових міських привілеїв. Серед винятків слід назвати хіба що конфірмацію фундації католицької парафії короля Августа II 1703 р. та підтвердження магдебургії від 1729 р.¹³¹. До цього варто додати окреме старостинське звільнення караїмів від податків, здійснене 1704 р. Юзефом Потоцьким, зважаючи на важкий стан цієї громади, спричинений частими пожежами та військовими знищеннями¹³².

Із каталогу парафій Галицько-Львівської єпархії 1701 р., яка за рік до цього остаточно прийняла унію з Римом, відомо про 6 галицьких міських храмів. Зокрема, Святого Миколая з настоятелем о. Василем, Архангела Михаїла з настоятелем о. Єремією, Святих Апостолів Петра і Павла з настоятелем о. Іваном, Богоявлення з настоятелем о. Іваном, Святого Воскресіння з настоятелем о. Михайлом та Різдва Христового з настоятелем о. Іваном¹³³.

¹²⁹ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 197.

¹³⁰ Ibid. S. 197.

¹³¹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 141 (Колекція О. Чоловського). Оп. 1. Спр. 2145 (Sumariusz praw i przywilejów miasta Halicza 1405–1765) Арк. 3.

¹³² Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 197.

¹³³ Monumenta Ucrainae Historica / Coll. Metropolitae Andreas Šeptyckij. Romae: Universitas Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, 1967. Vol. 4: (1671–1701). S. 315–316.

Докладну ситуацію про стан міста першої чверті XVIII ст. подав гетьман Пилип Орлик, який інкогніто відвідав його 17 березня 1721 р. Зокрема, гетьман занотував кілька речень у власному подорожньому щоденнику: *«У вівторок виїхавши, прибули за дві милі до Дністра, через який переправившись, потрапили до Галича – міста колись славного, столичного, де королі і князі руські резидували, а тепер поганого малого і мізерного, де для з'їзду шляхти на суди заведде можна знайти господу»* (переклад – А. С.)¹³⁴.

Із витягу люстрації Галицького староства 1719 р., який галицький вїйт Клопотовський вписав до ґродських книг, зберігся список мешканців міста. Тоді в Галичі проживало орієнтовно 700 осіб, відтак майже за столітній період чисельність міщан не змінилася, що свідчить про нерівномірний розвиток поселення і демографічний спад¹³⁵. Більшість жителів – християни – 92 родини (17 шляхетських), із них польських майже 70, руських/українських тільки 20 і 1 вірменська. До караїмської людності належало 12 сімей, а єврейської – 8. Водночас міщани сплачували традиційні податки до скарбу Речі Посполитої, серед яких т. зв. бджолина десятина¹³⁶.

Кращу динаміку розвитку місто отримало в другій половині XVIII ст., зокрема після дозволу на сім щорічних ярмарків, наданого 1759 р. Августом III¹³⁷, та підтвердження міських привілеїв Станіславом Августом у 1765 р. із правом на корчму за Дністром¹³⁸. За таких обставин, у світлі інвентаризації Галицького староства 1767 р., значно кращою виглядає демографічна ситуація. Кількість тогочасного населення Галича становила більше 1 000 осіб, загалом у місті було 140 міщанських (християнських), 31 шляхетський, 19 караїмських та 14 єврейських будинків¹³⁹.

¹³⁴ Діярій гетьмана Пилипа Орлика / Щоденник гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич. Варшава, 1936. Т. 17: Серія історична. Кн. 3. С. 80.

¹³⁵ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 30.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 197.

¹³⁸ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 141 (Колекція О. Чоловського). Оп. 1. Спр. 2145 (Sumariusz praw i przywilejów miasta Halicza 1405–1765). Арк. 3.

¹³⁹ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. III. 5695... S. 32.

Зокрема, у *Калуському передмісті* знаходилося 21 християнське помешкання і 2 шляхетських двори з дерев'яною церквою Воскресіння Христового. Серед мешканців – 2 ткачів та 2 шевців, за етнічним співвідношенням імен та прізвищ переважали поляки – 19 до 4 руських/українських¹⁴⁰. *Ринкова площа* ділилась на кілька частин. Так, у *Західній* проживало 17 родин, 3 із яких було шляхетського походження, 4 – ймовірно руського/українського. Безпосередньо на *Ринку* розміщувалося 10 винятково міщанських будинків із більшістю польського етносу. Із певною обережністю до руської ідентифікації можна віднести імена Євстафія Бидлевського та Василя Зелінського, кравця і райця¹⁴¹.

Північна дільниця була забудована 11 домами, серед яких 1 міг належати руській/українській родині. У *Східній* частині *Ринкової площі* знаходився мурований конвент і костел Святого Хреста Ордену Братів Менших, а в тилу вулиці – костел Святої Трійці, водночас тут розташовувалося 11 міщанських і 1 францисканський будинок. Обивателями цієї дільниці були двоє шевців, коваль, столяр, кушнір та навіть замковий слуга. В етнічному відношенні переважали поляки¹⁴².

На *Залукві* та за *Дністром* разом знаходилося тільки 7 міських домів, а також названо 2 шляхетські родини. Серед мешканців – 2 євреї, 1 русин/українець та 4 поляків¹⁴³. Вулиця *Руська* була забудована 17 будинками міщан, більшість яких – русини/українці¹⁴⁴. Окрім головної торгової площі, в Галичі існувала ще одна відображена інвентарем, як *Козячий ринок*. Ця дільниця налічувала 26 домів, із них по 2 належало шляхтичам і євреям. Тут мешкав один із тогочасних міських райців Єжи Грузлевич, інші мешканці були теж головно польського походження¹⁴⁵. На *площі Краснопольського* розташовувалась мурована церква Різдва Христового, відзначена ревізорами як міська фундація, а також два будинки – Яна

¹⁴⁰ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 141 (Колекція О. Чоловського). Оп. 1. Спр. 2147 (Inwentarz starostwa halickiego 1767 r.). Арк. 6–7.

¹⁴¹ Там само. Арк. 8.

¹⁴² ЛННБ України ім. В. Стефаника... Арк. 9.

¹⁴³ Там само. Арк. 10.

¹⁴⁴ Там само. Арк. 10–11.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 11.

Масляка, галицького райця, та єврея Якова Жидовка¹⁴⁶. На *Підзамчі* мешкало 5 єврейських родин і знаходився домініканський костел Святої Анни¹⁴⁷.

Терен *Запаркання* розміщувався за міським валом, де стояла церква Святого Миколая, водночас тут нараховувалося 26 домів, переважно руського/українського походження. Саме тут проживав галицький возний Станіслав Гживенський¹⁴⁸. Дільницю на *Підваллі* заселяли 6 єврейських сімей, зокрема кравець Генчко, різник Берко та ін.¹⁴⁹. Караїмська громада проживала на вулиці *Караїмській*, де королівські ревізори занотували 19 сімей. Також у місті функціонували єврейська синагога, розташована на міському валі, та караїмська кенаса, що знаходилась на однойменній вулиці. Обидві були дерев'яними¹⁵⁰.

Належали до Галича й 18 шляхетських дворів, серед їх власників були родини Березовських, Дрогомирецьких, Завадських, Карчевських, Кобилянських, Калиновських, Кунашевських, Островських, Соболевських, Сокольніцьких, Страшевських та ін.¹⁵¹. У місті посеред *Ринку* була дерев'яна ратуша, перекрита ґонтом, збудована на кошти міщан. Стара дерев'яна броварня знаходилась над *Млинівкою*, також перекрита ґонтом і мала мурований пивний котел. Галич займав млин та корчму на іншому березі Дністра. Через річку функціонувала переправа, до якої належали великий пором, більша і менша чайки та 4 човни¹⁵².

Вибіркову динаміку народження та смертності галичан можна простежити завдяки «Метричній книзі церкви Святого Миколая 1761–1794 рр.»¹⁵³. Слід зауважити, що церква знаходилась на *Запарканні*, відтак інформація насамперед стосується парафіян цього передмістя. Зокрема, впродовж п'ятилітнього періоду (1761–1766) ієрей Петро Горбачеський здійснив 91 хрещення, із них 40 хлопчиків та

¹⁴⁶ Там само. Арк. 12.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 13.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 14.

¹⁵¹ Там само. Арк. 14–15.

¹⁵² Там само. Арк. 15–16.

¹⁵³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 9 (Колекція рукописів різного походження). О/Н. Спр. 271 (Метрична книга церкви Святого Миколая в Галичі 1761–1794. К. 58). 58 арк.

51 дівчинка¹⁵⁴, натомість за цей час на парафії померло 33 особи¹⁵⁵. Такий позитивний природний приріст найімовірніше був спричинений відносно стабільним періодом розвитку міста у 60-х роках XVIII ст.

У 1772 р. відбувся Перший поділ Речі Посполитої, за результатами якого Галич, як і вся Галицька земля та більшість Руського воєводства, опинилися у складі монархії Габсбургів. Австрійська адміністрація розпочала низку реформ щодо місцевого самоврядування. Одним із нововведень у цій сфері було скасування маґдебурзького права в містах та містечках нещодавно утвореного коронного краю *королівства Галичини та Володимирії*. Так, 1786 р. давнього міського привілею позбувся Львів, а за ним і більшість маґдебурзьких міських центрів краю. Найімовірніше, Галич втратив свій статус після 1792 р., оскільки ще 6 лютого того ж року останній король Речі Посполитої Станіслав Август Понятовський здійснив, на основі архіву *Коронної Метрики*, конфірмацію привілею галицьких міщан, наданого ще 1552 р.¹⁵⁶

Наприкінці XVIII ст. закінчився маґдебурзький період історії Галича. Упродовж цього часу місто отримало поштовх для розвитку, зважаючи на традиції старого князівського центру і використовуючи нові міські привілеї. Часом столиці Галицької землі вдавалося залишатися одним із найважливіших політичних і торговельних осередків Покуття. Однак, через часті військові нищення кінця XVI–XVII ст. та розвиток сусідніх міст-конкурентів, Галич так і не зміг перерости у значний поліс ранньомодерної доби. До нової історичної епохи Галич увійшов звичайним провінційним містечком, проте з надзвичайно багатою спадщиною минулих віків.

Андрій СТАСЮК

¹⁵⁴ Там само. Арк. 1–10.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 48–49.

¹⁵⁶ Biblioteka Narodowa. Dział rękopisów. Aleksander Czołowski Sygn. mf 63320... S. 197.

РОЗДІЛ 12

УКРАЇНСЬКА СКЛАДОВА МОНУМЕНТАЛЬНОГО МАЛЯРСТВА «GRAECO OPERE» КОРОЛЯ ВЛАДИСЛАВА II ЯГАЙЛА

Ансамблі монументального малярства «graeco opera» фундації короля Владислава II Ягайла в костелах Польщі належать до найсвоєрідніших і все ще мало виявлених та осмислених у комплексі притаманних їм індивідуальних особливостей феноменів культурного досвіду Центрально-Східної Європи пізньосередньовічної доби. З історичного огляду їм якнайочевидніше належалося відобразити насамперед нову культурно-історичну ситуацію самої Польщі, якій на кінець XIV ст. вдалося захопити істотну частину українських земель старокиївської спадщини. Водночас ці фрески так само презентуються ще й віддзеркаленням нового становища підпорядкованих Польщі – безпосередньо і в статусі приєднаних до Литви, поєднаної із Польщею персональною унією – українських земель¹. Десяток зафіксованих у писемних джерелах таких комплексів на теренах нинішньої Польщі, втім разом із чотирма в різному стані вцілілими оригінальними², доповнюють скромний фрагмент, відкритий у парафіяльному костелі в Завихості³ та два практично

¹ Про загальноісторичний загальноєвропейський контекст цього явища, втім так само й історично-мистецький, коротко див.: Александрович В. Українська культура в процесі «торжества» «молодої Європи» над «старою Візантією». *Київська Академія*. 2023. Вип. 20. С. 82–91.

² Новіший підсумовуючий перегляд відомостей стосовно цих фресок та самих ансамблів див.: Różycka-Bryzek A. Malowidła ścienne bizantyńsko-ruskie. *Malarstwo gotyckie w Polsce* / red.: A. S. Labuda, K. Secomska. Warszawa, 2005. T. 1. S. 154–184 (Dzieje sztuki polskiej; t. 2, cz. 3). До давніше відомих невідомі додалися зафіксовані в новішому свідченні Мартіна Груневега не відготовані раніше фрески однієї із каплиць домініканського костелу в Кракові: Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen / Hg. A. Bues. Wiesbaden, 2008. Bd. 1–4 (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien; bd. 19). S. 817. До новітньої літератури переклад впровадив: Fabiański M. *Złoty Kraków*. Kraków, 2010. S. 261.

³ Grotowski P. Ł. Freski fundacji Władysława II Jagiełły w kolegiacie wiślickiej. Kraków, 2021. S. 161 (Historia Hereditas Ecclesie; t. 12).

все ще не засвоєні у відповідному значенні й не залучені до контексту ягайлівського монументального малярства східнохристиянської традиції свого часу зовсім побіжно віднотовані втрачені приклади з терену Львова⁴ (див. далі).

Зазначені ансамблі монументального малярства ранньоягайлівських часів презентуються явищем для усього широкого історичного регіону не тільки безпрецедентним та самотнім. Водночас на тлі «звичної місцевої норми» вони видаються так само за всіма притаманними їм можливими ознаками чимось не менш винятковим. А отже, приреченим існувати породженим сприйняттям із визначених попереднім історичним досвідом «двох діаметрально протилежних сторін» немало відмінним підходом до його трактування. З польського боку, за «неможливості замовчувати» це очевидне несприйняття, у запропонованих досі зверненнях виражене в достатньо широкій гамі конкретних прикладів. Водночас східнохристиянський родовід самих цих ансамблів за умов тогочасної Польщі на зазначеному історичному тлі неминуче здатен відсилати до української складової їхньої появи та побутування. За традиційно скромного на тлі польських зусиль українського намагання якось співвіднести ранньоягайлівське малярство зі знаними реаліями історичної ситуації входження значної частини українських земель до складу Польщі та розвитку національної мистецької культури у визначеному такими обставинами новому для неї історичному контексті, звісно, теж не мало обходитися без звичних для раннього періоду звернення перебільшень у «зусиллях з українізування». На тогочасному етапі історично-мистецьких досліджень усе це цілком очевидно відбувалося так само ще перед належним вивченням самих автентичних ансамблів⁵. Зрештою, фрескам

⁴ До невідомого давніше «львівського ареалу» поширення ранньоягайлівського монументального малярства східнохристиянського культурно-історичного родоvodu на підставі відомостей М. Іруневега увагу привернуто: Александрович В. Священник Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемишльське малярство XIV–XV століть. *Александрович В. Українське малярство XIII–XV ст.* Львів, 1995. С. 110. (Студії з історії українського мистецтва; т. 1). Сам джерельний переказ до наукового вжитку впровадив: Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова. *Жовтень*. 1980. № 10. С. 110, 112 (передрук: Україна давня і нова народ, релігія, культура. Львів, 1996. С. 135, 149).

⁵ Ця показова для свого часу та притаманного йому сприйняття тенденція найдокладніше викладена: Логвин Г. Н. Українсько-польські

донедавна випадало залишатися перемальованими й через те фактично доступними винятково хіба в найзагальніших рисах. Що, втім, не завжди належно усвідомлювалося та було адекватно відображено у пропонуваних висловлюваннях і нерідко «наперед готових» незмінно «широких» висновках. Через немале знищення оригінального малярства під час новіших реставрацій теж нерідко доходило до все ще «неунікнених» для реставраційної практики «надто активних» втручань⁶ у тонуваннях, що теж не могло не позначитися на сприйнятті фресок та подальших судженнях про них, традиційно, як і раніше, пропонуваних насамперед на підставі фотографій.

Перегляд публікацій ще навіть зовсім недавніх літ переконує, що на тлі дотеперішнього етапу розвитку наукової свідомості виняткова позиція ранньоягайлівських фресок здатна породжувати в Польщі очевидні труднощі погодження уже навіть зі самим фактом їх існування. Адже йдеться про монументальне малярство східнохристиянської традиції у латинських храмах. Для новітнього польського сприйняття, немало як породженого, так і визначеного насамперед досвідом знаних «народових втрат» і водночас неунікнених у загальновідомому історичному контексті антагонізмів та антиукраїнського протистояння значно новіших часів (якнайочевидніше виразно затухаючого з віддаленням від українських теренів), саме явище видавалося найперше чимось немовби немало «аномальним». Звідсіля безперечні вияви явного неприхованого «подиву» з приводу подібних королівських ініціатив, якнайочевидніше сприйнятих поза їх реальним історичним контекстом та з огляду на набагато новіший досвід. Із подібним сприйняттям пов'язане так само очевидне нерозуміння разом із «неунікненими»

мистецькі зв'язки XIV–XV ст. *Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період*. Київ, 1983. С. 22–31. Автор усі збережені ягайлівські фрески відніс до доробку українських митців, прийнявши погляд про артілі у складі 6–7 майстрів із помічниками в костелі у Вісліці та 9–10 майстрів у каплиці Люблінського замку (стверджуючи про значною мірою перемальовані тоді композиції): Там само. С. 24–25. Новіші дослідження після розкриття останніх фресок привели до висновку про активність у каплиці трьох основних майстрів (див. далі), у вісліцькій колегіаті їх віднаходять четверо: Grotowski P. Ł. *Freski fundacji Władysława II Jagiełły...* S. 139–160.

⁶ Див., наприклад, скупі відсилання із цього приводу в новішій монографії фресок колегіаті у Вісліці: Grotowski P. Ł. *Freski fundacji Władysława II Jagiełły...* S. 25–26.

супутніми наслідками для осмислення за актуального стану історично-мистецьких досліджень. Водночас засвідчені зусилля немало підкріплювало ще й як незнання, так і надалі послідовно виражене стійке небажання враховувати значною мірою «неіснуючу» для давніших польських дослідників українську традицію разом з усім із нею пов'язаним⁷ – не сприйняту невід'ємним елементом ширшого східнохристиянського контексту без коректного її залучення до вивчення відповідного комплексу явищ.

Досі про ансамблі ранньогайлівського монументального малярства східнохристиянського родоводу писали найперше польські історики мистецтва, для яких ці фрески – не інакше, як зовсім «чужорідна екзотика» з усіма виведеними від такого розуміння наслідками не тільки для неї самої, а й не менше також і її засвоєння та трактування. Це стосується не лише зовсім недавнього часу, а й немало ще навіть актуального. Власне тому в наявних висловлюваннях про зазначене малярство загалом та поодинокі конкретні його ансамблі зокрема немало очевидних свідчень несприйняття, нерозуміння і, як наслідок, неуникненого за таких обставин міфологізування за знаним середньовічним принципом «коли мало знаєш, видумуй усілякі жахи» настільки своєрідного «малодоступного» та «іншого» для особистої традиції актуальних господарів, цілковито відмінного від звичного засвоєного канону прийнятного, явища. Щодо українського акценту, то за безперечного незнання, як і послідовно явленого небажання знати українську традицію, відповідний аспект зусиль у надто загальних і побіжних висловлюваннях,

⁷ Поза, звісно, «прийнятнішим» сприйняттям у начебто у якийсь спосіб притаманному їй польському контексті. Показовий приклад такої ж позиції за цілком інакшою ситуації – давніша польська студія про новіший ансамбль ікон Успенської церкви у Львові, де загалом нічого іншого, правду кажучи, й не запрезентовано: Gębarowicz M. Najstarszy ikonostas cerkwi wołoskiej we Lwowie. Dzieje zabytku oraz jego rola w przemianach malarstwa cerkiewnego i sztuki ukraińskiej / oprac. A. Gronek. Wrocław, 2016. Видання цього рукопису з-перед кінця 1950-х років та його супровідне опрацювання переконують у збереженні багатьох притаманних йому немало своєрідних тенденцій ще й зараз, див.: Александрович В. Комплекс ікон львівської Успенської церкви 1616–1638 років: наближений і далекий. Gębarowicz M. Najstarszy ikonostas cerkwi wołoskiej we Lwowie. Dzieje zabytku oraz jego rola w przemianach malarstwa cerkiewnego i sztuki ukraińskiej / W oprac. A. Gronek. Wrocław, 2016. 326 s., il.

коли навіть і не заперечувався та відкидався (чогось такого, звісно, теж не забракло), то неunikнено мав виказувати небагато спільного з реаліями мистецького процесу на західноукраїнському ґрунті⁸.

Одним із найяскравіших виявів усе ще пануючого зосередженого міфологізування власне й виступає немало віддалено досі трактований, надалі «непотрібний» навіть у нинішній Польщі якнайочевидніший український контекст зазначеного малярства. На такому ставленні якнайвиразніше здатна наголосити вже та тривалий час якимось «не зауважена» в літературі обставина, що скромні вцілілі писемні джерела епохи у відповідному контексті зберегли свідчення насамперед про власне «*pictores ruthenicos*»⁹ в оточенні короля – принаймні в переказах до історії монументального малярства¹⁰. Це найперше анонімні майстри, зайняті в 1393–1394 рр. роботами в протегованому зусиллями короля монастирі Святого Хреста на Лисій горі поблизу Кракова та «*dormitorium regni*»

⁸ Яскравий цілком абстрактний його вияв – можливість визнання української присутності винятково в «провінційно-архаїчній» манері автора нави люблінської каплиці: Różycka-Bryzek A. *Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*. Warszawa, 1983. S. 144. За результатами новіших досліджень його визначено майстром справді провінційним, проте з виразними яскраво вираженими елементами стилістики західного готичного походження, що якнайочевидніше не здатне мати нічого спільного з тодішнім етапом еволюції української традиції. Увагу до такого родоводу цього митця привернуто: Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці Люблінського замку. Нові аспекти малярської культури українсько-польського суміжжя. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1995. № 3. С. 171–172 (пор. також далі).

⁹ Незважаючи на цілком однозначну вимову відповідних джерельних записів, твердилося про діяльність нібито винятково прибульців з-поза Польщі, залучених для виконання конкретної роботи, яким після її закінчення належалося «*niezwłocznie*» повертатися «*ad patriam*», не залишаючи по собі ніякого «*trwalszego śladu*»: Różycka-Bryzek A. *Niezachowane malowidła «graeco opere» z czasów Władysława Jagiełły*. *Analecta Cracoviensia*. Kraków, 1987. T. 20. S. 296. Про підстави такого переконання та засвідченого проникнення до ситуації якнайочевидніше не повинно було йтися зовсім.

¹⁰ На такому значенні доступних джерельних переказів наголосив: Walicki M. *Malowidła ściennie kościoła Św. Trójcy na zamku w Lublinie (1418)*. *Studia do Dziejów Sztuki w Polsce*. Warszawa, 1930. T. 3. S. 4–5. Втім, ніби без наслідків для подальшої польської історіографії (пор. далі).

у королівському палаці на Вавелі в самому Кракові¹¹. А також керівник цієї артілі – Владика¹² разом із самотнім встановленим за винятково посередніми переказами вірогідним конкретним її учасником. Ним виявився зафіксований винятково в пізніших та іншого походження джерелах, уже 20–30-х років XV ст., Гайль¹³. На той час він – священник у м. Перемишль, парох передміської церкви Різдва Христового на Засянні¹⁴, яку, згідно з документом

¹¹ Лаконічні свідчення про них збереглися серед реєстру видатків королівського двору, див.: Piekosiński F. Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi. *Monumenta Medii Aevi Historica*. Kraków, 1896. T. 15. S. 16, 160, 164, 192, 197, 200–203, 207, 211; Wawel / zebrał i wydał A. Chmela Kraków, 1913. T. 2: Materiały archiwalne do dziejów budowy zamku. S. 5. (Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej; t. 5).

¹² Один раз віднотований у цитованих реєстрах видатків: Piekosiński F. Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły... S. 207; Wawel. S. 5. Найдокладнішу інтерпретацію цього джерельного переказу див.: Александрович В. Священник Гайль... С. 80–82, 144. Пор.: Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku. *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna: materiały z Międzynarodowej konferencji naukowej* (m. Łańcut; Kotań, 17–18 kwietnia 2004 r.). Łańcut, 2004. Cz. 2. S. 269–271.

¹³ До посередньо ствердженої й давніше не зауваженої присутності Гайля в артілі Владики ще наприкінці XIV ст. увагу привернуто: Александрович В. Священник Гайль... С. 143–144. Найдокладніше з цього приводу див.: Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... S. 268–270. Показово, що давніша література не сприймала навіть самого задокументованого імені майстра, хоча, як виявилось, його потомки ще й у XVII ст. іменувалися власне Гайлевичами: Александрович В. Священник Гайль... С. 133–135.

¹⁴ Перемишльські документальні джерела до біографії майстра найдокладніше розглянуто: Александрович В. Священник Гайль... С. 121–142. Його духовний сан попереджує встановлену на підставі досить численних пізніших документальних переказів із тривалого проміжку часу унікальну на загальноукраїнському тлі особливість перемишльського середовища майстрів пізньосередньовічного українського малярства – маже всі вони були священниками: Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища. Львів, 2000. С. 49–70, 75–77. (Сгудії з історії українського мистецтва; т. 3). Вперше увагу до цієї обставини привернуто: Александрович В. Священник Гайль... С. 138. На перемишльському ґрунті упродовж XV – середини XVI ст. ця традиція задокументована безперервно. Одразу ж після Гайля її продовжив безперечно чинний ще за його життя нотований у перемишльських джерелах від 1442 р. (Pomniki dziejowe Przemyśla. Księga ławnicza 1402–1445 / wydali i objaśnieniami zaopatrzyli J. Smółka i Z. Tymińska. Przemyśl, 1936. S. 301). Тимофій Дробиш: Александрович В. Священник Гайль... С. 79–80.

королівської канцелярії, мав отримати у винагороду за «*laborum in depingendo ecclesias nostras in terris nostri regni Sandomiriae, Cracouiae, Siradiae, terrarumque Poloniae*»¹⁵. Із давнішого періоду біографії ніяких певних відомостей про маляра-священника не віднайдено. Незважаючи на їх відсутність, існують цілком переконливі підстави вважати Гайля одним із майстрів, зайнятих над королівськими фресками наприкінці XIV ст. Принаймні згадані у королівському привілеї малярські роботи у Краківській землі, за які митця, зокрема, винагородено перемишльською парафією разом із належними до неї прибутками, за актуальної обізнаності в проблемі здатні співвідноситися винятково зі зазначеними працями «*pictores ruthenicos*» на терені столичної землі наприкінці попереднього століття¹⁶.

Самі відповідні нечисленні документальні свідчення давно опубліковано й пригадано та заново впроваджено до наукового вжитку у властивому актуально можливому на той час контексті вже понад чверть століття тому¹⁷. Проте їм так і не випало посісти належного місця в осмисленні королівських малярських фундацій. Польська література нечасто схильна вдаватися до українського аспекту проблеми, для неї і «малодоступного», і маловідомого, «побутово», правду кажучи, надалі також навіть «непотрібного». Українські дослідження для неї так само продовжують залишатися небажаною зайвою екзотикою (почасти навіть недоступною через «мовний бар'єр»), від якої, окрім завідомих «нових клопотів»,

¹⁵ Відповідний джерельний переказ за копією 1589 р. до наукового вжитку впровадила: Грушевська М. Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 1903. Т. 51, кн. 1. С. 4–5. Новішу публікацію вивіреного цього та невідомого давніше наступного, молодшого списку 1635 р. наведено: Александрович В. Священик Гайль... С. 187, 189.

¹⁶ Александрович В. Священик Гайль... С. 144; Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek ... S. 269–270. Окрім них, актуально відомі ще тільки згадані відзначені в М. Груневега фрески в каплиці домініканського костелу, проте вони не датовані, а майстри цього кола, як відомо, працювали в Краківі й після виставлення привілею.

¹⁷ Александрович В. Священик Гайль... С. 122–151. Пор. також: Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... S. 268–270; Александрович В. Монументальний живопис. *Історія українського мистецтва*: у 5 т. Київ, 2010. Т. 2: Мистецтво середніх віків. С. 908–909.

нічого очікувати не випадає¹⁸. А нечисленні давніші висловлювання

¹⁸ Одним із таких завідомих «зайвих клопотів» презентується загальом послідовно незмінно небажана сама українська присутність у мистецькій традиції Польщі. Ще зовсім недавно навіть для значно пізніших часів взагалі робився вигляд, ніби її й не було: Krasny P. Województwo ruskie jako region artystyczny w czasach staropolskich. Przyczynek do geografii sztuki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. *Przegląd Wschodni*. Nr 6. Zesz. 1(21). Warszawa, 1999. S. 81–94. Згодом, не без очевидної поблажливості, її, все ж, «ласкаво зауважено», проте так само на становищі незмінного «зайвого»: Krasny P. Podwójne zwierciadło czy gabinet luster? Modele opisu dzieł sztuki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w polskiej i ukraińskiej literaturze historyczno-artystycznej. *Sztuka kresów wschodnich*. Kraków, 1912. T. 7 / red.: A. Betlej, A. Markiewicz. S. 9–26. Найпоказовішим прикладом того, наскільки окремі польські дослідники здатні докладати зусиль у намаганні обходити українське питання, є вияви «майстерності», до яких поодинокі автори схильні вдаватися задля уникнення «зовсім небажаного» українського походження знаного зайнятого при дворі короля Яна III Собеского маляра останніх десятиліть XVII – початку XVIII ст. Юрія Шимоновича молодшого, присутнього в польській традиції як Jerzy Eleuter Szymonowicz Siemiginowski (хоча таке подвійне прізвище й не зафіксоване в джерелах і презентується новітньою цілком поверховою кабінетною конструкцією), див.: Sulewska R. Siemiginowski (Szymonowicz) Jerzy Eluter (ok. 1660 – ok. 1711). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków, 1996. T. 33/1. Zesz. 152. S. 39–42; Kolendo-Korczak K. Siemiginowski Symonowicz Jerzy (Gorgio, Georgius) Eleuter. *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze rzeźbiarze graficy. Warszawa, 2016. T. 10: Sa–Się. S. 466–475; Freus P. Siemiginowski Szymonowicz (Symonowicz-Siemiginowski, Jerzy (Georgio, Georgius) Eleuter. *De Gruyter Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler Alle Welt und Völker / Herausgegeben von Andreas Beyer, Bénédicte Savoy und Wolf Tegethoff*. Berlin; Boston, 2019. Bd. 103: Seitz–Silvestre. S. 443–444. Українське походження майстра на підставі нововіднайдених документальних відомостей доведено: Александрович В. Майстер Юрій Шимонович-старший. *Образотворче мистецтво*. 1990. № 1. С. 17–18. Пор.: Aleksandrovycz W. Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego. *Folia Historiae Artium*. Kraków, 1991. T. 27. S. 111–124; Александрович В. Отец и сын Шимоновичи в истории западноукраинской живописи второй половины XVII в. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность искусство археология Ежегодник* 1991. Москва, 1997. С. 204–222; Александрович В. Шимонович Юрій молодший (Семигінівський Юрій Елеутер; р. н. невід. – між 28.2.1708–13.3.1711). *Історія України. А–Я. Енциклопедичний довідник / упоряд. та наук. ред. І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич*. 3-тє вид. доопр. і допов. Київ, 2008. С. 1461–1462; Александрович В. Українські малярі польського короля Яна III Собеского

з відповідного приводу самих польських авторів¹⁹ актуально здатні сприйматися не інакше, як очевидно застарілими вже навіть на сам момент їхньої появи²⁰. За цього, звісно, варто мати на увазі,

Хроніка-2000. Київ, 2012. Вип. 2(92): Україна – Польща: діалог упродовж тисячоліть. С. 40–48. З приводу зазначених польських відверто познаукових «зусиль» навколо особи українського маляра див.: Александрович В. Погром експозиції давнього українського мистецтва в Музеї-заповіднику «Одеський замок» Александрович В. *Одеський замок, Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького...* Львів, 2023. С. 32, приміт. 9. (З малої історії українського мистецтва; вип. 1). Інший не менш показовий вияв тієї самої свідомості – новіший польський огляд мистецького середовища Львова XVIII ст. із послідовно поданою «мало присутньою» українською його складовою: Dworzak A. *Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych (Materiały do dziejów kultury i sztuki XVII i XVIII wieku)*. Kraków, 2018. Див.: Александрович В. Модерна концепція львівського мистецтва? Замість дифірамбу. *Дзвін*. 2020. № 10. С. 131–137.

¹⁹ Див.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła... S. 144.

²⁰ З цього огляду видається показовим, що, наголосивши в одній із публікацій на засвідченому в джерелах «руському» походженні королівських малярів, Анна Ружицка-Бризек одразу ж після цього ствердила: «Ponieważ wykonane przez tak określonych malarzy [виділено – В. А.] freski w kościele opackim na Łyścu i sypialnej komnacie króla, dormitorium, w zamku wawelskim nie zachowały się, a brak jest niemal zupełnie przykładów malarstwa monumentalnego tego czasu na zniszczonych wojnami terenach zachodnioruskich, jakie by mogły potwierdzić, także proveniencją pozostałych fundacji Jagiełły, w pole badań trzeba wciągnąć szkoły środkowo- i północnoruskie będące wówczas w pełni sił twórczych», див.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w Polsce wczesnojagiellońskiej: problem przystosowań na gruncie kultury łacińskiej. *Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*. Przemyśl, 1994. T. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. S. 307. Як видно з наведеної цитати, якихось пошуків «десь» ближче не допускалося взагалі. Навіть з альбомом українських ікон 1976 р. у руках твердилося, ніби якнайвиразніше зовсім довільно вибрані випадкові залучені зразки західноукраїнського малярства «nie pozwalają z całą pewnością wykluczyć halicko-wołyńskiego czy kijowskiego pochodzenia również Andrzeja lubelskiego, jednakże w braku wystarczających dowodów pozostaje to w sferze domysłów»: Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy... S. 144. Настільки, що поставало питання: «Czy więc dwaj spośród twórców lubelskich, malarz skepienia i główny mistrz Andrzej, przybyli do Polski z Nowogrodu i Tweru, czy z bliższych okolic białoruskich», див.: Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy... S. 147. Як видно, нехай навіть із Білорусі, про мистецьку культуру якої з відповідного часу взагалі нічого не відомо. Того, зокрема, що 1409 р. Троїцький собор у Пскові малював київський чернець Антоній разом із помічником Ігнатієм,

що ніби найкраще як збережені, так і досі опрацьовані та завершені 1418 р. фрески стосовно невеликої замкової каплиці в Любліні виразно засвідчують водночас не пов'язані між собою аж чотири присутні на її стінах у різному обсязі різномірні авторські манери, до того ж принципово відмінного культурно-історичного родоводу

авторка не знала, див.: Псковские летописи. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1848. Т. 4. С. 308, прим. е. Хоча в літературі цей факт фігурує віддавна, втім і залучений у польської авторки українській, див., наприклад: Свенціцька В. І. Живопис XIV–XVI століть. *Історія українського мистецтва*: у 6 т. Київ, 1967. Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. С. 217. Докладніший аналіз наведеного літописного переказу та виклад його значення для історії київського малярського середовища запропоновано: Александрович В. Нотатки про київських малярів XIV–XVII століть. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1997. Ч. 3. С. 77. Стосовно відзначеної «перемиської проблеми» в цитованій новішій статті відсилання до Владики та королівський привілей для Гайля на церкву в Перемишлі визнано підставою для співвіднесення «руських малярів» нібито тільки з «Перемишльською землею», тобто подалі від власне Перемишля: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w Polsce... С. 320. Проте й цього разу без будь-яких можливих конкретних наслідків для сприйняття і трактування самого ранньогайлівського монументального малярства східнохристиянської традиції. Належить також зауважити неприйнятність з історичного огляду топосу «[o] zniszczonych wojnami terenach zachodnioruskich» у прийнятому його значенні. Незважаючи на можливі знищення перед'ягайлівських часів під час розгортання процесу польського поглинання цих теренів, за результатами новіших досліджень у другій половині XIV ст. на західноукраїнських землях спостерігається виразне продовження визначальних для власного досвіду середньовічного періоду традиційних візантійських контактів та розвиток мистецької культури у контексті найновіших виявів відповідного візрцевого досвіду: Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції. *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ, 2010. С. 1029–1049. Пор. також: Александрович В. Станиський майстер. Епізод з історії перемишльської школи українського малярства найближчої післякняжої доби. *Садуба Франка. Науковий збірник заповідника Нагуєвичі*. Дрогобич; Нагуєвичі, 2023. Кн. 4. С. 303–331. Що мало пов'язувати тогочасну Польщу та згадані «szkoły środkowo- i północnoruskie» – так само окрема проблема, про яку в запропонованих міркуваннях, цілком очевидно, також не йшлося зовсім. Воно й не дивно: сліди таких зв'язків не простежуються, а бездумне прихилення до новітньої експансії російської літератури, завдяки якій поставо наведене переконання, – щось зовсім інакше.

кожна²¹. Із них лише одну, віднесену до згаданого в записі про завершення малювання у 1418 р. «рукою Андреево»²², досі віднаходили підстави співвідносити безпосередньо з українською традицією²³. Хоча водночас в історичному перемишльсько-львівському регіоні віднайшлися не зауважені давніше в таких їх пов'язаннях ікони, здатні виразно відсилати до Майстра склепіння та його й не тільки його доробку (див. далі). Втім, щодо самого майстра Андрія новіше принагідне звернення, трактуючи портрет короля у фундаційній композиції, явно поверхово та надто загально приписує зображення маляреві Андрієві «z warsztatem»²⁴.

Показовими, з огляду сприйняття, а навіть самого зауваження українського контексту є, зокрема, давніші висловлювання найактивнішої досі дослідниці монументального малярства східнохристиянської традиції у Польщі Анни Ружицької-Бризек. За явно спровокованих неустанною експансією російської літератури численних незмінних відкликаннях до малярства Великого Новгороду, Пскову та Твері, а також навіть «незамінної» у колі давніших польських дослідників у відповідному контексті «Молдови»²⁵, з ог-

²¹ Див.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy... S. 131–136; Różycka-Bryzek A. Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagiełły w kaplicy zamku lubelskiego. Lublin, 2000. S. 147–150. Про ці манери та їх родовід на підставі докладнішого опрацювання під відповідним оглядом люблінського малярства в контексті еволюції української традиції й уточнення раніше висловлених із відповідного приводу поглядів коротко див.: Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці... С. 171–172.

²² Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy... S. 121.

²³ Такий висновок запропонувала ще: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy... S. 147. Відтоді він став ніби загальноприйнятим і, наскільки відомо, ніколи не підважувався.

²⁴ Ostrowski J. K. Portret w dawnej Polsce. [Warszawa], 2019. S. 52. Буквально так підписана репродукція центральної частини композиції: Ibid. П. 35. Однак із майстром Андрієм традиційно співвідноситься винятково страшний цикл у вітарі каплиці, стилістично немало відмінний від індивідуальних манер інших зайнятих у ній майстрів. Належності кінного портрету до «warsztatu» Андрія ніщо не доводить не кажучи про участь у виконанні фрески самого майстра. Очевидно, повинно йтися про явно некоректне трактування обставин появи та авторства композиції.

²⁵ Цьому «канонічному» поглядові польської літератури ще достатньо недавніх часів випало присвятити цілий ряд критичних зауважень, див.: Александрович В. «Ikona kapraska»: фігура звеличення – фігура замовчування. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 1999. Вип. 2.

ляду знаних фактів самої її історії у ягайлівській ситуації, завідомо фантастичної, відсилання до українського досвіду майже відсутні. Бодай навіть у тому нібито знаному авторці скромному обсязі, у якому його відобразив хоча б текст Віри Свенціцької до середньовічного розділу багатотомної «Історії українського мистецтва» (1967). Тут, зокрема, вперше в українській літературі послідовно наголошено на доробку визначального для західноукраїнських земель пізньосередньовічної доби перемишльського осередку²⁶. Найповнішого на той час давнішого альбому українських ікон із колекції Національного музею у Львові²⁷ А. Ружицка-Бризек ніби

С. 143–160; Александрович В. Вінкельман по ціцеронах, або про «іконокарпатознавство» ще раз. Mirosław Piotr Kruk. Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. 350 s. + II. *Вісник Львівського університету*. Серія мистецтвознавство. Львів, 2003. Вип. 3. С. 346–362; Александрович В. Спір про термінологію чи опозиція: наукове знання – «wiedza pozaźródłowa»? *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 607–613; Александрович В. Споконвіку була Молдова? Дуже короткий витяг з нотаток на полях книги: Waldemar Deluga. Malarstwo i grafika cerkiewna w dawnej Rzeczypospolitej. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. 207 s. + 73 il. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів, 2003. Ч. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. С. 273–283. Після цього проблема ніби мала «віднайти шанс» вступити в русло належного їй «заспокоєння».

²⁶ Свенціцька В. І. Живопис XIV–XVI століть. С. 217–244. Пор.: Свенціцька В. І. Українське малярство XIV–XVI століть. *Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова*. Львів, 1990. С. 11–14. Надто скромно – лише через лаконічне визнання «тяжіння» давнішої спадщини до Перемишля – відображено осередок у новішому огляді українських ікон: Пуцко В. Іконопис. *Історія українського мистецтва*: у 5 т. Т. 2. С. 949. Втім, у цьому автор якнайвиразніше простував за давнішим, цілком загальним висловлюванням: Свенціцька В. І. Живопис XIV–XVI століть. С. 240. Поширені в давнішій польській літературі незмінні «сумніви» стосовно Перемишля як осередку українського середньовічного малярства остаточно відкинули опрацьовані джерельні відомості про персональний склад місцевого професійного середовища другої половини XV–XVI ст.: Александрович В. Західноукраїнські малярі... С. 41–83. А. Ружицка-Бризек звично надзвичайно скромно користалася з доступної їй української літератури, див.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła... S. 148.

²⁷ Свенціцький-Святицький І. Ікони Галицької України XV–XVI віків. Львів, 1929 (паралельне німецькомовне видання).

взагалі мала не знати²⁸. Новіший альбом українських середньовічних ікон, утім і з окремими позиціями колекцій музеїв Кракова та Сянока (1976)²⁹, використано аж надто скромно³⁰. Мимоволі здатне скластися враження про звичне, зрештою, для польської літератури послідовне уникнення звернення до еволюції української традиції на західноукраїнських землях. Хоч вона якнайочевидніше співвідноситься із ягайлівськими малярськими фундаціями не тільки через час та середовище, а й через уже давніше відкриту в такому значенні особу перемишльського маляра Гайля. Проте в А. Ружицької-Бризек перемишльське середовище, як уже зазначено, фактично не присутнє³¹. Вона також наголосила на ролі матері короля,

²⁸ Див.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy... S. 163.

²⁹ Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. Київ, 1976.

³⁰ Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy... S. 144, прзрп. 2–4.

³¹ З цього огляду показовим сприймається відзначення як мало не одинокого прикладу західноукраїнського малярства виразно архаїзуючого молитовного ряду з церкви Різдва Богородиці в с. Стариці Яворівського р-ну Львівської обл. (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея [Шептицького] із твердженням про надто пізнє його датування на кінець XV ст.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła... S. 144. Версію про раніше походження повторено за Іларіоном Свенціцьким, який свого часу відніс ікону ще до середини XV ст., наголосивши водночас на її залежності від традиції монументального малярства: Свенціцький І. Іконопись Галицької України XV–XVI віків. Львів, 1928. С. 9. Пор.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła... S. 144. Насправді ця послідовно архаїзуюча ікона належить щойно до періоду перед серединою XVI ст. Вона якнайочевидніше нічим і ніяк не спроможна репрезентувати часи люблінських фресок та їхньої стилістики чи так само хоч якось відкликатися до них. З приводу датування старицької ікон див.: Александрович В. Священник Гайль... С. 166–167; Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці... С. 170; Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... S. 282–283 (пор. також далі). Новішу кольорову репродукцію разом із короткими відомостями див.: Гелитович М. Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького: альбом-каталог. Київ, 2014. № 122 (з датою «початок XVI ст. (?)»). С. 18–19. Втім, існує заснована винятково на сприйнятті притаманного їй архаїзму пропозиція віднести ікону ще й до кінця XIV ст.: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. Львів, 2005. С. 164. Іл. 191. Однак навіть датування на початок XVI ст., з огляду на притаманний їй виразно архаїчний стиль, сприймається неприйнятно раннім.

з походження тверської князівни (†1392)³², попри відсутність доказів наявності якогось мистецького відображення самої такої присутності, незмінно експлуатованої у ролі аргументу, нібито призначеного так само скеровувати увагу на «szkoły środkowo- i północnonoruskie». Проте, як уже було відзначено, насправді повинно йтися ніяк не про нібито суто «приватні» ініціативи, а за актуального стану опанування все ще й надалі недооцінене в його власній вимові набагато ширше окреме історичне явище³³. На тлі так організованих та виражених зусиль українська складова незмінно виступала «не побаченим» і навіть явно «непотрібним» окремим самостійним аспектом ранньоягailівського монументального малярства східнохристиянської культурно-історичної орієнтації у Польщі. Щойно найновіша польська література схильна вже не мовби досить послідовно визнавати очевидний український контекст цього малярства разом навіть із присутністю у ньому окремої української складової³⁴.

Його заперечує як невластива тодішній стилістиці присутність «трав» на поземі, притаманна традиції середини століття, так і оздоблення кружками полів крайнього правого зображення св. Василя Великого разом із палеографією написів й українізованими іменами («СТЪН МХАЛО»). У львівському малярстві щось подібне до зазначеного оздоблення зафіксовано, наприклад, тільки в 1530–1540-х роках: Александрович В. «Зішесть до аду» із Введенської церкви в с. Старий Яричів Львівського р-ну; Александрович В. Львівські ікони середини XVI століття в колекції Музею-заповідника «Одеський замок» (З малої історії українського мистецтва; вип. 2) (у видавничому процесі). Немислимий для так ранньої практики й вкладний напис мельника Марка – подібні дарчі записи серед актуально доступної української спадщини зафіксовані щойно від 1540-х років, див.: Гелитович М. Західноукраїнські та волинські ікони XVI ст. з вкладними текстами. *Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник*. Луцьк, 2002. Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 р.). С. 33–35. До того ж на тлі взірцевої для тогочасної львівської спадщини зазначеної яричівської ікони старицький молитовний ряд безперечної львівської гравітації виразно репрезентує відмінну, послідовно архаїзуючу традицію.

³² Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła... S. 147.

³³ На такому цілком очевидному «не зауваженому» давніше вимірі заакцентовано: Александрович В. Священик Гайль... С. 111–113; Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці... С. 169.

³⁴ Не так давно це зроблено на прикладі фресок колегіати у Вісліці: Grotowski P. Ł. Freski fundacji Władysława II Jagiełły... S. 139–160. Незважаючи

Пожавлення студій над національною мистецькою традицією в Україні упродовж останніх десятиліть спричинилося до формування цілком інакшої на тлі пануючої давніше, а навіть принципово відмінної системи поглядів на малярський аспект національного історичного досвіду³⁵. Разом із відкриттям нових та актуальним оновленням сприйняттям уже впроваджених до наукового вжитку об'єктів малярської спадщини немало завдяки їм, але насамперед – переосмисленню еволюції традиції загалом, вдалося забезпечити належні передумови так само й для нового погляду на український контекст монументального малярства східнохристиянського родоводу кінця XIV – першої третини XV ст. у костелах Польщі. Воно постало окремим цілком реальним у його українському співвіднесенні та вимові явищем із вперше переконливо окресленими конкретними, тепер уже цілком виразними історичними пов'язаннями на українському ґрунті та серед створеної і збереженої тут спадщини.

Важливий зовсім неприсутній давніше окремий вартісний момент нового сприйняття визначили також впроваджені до наукового вжитку за новіших часів скромні джерельні перекази про наявність таких фресок не тільки на території Польщі, а й у двох замкових каплицях у Львові. Вони принесли перший вимовний слід поширення аналогічного родоводу монументального малярства так само й безпосередньо на українському ґрунті. Проте особливо істотну роль в осмисленні самого явища повинні відіграти вперше ідентифіковані ікони, стилістично співвіднесені з цим

на запропонований унаслідок цього очевидний явний прорив у ставленні до української спадщини в контексті монументального малярства ранньогайлівської традиції у Польщі, сам текст, однак, не свідчить про докладнішу обізнаність з українською спадщиною та її адекватне сприйняття (докладніше див. далі).

³⁵ На жаль, ця нова ситуація – поза поодинокими нововіднайденими іконами – практично не відображена у тексті запрошеного іноземного автора в новішому багатотомному узагальненні історії українського мистецтва: Пуцко В. Іконопис. С. 925–950. З цього приводу див., зокрема: Александрович В. Середньовічне мистецтво Перемишльської єпархії на сторінках нового видання «Історії українського мистецтва». *Церковний календар 2012. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії*. [Сянок, 2011]. С. 138–162. Визначений жанром публікацій стислий огляд еволюції традиції відповідного періоду запропоновано: Александрович В. Ікони, українські ікони. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3: 3–Й. С. 435–436; Александрович В. Ікона. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2011. Т. 11: Зор–Как. С. 279.

монументальним малярством, разом із відкритими на теренах нинішньої Львівщини поодинокими пізнішими іконами й молодшими репліками втрачених оригіналів та ще новішими зразками, далі пов'язаними з монументальним малярством ранньогайлівської гравітації³⁶. Обидва ці нові відкриття на українському ґрунті – як писемних переказів, так і реплік традиції в іконах – істотно розширили та водночас завдяки цьому наблизили український контекст явища. Вони так само вперше показали його у зовсім іншому світлі – цілком реальним, із вимовним наповненням у різний спосіб доступних автентичних прикладах. Не кажучи про віднайдення ікон відповідного кола майстрів та пізніших свідчень продовження їхньої традиції. Ікони запропонували невідомий до їх відкриття, зовсім новий аспект самого явища, надаючи йому незнаного давніше акценту історичної еволюції зазначеного досвіду на українському ґрунті. Особливо з огляду на наявні у попередній польській літературі давніші зауваження із зазначеного приводу, за всім притаманним їм складом надто віддалені від реального контексту якнайвиразніше «непотрібного» у відповідному колі тогочасного українського іконопису.

З огляду на очевидну різноманітність самих ансамблів монументального малярства та безперечну присутність у ньому давно відзначеного на підставі стилістики «балканського сліду» (втім, досі конкретно ще так і не виявленого й не описаного), про українську складову цілком очевидно повинно йтися тільки як про один із компонентів значно ширшого явища. Такий висновок підтвердило й згадане визначення культурно-історичного родоvodu майстра більшої частини люблінських фресок, виконаних у наві (див. далі). Водночас акурат на українському ґрунті в іконах вдалося прослідкувати пов'язання та вияви рецепції аж до пізніших немало переосмислених віддалених слідів стилістики не тільки другої половини XV, а й навіть першої половини XVI ст. і ще пізніших. Вони здатні вказати не лише на очевидне істотніше значення спадщини майстрів виконаних на королівське замовлення фресок для місцевої версії українського досвіду. Окрім того, на зазначений спосіб додатково

³⁶ Александрович В. Священик Гайль... С. 167–178; Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці... С. 170–171; Aleksandrowycz W. Przemycki ośrodek... S. 278–282.

стверджено не лише входження самого явища до широкого українського культурно-історичного контексту, а й очевидне глибоке закорінення у ньому. Тобто безперечно повинно йтися про окремий істотний вияв його внутрішнього досвіду. Тому діяльність засвідчених у королівському оточенні майстрів потрібно сприймати як одну з важливих самостійних складових малярської культури тогочасного історичного перемишльсько-львівського регіону. До того ж ще й єдиною для свого часу бодай якнайскромніше задокументованою. Відзначена багатоманітність виявів української гравітації упродовж чималого періоду, зі свого боку, теж здатна окремо відобразити ще й у такий спосіб потенційну істотнішу українську присутність у ранньогалицькому малярстві, стверджуючи так само і через відзначений аспект його різноманітніші різноманітні пов'язання на західноукраїнському ґрунті.

Щодо цього найважливішими виявилися фрески люблінської каплиці – з огляду не тільки на збереження у ній єдиного для аналізованого кола цілісного ансамблю монументального малярства. Окремо належить відзначити також виведене від зазначеного виду самого доступного малювання одинокі настільки повне відображення на стінах люблінської каплиці притаманної тогочасній церковній практиці системи малярства храмового інтер'єру у перекладенні для можливого в ансамблі монументального малярства мурованої споруди латинської традиції. Зазначена не зауважена досі обставина забезпечує люблінським фрескам явно недооцінену цілком окрему й навіть виразно одну позицію в еволюції релігійної мистецької культури західноукраїнських земель відповідного історичного періоду.

Не менш істотним є також встановлення безпосередніх пов'язань люблінського ансамблю серед спадщини віцілого на українському ґрунті іконопису – як сучасного, так і пізнішого відкликання до традиції. Заснований на перерахованих міркуваннях принципово новий погляд щодо українського контексту люблінського малярства запропоновано ще чверть століття тому³⁷. Проте

³⁷ Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці... С. 168–173. Невдовзі його показано в ширшому контексті еволюції української традиції монументального малярства: Александрович В. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури*: у 5 т. Київ, 2001. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. С. 281–282.

за актуального стану історично-мистецьких досліджень тодішні розмірковування «традиційно» виявилися не зауваженими і навіть, правду кажучи, «непотрібними»³⁸ й серед літератури – поза наступними публікаціями самого автора – не функціонують і досі. Втім, усе ще скромна українська література з проблем історії національної мистецької традиції стосовно відповідного періоду дотепер так і не вийшла поза жанр надто загальних побіжних оглядів разом із такою ж презентацією поодиноких невідомих давніше пам'яток.

Оскільки ансамбль люблінських фресок виконано на стінах загальною невеликої за розмірами будівлі готичної структури, окремі елементи традиційної для того часу іконографічної програми випало переосмислити задля їх пристосування до можливого для заданих архітектурою конкретних площин склепін та стін³⁹.

У зазначеному контексті показовою є, зокрема, присутність на склепінні вітваря Триморфону в оточенні сил небесних із центральним Спасом у славі – найстаршим для українського контексту оригінальним прикладом⁴⁰ цієї винятково важливої від кінця XV ст. для

³⁸ Цих відомостей не залучила навіть Людмила Міляєва, виступаючи через два роки після їх публікації на конференції, приуроченій до завершення реставрації люблінського ансамблю фресок: Milajewa L. *Freski kaplicy Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim a sztuka ukraińska. Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, teologia, sztuka, konserwacja. Materiały sesji zorganizowanej w Muzeum Lubelskim 24–26 kwietnia 1997 roku*. Lublin, 1999. S. 105–114. Запропонований текст обмежено винятково зовсім «загальнотеоретичними» розважаннями разом із викладом немало віддалених від конкретної обраної теми теж загально відомих історичних фактів. Урзріз із оголошеним у титулі наміром, до української мистецької спадщини авторка в побудованому у такий спосіб викладі не вдавалася.

³⁹ З огляду на тип членувань архітектури інтер'єру, така особливість ранньогайлівського монументального малярства східнохристиянської традиції ще виразніше запрезентована в ансамблі фресок колегіати у Вісліці, детально про них див.: Grotowski P. *Ł. Freski fundacji Władysława II Jagiełły...* Для мистецької практики подібне переосмислення, звісно, не ставало проблемою. На українському ґрунті це, зокрема, доводять фрагменти фресок середини XVI ст. у вітварі Миколаївської церкви Милецького монастиря у Волинській області, див.: Александрович В. *Фрески у вітварі церкви святого Миколая Милецького монастиря. Волинський музейний вісник. Науковий збірник*. Луцьк, 2022. Вип. 12. С. 72–79.

⁴⁰ Проте люблінську фреску попереджує не зауважене донедавна зображення виконаних, очевидно, не пізніше 1226 р. київського походження

національної традиції теми⁴¹ (див.рис. 1). Хоча таке знаходження використано, радше, по-західному реалістично, що, зокрема, спроби вказати на один із західних акцентів реалізованої іконографічної програми, присутність замовника (когось від нього) під час її розроблення. Христу як воскреслому у славі і вміщеному на склепінні вівтаря, тобто на небі, в оточенні небесних сил, Богородиці та Предтечі протиставлено завішений на вівтарній стіні над престолом

«золотих» дверей собору Різдва Богородиці в м. Суздаль (Росія). До такого його значення увагу привернуто: Александрович В. Древнейшие образцы и начало бытования иконографии Спаса во славе в искусстве старокиевской традиции. *Институт истории материальной культуры РАН. Труды.* Санкт-Петербург, 2017. Т. 48: В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой / ред.-сост. А. Е. Мусин (отв. ред.) и О. А. Щеглова. С. 44–45. Рис. 1. Однак воно презентується історичним випередженням без конкретного значення для подальшої традиції. Новіші дослідження привели до висновку про можливість присутності композиції на цю тему вже серед втрачених фресок собору Святого Іоана Богослова в Луцьку з-перед 1384 р.: Александрович В. «Музейне відкриття» іконопису Волині другої половини XIV століття. *Волинський музейний вісник. Науковий збірник.* Луцьк, 2011. Вип. 3. С. 10; Александрович В. Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник.* Луцьк, 2011. Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 р.). С. 39, 41–43; Александрович В. Древнейшие образцы... С. 45; Александрович В. Малярство Волині XIV століття. *Волинський музейний вісник. Науковий збірник.* Луцьк, 2023. Вип. 13. С. 70, 74, 76.

⁴¹ Тема Спаса у славі та її місце в національному досвіді відкриті щойно в новіших дослідженнях. Показово, що вона не присутня ще в знаному огляді найважливішої прикметної тематики української середньовічної релігійної іконографії: Biskupski R. Próba charakterystyki swoistych cech ukraińskiego malarstwa ikonowego od XV do pierwszej połowy XVIII wieku. *Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa.* Przemyśl, 2000. Т. 5: Miejsce y rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym. S. 157–164. Вперше на її справжнє значення вказано через наголошення поширення таких ікон у намісних рядах Гелитович М. «Благовіщення» 1579 р. маляра Федуска з Самбора і розвиток намісного ряду українського іконостасу у XVI столітті. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції (м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 р.).* Луцьк, 1997. С. 52. Новіші дослідження дали підстави для висновку про вірогідне побутування цієї іконографії на Волині принаймні від втрачених фресок другої половини XIV ст. у соборі Святого Іоана Богослова в Луцькому замку (див. вище).

Його саван⁴² у виразній опозиції ще зовсім недавнього земного буття вочлененого Бога та заманіфестованої воскресінням уже понадземної сутності Месії. До цього додано й інше не менш істотне за наданим йому наповненням очевидне виразне протиставлення Христа як прийдешнього Праведного Судді – зраді Юди («Поцілунок Юди») та несправедливого судові первосвященників («Суд синедріону») на чільній східній стіні вівтарного простору⁴³.

В адаптованій іконографічній програмі інтер'єру каплиці тема Триморфону ще й немовби продубльована в іншому, тепер уже традиційному характері в окремій фресці скромнішого готизуючого Майстра нави, вміщеній із південної сторони східної її стіни праворуч від вівтарної арки, де зображення зліва незвично для його сюжетних композицій зовсім несподівано супроводять дві ступінчаті скелі⁴⁴ (див. рис. 2–3). У цьому зв'язку варто також пригадати зафіксоване на волинському ґрунті чимале поширення у релігійній мистецькій культурі XVII–XVIII ст. ікон Триморфону на передвітварній огорожі. Вони сприймаються як одна з недооцінених важливих індивідуальних прикмет регіональної традиції – самостійних, без звичного для мистецької практики новішого часу ряду з вибраними святими чи, від XVI ст., апостольського ряду⁴⁵. Люблінська

⁴² На таке значення вміщеної над престолом завішеної на перекладині білої тканини вказано: Александрович В. С. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. С. 281.

⁴³ Увагу до цього привернуто: Александрович В. С. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. С. 281; Александрович В. Монументальний живопис. С. 911.

⁴⁴ Про нього див.: Różycka-Bryzek A. Bizantyńsko-ruskie malowidła... S. 90; Różycka-Bryzek A. Freski bizantyńsko-ruskie... S. 116. Кольорова репродукція: Różycka-Bryzek A. Freski bizantyńsko-ruskie... S. 116–117. Відзначене залучення у Триморфоні скель здатне додатково вказувати на маляра інорідної традиції, який не знав і не розумів сенсу східнохристиянського іконографічного переказу.

⁴⁵ Зазначений не зауважений давніше аспект національної мистецької традиції зафіксовано на матеріалах описів церков володимирської частини Володимирської єпархії 1695 р.: Александрович В. Ансамбль ікон передвітварної огорожі середньовічних храмів Волині. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Науковий збірник*. Луцьк, 2000. Вип. 7: Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису (м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р.). С. 31. Пор.: Александрович В. «Музейне відкриття»... С. 10–12.

Рис. 1. Спас у славі з Богородицею, Предтечею та небесними силами.
Фреска каплиці Святої Трійці Люблінського замку

Рис. 2. Інтер'єр каплиці Святої Трійці Люблінського замку

Рис. 3. Стрітіння. Фреска каплиці Святої Трійці Люблінського замку

фреска розташуванням так само здатна співвідноситися із вказаним розміщенням відповідних ікон. На такому тлі фреску каплиці випадало би трактувати єдиним ідентифікованим досі й актуально доступним у мистецтві відповідного кола віддаленим найстаршим попередженням зазначеної практики⁴⁶. Втім, декілька збережених у Новгороді ікон місцевої школи XIII ст. переконливо вказують на відображення тут візантійської з походження давньої ширшої тенденції релігійної мистецької культури Київської митрополії⁴⁷. Лише випадковим збігом обставин – через актуальну малочисельність ранніх українських ікон⁴⁸ – вона виявилася практично не зафіксованою се-

⁴⁶ Одиноким можливим її відображенням для історичного перемишльсько-львівського регіону є ікона Триморфону кінця XV ст. із церкви Святого Дмитрія у с. Жогатин (тепер – на території Польщі) (НМЛ): Гелитович М. Українські ікони... № 31. Не відомо, однак, правду кажучи, чи повинно йтися про окрему ікону, чи вибрані святі молитовного ряду при ній до нас не дійшли.

⁴⁷ Зафіксовану в писемних джерелах наявність таких ікон винятково на Волині, звісно, не варто розглядати свідченням нібито волинського, регіонального явища. Волинь, як відомо, історично орієнтувалася на Київ і з цього огляду варто привернути увагу до присутності Триморфону (зі Спасом у версії поколінного намісного образу) в київській книжковій ілюстрації XVII ст.: Тріодь пісна. Київ, 1648. С. 305 (Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1981. Кн. 1: 1574–1700. № 371). Цілком вірогідно, повинно йтися про ширшу загальноукраїнську традицію. Збережені в музеях Луцька і Рівного окремі ікони Триморфону XVII–XVIII ст. могли мати власне таке призначення. Принаймні традиційні для української іконографії від пізньосередньовічного періоду ікони апостолів із молитовного ряду серед волинської спадщини загалом досить нечисленні, див., наприклад: Волинська ікона XVI–XVII століть з колекції Волинського краєзнавчого музею. Каталог. Луцьк, 2013. Ч. 1 / упоряд.: А. Вигоднік, С. Василевська. С. 103, 105, 113–135; Волинська ікона XVI–XVIII століть з колекції Волинського краєзнавчого музею. Каталог. Луцьк, 2015. Ч. 2 / упоряд.: А. Вигоднік, С. Василевська. С. 167.

⁴⁸ Оригінальні давні українські ікони, як відомо, збереглися тільки на західноукраїнських землях. Перегляд найдавніших ідентифікованих досі зразків, починаючи від середини – другої половини XIII ст. й до середини XIV ст., запропоновано: Александрович В. Західноукраїнські ікони «мініатюрного стилю» – невідомий аспект мистецької культури XIII століття. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 163–188; Александрович В. Два стилі найстарших ікон Перемишля. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8 / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 271–298.

ред автентичної української середньовічної спадщини (пор. вище). Унаслідок цього в дотеперішньому сприйнятті їй все ще не випало існувати окремим самостійним явищем традиції. Хоча пригадані пізніші волинські зразки з притаманними їм відкликаннями до класичного середньовічного іконографічного досвіду⁴⁹ ретроспективно здатні ствердити істотне значення відповідного явища в релігійній мистецькій культурі так само й попередньої доби.

Угорі понад Триморфоном у каплиці вміщено «Зішестя до аду»⁵⁰, розташування якого здатне пригадати присутність цієї теми у відповідному місці серед фресок ще другої половини XII ст. у луцькому соборі Святого Іоана Богослова. Наявність у соборі самого сюжету засвідчена віднайденим під час вивчення решток собору фрагментом із головою Христа, за особливостями упозування та скупими супровідними деталями визначеним залишком власне «Зішестя до аду»⁵¹. З огляду на місце віднайдення вцілілого фрагменту, фреску співвіднесено зі зноюю пізнішою практикою знаходження у лівій наві⁵² ікон Розп'яття зі страстями⁵³ або ж, очевидно, лише самого Розп'яття⁵⁴. З огляду на цю зафіксовану від другої половини

⁴⁹ Конкретним його прикладом слугує, зокрема, піднята догори в молитовному зверненні права рука Богородиці: Александрович В. Старокиївський культ Богородиці Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці. *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1994. Т. 3. С. 59–60.

⁵⁰ Кольорова репродукція: Różycka-Bryzek A. Freski bizantyńsko-ruskie... S. 93.

⁵¹ Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 17.

⁵² Про значення цієї знахідки для осмислення комплексів ікон в інтер'єрах храмів коротко див.: Александрович В. Монументальне малярство. *Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2*. С. 906; Александрович В. «Музейне відкриття»... С. 8; Александрович В. Волинське малярство... С. 70–71.

⁵³ В українській церковній практиці від другої половини XV ст. вона є елементом триєдиного ансамблю у складі ікон на переддвірній огорожі доповнених, крім «Страстей», також «Страшним судом»: Александрович В. С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. С. 426, 431.

⁵⁴ До такої особливості складу ансамблів ікон українських храмів увагу привернуто: Александрович В. Українська пізньосередньовічна іконографія Розп'яття: типологія та функціонування. *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП*. № 29: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра,

XV ст. традицію, наявність у люблінському ансамблі за давнішою візантійською схемою розбудованого циклу фресок на теми Страстей у вівтарі для свого часу навіть може видаватися певною мірою архаїчною. Проте, незалежно від конкретного значення, ансамбль сприймається попередженням однієї зі своєрідних особливостей складу ядра ікон храмів, остаточно утвердженого зразковою нормою релігійної мистецької культури від другої половини XV ст. за умов пізньосередньовічного відродження національної мистецької традиції з відновленням Київської митрополії із центром у Києві (1458)⁵⁵. Цей процес власне й ознаменований одним із показових виявів в утвердженні взірцевою нормою ансамблю ікон передвівтарної огорожі у поєднанні з монументальними іконами Страстей (Розп'яття зі страстями) й Страшного суду⁵⁶ та пізнішою подальшою розбудовою ядра цього комплексу.

Ще один вимовний український акцент люблінських фресок здатний співвідноситися із вміщеним на передвівтарній арці «Нерукотворним образом із двома архангелами»⁵⁷. Він, мабуть, молодший від найстаршої української ікони такого зразка – з церкви Святої великомучениці Параскеви в с. Радруж, тепер Любачівського повіту в Польщі, однак достатньо рідкісний для української практики версії без архангелів (НМЛ)⁵⁸. Цей елемент люблінського ансамблю виразно випереджує виведену від відповідного компоненту класичного візантійського ансамблю монументального малярства немало поширену в Україні від другої половини XV ст. у найраніших

духовність, мистецтво» (м. Львів, 24–25 листопада 2011 р.). Львів, 2011. С. 62–63.

⁵⁵ Не зауважену давніше виняткову роль цієї події в історії національної релігійної культури пізньосередньовічної доби на прикладі еволюції української іконографії Покрову Богородиці показано: Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. Львів, 2010. С. 291–294. (Студії з історії українського мистецтва; т. 4).

⁵⁶ Увагу до цього триєдиного ансамблю привернуто: Александрович В. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво. *Берестейська унія і українська культура XVII століття: матеріали Третіх «Берестейських читань»* (м. Львів; Київ; Харків, 20–23 червня 1994 р.). Львів, 1996. С. 133. Пор.: Александрович В. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. С. 426, 431.

⁵⁷ Найкращу репродукцію див.: Różycka-Bryzek A. Freski bizantyńsko-ruskie... S. 120.

⁵⁸ Гелитович М. Українські ікони... № 13.

іконах такого зразка⁵⁹ унікальну для східнохристиянського світу практику вміщення ікон Нерукотворного образу в комплексі ікон передвітарної огорожі над проходом до вівтаря⁶⁰.

Наведені конкретні приклади поодиноких елементів ансамблю люблінського малярства як попередження та аналога певних компонентів ядра комплексу ікон в інтер'єрі храму у пізньосередньовічній релігійній мистецькій культурі українських земель характеризують люблінські фрески відображенням притаманних епосі загальних закономірностей формування та складу іконографічної програми храмового оздоблення. За виняткової малочисельності доступного лише в незначних фрагментах⁶¹ тогочасного українського

⁵⁹ До них належать ікони з церков Різдва Богородиці в селах Ванівка Підкарпатського воєводства в Польщі та Терло Самбірського р-ну Львівської обл. й незафіксованого походження з давніх збірок музею «Бойківщина» у м. Самбір, церкви Різдва Богородиці в с. Коросно Підкарпатського воєводства в Польщі (усі – НМЛ, див.: Гелитович М. Українські ікони... № 21, 23, 34, 84), згаданої церкви Різдва Богородиці в с. Терло (Народовий музей у Кракові), церкви Покрову Богородиці в с. Рихвалд Підкарпатського воєводства в Польщі (Музеум-замок в Ланьцутце, репродукована: Biskupski R. Ikony w zbiorach polskich. Warszawa, 1991. Іл. 5; Gienza J. Cerkwie i ikony Łemkowszczyzny. Rzeszów, 2017. S. 419) та Преображенської церкви в с. Ковиничі Самбірського р-ну Львівської обл. (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького (ЛНГМ) – Музей-заповідник «Одеський замок»), новіша кольорова репродукція: Сабодаш Т. Одеський замок. Путівник. Львів, 2009. С. 50. Пор. також: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. Львів, 2005. С. 372. Іл. 458. Новіший огляд відповідних ікон див.: Там само. С. 369–375.

⁶⁰ До неї як одного з показових явищ національної мистецької традиції увагу привернув: Biskupski R. Próba charakterystyki... S. 159–160. Зберігала ця тема своє значення і в складі епістиліїв із вибраними сюжетами – як вказують Крехівський епістилій початку XVII ст. (Крехів, церква святих Параскев, репродукований: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XVI – початку XVII ст. Львів, 2017. С. 22–23. Іл. 11; Александрович В. Українські пізньосередньовічні епістилії з вибраними сюжетами. *Збірник матеріалів X Міжнародної конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво»* (м. Львів, 23 листопада 2017 р.). Львів, 2017. С. 135–137) та ікона 30–40-х років XVI ст. з церкви архангела Михаїла в с. Семенівка Львівського р-ну Львівської обл. (ЛНГМ, кольорова репродукція: Александрович В. Дар Львова. Львів, 2014. Вип. 1: Мистецтво XIII–XVI століть. С. 131).

⁶¹ Його новіший огляд див.: Александрович В. Монументальне малярство. С. 905–915.

монументального малярства, фрески каплиці виявляються єдиним подібним цілісним комплексом, покликаним слугувати відображенням своєрідного модельного взірця потенційної реконструкції поширеної у тодішній релігійній мистецькій культурі взірцевої іконографічної норми подібного зіставлення.

Українські пов'язання люблінського ансамблю, звісно, не обмежуються винятково іконографією. Уже давніше зауважено спорідненість фресок Майстра склепіння із іконою Христа Халкітіса з церкви Різдва Богородиці в с. Старичі Львівського р-ну Львівської обл.⁶² (НМЛ)⁶³ (див. рис. 4). Вловлена відповідність започаткувала відкриття «іконного супроводу» фресок східнохристиянської традиції ягайлівської фундації. Очевидно, в обох випадках належить вбачати руку того ж митця⁶⁴, що здатне стати підставою

⁶² Гелитович М. Українські ікони... № 30. У досить загальному висловлюванні до можливого взаємозв'язку відкликала свого часу Віра Свенціцька, за твердженням якої він «розгонистим розв'язанням художнього образу трохи нагадує почерк одного з провідних майстрів люблінських розписів 1418 року», див.: Логвин Г., Міляева Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. С. 17 (очевидно, повинно йтися про спосіб трактування енергійними штрихами білила удрапування плаща). Конкретніше на взаємозв'язок вперше вказано: Александрович В. Ікона Спаса Пантократора з церкви Різдва Богородиці у Старичах. *Історія релігій в Україні: тези повідомлень Міжнародного V круглого столу* (м. Львів, 3–5 травня 1995 р.). Київ; Львів, 1995. Т. 1. С. 32–33. Пор.: Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці... С. 170–171; Александрович В. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. С. 281; Александрович В. *Ejusdem*. *Przemyski ośrodek*... S. 280; Александрович В. Монументальне малярство. С. 911; Александрович В. Дар Львова. С. 54.

⁶³ Гелитович М. Українські ікони... № 30 (загально датовано XV ст.). Вступний огляд подає, ніби «існує думка, що цю ікону виконав майстер розписів у Сандомирі»: Там само. С. 16, приміт. 68. При цьому авторка відкликала до присутності такої «думки» в цитованій своїй окремій невеликій статті, де про сандомжські фрески згадано тільки через наявність Сандомежської землі в наведеному у знаній королівській грамоті переліку теренів, де мав працювати відновлений наприкінці життя у Перемишлі маляр-священник Гайль: Александрович В. Ікона Спаса... С. 32. Зазначена стаття присвячена приверненню уваги до взаємозв'язку старичівської ікони з фресками Майстра склепіння люблінської каплиці (Александрович В. Ікона Спаса... С. 32–33), чого М. Гелитович, однак, не зауважила. Залишилися невідомими їй також і перераховані інші, новіші публікації, де йшлося про цей взаємозв'язок.

⁶⁴ Александрович В. Ікона Спаса... С. 32; Александрович В. Фрески каплиці Святої Трійці... С. 176; Александрович В. Образотворче та

Рис. 4. Христос Халкітис із Богородицею та св. Іоаном Предтечею.
Ікона з церкви в с. Старичі

для визнання його чинності – бодай якоїсь короткотривалої – для Львова чи навіть також потенційної у самому місті. З огляду на люблінську спадщину, згодом повинно йтися так само й про одного з вірогідних авторів втраченого «руського» малювання каплиці львівського Високого замку та каплиці Святої Катерини Низького замку, унікальне свідчення про яке зберіг Мартін Грунвер⁶⁵. На істотнішому значенні спадщини цього анонімного майстра для львівського середовища здатна наголосити й ідентифікована пізніша репліка ще однієї втраченої позиції його доробку – в іконі другої половини XV століття «Спас на престолі», виявлений, у віддаленні від Львові – в церкві Перенесення мощів святого Миколая у с. Сторона Дрогобицького р-ну Львівської обл.⁶⁶ (НМЛ)⁶⁷ (див. рис. 5). Дальші, проте цілком виразні відкриття до цієї традиції вловлюються також у трактуванні пофалдування туніки Богородиці в фрагментарно збереженій іконі Богородиці з Емануїлом на престолі з архангелами Михаїлом і Гавриїлом

декоративно-ужиткове мистецтво. С. 281; Александрович В. Монументальне малярство. С. 911; Александрович В. Дар Львова. С. 54.

⁶⁵ Зазначену згадку про фрески львівських каплиць до наукового вжитку впровадив: Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис... С. 110, 112. Наукову публікацію оригінального тексту самого джерельного переказу запропоновано: Die Aufzeichnungen... S. 657 («eine grose kapelle nach der Reussen weyse getziert»), 668 («S. Katrinen kirche... Diese kirche ist vor den Reussen gewesen wie noch all ihr gebeu außweiset. Inwendig ist sie vom paviment ahn durchaus mitt evangelischen historien und Heiligen gemoelet, alles auf reussisch»). До історії мистецької культури українських земель ці відомості на підставі першопублікації впроваджено: Александрович В. Священик Гайль... С. 116; Александрович В. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. С. 288.

⁶⁶ До такого родоводу сторонянської ікони увагу привернуто: Александрович В. Найдавніші львівські ікони кінця XIV–XV століть. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2013. № 8. С. 6, прим. 24. Докладніше див.: Александрович В. Новоідентифіковані репліки ікон майстрів монументального малярства кінця XIV – першої третини XV століття. *Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: збірник матеріалів VII Міжнародної конференції* (м. Львів, 24 листопада 2016 р.). Львів, 2016. С. 201–203. Пор. також: Александрович В. Українські пізньосередньовічні намісні ікони Спаса та Богородиці на престолі. *Збірник матеріалів VI Міжнародної конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність мистецтво»* (м. Львів, 22 листопада 2013 р.). Львів, 2013. С. 222.

⁶⁷ Гелитович М. Українські ікони... № 69.

другої половини XV ст. із Троїцької церкви в с. Гамулець Львівського р-ну Львівської обл. (Львівський музей історії релігії)⁶⁸ (див. рис. 6). На істотніше значення вказаного митця для середовища ягайлівських майстрів здатне вказати також очевидне відсилання до його доробку в лику Спаса у принципово відмінної стилістики «Вознесінні» зі згаданої церкви в с. Радруж (НМЛ)⁶⁹.

Присутні відкликання до нього і в трактуванні обгорнутої плащем зігнутої у лікті правої руки разом із благословляючою долоною в іконах Спаса вже першої половини – середини XVI ст. До них належать цілофігурна ікона Спаса з церкви Святого Миколая у с. Лопушанка Хомина Самбірського р-ну (НМЛ)⁷⁰. Аналогічний протограф на підставі близького рисунку складок плаща на руці, потрактованих достатньо механічно, та благословляючої руки вловлюється також у погрудному «Спасі» з церкви Святої великомучениці Параскеви в с. Тисовиця Самбірського р-ну (НМЛ)⁷¹. Очевидно, найпізнішим віднайденим досі подібним прикладом випадало би визнати не зафіксованого походження ікону «Спас і святий Миколай» (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького – Музей-заповідник «Одеський замок»)⁷².

⁶⁸ Александрович В. Ікони часів князя Лева Даниловича. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2011. Вип. 11. С. 313–314; Александрович В. Найдавніші львівські ікони... С. 4–5; Александрович В. Дар Львова. С. 58, 59 (іл.). До наукового вжитку впроваджена: Скоп П. Ікона «Богородиця на престолі» першої пол. XV ст. із збірки Львівського музею історії релігії. *Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. Бюлетень. Інформаційний випуск*. Львів, 2007. № 9. С. 109–117; Скоп-Друзюк Г., Скоп П. Іконостас XVI–XVIII століття із села Старої Скваряви. Альбом. Львів, 2009. С. 15.

⁶⁹ Гелитович М. Українські ікони... № 17. Увагу до наведеного пов'язання привернуто: Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... S 279.

⁷⁰ До наукового вжитку впроваджена: Гелитович М. Ікони майстра середини XVI ст. з церкви архангела Михаїла у Ясениці Замковій. *Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал*. Львів, 2008. Бюлетень 10. С. 49. Пор.: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XVI ст. С. 70. Іл. 57. Кольорову репродукцію див.: Гелитович М. Ікони Старосамбірщини XIV–XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Львів, 2010. С. 102. Іл. 35. Кат. № 39.

⁷¹ Кольорову репродукцію див.: Гелитович М. Ікони Старосамбірщини... С. 80. Іл. 21. Кат. № 25.

⁷² До наукового вжитку впроваджена: Александрович В. Українська пізньосередньовічна іконографія Христа та Богородиці зі святим покровителем

Рис. 5. Спас на престолі. Ікона з церкви в с. Сторона

Рис. 6. Богородиця на престолі з Емануїлом та архангелами Михаїлом і Гавриїлом. Ікона з церкви в с. Гамулець

Виведені від цілком очевидної активності у Львові (принаймні для нього) згадані оригінал та репліка ікон Майстра фресок люблінського склепіння разом із важливим для осмислення самого явища дальшим відсиланням до його досвіду в сторонянській та гамулецькій іконах пропонують цілком новий, навіть фактично і не відкритий важливий аспект історії монументального малярства східнохристиянської традиції під королівською опікою на теренах тодішньої Польщі. Через малочисельність пам'яток тогочасного львівського українського походження⁷³ усі три приклади залишаються немов відособленим епізодом (насправді дещо навіть ширшим – див. далі). Проте разом із засвідченими пізнім писемним переказом втраченими львівськими фресками, новоідентифікований львівський акцент спроможний розширити не тільки географію активності відповідного кола майстрів. Водночас унаслідок виходу поза задокументований давніше ареал винятково на території сучасної Польщі через встановлене й доведене тепер на описаний спосіб «львівське розширення» певного істотного відмінного забарвлення здатне прибирати й само явище загалом.

Із загибеллю фресок обох львівських каплиць* найважливішим свідченням цього нововстановленого аспекту явища є зберегти одинокі збережені в сільських церквах ближчої і дальшої львівської околиці віднайдені досі ікони зазначеного кола. Власне з їх визначенням і складається, зокрема, можливість хоч якось матеріалізувати та конкретизувати уявлення про вже віддавна неіснуюче у Львові монументальне малярство ранньоягайлівського зразка. Новоідентифіковані львівські ікони «люблінської» гравітації дають підстави приймати навіть певну значнішу активність майстрів, зайнятих

храму та її унікальний волинський епізод. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник*. Луцьк, 2008. Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 р.). С. 31–32, 34 (іл.). Новіша репродукція: Александрович В. Погром експозиції давнього українського мистецтва в «Музеї-заповіднику “Олеський замок”». *Олеський замок, Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького...* Львів, 2023. С. 26, 29 (іл.). (З малої історії українського мистецтва; вип. 1).

⁷³ Короткий перегляд зразків з-перед початку XVI ст. див.: Александрович В. Найдавніші львівські ікони... С. 2–9; Александрович В. Дар Львова. С. 47–65 (ще без важливої для аналізованого явища сторонянської ікони Спаса, співвіднесеної із традицією львівського осередку щойно пізніше – див. вище, приміт. 65).

королівськими замовленнями з монументального малярства, у самому Львові та вірогідно так само для сільських церков його околиці. Як тепер встановлено, тільки тут вона повинна була й мала шанс зберегти виходити поза стіни та, з огляду на особливості автотонної традиції, визначеної відсутністю монументального малярства у дерев'яних храмах, пропонувати також ікони й, звично для місцевої практики, очевидно так само і їх ансамблі у притаманних епосі все ще мало осмислених давніших версіях такого зіставлення. Принаймні до такого висновку здатна відсилати призначена для передвіттарної огорожі старицька ікона Спаса. Оскільки в самому старицькому храмі збереглися ікони виразно різного призначення та походження⁷⁴, серед них, очевидно, є об'єкти, перенесені до храму згодом і досить вірогідно, що з львівських церков. Однак для докладніших міркувань із відповідного приводу не віднаходиться ніяких переконливих підстав.

Наявність цього за тогочасного стану історично-мистецьких досліджень давніше не зауваженого другого напрямку тодішньої професійної практики, актуально скромно відомого як через малочисельність тогочасних ікон, так і здебільшого все ще надалі немало «зародковий» їх вивчення – поза притаманним їм ширшим контекстом, здатна підказати можливість істотної активності відповідних майстрів у середовищі. Унаслідок цього випадало би прийняти їх як хоча б якимось тривалішу зайнятість тут, так і потенційний значніший слід на місцевому ґрунті, мало вже тепер доступний через знану нечисленність львівського пізньосередньовічного малярства. Завдяки самотньому джерельному переказові та обом ідентифікованим місцевим іконам люблінського тяжіння, доповненим географічно «віддаленішим» сторонянським «Спасом», львівський осередок належить визнати невідомим досі ще одним окремим важливим «поза польським» ареалом поширення активності відповідної групи малярів. Водночас повинно йтися також і про не зауважене давніше

* Втім, якщо безслідне знищення Високого замку змушує змиритися із остаточною втратою фресок його каплиці, то якісь рештки малювання так само знищеної каплиці Низького замку потенційно могли б вціліти й дати певний матеріал для вивчення самого ансамблю. Проте – за актуального стану археологічного дослідження території давнього Львова – пошуків решток самої каплиці поки не провадили.

⁷⁴ Див.: Гелитович М. Українські ікони... № 30, 115, 122, 125.

окреме самостійне явище як місцевої мистецької культури⁷⁵, так і історії ранньоягайлівського монументального малярства східнохристиянської традиції⁷⁶ разом із суттєвим, попри нібито скромність доступних фактів, доповненням дотеперішнього уявлення про нього.

Водночас ширший контекст нововстановленого окремого львівського акценту відсилає так само й до нових реалій львівського середовища, упродовж другої половини попереднього століття включеного до Польщі й закріпленого в її складі від кінця століття після недовготривалого угорського епізоду⁷⁷. Мистецьке життя тогочасного міста відоме надто скромно й – поза поодинокими давнішими відкликаннями ретроспективних пам'яток⁷⁸ – ікони на місцевому ґрунті знані власне тільки від аналізованої їх групи та співвіднесених із нею так само й інших зразків аналогічного походження (про них див. далі)⁷⁹.

Нововідкритий для монументального малярства східнохристиянської традиції на теренах ранньоягайлівської Польщі не зауважений давніше різномірний за конкретними свідченнями львівський його аспект здатний ще раз наголосити на недооціненій і хіба навіть послідовно ігнорованій у давніших польських зверненнях до

⁷⁵ Короткий його огляд на підставі збережених ікон запропоновано: Александрович В. Дар Львова. С. 53–55, 58–63.

⁷⁶ У такому контексті значення відповідного комплексу документальних відомостей та автентичних пам'яток для тогочасної львівської мистецької культури показано: Александрович В. Дар Львова. С. 56.

⁷⁷ Новіший огляд подій цього періоду наведено: Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*: у 3 т. Львів, 2006. Т. 1: 1256–1772. С. 63–71.

⁷⁸ До них належить насамперед згадана ікона Богородиці з Емануїлом і архангелами Михайлом і Гавриїлом із церкви в с. Гамулець і з Емануїлом, виразно взорованим на традиції другої половини XIII ст.: Александрович В. Ікони часів князя... С. 314; Александрович В. Дар Львова. С. 58. Новіші дослідження дають підстави додати до неї також чудотворну ікону Богородиці (Воплочення) (Жидачів, церква Воскресіння Христового), яка так само є копією середини XVI ст. із оригіналу кінця XIII чи початку XIV ст., найдокладніше про неї див.: Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці («Воплочення») з Жидачева. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. Львів, 2005. Вип. 5. С. 116–135 (без урахування належності до львівського доробку, усвідомлення якої постало щойно в найновіших дослідженнях).

⁷⁹ Див.: Александрович В. Образотворче мистецтво. *Історія Львова...* С. 202; Александрович В. Дар Львова. С. 47–56.

теми безперечній українській присутності у самому явищі⁸⁰. На такий спосіб вимовно посилюється також і її значення у загальному образі ягайлівського монументального малярства як усе ще належно не поясненого ширшого комплексу достатньо різноманітних за змістом свідчень багатопланової культурної практики епохи. Присутньої так само і в виявах, які з тих чи інших причин давніше не зауважені, а нерідко якнайочевидніше й навіть свідомо ігноровані в дотеперішній польській літературі. Водночас цілком виразною сприймається притаманна їй традиційна стійка неувага до українського мистецтва та його спадщини, зокрема насамперед на тих теренах, яким за пізньосередньовічної доби внаслідок місцевого регіонального відображення загальноєвропейського розгортання «тріумфу молоді Європи над старою Візантією» належалося опинитися у кордонах тогочасної Польщі⁸¹.

Люблінським фрескам, однак, випало виявитися не єдиним сприйнятим досі віцілим ансамблем з-поміж монументального малярства східнохристиянської традиції ранньоягайлівської доби з конкретними різнорідними відображеннями серед найближчої спадщини українського іконопису. Водночас існує ще одна важлива навіть кількісно чисельніша група загалом синхронних чи дещо й старших ікон того ж кола з виразними ознаками монументального стилю та взаємозв'язку із монументальним малярством⁸². Проте в них ніби не зауважено настільки очевидних безпосередніх конкретних пов'язань у трьох актуально доступних ансамблях ранньоягайлівського походження. До них належать віднесені до зламу XIV–XV століть ще й інші пам'ятки зі згаданої церкви в Радружі – «Святий Миколай з історією», «Зіслання Святого Духа» й відмінні від них «Богоявлення» та згадане «Вознесіння», а також стилістично

⁸⁰ Зрештою, таке ставлення супроводить не тільки українську традицію. Як уже була нагода відзначити, за тогочасного стану сприйняття цілком очевидно не зауважено й через те проігноровано так само безперечну присутність серед люблінських митців також і носія провінційної європейської традиції в Майстрові наві (див. вище).

⁸¹ На зазначеному загальноєвропейському контексті аналізованого явища наголошено: Александрович В. Українська культура... С. 82–91.

⁸² До такої їх особливості на прикладі радрузької ікони св. Миколая з історією, датованої тут, правда, шойно кінцем XV ст., увагу привернула: Свенціцька В. І. Живопис XIV–XVI століть. С. 241. Пор. також: Свенціцька В. І. Українське малярство XIV–XVI століть. С. 9–10.

безперечно співвіднесені з ними так само відмінні «Преображення» й «Святий Миколай з історією» із церкви Святого Георгія у с. Вільшаниця Яворівського р-ну Львівської обл.⁸³ (усі – НМЛ)⁸⁴. Самі перераховані ікони достатньо різnorідні й певною мірою навіть різночасові. Проте в ядрі з «Нерукотворним образом», двома іконами св. Миколая та «Зісланням Святого Духа» їх стилістична пов'язаність із монументальним малярством виявлена виразно, чітко й послідовно. Безперечно, повинно йтися про ще одну групу ікон, не здатних настільки виразно, як у розглянутому люблінсько-львівському випадку, співвідноситися із жодним з-поміж трьох вцілілих монументальних ансамблів. Тільки «Богоявлення» спроможне вказувати певну пов'язаність із фресками давньої колегіати, тепер катедри в Сандомежу⁸⁵. Не зайве, однак, пам'ятати, що зі щонайменше десяти створених за актуально доступними даними в період принаймні від початку 1390-х років до першої половини 1430-х років⁸⁶ ансамблів ранньогайлівського монументального малярства східнохристиянської традиції, втім двох у Львові, актуально безпосередньо доступні лише три.

Збереження у сільських парафіяльних церквах недалекої львівської околиці частини цих ікон за вже викладеною на старицькому прикладі схемою здатне однозначно відсилати до зв'язків їх анонімних майстрів із львівським середовищем та так само їхньої вірогідної активності на місцевому ґрунті. Хоча так безпосередньо, як у розглянутих люблінсько-львівських пов'язаннях ніби й не засвідчених.

Вдалося також ідентифікувати одинокі поки, проте важливе пізніше безпосереднє відкликання до цього малярства в унікальній іконі «Апостол Петро зі сценами історії» другої чверті щойно XVI ст.

⁸³ Як окрему групу пам'яток спільного походження зіставлено: Свенціцька В. І. Український живопис... С. 9–10. Докладніше див.: Александрович В. Священик Гайль... С. 168–177. Пор.: Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... S. 278–280.

⁸⁴ Новішу публікацію запропоновано: Гелитович М. Українські ікони... № 11–17.

⁸⁵ Увагу до такої взаємозалежності привернуто: Александрович В. Священик Гайль... С. 173; Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... S. 281.

⁸⁶ Вимовний не зауважений досі акцент стосовно продовження традиції зберіг зворот королівського документа для Гайля із вираженням наміру подальшого використання майстра на королівських роботах. На цьому моменті наголошено: Александрович В. Священик Гайль... С. 139–140.

у парафіяльній церкві на Дрогобиччині⁸⁷ (див. рис. 7–10). Оскільки йдеться про значно пізніше відтворення взірця, стилістику втраченого оригіналу закономірно немало переосмислено відповідно до норм конкретного часу появи самої репліки. Проте протограф, якнайтісніше споріднений з іконами ядра «радрузької групи», виявляється у ній цілком виразно. До нього здатні відсилати насамперед елементи архітектури в поодиноких сценах історії, однозначно виведені від аналогічних мотивів історичного циклу радрузького «Святого Миколая»⁸⁸. Водночас відкриття ікони апостола Петра свідчить також про наявність на українському ґрунті й потенційного сліду одного зі сандомежских майстрів. До такої можливості свого часу вже привернено увагу на підставі сандомежської фрески «Поцілунок Юди», відповідник поодиноким своєрідно стилізованим елементам вбрання окремих постатей якої побачено в радрузькому «Богоявленні»⁸⁹. Ще один слід того ж взаємозв'язку вловлюється у трактуванні оригінально звисаючого при правому боці апостола Петра вузького кінця плаща, здатного відсилати до зображення близької деталі одягу Христа в зазначеній фресці. Сандомежські зв'язки в їх актуальному сприйнятті виявляються віддаленішими та внаслідок такого віддалення виразно опосередкованішими. Незважаючи на такий їх тип, вони, все ж, пропонують ще один давніше не зауважений важливий приклад пов'язань відповідної групи майстрів на українському ґрунті, зі свого боку покликаний розширити український контекст аналізованої традиції. Безперечно, він заслуговує окремого докладнішого вивчення. До такого висновку схиляє й присутність віддаленого відкликання до взірців відповідного кола в архітектурних мотивах навіть значно пізнішої храмової ікони св. Симеона Стовпника з історією, уже першої половини XVII ст., із церкви загалом недалекого від Радружа с. Нагачів Яворівського р-ну Львівської обл. (НМЛІ)⁹⁰.

⁸⁷ До літератури впроваджена: Гелитович М. Українські ікони... С. 23. Іл. 14. Її родовід у «радрузькій» групі ікон показано: Александрович В. Новоідентифіковані репліки... С. 195–200.

⁸⁸ Докладніше проаналізовано: Александрович В. Новоідентифіковані репліки... С. 197, 199.

⁸⁹ Александрович В. Священик Гайль... С. 173; Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... S. 281.

⁹⁰ Одинока кольорова репродукція: Національний музей у Львові. Київ, 2013. С. 116. Іл. 90.

Рис. 7. Святий Миколай з історією. Ікона з церкви в с. Радруж

Рис. 8. Апостол Петро з історією. Ікона в парафіяльній церкві на Дрогобиччині

Рис. 9. Богоявлення. Ікона з церкви в с. Радруж

Рис. 10. Вознесіння. Ікона з церкви в с. Радруж

Утім, зв'язок здатен виявлятися не через близькість місцевостей, а той осередок, де, як виразно переконає нагаївська ікона, ще навіть у першій половині XVII ст. за цілком відмінних умов зберігалася певна вразливість на немало вже на той час віддалені зразки Радрузького майстра. Аналогічний скромний приклад свого часу віднайдено також і в збереженій у радрузькій церкві іконі св. великомучениці Параскеви (1609) (НМЛ)⁹¹.

На описаний спосіб до відомого від удоступнення «не завжди бажаних», як виявилось, писемних переказів про українських майстрів короля Владислава II Ягайла та відповідного наповнення українського аспекту явища завдяки як писемним джерелам, так і автентичним пам'яткам й новоідентифікованим їх пізнішим наслідуванням тепер вдається долучити також ще один не існуючий давніше зовсім важливий окремий акцент. Його визначає діяльність зазначених митців на потреби короля й на українських теренах. До того ж повинно йтися не тільки про власне королівську службу, а й так само активність поза колом якнайочевидніших безпосередніх королівських ініціатив. Таку можливість виразно стверджують визначені оригінальні ікони разом із новішими репліками втрачених оригіналів. Останні досі випала нагода віднайти тільки в історичному перемишльсько-львівському регіоні, що, перегукуючись із задокументованим окремим перемишльським епізодом пізньої біографії Гайля, безперечно відсилає не лише до істотнішої активності цих малярів на місцевому ґрунті. Водночас випадало би прийняти не лише засвідчену винятково тут діяльність їх самих поза королівськими замовленнями⁹². Вперше встановлено також достатньо довготривале функціонування їхньої спадщини в середовищі, згідно з найпізнішим ідентифікованим досі відкликанням до неї ще з першої половини XVI ст., а навіть і ще віддаленішими – вже наступного

⁹¹ Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek... С. 279–280.

⁹² У цьому випадку вбачати звичну практику професійного середовища, задокументовану писемними джерелами й значно пізніше. Так, вступаючи на службу до канцлера гнєзненської капітули Юзефа Лаща (1735), маловідомий львівський маляр Ян Скушевські за контрактом – за відсутності «панської» роботи – міг приймати замовлення «на стороні»: Александрович В. Два контракти західноукраїнських малярів на службу з 1735 та 1739 років. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник*. Луцьк, 2018. Вип. 25: Матеріали XXV Міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 25–26 жовтня 2018 р. Так в оригіналі). С. 269.

століття. Останні обставини здатні цілком очевидно кваліфікувати відповідний скромно вже нині відомий комплекс малярства окремим самостійним явищем традиції у його рідкісному засвідченому для місцевої спадщини довготривалому історичному розвитку⁹³.

Упроваджені до наукового вжитку починаючи від середини 1990-х років нові різномірні відомості стосовно української присутності, аргументовані звичними для епохи скупими джерельними переказами та тепер ще й поодинокими іконами, зарисовуються одним із важливих принципово нових здобутків студій як над ранньоягайлівським малярством східнохристиянського родоvodu в костелах тогочасної Польщі й пов'язаним із ним комплексом проблем, так і мистецькою традицією відповідного періоду загалом. Вони провадять до необхідності перегляду не заснованого на наукових аргументах, свого часу за досить скромного стану уявлень про відповідний комплекс пам'яток та його історичний контекст явно поверхово утвердженого в давнішій польській літературі надто загального та побіжного як за походженням, так і за змістом переконання про нібито необхідність неодмінного пошуку зв'язків відповідного явища насамперед серед спадщини поодиноких регіональних шкіл російської традиції. Хоча ніяких конкретних пов'язань так і не відшукано. Зрештою, про такі пошуки навіть не йшлося. Досить виявилось самої декларації та нічим не підтвердженого аж надто поверхового авторитарного визнання згаданого зв'язку. На такому тлі прийнятий свого часу без належного докладнішого заглиблення до суті явища потенційний нібито російський слід виявляється спровокованою насамперед неустанною експансією російської літератури, її загальнодоступністю для окремих представників польських наукових кіл, зовсім поверховою завідомо штучною комбінацією з-поміж можливих реалій історичного процесу на тогочасному польському ґрунті та його ширшого контексту. Так би повинно виглядати,

⁹³ Аналогічний приклад пропонує ще тільки цілком іншого походження явище у відкликаннях до іконографії. Увагу до нього на конкретних прикладах привернуто: Александрович В. Середньовічна іконографія у малярській практиці Львова XVIII століття. Не зауважений аспект історичного досвіду мистецької столиці західноукраїнських земель Нової доби: *Збірник матеріалів XV Міжнародної конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво»* (м. Львів, 24 листопада 2022 р.). Львів, 2022. С. 86–100.

ніби далекі й нічим не пов'язані з Польщею території мали б забезпечувати відповідний аспект традиції. Водночас не належалося нічого значити цілій мережі єпархій історичної Київської митрополії на приєднаних до Польщі теренах разом із їх неодмінним мистецьким забезпеченням у численних осередках мистецької культури на обширній території. Нехай навіть через стан документального забезпечення української історії поза перемишльсько-львівським регіоном джерельно майже не засвідчених. Над безперечною явною абсурдністю подібних аж занадто поверхових у самих їх основах розумувань випадало би врешті задуматися з усвідомленням необхідності сприйняття історичних реалій, поза прив'язаністю до понад усяку міру сумнівної як за походженням, так і за суттю надто поверхової кабінетної «наукової продукції», незміно нібито спроможної «негайно все пояснити». Його все ще не пережито навіть на тлі новітніх зрушень в осмисленні мистецької культури пізньосередньовічної Східної Європи. Насправді ж повинно йтися про якнайочевиднішу відсутність коректного вивчення самих об'єктів разом із супутніми джерельними переказами й презентацію надто своєрідної «науки» у вигляді практично нічим не обмеженого фантазування на обрану тему за заниманим принципом видумування «усіляких жахів».

Водночас так само цілком очевидно належить зауважити, що відзначене похвальне за самим спрямуванням зусилля, виразно скероване до сприйняття явища у його реальному історичному контексті в новітньому прагненні відшукати слід активності майстрів перемишльської школи у ще одному ансамблі ранньоягайлівського монументального малярства на території Польщі – фресках колегіати у Вісліці⁹⁴, презентованій його версії не випадало би визнати належно обґрунтованим. Ансамбль співвіднесено зі званою іконою кінного св. Георгія з церкви Собору св. Йоакима і Анни в с. Станіля Дрогобицького р-ну Львівської обл. (НМЛ)⁹⁵ та іншою реплікою того ж зразка з церкви Перенесення мощів св. Миколая у с. Старий Кропивник Дрогобицького р-ну Львівської обл. (Львів, Музей митрополита Андрея Шептицького)⁹⁶.

⁹⁴ Grotowski P. Ł. Freski fundacji Władysława II Jagiełły... S. 142–145, 151–155, 157–160.

⁹⁵ Гелитович М. Українські ікони... № 6.

⁹⁶ До наукового вжитку принагідно впроваджена: Александрович В. Священик Гайль... С. 177, приміт. 212; Александрович В. Фрески каплиці

Останню потрактовано як «będać prawdopodobnie jej [станильської – В. А.] warsztatową kopię z początku kolejnego stulecia»⁹⁷. Однак уважніше зіставлення обох ікон показало зовсім своєрідний послідовно змініаюризований почерк станильського майстра й принципово іншу мистецьку індивідуальність автора старокропивницького за безперечного залучення спільного іконографічного взірця⁹⁸. Водночас, прикметне трактування висвітлення білилом, насамперед на ликах, але так само й руках, у традиції, виразно узалежненій від вчення ісихастів, свідчить про близьке в часі виконання і ще найправдоподібніше в межах тієї самої другої половини XIV ст.

На основі проведених досліджень станильський майстер сприймається цілком своєрідною індивідуальністю, до доробку якого належать ще також збережена в тому ж храмі ікона «Принесення Марії до храму з історією Марії за протоевангелієм Якова – Собор святих Йоакима і Анни» (НМЛ)⁹⁹, а також маловідомий, недооцінений досі важливий з історично-мистецького огляду фрагмент ікони св. великомучениці Параскеви з історією з церкви Святого Георгія у с. Чертіжне (тепер на території Підкарпатського воєводства в Польщі) (НМЛ)¹⁰⁰. Водночас повинно йтися про ширший напрям малярства, заснованого на традиції ісихастів, до якого, окрім згаданої старокропивницької ікони, належить ще також «не побачена» досі в такому її значенні ікона св. великомучениці Параскеви з чотирма сценами життя з однієї із

Святої Трійці... С. 171, приміт. 23. Вперше репродукована: Александрович В. Друга збірка релігійного мистецтва отців Студитів у Львові. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1998. Ч. 1. С. 13. Найдокладніший аналіз ікони у її зіставленні зі станильською версією див.: Александрович В. Станильський майстер. С. 306–309, 325–327. Пор. також: Александрович В. батьківщини Івана Франка. *Садиба Франка. Науковий збірник заповідника Нагуєвичі*. Дрогобич; Нагуєвичі, 2021. Кн. 2. С. 331–333.

⁹⁷ Grotowski P. L. Freski fundacji Władysława II Jagiełły... S. 142, 145.

⁹⁸ Александрович В. Найдавніші ікони... С. 347–353; Александрович В. Станильський майстер. С. 325–327.

⁹⁹ Гелитович М. Українські ікони... № 7.

¹⁰⁰ Там само. № 10 (без походження). Походження ікони на підставі інвентарної книги давнього львівського Музею Богословської академії, якому вона свого часу належала, подав: Сидор О. Реєстр збірки Музею Богословської Академії у Львові (згідно вписів до інвентарної книги музею). *Сидор О. Патріарх Йосиф Сліпий і мистецтво*. Київ; Рим, 2012. С. 189.

церков с. Кульчиці Самбірського р-ну Львівської обл. (ЛНГМ)¹⁰¹. У такий спосіб повинно йтися про важливе підтвердження відзначеного вже давніше (див. вище) збереження історичної візантійської гравітації західноукраїнського малярства за нових умов другої половини XIV ст.¹⁰². Всупереч висловленому поглядові, це малярство не має нічого спільного з істотно навіть немало пізнішими вісліцькими фресками, принципово відмінними за стилем й ніяк не узалежненими від визначальної для відповідної групи ікон вихідної візантійської стилістики, опрацьованої на основі вчення ісихастів. Безпосередніх слідів чогось такого серед вісліцьких фресок не віднайдено.

Отож новіше повернення у запропонованій версії до традиції українського релігійного малярства в його взаємозв'язку з одним із ансамблів ранньогайлівського монументального малярства виявилось початковим. Тобто, як це нерідко трапляється на самих початках, ще без неодмінного залучення ширшого досвіду, отриманого внаслідок належного докладнішого вивчення самого українського малярства у використаних його позиціях. Є, однак, очевидні підстави визнати, що найважчий перший крок уже позаду. Тому зажеврїла надія на спроможність польських досліджень над ранньогайлівським монументальним малярством східнохристиянського родоходу в костелах Польщі, до якого тепер належить долучити так само ще й втрачені фрески каплиць обох львівських замків, врешті повернутися обличчям до самих ансамблів разом із невід'ємним, достатньо широко відображеним в актуально доступних документальних та поєднаних із ними мистецьких переказах, українським аспектом явища. Неподільно домінуючому давніше «початковому» методіві незмінного «видумування» врешті

¹⁰¹ Зі станильською іконою св. Георгія співвіднесена: Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 40. Взаємозв'язок і датування згодом обґрунтовано докладніше неодноразово, перелік відповідних публікацій наведено: Александрович В. Погром експозиції давнього українського мистецтва... С. 22, прим. 6. Проте ця пропозиція уже чверть століття незмінно відкидається, залишається «невизнаною». Ікона вперто відноситься щойно до другої половини XV ст., хоча позбавлена будь-якої спільності з як стилістикою, так і іконографією тогочасної немалої уже кількості ікон.

¹⁰² До цього явища на іншому матеріалі увагу привернуто: Александрович В. Західноукраїнські ікони... С. 1029–1049.

ніби випаде поступитися місцем перед належним всебічним дослідженням. А послідовно заперечений і поверхово відкинутий у давніших зусиллях західноукраїнський контекст зможе повернутися до належного йому сприйняття разом із подальшим визнанням.

Відкриття останніх десятиліть та зроблені в процесі їх осмислення принципи доповнення до давніше сформульованих уявлень стосовно побутування ранньоягайлівського монументального малярства східнохристиянського культурно-історичного родоvodu в костелах Польщі сприймаються також показовим свідченням новітнього розширення й поглиблення історично-мистецьких досліджень, утім і над самим зазначеним монументальним малярством, їх теперішніх ширших можливостей та перспектив. Водночас це явище також варте уваги через обмеженість актуально доступних пам'яток надто скромного періоду еволюції практики українського релігійного малярства історичного перемишльсько-львівського регіону не тільки на важливому етапі його внутрішньої еволюції. Воно істотно розширює уявлення про розвиток традиції переломного періоду після завершення княжої доби. Докладаючись водночас до формування тла наступного надто скромно засвідченого в автентичних пам'ятках нечисленною спадщиною, хоч якимось заповнюючи окремих маловідомий період еволюції традиції чимало важливого етапу перед пізньосередньовічним відродженням другої половини XV ст.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Частина 4
ЛЬВІВ НА ЗЛАМІ ЕПОХ:
ЕТНІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ

РОЗДІЛ 13

НАСЕЛЕННЯ ЛЬВОВА XIV–XVIII СТОЛІТЬ: ЕТНІЧНО-РЕЛІГІЙНІ ГРУПИ ТА ЇХ ПРАВОВИЙ УСТРІЙ

У 1356 р. Львову надано магдебурзьке право, згідно з яким місто було звільнено від юрисдикції королівських урядників і встановлено судову владу війта. Окрім того, цей привілей уявив перші свідчення правової сегрегації міського соціуму: магдебурзьке право надавалося всім мешканцям міста, навіть некаталикам, або, як зазначалося в документі, «іншим людям, що живуть у цьому місті, а саме вірменам, євреям, сарацинам і русинам» (*alii gentes habitantes in eadem civitate, videlicet Ormeni, Iudei, Saraceni, Rutheni*). Мешканці мали право вибору: або повністю підпорядковуватися правовій юрисдикції міського самоврядування та старости, які діяли згідно з магдебурьським правом, або ж вирішувати всі суперечки у власному суді відповідно до права своєї громади, але під керівництвом війта¹. Як бачимо, вже тоді населення міста було далеко не однорідним.

Магдебурзький привілей Львова був першим випадком, коли т. зв. німецьке право поширилося на території, населені переважно некаталиками, де співіснували представники різних етнічних груп. До цього часу воно формувалося в назагал католицькому середовищі, тому і його правові норми та звичаї були просякнуті католицизмом². Католицькій громаді у місті надано привілейований статус, таким чином створено умови для дискримінації інших етнічно-релігійних груп. Останні втратили свою автономію і, прийнявши новий правовий статус, були змушені задовольнятися

¹ Огляд історіографії цього питання див.: Janeczke A. *Studia nad początkami Lwowa: bilans osiągnięć i potrzeb badawczych. Rocznik Lwowski*. Warszawa, 1994. T. 3: (1993–1994). S. 7–6; Капраль М. Привілей 1356 року як повторне надання магдебурзького права для міста Львова. *Вісник Львівського університету. Спецвипуск*. Львів, 1999. С. 11–21.

² Janeczke A. *Ethnicity, Religious Disparity and the Formation of the Multicultural Society of Red Ruthenia in the Late Middle Ages. On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1300–1600* / ed.: T. Wunsch, A. Janeczke. Warsaw, 2004. S. 38.

статусом мешканців (*incolae, suburbani*), а не громадян (*cives*)³. Ця сегрегація також відображалася в просторовому плануванні міста, у якому були виділені окремі вулиці та ділянки для представників релігійно-етнічних груп⁴.

Католицька нація. Після запровадження магдебурзького права у Львові поряд із місцевим українським населенням з'явилися представники інших національностей. Хоча не можна заперечувати факт, що за часів існування Галицько-Волинського князівства в місті було чимало представників інших національних меншин – переважно вірмен та євреїв, але їх становище не відрізнялося від корінного населення. У новоорганізованому ж міському осередку, згідно з королівським привілеєм 1356 р., католицька громада, що складалася переважно з поляків та німців, зайняла домінуючу позицію.

Наплив німецьких колоністів до Руського воєводства простежувався ще в XIV ст. У Львові вони сформували потужну керівну групу, а місто перейняло взірці магдебурзького права, зокрема було створено інституції місцевого самоврядування⁵. Від початку XVI ст. у середовищі львівського патриціату спостерігався інтенсивний процес культурної асиміляції представників давніх німецьких родів серед польського населення⁶. Німці і поляки творили тоді відносно однорідну громаду, католицьку за віросповіданням і польську за суттю.

Такі ж права, як поляки та німці, мали мігранти з інших західноєвропейських країн, де панівною була католицька віра – італійці,

³ Heyde J. Multiethnizität, Stadtrecht, Stadt. Lemberg im späten Mittelalter. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2017. Vol. 76. Sectio F. S. 95.

⁴ Janeczek A. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1999. Nr 67. Zesz. 1–2. S. 140–141; Krawcow S. Topografia wspólnot wyznaniowych w miastach Rusi Czerwonej XIV–XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1996. Nr 64. Zesz. 1. S. 77.

⁵ Петришак Б. Влада у Львові в другій половині XIV ст.: колективний портрет. *Studia z Dziejów Średniowiecza*. 2016. Nr 20. S. 95–114.

⁶ Юзеф Скочек зазначав, що німецькі родини на початку XVI ст. сполонізувалися, про що свідчить запровадження у Львівському кафедральному костелі, окрім німецькомовного проповідника, ще й польськомовного, тобто поширення польської мови серед населення: Skoczek J. *Studia nad patrycjatem lwowskim wieków średnich. Pamiętnik Historyczno-Prawny*. Lwów, 1929. T. 7. Zesz. 5. S. 3; Skoczek J. *Kwestia kazań lwowskich w wieku XIII–XVI*. Lwów, 1927. S. 16–23.

англійці та шотландці. Італійська міграція до Львова почалася у XIV ст. як із колоній на території Османської імперії, так і з Апеннінського півострова⁷. Першим шляхом найчастіше прибували купці – активні учасники торгівлі Львова з генуезькими колоніями на Чорному морі⁸. Другим шляхом приїздили італійські будівничі, яких залучали до відбудови міста після пожежі 1527 р. Ново-прибулі отримували міське право і здобували значні статки, згодом одружувалися з представницями заможних львівських родин і надовго вливалися у міщанське середовище⁹. Так само, як і в інших містах, італійці швидко полонізувалися, цьому сприяли спільна з поляками римо-католицька віра та віддаленість від Батьківщини¹⁰. Англійці та шотландці займалися переважно торгівлею, зокрема експортували зерно до країн Західної Європи¹¹. Найчастіше вони приїжджали з сім'ями і оселялися поруч із земляками. Вид їхньої діяльності впливав на часту зміну місця проживання і відповідно міського громадянства¹².

Представникам католицького населення адресувалися всі королівські привілеї, надані Львову. Лише вони мали право бути обраними до органів міського самоврядування – судової лави та міської ради. Членами більшості ремісничих цехів також могли бути лише католики. Вони мали переваги й у веденні торговельної діяльності,

⁷ Ptański J. *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*. Warszawa, 1959. S. 91.

⁸ Hryszko R. *Januensis ergo mercator. Działalność gospodarcza Genuenńczyków w ziemi lwowskiej na tle kontaktów Polski z czarnomorskimi koloniami Genui w XV wieku*. Kraków: Historia Jagellonica, 2012. S. 11.

⁹ Łoziński W. *Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku – architektura i rzeźba*. Lwów, 1901. S. 18–20; Нишпор М. Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна). *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 51–53.

¹⁰ Jakimińska G. *Włosi w lubelskiej elicie władzy w drugiej połowie XVI wieku*. *Res Historica*. 2005. T. 19–21. S. 41–55; Kyrk F. *Przyczynek do historii Włochów w Krakowie*. *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. dr. hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestelecie pracy naukowej* / pod red. B. Śliwińskiego. Gdańsk, 1995. S. 85–89.

¹¹ Шиян Р. Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVI ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1984. Вип. 20. С. 22.

¹² Łoziński W. *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku*. Lwów, 1890. S. 47.

зокрема могли користати з привілею на право складу. Згідно з ним, приїжджі купці були змушені затримуватися у Львові і продавати свої товари місцевим жителям. У більшості міст це право було обмеженим на певний період часу (6, 10, 12 днів). Львів натомість мав «абсолютне право складу» для товарів із східних країн та обмежене (терміном на 14 днів) для всіх інших¹³. Купці, що прямували з країн Сходу, були змушені заїжджати сюди й продавати свої товари стільки часу, поки їх не розкупили багаті львівські торговці, які перепродували їх дрібним і середнім, але за значно вищими цінами. Право складу давало значні переваги львів'янам, бо місто перетворилося на своєрідну товарну станцію, через яку переправляли товари зі Сходу на Захід і навпаки. Водночас це ускладнювало діяльність іноземців, які, щоб не витратити зайвий час та гроші, намагалися оминати львівський склад¹⁴. Від 1435 р. мешканці користали й з права дорожнього примусу, за яким купці були змушені вибирати дороги, що прямували винятково через Львів¹⁵.

Значна частина католицького населення займалася й промислами. Діяльність львівських ремісників базувалася на принципі корпоративності. Усі вони були членами певного професійного об'єднання, тобто цеху. Відомо, що у XV ст. у Львові діяло 10 ремісничих цехів. У 70-ті роки XVI ст. 20 організацій об'єднували представників 50 ремісничих професій¹⁶. Наприкінці XVI ст. додатково утворено спільний цех цирюльників, токарів та гребінників (1578)¹⁷, шапкарів (1590)¹⁸, малярів (1597)¹⁹. Згідно з підрахунками Яросла-

¹³ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / упоряд. М. Капраль. Львів, 1998. С. 44–46, 90–94, 110–117; Lewicki S. Targi lwowskie w od XIV do XIX wieku. Lwów, 1921. S. 2; Lewicki S. Prawo składu w Polsce. Lwów, 1910. S. 33–34; Wyrozumski J. Kraków i Lwów w średniowiecznej Europie. *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej*: materiały Międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach (m. Kraków, 15–16 listopada 2002). Kraków, 2003. S. 43.

¹⁴ Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1925. S. 36.

¹⁵ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. С. 80–83; Małecki J. Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku. Warszawa, 1963. S. 27.

¹⁶ Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozniorowej. Lwów, 1929. S. 5; Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій: зб. док. / упоряд. М. Капраль. Львів, 2007. С. XV.

¹⁷ Капраль М. Економічні привілеї міста Львова. С. 45–52.

¹⁸ Там само. С. 392–404.

¹⁹ Там само. С. 568–569.

ва Кіся, наприкінці XVI ст. у Львові діяло 27–33 цехів²⁰. Варто зазначити, що участь у цеховому ремеслі була прерогативою католицького населення, представники інших релігійно-етнічних груп не мали права легально займатися ремеслом. Однак на практиці деякі цехи (шевський, кравецький) допускали можливість співпраці із некаталиками.

Згідно з привілеєм про надання магдебурзького права (1356), лише представники католицької нації могли бути обраними до органів міського самоврядування²¹. Варто пам'ятати, що згідно з принципами німецького права, владу ранньомодерного Львова формували три муніципальні органи з чітко визначеними сферами діяльності – міська рада (законодавча, судова та фінансова діяльність), судова лава і зібрання міського поспільства (репрезентація інтересів міщан). Таким чином, будь-який повноправний громадянин міг стати одним із 12 радників, одним із 11 (лавників), виконувати функції бурмиистра чи вїйта, бути писарем, синдиком, тлумачем (перекладачем), прокурором, нічним бурмиистром, міським слугою (охоронцем ваг, нічним сторожем) чи екзекутором (катом)*.

Згідно з привілеєм Владислава Опольського 1378 р., представники католицької громади як повноправні громадяни мали право обирати міську владу, а представник короля (руський воевода) лише затверджував вибори²². Починаючи з 1519 р., коли королівська комісія затвердила нову процедуру виборів міської влади, згідно з якою кількість членів ради збільшено до 12, а уряд райців став довічним, міщани втратили право вибору представників міської влади. Від цього часу вони все частіше домагалися збільшення свого впливу на фінансову діяльність райців. Унаслідок цього у 1526 р. створено нову інституцію – комісію «десяти мужів»²³, яка склада-

²⁰ Кісь Я. Промисловість міста Львова в період феодалізму (XIII–XIX ст.). Львів, 1968. С. 55.

²¹ Czołowski A. *Pogląd na organizację i działalność władz miejskich do 1848 r. Miasto Lwów w okresie samorządu (1870–1895)*. Lviv, 1896. S. XXX–LVII.

* Насправді ж лише представники багатих патриціанських родин займали посади в органах міського самоврядування без жодних формальних обмежень.

²² Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. С. 41–42.

²³ До нашого часу збереглася лише одна книга записів Комісії «десяти мужів». *Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (ЦДІАЛ України). Ф. 52. Оп. 2. Спр. 667.

лася з 4 лавників і 6 представників міського поспільства. Від цього часу щороку, напередодні виборів, двоє райців і двоє лонгерів звітували про фінансову діяльність ради за попередній рік у присутності «старих» райців і комісії десяти мужів²⁴.

Після суспільного виступу львівських міщан проти зловживань міської влади 1576–1577 рр., львів'яни домагалися права обирати своїх представників до нової інституції – колегії «сорока мужів», яка представляла інтереси міської громади і поряд із міською радою та судовою лавою утворювала третій стан міського самоврядування²⁵. У складі цієї інституції було 20 купців і 20 ремісників. Відтоді сформувалося неписане правило – членами судової лави обиралися лише ті особи, які раніше належали до складу колегії «сорока мужів». Другим важливим досягненням львівського міщанства після конфлікту 1576 р. було створення лонгерії – окремої інституції, що складалася з 6 старих райців, 4 лавників і 6 членів колегії «сорока мужів». На засіданнях лонгерії райці звітували про стан міських фінансів, оприлюднювали всі положення та привілеї для членів цієї комісії²⁶.

На початку XVII ст. колегія «сорока мужів» втратила своє значення, фактично ця установа стала лише першою сходинкою в ієрархії міської влади. Натомість більшого значення набула Організація «націй і станів» (*ordines et nationes*). Членами цієї організації, окрім католиків, могли бути також старші вірменської та руської громад²⁷.

Українці (русини). Українці формували другу за кількістю релігійно-етнічну групу Львова. З княжих часів вони заселяли територію Підзамча²⁸, а у період польського панування проживали у

²⁴ Детальнішу інформацію про засади діяльності та особовий склад цієї інституції див.: Гуль О. Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь. Львів, 2018. С. 104–108.

²⁵ Ptaśnik J. Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku. *Kwartalnik Historyczny*. 1925. T. 39. S. 9–11.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 668–675.

²⁷ Ptaśnik J. Walki o demokratyzację Lwowa... S. 249; Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). *Український історичний журнал*. 2006. Вип. 5. С. 123.

²⁸ Czołowski A. Lwów za ruskich czasów. *Kwartalnik Historyczny*. 1891. R. 5. Zesz. 1. S. 796.

східній частині середмістя, що знаходилася між єврейським і вірменським кварталами²⁹ та на території обидвох передмість³⁰.

Результатом німецької колонізації, що тривала паралельно з приєднанням Львова до складу Польського Королівства, була маргіналізація становища української (руської) громади в політичному та економічному житті міста. У привілеї 1356 р. українці, які хоча й були автохтонним населенням, перераховані серед «інших мешканців цього міста» (*alii gentes habitantes in eadem civitate*). На відміну від вірменської та єврейської громад, які мали власну судову автономію, українці не створили власних судових структур, а підпорядковувалися тільки маґдебурзькому праву³¹. На думку Мирона Капраля, причина цього полягала у невеликій кількості українців, що проживали в середмісті, та відсутності традиції міського самоврядування в долокаційний період³². Більшість із них були позацеховими ремісниками або найманими працівниками, до них застосовували ті ж обмеження, що й до іноземців³³. Українці мали право проживати тільки на території своєї етнічної ділянки, обмеженій Руською та декількома прилеглими вулицями³⁴. Незважаючи на те, що більшість українців не були повноправними громадянами, у XVI ст. вони успішно

²⁹ Капраль М. Українська громада на вулиці Руській Львова в 1550–1585 роках. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 148–149; Кос Г. Українська ділянка середньовічного Львова (до питання про будівництво та архітектуру XV–XIX ст.). *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1994. Вип. 5. С. 66.

³⁰ Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacji schizmatyckich i żydów we Lwowie XV i XVI wieku. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1925. R. 39. S. 196.

³¹ Janeczek A. Excerptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1984. T. 75. Zesz. 3. S. 528.

³² Капраль М. Національні громади. Історія Львова. Т. 1. С. 124; Капраль М. Національні громади міста Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 62.

³³ Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacji schizmatyckich... S. 196.

³⁴ Долинська М. Українська ділянка Львова у XVI–XIX ст. (соціотопографічна характеристика): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський державний університет ім. І. Франка. Львів, 1997. С. 12–15; Kapral M. Ulica Ruska we Lwowie w XVI wieku: topografia, mieszkańcy, instytucje. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2015. R. 63. Nr 2. S. 293–305.

займалися торгівлею³⁵. Очевидно, одна з причин такої професійної преференції полягала в тому, що вони мали право бути членами купецької корпорації і власниками крамів. У 1520 р. їм належало 10 багатих крамів на Ринку: 6 – купцям, 3 – кушнірам, 1 – кравцю³⁶.

Початок XVI ст. прийнято розглядати як час пробудження руської громади до активної участі в економічному та суспільному житті, спроб відновити свої права, які міська рада поступово урізала. У 1520-х роках польський король Сигізмунд I видав два декрети, що стосувалися суперечок між українцями та католицькою владою міста³⁷. Представники української громади скаржилися на те, що хоча вони і підпорядковуються магдебурзькому праву, але як некаатолики позбавлені доступу до посад в органах міського самоврядування, обмежені в економічній діяльності (як торгівлі, так і ремеслах), а також на те, що міський суд магдебурзького права не приймає присягу русинів. Королівська комісія вирішила, що русини можуть складати присягу у своїй церкві, але в присутності судового чиновника. Міський суд визнав свідчення русинів, хоча це суперечило нормам магдебурзького права. Православним священнослужителям було надано право носити «святі дари» вулицями міста під час похорону, але запалювати свічки, дзвонити у дзвони та здійснювати різні обряди вони могли лише на одній вулиці – Руській.

Через декілька років, у 1524 р., українці знову домагалися розширення своїх прав, зокрема купувати нерухомість у середмісті, займатися торгівлею і шинкуванням, вступати до ремісничих цехів. Однак це їм не вдалося³⁸. Після пожежі 1527 р. заможні україн-

³⁵ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. Львів, 1994. С. 10; Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacji schizmatyckich. S. 197.

³⁶ Серед купців двома крамами володів Павлик Русин, і по одному – Кость Русин, Яцько Малецький, Ілько та Федько Луцький, з-поміж ремісників два належали Костю кушніру і по одному – Павлові кушніру та Гнату кравцеві, див.: Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. Львів, 1994. С. 10, 23.

³⁷ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: зб. док. / упоряд. М. Капраль. Львів, 2000. С. 38–42.

³⁸ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 42–44; ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 143 (Матеріали про надання привілеїв львівському «руському» населенню та боротьбу його з переслідуванням та обмеженням прав (Привілеї, декрети, скарги)). Арк. 5–5 а.

ці придбали від поляків і німців деякі будинки на Ринку та вулиці Багатих крамарів. Це викликало невдоволення купців католицького визнання³⁹. У 1529 р. вони звинуватили українців у відмові брати участь у похоронних богослужіннях латинського обряду, як це було передбачено статутом Купецької корпорації. Згідно з рішенням міської ради, українці, які купили крами у католиків, мали відвідувати богослужіння у костелах, а в разі недотримання цієї постанови – сплатити штраф⁴⁰.

Після Люблінської унії (1569) урядники і шляхта з Литви, Волині та Підляшшя (територій, приєднаних до Польщі), як католицького, так і православного віровизнання, були зрівняні у правовому статусі з католицькою нацією. Українська громада Львова знову звернулася до короля з проханням зрівняти їх у правах із католиками і в 1572 р. отримала привілей від короля Сигізмунда Августа⁴¹. Цей декрет був покликаний вирішити найсерйозніші економічні, адміністративні та релігійні проблеми між українцями і католицькою владою міста. На жаль, цей привілей так і не був реалізований. Хоча представники української громади домоглися підтвердження цього привілею від наступних королів у 1574 та 1577 рр.⁴², католицькій міській владі вдалося скасувати привілей. Король Стефан Баторій у 1578 р. скасував більшість вольностей, отриманих від свого попередника, і дозволив українським купцям торгувати в місті лише під час королівських ярмарків, посилаючись на статут королівства. Окрім того, українцям усе ще не дозволялося бути законними членами ремісничих цехів⁴³. Суперечки і взаємні зви-

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 903–904.

⁴⁰ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Biblioteka Waworowskich. Спр. 212/II. Арк. 33–38.

⁴¹ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 45; 7 липня 1572 р. король також розпорядився, аби львівський староста Миколай Гербурт захистив українське населення грецької віри від сваволі райців: ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 1–1 зв.

⁴² Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 53; ЦДІАЛ України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 1282–1283; Ф. 52. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 8.

⁴³ Детальніше на цю тему див.: For the wider comparative context, consider: Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacji schizmatyckich i Żydów we Lwowie w XV i XVI wieku. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1925. T. 39. S. 193–227.

нування тривали й надалі, допоки 17 травня 1585 р. король Стефан Баторій остаточно не виправдав раду⁴⁴.

У другій половині XVI ст. інтереси всіх українців, які проживали в місті та передмісті, представляло православне братство при Успенській церкві. Воно займалося не лише релігійними та культурними справами, а й економічними та політичними. Виборні старійшини братства користувалися визнанням як православних патріархів, так і королівської влади, часто ставали ініціаторами та координаторами акцій на захист української громади у Львові, представляли громаду в Організації «націй і станів». У 1592 р. братство отримало королівське підтвердження статуту 1586 р. і виступало офіційним представником інтересів української громади⁴⁵.

Варто зазначити, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. політика щодо православної спільноти зумовлювалася не лише економічними чи правовими чинниками, а й релігійними. Міська рада діяла під впливом Католицької Церкви, яка переживала період Контрреформації, а економічні обмеження, накладені на українців наприкінці XVI ст., також були спрямовані на те, щоб схилити їх до унії з Католицькою Церквою⁴⁶. Берестейська унія (1596) спричинила нову хвилю суперечок між католицькою владою міста та українською громадою. Оскільки русини не приймали умов церковної унії, ремісничі цехи не хотіли приймати православних ремісників і намагалися усунути тих, хто вже був їхнім членом. За допомогою князя Костянтина Острозького русини Львова домоглися королівського декрету 1599 р., у якому король Сигізмунд III закликав магістрат не зазіхати на право українців вносити записи до міських книг і робити з них виписки. Цей мандат стосувався лише певних процедурних формальностей і мало впливав на становище руського населення⁴⁷.

У 1649, 1669, 1676 і 1697 рр. Братство домоглося видання

⁴⁴ Monumenta Confraternitatis Leopoliensis, sumptibus Instituti Stauropigiani / Ed. dr W. Milkowicz. Leopoli, 1895. S. 109; Капраль М. Між двома уніями: правові конфлікти української громади та магістрату у Львові в другій половині XVI ст. *Київська старовина*. 2002. Вип. 2. С. 53.

⁴⁵ Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства / пер. І. Сварника. Львів, 2011; Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ, 1966. С. 61–62.

⁴⁶ Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwówa. Lwów, 1925. S. 120.

⁴⁷ Капраль М. Національні громади міста Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 114.

підтвердженнь привілеїв Сигізмунда Августа від 1572 р. (про зрівняння українців у правах із католиками), Сигізмунда III від 1592 р. (про підтвердження статуту Братства), Владислава IV Вази від 1639 р. (про монополію Братства на друк кириличних книжок)⁴⁸. Однак ці привілеї не були реалізовані через протидію католицької влади міста, тому король Ян Казимир у 1653 р. узяв Братство під свій захист від свавілля католицької влади міста.

У 1699 р. українська громада отримала право голосу в Організації «націй і станів»⁴⁹. У 1730 та 1735 рр. польські королі Август II та Август III підтвердили всі привілеї братства та української громади⁵⁰. Згідно з умовами привілею 1730 р., русини отримали право купувати крами на площі Ринок і торгувати у Львові та на території всього королівства. У XVIII ст. (1713, 1745, 1753) українська громада домоглася видання декретів, які регламентували зрівняння українців і католиків у правових та економічних питаннях. Однак, як і раніше, реалізація цих прав наштовхувалася на опір із боку міської влади⁵¹.

Вагому роль у православній громаді поряд із українцями відігравали греки. Еміграція цієї меншини до Львова розпочалася одразу після падіння Константинополя, найбільше їх прибуло з Кандії, островів Крит та Хіос⁵². Виконавши всі необхідні умови для набуття міського права, вони ставали повноправними громадянами та досягали високого фінансового і соціального становища, а найактивніші з них отримували шляхетські титули та державні посади. Деякі греки, що не мали значного стартового капіталу для купівлі нерухомості в місті та самостійного ведення торгівлі, отримували громадянство через укладення шлюбу з львівськими православними міщанками⁵³. Ігор Лильо у тогочасній грецькій діаспорі виділяє

⁴⁸ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 53–64, 69–70, 75–76, 78–80.

⁴⁹ Там само. С. 83–85.

⁵⁰ Там само. С. 98–106.

⁵¹ Капраль М. Між двома уніями: правові конфлікти української громади та магістрату у Львові в другій половині XVI ст. *Київська старовина*. 2002. Вип. 1. С. 50–62; Капраль М. Історико-правова суперечка української і польської громад у першій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 223–230.

⁵² Лильо І. Греки в історії пізньосередньовічного Львова XIV–XVIII ст. Львів, 2009. С. 30.

⁵³ Там само. С. 70.

такі категорії населення: купці, які приїжджали сюди, щоб торгувати тільки під час ярмарків; торговці, що мали своїх представників у місті та факторії на львівському ринку; заможні греки, які були членами Ставропігійського братства й, отримавши міське право, постійно проживали у Львові⁵⁴. Представники грецької діаспори торгували дорогими винами, привезеними з Молдавії та Волощини, а також східними товарами, хутром, металевими виробами, тютюном⁵⁵.

Вірмени. Третя релігійно-етнічна група, що заселяла Львів ще з княжих часів, – вірмени⁵⁶. Кількісно вони поступалися іншим громадам, але відігравали важливу роль в економічному, культурному та політичному житті⁵⁷. Хоча більшість вірмен не були повноправними громадянами, їм вдалося створити власну автономію⁵⁸. Вірменська судова автономія базувалася на діяльності світського вірменського суду, до складу якого належали вірменські старші (seniores) під головуванням міського війта. Згідно з привілеями, у компетенції цього суду було чотири типи справ: про нерухомість, кримінальні справи, справи про вбивства та злочинські вчинки⁵⁹. Окрім того, вагоме значення мав т. зв. вірменський духовний суд («суд провізорів архієпископської юрисдикції львівської вірменської нації»). Він складався з двох духовних та чотирьох світських

⁵⁴ Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII ст. Львів, 2002. С. 30.

⁵⁵ Лильо І. Греки в історії пізньосередньовічного Львова. С. 34, 62–64.

⁵⁶ Осіп'ян О. Запрошення вірмен до Львова галицькими князями Данилом та Левом Даниловичем у «Topographia civitatis Leopolitanae» Іоганна Алембека: особливості ренесансного історіописання. *Український історичний журнал*. 2012. Вип. 6 (№ 507). С. 145–168; Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича 1062 року (Нарис з української дипломатики). *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. Київ, 1962. № 4(54). С. 9–20; Голубець М. Відкриття середньовічних фресок у Вірменському соборі у Львові. *Стара Україна*. 1925. Ч. 7/10. С. 119.

⁵⁷ Bardach J. Ormianie na ziemiach dawnej Polski. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1983. R. 90. Zesz. 1. S. 111; Małecki J. Między Morzem Śródziemnym a Bałtykiem. Kraków i Lwów w nowożytnej Europie. *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej: materiały Międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach (m. Kraków, 15–16 listopada 2002 r.)* / red. nauk. J. Purchla. Kraków, 2003. S. 54.

⁵⁸ Balcer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. *Studia nad historią prawa polskiego*. Lwów, 1909. T. 4. Zesz. 1. S. 100.

⁵⁹ Ibid. S. 138–165.

осіб (вірменські старші). Формально очолював цей суд вірменський архієпископ або його заступник (авакарец). Проте вирішальну роль у його ухвалях відігравали саме вірменські старші: вони брали участь у більшості судових засідань, а присутність духовних осіб часто обмежувалася тільки до урочистих та найважливіших засідань, що стосувалися всієї громади. Зі світських справ у цій судовій інстанції не могли розглядати ті, які підлягали юрисдикції змішаного вірменського суду, що діяв під головуванням міського війта. До його юрисдикції належали також вірмени, що проживали у Кам'янці, Замості, Луцьку та Києві. Це була інституція фактично закрита від представників інших етнічних груп, які у разі виникнення судової суперечки з вірменами зверталися не в цей суд, а до змішаного вірменського суду чи судової лави⁶⁰.

У середмісті вірменська дільниця займала одну вулицю⁶¹. Власну юрисдикцію мали також вірмени, що проживали на Підзамчі, на території деканату св. Йоана⁶². Згідно з указом Владислава II від 1415 р., усі жителі цієї юридики підпорядковувалися вірменському праву, тут функціонував окремий суд, який очолював вірменський війт⁶³.

У другій половині XV ст. польські королі двічі, у 1476 р. та 1493 р., урегульовували правовідносини з приводу діяльності окремого вірменського війтівства. Король Сигізмунд I привілеєм від 1510 р. намагався розмежувати повноваження міського та вірменського судів. Відтоді міський суд мав вирішувати справи, що стосувалися «чотирьох статей»: про нерухомість, кримінальні справи, справи про вбивства та злодійські вчинки. Інші справи, у яких вірмени були лише однією зі сторін, мали розглядатися вірменським судом, що складався з війта та вірменських старших (сеньйорів)⁶⁴.

⁶⁰ Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564–1608 w języku ormiańsko-kipczackim / oprac. E. Tryjarski, red. nauk. K. Stopka. Kraków, 2017; Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim / wyd. E. Tryjarski. Kraków, 2010.

⁶¹ Кос Г. З історії забудови Вірменської дільниці у Львові. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. Львів, 1994. Т. 227: Праці секції мистецтвознавства. С. 289.

⁶² Капраль М. Правовий устрій вірменської громади Львова XIV–XVIII ст. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 139.

⁶³ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 126–129.

⁶⁴ Там само. С. 179–184.

У 1518 р. виник конфлікт у справі діяльності вірменського суду, представники міської влади твердили, що не розуміють статутів вірменського права, написаних вірмено-кипчацькою мовою. Король наказав перекласти вірменське право на польську, руську або латинську мови⁶⁵. Таким чином у 1519 р. затверджено Вірменський статут, що базувався на вірменському середньовічному праві XII–XIII ст., Судебнику Мхитара Гоша, Старому і Новому Заповітах, а також канонічному і магдебурзькому праві⁶⁶. Цей статут складався з 124 статей і регулював правовідносини у цивільному, господарському, сімейному та релігійному житті вірменської громади. У 1523 р. міська рада висловила протест проти ситуації, коли вірмени вирішили вносити майнові угоди в книги вірменського суду і взяли в свої руки судові справи, що стосувалися кримінальних злочинів. Королівський указ підтвердив текст привілею 1510 р., затвердивши новий компромісний тип вірменської автономії, що базувалася як на вірменському, так і на магдебурзькому праві⁶⁷. Натомість у 1549 р. вірменській громаді адресовано привілей щодо підпорядкування її лише суду свого вірменського права, до складу якого належали вїйт та вірменські старші. Цей указ посилив автономію вірменської юрисдикції в місті⁶⁸.

Згідно з даними Освальда Бальцера, спершу організація вірменських старших складалася з 6 осіб, а від 1563 р. – із 12, які могли пожиттєво виконувати свої функції, за цього 6 із них урядували одного року, а 6 інших – наступного. Вірменські старші виконували судові функції, керували діяльністю своєї громади та репрезентували

⁶⁵ Gromnicki T. *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje*. Warszawa, 1989. S. 54.

⁶⁶ Капраль М. Правовое устройство армянской общины Львова в XIV–XVIII веках. Обзор документов. *Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс*. Львов; Каменец-Подольский, 1519–1594 / сост.: А. Н. Гаркавец, Г. Сапаргалиев. Алматы, 2003. С. 746; Попович О. Правове регулювання відносин у вірменських громадах на українських землях за Судебником М. Гоша. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия Юридические науки*. Симферополь, 2007. Т. 20(59). № 2. С. 248–253.

⁶⁷ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 256–259.

⁶⁸ Там само. С. 268–272.

її інтереси. Вони підпорядковувалися міській раді та щороку складали перед нею присягу⁶⁹.

У 1578 р. вірмени отримали права і свободи, рівні з католиками, могли торгувати різними товарами та спиртними напоями, належати до ремісничих цехів⁷⁰. Католицька влада міста прагнула скасувати цей привілей, адже він, на її думку, обмежував права повноправних католицьких громадян. Скасування вірменського привілею стало можливим завдяки двом указам короля Сигізмунда III у 1600 р.⁷¹. Перший із них зберігав право вірмен на вільну торгівлю у місті, але обмежував їхню торгівлю сукном, яке можна було продавати лише у двох крамах. Водночас вони могли продавати лише дороге сукно, оскільки роздрібний продаж дешевих видів сукна (на яке був більший попит) був заборонений вірменам (за винятком випадків, коли торгові шляхи до Туреччини були закриті під час війни). Так само було обмежено кількість будинків, де можна було продавати алкогольні напої. Другий декрет стосувався обмеження кількості будинків, якими вірмени могли володіти у середмісті, до 73. Вірмени могли безперешкодно купувати майно у євреїв, однак були змушені продати свої будинки на площі Ринок⁷².

Із початку XVII ст. зросло значення вірменських старійшин у власній громаді. У 1616 р. король Сигізмунд III передав усіх вірмен під юрисдикцію вірменських старійшин⁷³. Від цього часу старійшини відповідали не лише за податкові зобов'язання вірмен, але й у разі непокори або незгоди могли карати порушників закону ув'язненням або штрафами.

Після унії з Католицькою Церквою вірменська громада додатково отримала вигідні економічні привілеї у 1651⁷⁴ і 1654 рр.⁷⁵. Однак католицька еліта, побоюючись конкуренції з боку вірменських купців, протестувала проти їх реалізації. У 1678 р. вірменські старійшини отримали привілей від короля Яна III Собеського, за яким

⁶⁹ Balcer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. *Studia nad historią prawa polskiego*. Lwów, 1909. T. 4. Zesz. 1. S. 8–15.

⁷⁰ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 298–301.

⁷¹ Там само. С. 303–307.

⁷² Там само. С. 307–311.

⁷³ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 311–313.

⁷⁴ Там само. С. 332–343.

⁷⁵ Там само. С. 327–330.

щонайменше четверо вірмен могли стати членами престижного католицького лицарського братства⁷⁶. Найважливішим рішенням, однак, було звільнення вірменських старійшин від сплати податків на майно. Католицька еліта міста не хотіла приймати вірмен, стверджуючи, що вони не здатні виконувати лицарське ремесло.

У 1686 р. король Ян III Собеський видав декрет, який по-новому врегулював правові відносини між магістратом і вірменами⁷⁷. Після цієї події вірменська громада двічі підтверджувала свої права – у 1697 р. та 1736 р.⁷⁸. Упродовж другої половини XVII – XVIII ст. нечисленна вірменська громада Львова майже повністю асимілювалася з польським населенням. Після входження Галичини до складу Австрійської імперії у 1774 р. вірмени намагалися довести необхідність створення вірменської юрисдикції та зробити її повністю автономною, однак австрійський уряд скасував вірменську юрисдикцію і включив її до складу міського самоврядування у 1784 р.

Євреї. Четверту групу становила єврейська громада, яка сформувалася у Львові одразу після заснування міста в XIII ст. Упродовж наступних століть вона збільшувалася унаслідок міграції, що була частиною великої колонізаційної хвилі із країн Західної Європи до Польського королівства⁷⁹. До Львова інтенсивно прибували також вигнанці з Іспанії, т. зв. марани, шлях міграції яких пролягав не через континентальну Європу, а генуезькі колонії⁸⁰.

Відомо, що XVI ст. вважають «золотим століттям» польського єврейства. Саме у цей час Корона Польська була країною з найбільшим скупченням єврейських громад. Жителі королівських міст західної і центральної частин королівства негативно ставилися до інтенсивного напливу євреїв, які були для них конкурентами, тому різними способами намагалися отримати привілеї, що обмежували

⁷⁶ Там само. С. 348–352.

⁷⁷ Там само. С. 352–375.

⁷⁸ Там само. С. 375–380.

⁷⁹ Janeczek A. Żydzi i Ormianie – dwie gminy religijno-prawne w krajobrazie etnicznym późnośredniowiecznej Polski. *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*. Warszawa, 2008. T. 1: Struktury kościelno-publiczne / red.: H. Manikowska, W. Brojer. S. 271; Jonathan I. Israel. Żydzi europejscy w dobie merkantylnizmu (1550–1750) / przekł. W. Tyszka. Warszawa, 2009. S. 55.

⁸⁰ Kutrzeba S. Sprawa Żydowska w Polsce. Szkic historyczny. Lwów, 1882. S. 11; Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. Lwów, 1906. S. XVI.

б діяльність цієї етнічної групи – «privilegii de non tolerandis Judeais», а це відповідно спонукало євреїв рухатися далі на південний схід⁸¹. Львів приваблював їх передусім вигідним географічним розташуванням та торговельними привілеями, завдяки яким можна було збагатитися за відносно короткий час⁸².

У Львові діяли дві окремо організовані єврейські громади: міська – заселяла єврейський квартал на території «міста в мурах» та передміська, представники якої проживали у Краківському передмісті. Єврейський квартал був фактично «замкнутим світом», окремим містом, у якому діяли дві синагоги, кагальний суд, школа, шпиталь та ринок. На межі вулиць Єврейської та Руської була брама – вхід на територію єврейської дільниці. Щовечора її замикали двома окремими замками – одним зовні, щоб євреї не проникали на територію міста, іншим із середини, щоб вберегтися від антиєврейських погромів⁸³. Окрім того, євреї не могли претендувати на отримання міського громадянства, а отже, і користуватися привілеями. Заборонялося також укладати мішані шлюби, проводити фінансові операції, тому єврейська громада сприймалася як чужорідний елемент і була найменш схильною до асиміляції⁸⁴.

Єврейська громада була водночас світською інституцією та релігійною громадою. Вона виконувала релігійну, освітню, судову та фінансово-адміністративну функції. Обидві громади Львова – міська і передміська – мали окремі кагали. У складі колегії старших було приблизно 40 осіб, очолювали її 4 старших (parnossim). Щомісяця кожен із них виконував функції кагального «бурмистра». Троє

⁸¹ Piechatek M., Piechatek K. Dzielnice żydowskie w strukturze przestrzennej miast polskich. *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej: materiały konferencji «Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej»*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. S. 311; Bratkowski S. Pod naszym i waszym niebem. Krótka historia Żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich. Warszawa, 2006. S. 39.

⁸² Janeczek A. Żydzi i Ormianie – dwie gminy religijno-prawne w krajozbrazie etnicznym późnośredniowiecznej Polski. S. 273.

⁸³ Така відстороненість була притаманною єврейським громадам й інших міст: Tollet D. *Życie prywatne Żydów w Polsce epoki Wazów. Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej: materiały konferencji «Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej»*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. S. 272.

⁸⁴ Капраль М. Шляхи асиміляції національних громад Львова в XVI–XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2003. Вип. 38. С. 50.

інших членів кагалу були асесорами єврейського суду, решта формувала кагальну раду, що репрезентувала інтереси всієї громади⁸⁵.

Упродовж століть юдеї дбали про автономію та самобутність своїх громад у діаспорі. Поряд із декретами центральної влади, що надавали єврейським громадам обмежене самоврядування та право жити у власному замкненому суспільстві, вагомим чинником було автономне єврейське судочинство⁸⁶. Після запровадження магдебурзького права у Львові єврейська громада не бажала підпорядковуватися судовій владі новостворених органів міського самоврядування, тому визнала зверхність земського права, на якому базувалися єврейські генеральні привілеї (1264). У 1367 р. Казимир Великий підтвердив цей документ і поширив його дію на територію Малопольщі та південно-східних теренів королівства⁸⁷. Того ж року єврейська громада Львова отримала окремий привілей, згідно з яким врегульовано їхній правовий статус та економічну діяльність. Король гарантував їм свободу торговельних і кредитних операцій, захист від переслідувань та правову автономію, згідно з якою вони підпорядковувалися не локальному війтові, а безпосередньо воєводи як наміснику короля⁸⁸. За цього справи, де позивачами були євреї, належали до компетенції кагального суду, а справи, де християнин сперечався з євреєм, – до компетенції суду воєводи. Розгляд справ, у яких євреї позивав християнина, залежав від сторони відповідача (якщо він був міщанином – до судової лави або ради, якщо ж шляхтичем – до гродського суду, вірменином – до суду вірменських старших). Це стосувалося передусім кримінальних (спірних) справ. Натомість вирішення дрібних суперечок,

⁸⁵ Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. S. 232.

⁸⁶ Schmucl S. Stosunki prawne pomiędzy jednostką a gminą w prawie żydowskim w Polsce w XVI i XVII w. *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej: materiały konferencji «Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej»*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. S. 91.

⁸⁷ Затверджені привілеєм Болеслава Побожного у 1264 р., згідно з ними євреї підпорядковувалися безпосередньо владі короля і були під його захистом. У спірних справах між євреями, а також між євреями та християнами юдеї підпорядковувалися королівському суду: Heyde J. *Polityka rady miejskiej Lwowa wobec Żydów i Ormian w XV–XVI wieku. Heterogeniczność etniczno-religijna w mieście jako wyzwanie ustrojowe. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 2015. R. 63. Nr 2. S. 288.

⁸⁸ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 25.

пов'язаних із ділянками, межами між ними, неправомірним будівництвом, належали до компетенції магістрату. Справи євреїв, які проживали у передмісті, зокрема на старостинській юрисдиції, розглядав староста. Королівський суд був інстанцією, до якої юдеї могли звертатися з апеляціями від інших органів. Згідно з королівським привілеєм 1539 р., євреї, осілі на території приватних міст і юридик, підпорядковуються владі їхніх власників. Від цього часу воевода судив лише тих, які проживали на території «міста в мурах» та у Краківському передмісті, тобто підлягали юрисдикції міського самоврядування. Натомість євреї, які проживали на території Підзамча, належали до юрисдикції старости⁸⁹.

У другій половині XVI ст. євреї домагалися розширення своєї судової автономії. Згідно з королівським декретом 1569 р., єврейський суддя мав обиратися винятково з-поміж шляхтичів, воевода лише затверджував його кандидатуру. Суддя мав діяти тільки порозумівшись із старійшинами громади, тобто приймати рішення і вести облік за погодженням із ними. Сприятливим для єврейської громади був королівський привілей 1571 р., у якому Сигізмунд Август надав їм нові судово-правові прерогативи. Згідно з цим документом, у кримінальних справах євреї мали звертатися до королівського суду під головуванням руського воеводи. Цей суд мав відбуватися лише у місті, де знаходилася єврейська синагога. Єврейські судді повинні були обиратися лише з-поміж осіб шляхетського походження⁹⁰.

Після того, як проблеми судової юрисдикції були вирішені, євреї почали шукати шляхи розширення своїх прав у економічному житті міста⁹¹. У той час представникам єврейської громади у Львові,

⁸⁹ Bałaban M. Historia i literatura żydowska. Ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce. Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. T. 3. S. 210; Bałaban M. Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868). Kraków, 1912. T. 1: (1304–1655). S. 341; Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. S. 282; Bałaban M. Ze studiów nad ustrojem prawnym Żydów w Polsce. Sędzia żydowski i jego kompetencja. *Pamiętnik trzydziestolecia pracy naukowej prof. dra hab. Przemysława Dąbkowskiego 1897–1927*. Lwów, 1927. S. 249.

⁹⁰ Schorr M. Organizacja Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów aż do r. 1772. (głównie na podstawie źródeł archiwalnych). *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1899. R. 13. Zesz. 1. S. 741; Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 434–436.

⁹¹ Цей процес був загальноєвропейським. У 1570–1600 рр. його спостерігали в Італії, Франції, Чехії, Нідерландах та на німецьких землях.

згідно з привілеєм від 1527 р., дозволялося продавати лише чотири види товарів: сукно, шкіру, віск та волів, але вони часто порушували закон. В інших містах євреї часто укладали угоду з міською владою, тобто фактично купували собі право на торгівлю. У 1581 р. міська рада та єврейська громада підписали угоду, т. зв. «пакти», терміном на вісім років. Згідно з ними, євреям дозволялося продавати східні товари під час щорічних ярмарків. І хоча вони не могли продавати речі, привезені з європейських країн, їхнє становище значно покращилося⁹². Колегія «40 мужів» як представницький орган львівського міщанства постійно вела судові справи про анулювання вищезгаданих пактів, але євреї завжди шукали способи домовитися з міською владою. Завдяки сприянню королівського двору та місцевої шляхти, міська рада йшла на компроміс і продовжувала дію «пактів». Така ситуація зберігалася і в наступні десятиліття⁹³.

У другій половині XVII ст. економічне становище євреїв покращилося. У 1670 р. і 1671 р. король Міхал Вишневецький, бажаючи покращити їхнє становище після антиєврейських погромів, фактично зрівняв їх у правах із повноправними міщанами, тобто вони могли торгувати різними товарами і купувати нерухомість у місті⁹⁴. У 1672 р. король подбав про єврейську громаду передмістя і надав їй такі ж права, як і міській єврейській громаді⁹⁵. Проти цих приві-

Причини поширення були різними. У 1570-х роках, після десятиліть релігійних конфліктів та теологічних диспутів, західна культура вже не сприймалася як винятково християнська, змінився світогляд європейців. Також важливе значення мало те, що саме в цей час потужного розвитку зазнала міжнародна далекосяжна торгівля, ключовими фігурами в якій були євреї. Тому органи влади почали залучати євреїв до економічної діяльності, незважаючи на усталені в суспільстві норми і традиції: Jonathan I. Israel. *Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu...* S. 65–85.

⁹² Bałaban M. *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w.* S. 407; Charewiczowa Ł. *Ograniczenia nacyj schizmatycznych i Żydów we Lwowie.* S. 223–225; Kapral M. *Lviv and its ethnic groups in the second half of the sixteen century.* *Martin Gruneweg (1562 – nach 1615) – Ein Europäischer Lebensweg. Martin Gruneweg (1562 – after 1615 a European Way of Life)* / ed. A. Bues. Wiesbaden: Harrasowitz, 2009. S. 106–109.

⁹³ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 207, 211.

⁹⁴ Капраль М. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 2. С. 89–100; Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 467–475.

⁹⁵ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. С. 476–477.

леїв протестували представники Організації «націй і станів». Міська влада всіма способами намагалася відновити обмеження прав євреїв на торгівлю лише чотирма видами товарів: сукном, шкірою, воском і волами, а також ліквідувати єврейські броварні у передмістях. У XVIII ст. польські королі двічі підтверджували права та привілеї єврейської громади Львова – у 1735 р. та 1765 р., завдяки чому вона продовжувала відігравати вагомий роль в економічному житті міста⁹⁶.

Привілей про надання магдебурзького права Львову посідає особливе місце в урбаністичних студіях Центрально-Східної Європи – на відміну від інших локаційних привілеїв, він адресований не лише католицькому населенню, але й некатолицьким групам (вірменам і русинам) та навіть нехристиянам (євреям, татарам і сарацинам). Після запровадження тут магдебурзького права, під впливом багатоетнічності та мультикультурності, в осередку викристалізувалася специфічна форма міського устрою.

Серед міського населення абсолютної переваги не мала жодна з етнічних груп. Поляки становили більшість у середмісті, українці, вірмени та євреї проживали в своїх ділянках, формуючи окремі релігійно-етнічні групи. Представники католицької громади могли отримати міське громадянство, а отже, і користати з усіх привілеїв магдебурзького права без формальних обмежень. Лише вони могли брати участь у багатьох сферах міського життя, торгівлі, економіці, самоврядуванні та судочинстві. Значна частина королівських привілеїв, отриманих містом, поширювалася лише на католицьку громаду. Українці не створили власних незалежних судових та адміністративних структур, тому підпорядковувалася міському магдебурзькому праву. Для них автономія існувала лише у формі релігійного братства при церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Старійшини (сеньйори) братства репрезентували інтереси українців при королівському дворі та в інших офіційних установах. Членам вірменської громади, які, займаючись торгівлею зі Сходом, отримували великі прибутки, вдалося створити судову автономію у вигляді вірменського суду, що складався з вірменських старійшин і міського війта. Діяльність єврейської громади базувалася не на

⁹⁶ Там само. С. 495–499; Kapral M. The Jews of Lviv and the City Council in the Early Modern Period. *Polin: Studies in Polish Jewry*. Oxford; Portland, 2014. No. 26. S. 79–100.

магдебурзькому праві, а на Статуті Болеслава Побожного (т. зв. Єврейські генеральні привілеї), який передбачав судову автономію для них. Єврейська судова автономія проявлялася у діяльності єврейського суду та посади єврейського судді, що був християнином, обов'язково шляхтичем і обирався руським воєводою.

Ольга ГУЛЬ

РОЗДІЛ 14

ПИСЕМНО-КНИЖКОВА КУЛЬТУРА РАННЬОМОДЕРНОГО ЛЬВОВА Й РУСІ: ВИБРАНІ АСПЕКТИ

Розвиток руської/української пізньосередньовічної та ранньомодерної писемної культури (а отже, культурної пам'яті) можна уявити як лінію спадів та піднесень. Так, кількість кириличних текстів на певний час (XIV–XV ст.) зменшилася. Згодом ситуація ще раз змінилася. Кириличні тексти почали поширюватися рукописним шляхом, розповсюджуватися через книгодрукування. Виник тип руського пізньосередньовічного й ранньомодерного письма, яке поступово еволюціонувало. Ще згодом з'явилися й своєрідні посібники з культури писання, що регламентували написання руських і польських літер, із якими мали справу тогочасні писарі¹.

Ймовірно, подібні інструкції встановлювали певні стандарти, хоч типи руського письма, зокрема у різних канцелярських середовищах (та в практиці різних канцеляристів) Руського воєводства (й Речі Посполитої загалом) XVI–XVII ст., були неоднаковими*.

¹ Тодішні правила «доброго писання почерковъ Россійскаго [тобто руського, згодом – українського] и полскаго» навчали канцеляристів аналізу письма, його чотирьох «скорыхъ, простыхъ, сложенныхъ основательныхъ чертъ»; «согнутого» й «власового тягнутія», «четырьугольниковъ» та загалом ідеальних писемних пропорцій літер, кута нахилу письма, поєднання літер в рядку тощо. «При каждомъ писанію надлежите на висоту, широту, положеніе, чистоту черты докладную тінъ, послі на ровность и подобіе буквъ найпаче вникати. Яко начнеши тако и пиши въ равной великости и въ простой черті, поряд очно вниймай равность писанія о(т)даленія початка черты реченій и буквъ» – інструктували писців Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 3. Спр. 2154. Арк. 3.

* Так, у цих документах дослідники диференціювали орієнтовно 9 варіантів написання графеми «А» і майже 14 різновидів графеми «а». Подібні відмінності існували й у написанні низки інших графем (більші – серед букв від «Б» до «Н» та від «б» до «и», менші – серед решти літер). Форми літер варіювали, що позначалося на графічному стилі документів. Змінювалися й способи нанесення та оптичного сприймання букв, тож читачі мусіли часто адаптуватися до різних стилів і типів письма.

Серед писарів поступово утвердилися правила упорядкування й класифікації різноманітних текстів: листів-звернень, протестацій/протестів, привілеїв, судових декретів, мандатів, заповітів, грамот; різних типів актових судово-адміністративних книг (гродських та земських, лавничних, раецьких, рахункових, шосових, митних), книг хрещень, шлюбів та смертей; переліків та списків міщан і професійних цехових корпорацій, їхніх статутів, храмових візитацій тощо². Частина офіційних документів презентувала письмо саме як засіб пам'яті. Про це говорили, наприклад, ініціальні формули тогочасних привілеїв львівських спільнот, подані «для вічної пам'яті» («Ad perpetuam rei memoriam»). Окремі з них акцентували на тому, що дії, вчинки, постанови мають силу лише тоді, коли «відкладаються в пам'яті через увічнення письмом і підвищування автентичних печаток», «бо все, що відбувається, також гине, якщо не буде забезпечене з допомогою письма та вірогідного свідчення»³. Звісно, тут використовувалися кліше, необхідні для побудови документа, однак ці писемні форми були й засобами «зміцнення пам'яті листами для прийдешніх, щоб точно відомість передати та утримувати»⁴. З іншого боку, для утримання культурної пам'яті, крім писемних знаків, у побуті використовували також, наприклад, геральдичні знаки, зокрема гмерки львівських міщан, інші символічні зображення, які теж формували частину графічної культури краю⁵.

У певний період ранньомодерні русини/українці стали помічати розрив між власною книжковою культурою і культурою княжого часу, хоч і не завжди могли його чітко пояснити. Насамперед це

² Див., наприклад: Badecki K. Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. Lwów, 1935. Т. 3: Księgi i akta administracyjno-sądowe. 1382–1787. 236 s.; Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. Lwów, 1868–1935. Т. 1–25; Привілеї міста Львова. 2-ге вид. / упоряд. М. Капраль, Львів, 2010. 544 с.; Привілеї національних громад міста Львова. 2-ге вид., випр. / упоряд. М. Капраль Львів, 2010. 576 с.; Економічні привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль. Львів, 2007. 816 с. та ін.

³ Пор.: Економічні привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.). С. 18–19, 28, 35.

⁴ Там само. С. 12, 15.

⁵ Сварник І. Міщанські гмерки в актах львівського магістрату. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 268–277.

стосувалося книжок, пов'язаних із візантійською релігійною традицією. Симптоматичним є твердження рукописної антикатолицької «Перестороги». Її автор чи автори інформували читачів, що «латинники» спеціально знищували релігійні реліквії княжої доби, щоби спричинити культурну й політичну деградацію Русі. Головними жертвами ворожого підступу, наголошувала «Пересторога», стали давні руські книжки, які галицькі поляки нібито приховали й надалі приховують від українців: «...злото, сребро і ... дороге каміння і книги забрано, яко то на око обачиш у самом Кракові корунном і в костьолах римських повно того: книг словенських великими склепами знайдеш замкнених, котрих на світ не випускають»⁶. Русини не знали їхнього змісту, втратили зв'язок із минулим (а отже, власну культурну та історичну пам'ять), а це спричинило регрес і сприяло суспільному приниженню православних, – зазначено у полемічному трактаті. Цікаво, що основними нищителями книжкової культури давньої Галицько-Волинської держави в «Пересторозі» зображені львівські домініканці: «Также ест в ве Львові у мніхов домініканов склеп великий книг наших словенських учительських, докупи знесених по збуренню й осягненню панства руського. І так то много зашкодило панству руському вельми, же не могли школ і наук посполитих розширяти, і оних не фондовано, бо коли би були науку міли, тогда би за невідомостю й глупством своїм не прийшли до такової погибелі»⁷. Однак на цей час русини/українці опинилися у дещо парадоксальній ситуації. З одного боку, вони прагнули зберегти вірність кирилиці й візантійській богослужбовій традиції, навіть боролися за неї. З іншого – мимоволі опинилися під сильним впливом, натиском польських культурних та літературних зразків, які несла з собою латиниця.

Проте тяглість між давньою і новою писемною культурою, літературою та пам'яттю культури таки існувала. Про це свідчив, наприклад, збережений реєстр бібліотеки Львівського братства за 1601 р.⁸. Значна частина зафіксованих тут книжок – богослужбова та «корисна для душі» релігійна література: напрестольні Євангелія

⁶ Пересторога. *Українська література XVII ст.* Київ, 1987. С. 27.

⁷ Там само.

⁸ Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI – поч. XVII ст. / ред. В. Шинкарук. Київ, 1988. С. 30–33.

та Євангелія учительні⁹, рукописні та друковані Апостоли, Мінеї, Октоїхи, Постні і Цвітні Тріюді, Прологи, кілька «словенських Біблій», слов'янські й грецький Псалтирі, «грецька П'ятдесятниця»; перекладні хрестоматії – «Феофілакти» і «Маргарити», «Правила святих отців», служебники, соборник Івана Златоустого, писання Василя Великого, Максима Грека, тлумачний Апокаліпсис, велика сербська Космографія, катехизми тощо. Окрім того, середньовічні й ранньоновітні Апостоли та Євангелія нерідко охоплювали ширший набір текстів, аніж вказували їхні назви, ставали хрестоматіями чи антологіями релігійного читання. Наприклад, першодрукований львівський «Апостол» Івана Федорова 1574 р. містив, окрім апостольських послань та післямови видавця, також проповіді – «Сказання Єпіфанія Кіпрського про дванадцять апостолів», «Списання літ після навернення апостола Павла», «Ізбраніє святих семидесят апостол» Дорофея Тірського, «Про чудеса святих апостолів, що є в діяннях»; острозькі «Книги Нового завіту» містять спочатку псалми, потім Євангелія, далі – діяння апостольські, текст Апокаліпсису, «Соборник 12-місяців», який упорядковував читання Євангелій та апостолів на різні дні тижня, «Сказання» про євангельські читання на утрєні тощо.

Водночас для багатьох селян та міщан Русі книжкова культура часто зводилася саме до молитов, молитвословів та молитовників, які друкувалися, переважно, саме у Львові. У XVII–XVIII ст. серед кириличних релігійних друків були поширені видання «Молитов», «Молитвословів» та «Молитвословців». Богослужбову літературу, наприклад Псалтирі, використовували і як літургічні книги, і як збірники молитов для приватного вжитку¹⁰. Навчальні книжки також нерідко виконували функцію малих молитовників. Зокрема, «Буквар» Івана Федорова 1574 р. містив спеціальну частину з текстами основних щоденних молитов («Царю небесний, Утішителю», Трисвяте, «Отче наш» тощо) та додатковими молитвами

⁹ Культура рукописних та друкованих учительних Євангелій була особливо розвиненою через саму специфіку таких текстів. Див. детальніше: Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ; Львів: Свічадо, 2011. 224 с.

¹⁰ Ісаєвич Я. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 320.

Володимира Мономаха, св. Василя Великого й Манасії¹¹. Молитвам приділяли велику увагу також і автори ранньомодерних катехизмів. Книжки для моління слугували знаками престижу на портретах тогочасних мешканців Русі й не просто символізували побожність зображуваних, але й передавали важливі повідомлення глядачам. Зокрема, таку книжку поруч із розп'яттям вміщено на портреті Костянтина Корнякта; розгорнуті молитовники тримають у руках сокальський міщанин та львівська міщанка з портретів XVII ст.; фундаторка Підгаєцького монастиря розгортає молитовник на сторінці з написом «Твоя от Твоїх Тобі приносяще», а Раїна Вишневецька демонструє у правій руці «Молитвослов славеноруський»¹². Так молитовники проникали у щоденний побут людей, демонструючи етнорелігійну ідентичність своїх власників.

Церковні книги пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу мали окреслений «канон» читання та використання прочитаного. Частково це було зумовлено правилами сакральної філології, для якої тексти Святого Письма і літери, із яких воно складалося, були відображенням вищих, надприродних сутностей. У цьому сенсі, лектура й переписування Євангелія та Біблії відрізнялися від буденного читання чи копіювання звичайних книжок: орфографію зближували з ортодоксією, православ'ям¹³. Однак згодом, під натиском західної, передовсім польської, теологічної та філологічної думки навіть руська *philologia sacra* змінила свої акценти¹⁴.

Водночас образ книжки-рятівниці душ був популярним і в світському житті. Це демонстрував розлогий титул крамничної книжки львів'янина Мація/Матвія/Матія Гайдера. Називаючи її, М. Гайдер прагнув надати написаному статус важливого документа, від якого залежить і доля його власної діяльності, і долі тих, хто від неї залежить, – боржників і кредиторів. Торгівець виніс на титульну сторінку своєрідну магічну формулу, яка мала сприяти успіхові його

¹¹ Буквар Івана Федорова. Київ, 1975. С. 51–74 [стор. нenum.].

¹² Білецький П. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ, 1968. С. 64, 72–74, 78–79.

¹³ Goldblatt H. Orthography and Orthodoxy: Constantine Kostenecki's Treatise on the Letters (Skazanie iz'yavleno o pis'menekh). Florence, 1987. 428 p.

¹⁴ Frick D. Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation: Chapters in the History of the Controversies (1551–1632). Los Angeles; London: Berkeley, 1989.

справ. Цей текст, що починався як звичайний заголовок, поступово ставав молитвою: «Ці книги, названі SCHULDBUCH, білою шкірою переплетені, мені, Мацію Гайдеру, призначені, на яких будуть записуватися боржники і кредитори день у день, будуть надаватися для поточних справ моєї львівської торгівлі, а цим справам нехай Господь Бог зволить дати добрий початок, ще кращу середину і найдосконаліше закінчення на славу його святу для ... тіл і спасіння душ (dla uczciwosci cziall i dusznego zbawienia), і щоби провадилися вони завжди щасливо задля його безконечної доброти та милосердя, від усіх труднощів і пригод злих вберегти зволить з усіляким пожитком і на славу найсвятішої Тройці на віки віків. Амінь»¹⁵.

Колишній мешканець підльвівської Русь, а згодом афонський монах Іван Вишенський у питанні «душеспасительної» функції літератури був категоричним. Він переконував: правовірним християнам слід читати тільки святі книги, написані сакральною церковнослов'янською мовою як надійні, перевірені і корисні до спасіння душі. Аскет навіть уклав окремий список того, що мають змалку читати християнські діти. Спочатку – звичайна граматики («грецька» чи «слов'янська»), далі – «богомолібний і праведнословний» Часослов, «богоугодно-молібний Псалтир», «плач и смиренномудрий» Октоїх – Осьмогласник, а вже після них – інші «тезоімениті богословію тексти» на зразок старозавітних Соломонових притч, біблійних книг Премудрості, Еклезіяста, Сираха тощо¹⁶.

Проте ідеалом «православного» читання, на думку І. Вишенського, мав би стати зразковий збірник корисних для душі релігійних текстів, звідки читач мав би взяти усе йому потрібне. Вона мала б огорожувати читачів від світських думок, які шкодять благочестивому сприйманню текстів: «Збудуйте одну книгу, з друку виданням, которая есть огорода благочестию, заступаючи всякий благочестивый помысл, абы не выходил от внутрь праволавное мысли на двор за огороду ... гді зверь ереси живет ..., вторая сила и моц тоє книги: покров и мир, тишину всякую зверху от трочиного бога дарующ ... абы ... разум лживый ... не омрачив ... дождевидным пролитие мечтательного мниманья, нападающего квалтом

¹⁵ Цит. за: Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка (Записки НТШ)*. 1905. Т. 65. С. 25.

¹⁶ Вишенський І. Твори. Київ, 1959. С. 203.

не на правовірно оснований ум; который колись с тое книги відомостю остережет, того всего не постраждает»¹⁷. Така ідеальна книга – своєрідна енциклопедія, укладена за церковним календарем (хоча світських енциклопедій І. Вишенський і не визнавав): «Той же книзі имя бити маєт Соборник, то есть зобрание всі таємниці невідомые розных часов, альбо справованые, albo речые от Христа спасителя или ученых его, святых апостол или святых богоносних отец. Толк и разум о всем порядку цекрве православное, до всего ... року в словах розділених, обходячи круг годишний, наедно злучити належит и будет книга Соборник, над которую ність потрєнійшеею в нашей цекрве ... Початок же той книзі от мытаря и фарисея до всіх святых недільними ступнями наук тягнет, а до тое штуки 12 празников господских и богородичных с выборнійшими святыми злучити потреба по типуку – которые бдение иміють»¹⁸. Проект І. Вишенського частково вже був втілений у богослужбових книгах, але частково залишився ідеальною конструкцією. Проте його підґрунтям була давня ідея: релігійна книжка – частина літургії, і в такому контексті її слід сприймати. Невипадково згодом у своїй «Метриці» львівський єпископ Йосиф Шумлянський наголошував: після відправи священник зобов'язаний читати сакральні тексти разом із своїми парафіянами. Звичайно, стверджував митрополит, вірні можуть бути неуважними й не слухати свого пастиря. Але той усе-таки мусить дочитати обраний уривок – для користі їхніх же душ: «...повинен священник своїм парофіаном найпервій “Вірую в єдинаго Бога” все виразней з книжки прочитати, потом “Отче наш” ... А если теж кто маєт книгу якую учительную, от цекрве святои принятую, то не хай не полинуется ... прочитати. А хочая би парохіане тенскнили, слухати тя не хотіли, єднак тебе, о иерею, чести и учити подобает»¹⁹.

Окрім цього, наказував Й. Шумлянський, «вдома і на празниках» священник має читати ще й інші «добрі книги» на зразок «Зверцадла», де є інформація про 7 церковних тайн, 10 заповідей та основні канони «православно-католицької» віри. Цю працю, автором якої був він сам, митрополит рекомендував особливо настійливо:

¹⁷ Там само. С. 204.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Цит. за: Собори Львівської єпархії XVI–XVIII ст. / упоряд. І. Скочильс. Львів, 2006. С. 235.

«...кромѣ инших богодухновенных книг маєте чести од мене умыслѣне для ... науки выданную з уневской друкарне книжку, названную Зверцаadlo, ... тую ж читайте, а той з собою ж диспутуйте, але не попившись»²⁰. Останнє зауваження – знакове. Йосиф Шумлянський цілком свідомий того, що навіть цей «мінімум читання» може бути «заважким» для сучасного йому пересічного священника, у житті якого книжка була не завжди найважливішою.

Авторитетний у колі Львівського братства київський митрополит Петро Могила у «Номоканоні» 1629 р. теж заохочував священників і монахів читати якомога більше: «Якщо духовний хоче досконаліше зрозуміти канони, хай дістає Книги Правил усіх, тобто Книгу преподобного Іоанна Зонари, який соборні й помісні витлумачив канони; Книгу блаженішого Феодора Балсамона, патріарха антиохійського, що досконало витлумачив усі канони, Номоканон ... Фотія, патріарха константинопольського, книгу преподобного в ієромонахах Матвія, що розумно зібравши, правила склав ... До цього книгу правил ..., архidiaконом Алексієм складену; книгу Константина Севаста Арменопула номофілака і судді тессалонницького, блаженного Никона послання ..., окружне послання Геннадія Патріарха константинопольського із ними зібраного собору до Папи, послання Никифора Хартофілака ..., Тарасія, Патріарха константинопольського, до Адріана, папи римського, Мануїла патріарха константинопольського, відповіді на питання Вілли єпископа, Петра, архієпископа олександрійського й мученика Каніни, відповіді канонні Тимофія, святишого Александрійського архієпископа, Номоканон Івана Постника і решту інших багато»²¹. Зрештою, П. Могила був свідомий того, що більшість його майбутніх читачів, найімовірніше, обмежиться лише його власним «Номоканоном». «Діставши і прочитавши хоч і частину, в духовному твоєму будівництві благополучним і безмятежним благістю Христовою будеш», – підбадьорював читача митрополит.

Церковні книги слугували й навчальною лектурою для дітей. Так, «Шкільний порядок» Львівської братської школи 1586 р. передбачав, що її учні мають бути розділені на три групи саме за тим, як і наскільки вони вміють читати та сприймати прочитане:

²⁰ Цит. за: Собори Львівської єпархії...

²¹ Номоканон. Видання 3-тє Митрополита Петра Могили. Київ 1629. Фотопередрук Олекси Горбача. Рим, 1989. С. 13–15.

«...едни ... ся будут учить слов познавати і складати, другий ... ся будуть учить читати и на память многих ся речень учить, третій ся будуть учить, читаючи викладати, розсужати і розуміти»²². За цього серед текстів, за якими мали вчитися учні, були названі насамперед Євангеліє і Апостол. Тому не дивно, що серед руських читачів існував попит на «слов'янські» азбуки й богослужбову літературу. Про це свідчить хоч би список проданих книжок, який уклав для себе львівський купець Петро Кунащак у 1666 р.: «Шестондев», «Молитовник довгий золотий», Псалтир; «Полуустав Сльоз[ки]», «Требник Сльоз[ки]», «Азбучка»²³. На весілля дітям П. Кунащак теж вирішив подарувати релігійні книжки: одну – молодому, другу – молодій. Нарешті, у заповіті купця книжки (так само, як і оправлені в зелений пергамен документи та записи на кам'яницю) зачислені до важливої частини майна. Їх список також знаковий: окрім «Біблії польської з фігурами», тут зазначений «Полуустав київський фоліо», київський «Акафіст», віленський «Завіт», два псалтирі та молитовки²⁴. Так само і в бібліотеці знаних діячів Ставропігії братів Рогатинців, як засвідчили студії Володимира Александровича, також знайшлося місце для Острозької Біблії й Псалтиря, «Маргариту» та Йоана Златоустого, «Книг о постничестві» Василя Великого, полемічного «Апокрисису» і нейтрального «Адельфотесу»²⁵.

Поруч із руськими та грецькими релігійними книжками, та ж бібліотека Львівського братства пропонувала читачам і «лядські», тобто польські релігійні книжки на різні теми: «Життя Ісуса», польський Старий Заповіт, молитовник, катехизми і постилла, «Годинки Панни Марії», книга про чистилище, «Суммарій 10 заповідей», «Рай душевний» тощо²⁶. Руських дітей кінця XVI ст. також мали вчити не лише Євангелія, але й граматики, діалектики, музики, «світських поетів». Саме цій меті слугувала «секулярна»

²² Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI – поч. XVII ст. Київ, 1988. С. 39.

²³ Цит. за: Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. *Жовтень*. 1987. № 4. С. 91.

²⁴ Там само. С. 99.

²⁵ Александрович В. Бібліотека братів Рогатинців. *Записки НТШ*. Львів, 1997. Т. 233: Праці історико-філософської секції. С. 254.

²⁶ Пам'ятки братських шкіл. С. 32–33.

частина Львівської братської бібліотеки: твори Лукіана і «Органон» Арістотеля грецькою мовою, латинський словник («Дикціонар») і латинська Хронографія та кілька граматик, латиномовні діалектика та риторика, Плутарх, тексти Овідія, Цицерона (названі «Оффіцій» і «Сентенції»), Вергілія тощо. У книгозбірні Рогатинців також знаходилися польські, чеські та греко-латинські версії біблійних текстів²⁷. Це свідчило про певну міжконфесійність лектури й літератури серед русинів Львова та Руського воєводства загалом. Водночас у середовищі супротивників римо-католицизму й унії «лядські книги» нерідко вважали джерелом «латинських спокус» і ересей.

Скажімо, І. Вишенський не сприймав подібної літератури, вважаючи її дуже шкідливою. Вже сама латинська мова була для нього знаряддям диявола. Тому, заявляв афонський анахорет, «лживі» діалектики багатомовні риторики, «хитромовні логіки» та «надворні» філософії вводять у спокусу – і не лише дітей, але й дорослих. «Чи не ліпше тобі изучити Часлословец, Псалтир, Охтаик, Апостол и Евангелие ... и жизнь вічную получитьи, нежели постигнути Аристотеля и Платона ... и в геену отити?» – риторично запитував він, не залишаючи інших альтернатив. Рятуює лише проста давня література – наголошував монах²⁸. Натомість читання античних філософів, скаржився І. Вишенський Домнікії на Юрка Рогатинця та його прихильників, – ознака занепаду православної віри та обряду: «...новые философы руские не знают в церкви ничтоже читати – ни тое. Псалтири, ни Часослова ..., а если би хто .. строхи и знал, як юж досягнет стиха якого басней аристотельских, тогда юж Псалтири читати ся сороміет и прочее правило церковное ни за что миеет»²⁹. Сакральна й світська «латинська» література в очах церковного ортодокса з Вишні зливалися в одне ціле. Навчаючи «правильному» читанню авторів-«латинників», чернець апелював і до емоцій своїх читачів, і до їхнього знання євангельських текстів: «Если ся будутъ річи с євангельским разумом згожати ... віруй і приими, а если ни, сміло на то писание поплівати можеш; не согрішишь за то никакоже»³⁰.

²⁷ Александрович В. Бібліотека братів Рогатинців... С. 254.

²⁸ Вишенський І. Твори. С. 57.

²⁹ Там само. С. 190.

³⁰ Там само. С. 162–163.

Однак межі між «правильним» і неправильним, східним і західним у тогочасній лектурі та писемній культурі були мінливими. З одного боку, книжки сакральні й «профанні» протиставляли одні одним, так само як і православні й латинські. З іншого – світська література користувалася не меншим попитом, аніж «святі книги», а твори, написані прихильниками східного обряду, не раз використовували риторичну й шаблонну західних, «латинських», текстів. Прикладом слугував перемишльський «Катихісис» Інокентія Винницького 1685 р. Тут «Предмова до чительника», яку написав типограф Унівського монастиря Симеон Ставницький, починалася повчальним сюжетом не з Євангелія, а з Плутарха: Олександр Македонський, наголошено тут, постійно читав «Іліаду», яка духовно підтримувала його у військовій та мирній час: «...тот пан Іліаду Гомерові гісторію війни Троянської в собі замикающую, од Гомера поети грецького віршем описанню в таковій міл повазі і пошанованню, гди і до бою беручися посполу з пугином під голову кладл, інших зась часів, нігди з зандри не випустив. А то не для іншої причини, ... аби і он з уста вічного поважних ... справ і поступків в Іліаді описаних уважено, уста вічною мігл міти до таких же чинів побудку, а ораз і готовую завше, зважа в трудних разях, інформацію»³¹. Ця преамбула була потрібна авторові передмови для того, щоб обґрунтувати потребу в самому катехизмі. Для цього він використовував гру порівнянь і метафор. Гомерова «Іліада», зауважував автор, розповідала про перемоги героїв над видимими, земними ворогами, тому вона допомогла Олександру Великому. Натомість «Катехизм» має поради читачам, як перемогти невидимого ворога. Зрозуміло, що така книжка заслуговує на особливу увагу: «...в якими би она гідна бути пошанованню, бодай в не легшим, еше ніж Гомерові Іліада»³². Зрештою, канон катехизмів у ранньоновітній Русі був значною мірою втіленням схем, взятих із римо-католицьких («латинських») зразків, авторами також нерідко були вихідці з Руського воєводства. У цих книжках був не лише сам текст, складений із традиційних питань і відповідей, але й вказівки на те, як його слід читати. (Автори рекомендували читання вголос, на

³¹ Єпископ Інокентій Винницький. Катехісис або бароковий душ пастирський сад. Перемишль, 2007. С. 335.

³² Там само.

підставі якого учні мали вивчати текст чи навіть виспівувати його хором у віршовій формі).

У післяунійний період на території Галицької митрополії давні православні книжки стали вважати «схизматичними» і небажаними. Зрештою, як зауважують дослідники, навіть монастирські бібліотеки цього часу на землях Руського воєводства не були надто великими (до 300 книжок), і їхній репертуар аж до 1770-х років складався переважно з контрреформаційних католицьких (домініканських, єзуїтських, францисканських) видань, часто в польських перекладах³³. Наприклад, ченці-василіани з Крехівського монастиря XVIII ст. могли користуватися книгозбором, у якому, попри давні кириличні колекції (серед яких виділялася Острозька Біблія та, наприклад, рукописний Апостол), більшість становити латинські й польські друки. Тому, з одного боку, ченці використовували церковнослов'янські тексти Василя Великого, Івана Златоустого, «Маргарит», «Патерики», тексти Макарія Єгипетського, Івана Дамаскина, «Поученія» Доротея, духовні християнські романи («Повість про Варлаама і Йосафата»), ірмологіони та збірники чудес («Руно оршенное» Дмитра Туптала), збірники Інокентія Гізеля тощо. Проте тепер ці тексти влилися у комплекс численних польських та латинських релігійних книжок, які, усе ж, витісняли руське читання³⁴. Натомість із XVIII ст. місцевих священників, наприклад, під страхом суворого покарання змушували усувати з церков «непоправлені та куплені за кордоном» богослужбові книги. Їх зобов'язували «читати моральне богослов'я», відправляти, крім співаної, також і читану Службу Божу, провадити метрики встановленого зразка, вести реєстри парохіян, пояснювати їм катехизм, а дякам наказували вчити дітей не лише письму, але й читанню й рахунку³⁵. Окрім того, у Велику Суботу мали проводитися нічні читання Діянь Святих Апостолів у церкві зі священниками й дяками: так, за задумом ієрархії, мав викорінюватися поганський звичай запалювання вогню на цвинтарях³⁶. Більшість ранньоновітніх авторів мусіли враховувати ще одну реальність. Велика частина

³³ Almes I. Księgi cyrylickie w bibliotekach monasterów bazylikańskich eparchii lwowskiej XVIII wieku. *Latopisy Akademii Supraskiej: Dawna cyrylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*. Białystok, 2016. S. 209.

³⁴ Ibid. S. 211–215.

³⁵ Собори Львівської архієпархії XVI–XVIII століть. С. 40, 348–349.

³⁶ Там само. С. 347.

тих, до кого мали б дійти їхні тексти, були неписьменними, і їм слід було читати вголос, переказувати й пояснювати зміст книжок. (Зрештою, читання для освічених також часто було голосним³⁷). Загалом, катехизми й букварі мали особливу місію: закладати у свідомості читачів жорстку «решітку» знань про основні правди віри, теологічні та морально-етичні категорії (катехизми) та фундаментальні структури мови (букварі) чи те й інше нараз (букварні катехизми). Іншими словами, з допомогою цих видань священники та вчителі мали продукувати первинні стереотипи, кліше, із яких учні могли будувати ідеальну світоглядну парадигму.

По-іншому прагнення до класифікації знань виявилось, наприклад, в організації архіву того ж Львівського ставропігійського братства, де писемні тексти описували та групували за певними параметрами. З одного боку, за спостереженнями Ярослава Ісаєвича, їх розподіляли за тематикою та шляхом надходження (виписки з актових книг, привілеї, листи до братства; протоколи засідань Ставропігії; чернетки документів, які походили від братства; книжки, у яких відображали його економічну діяльність; матеріали інших організацій, рукописні літературні пам'ятки тощо). З іншого – акти ділили за принципом більшої/меншої цінності. Тому братський статут, грамоти польських королів і патріархів, митрополитів, єпископів, листи московських царів нарівні з особливо цінними борговими розписками відокремлювалися у спеціальну «торбу (потім – скриню) для привілеїв», а юридичні документи загалом упорядковувалися з особливою увагою³⁸.

³⁷ Саме на цьому наголошував П. Могила у своєму катехизмі, розрахованому на руського читача: «Вотъ цель и конецъ, абы нетылько самыя Іерее, ... повіронымъ собы овечкомъ науку ... подавали ..., лечъ абы тежъ, и свыцкые православные уміючіи читати, неуміючимъ и простыйшимъ единаковимъ способомъ науку преподаючи заправовали. А найбарзій Родичі, дітей своихъ. Панове, челядь. Преложоныя, собы подлежахъ, особливыйшимъ еднанъ способомъ ... абы по школахъ школахъ всі дидакалове ... своїхъ оучневъ заправовали, приказуючи и того напамять учитися, што в той книжцы естъ написано». Водночас П. Могила не випадково зауважував, що його текст слід не лише уважно прочитати, а й зберегти в пам'яті: саме так він може функціонувати не лише в писемній, але й в усній культурі. (Три українські катехизми з 17 ст. *Facsimile Olexa Horbatsch curavit*. Рим, 1990. С. 359).

³⁸ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. Київ, 1972. С. 34–41. Натомість Юлія Шустова бачить у

Певне прагнення системності видно із передмови до «Адельфотесу», який видало те ж Ставропігійське братство у Львові 1591 р. Його автори намагаються подати читачеві ідеал тогочасної освіти: своєрідну «драбинку», складену з «вищих» і «нижчих» наук. На першому етапі, кажуть вони, ідеальний читач тільки «переднавчається» і проходить різні етапи «граматики»: орфографію/«правописаніє», просодію/«пріпіваніє», етимологію/«правословіє», синтаксис/«сзчіненіє». Тільки після цього, зазначали укладачі «Граматики дороглаголивого еллінословенського языка», можна рухатися «догори», від арифметики до богослов'я: «От нея же яко по степенех всю ліствицю, по чину оученій трудолюбивій достигають: діалектики, риторики, мусики, арифметики, геометрії, и асторонміи, и сими же седми, яко же никімъ сосудом разсужденія почерпаемо источникъ філософії, разуміюще же и врачевства, ко благоискуству превосходимъ все совершеннаго богословія»³⁹.

Водночас сам «Адельфотес» був нелегким для читання через графічні й мовні особливості сприймання тексту. По-перше, його «назва» могла також бути прочитана і як зазначення автора («Братство» – грецькою). До того ж, як влучно зауважила Уляна Головач, вже титульна сторінка вимагала переключення графічних та мовних кодів. Загалом, на сторінках «елінословенської грамматики» співіснували дві мови (грецька й слов'янська) та дві писемні культури (грецьке та побудоване та його підставі кириличне письмо). Лектура двомовної книжки була переключенням, порівнянням та синтезом двох мов і графік. Водночас читачеві слід було зіставляти дві граматичні системи, хоча йшлося, по суті, про вивчення однієї мови і однієї системи, проте у двох графічних формах – кириличній та грецькій. За цього частина грецького матеріалу була транскрибована, частина – перекладена церковнослов'янською, а в частині транскрибовані зразки грецького відмінювання зіставляли з церковнослов'янськими зразками. Певну складність сприймання

архіві братства дещо іншу структуру, що охоплює кілька видів і підвидів документів: від статутів і персональних списків до інвентарів. Шустова Ю. Документи Львовского Ставропигийского братства (1586–1788). Источниковедческое исследование. Москва, 2009. С. 218–219.

³⁹ Adelphotes. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik. 2, um das Faksimile er weiterte Auflage. Herausgegeben und ein geleitet von Olexa Horbatsch. München: Verlag Otto Sagner, 1988. S. 3–4.

засвідчила вже вміщена на перших сторінках грецька абетка зі слов'янськими транскрипціями грецьких назв літер та їх вимовою. Отже, реципієнт «Адельфотесу» мав адаптуватися до нелегкої лектури. Проте основний зміст книжки – із парадигмами, наголосами, граматичними коментарями був різновидом «мнемотехнічного» тексту. Його призначали для запам'ятовування й пригадування; це зумовлювало графічний вигляд, розміщення матеріалу та його зміст. У цьому сенсі тексти на зразок граматик, букварів, поетик, риторик (в інший спосіб, аніж, наприклад, літописи чи хроніки) ставали різновидом східноєвропейського «мистецтва пам'яті».

Книжки привчали до символізму та алегоризму, стилістичної вишуканості і синтезу біблійних образів з античною міфологією. Побачений крізь призму середньовічного мислення світ грецької та римської культур став одним із джерел ранньоновітньої освіченості. Міфологічні та біблійні образи ставали частиною лабіринту символів й алегорій, який були зобов'язані знати тогочасні письменники і їхні потенційні читачі. Це знання було необхідним у геральдичній та панегіричній поезії. Вона користувалася значною популярністю і, до певної міри, вважалася одним з еталонів тогочасного поетичного мистецтва. Так, студент Замойської академії Григорій Бутович своїм панегіриком, виданим у Львові 21 квітня 1642 р., намагався виразити «сладковонний запах духовних цнот» владики Арсенія Желиборського. З одного боку, у цьому тексті фігурували образи Христа, Божої Церкви, Сіону, Стефана, Авраама, Ісаака, Андрія, а з іншого – Юнони, Марса, Мінерви, Белліони, Феба, Паллади, Муз та картина «золотистого Емпірею». Тому панегірист бажав єпископу «сталевого Ксенофілового здоров'я», «Полікартового щастя», «Пріамового або Несторового здоров'я» тощо.⁴⁰ Щось схоже простежувалося і в «Потрійному Львові» Бартоломія Зіморовича. На його сторінках згадки про Божий страх і біблійних Несеха та Юду зустрічалися з образами гомерівських лотофагів, Борея і Оріфії. У метафоричній реальності, яку створив Б. Зіморович, Львів перетворювався в античний поліс, а жителі Русі отримували маски стародавніх греків та римлян (наприклад, Геракліта чи Демокріта), – зауважував автор. Проте ранньоновітній руський книжник та читач залишався

⁴⁰ Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд.: В. І. Кречотень, М. М. Сулима. Київ, 1992. С. 204–209.

людиною ірраціональною, містичною та магічною. Тому, наприклад, друкарня Михайла Сльозки й видала «Небо новое» Йоаникія Галятовського – збірник популярних марійних чудес.

Світ писемної культури, до якої зверталися тогочасні читачі, був багатомовним, різноконфесійним та ідейно неоднорідним. Зокрема, у руському середовищі старослов'янська – мова літургійних книг – конкурувала з книжковою українською, т. зв. «простою», мовою XVI–XVII ст.*. Водночас обидві мовні стихії накладалися одна на одну. Старослов'янська (за концепцією Павла Житецького) щораз то більше лише зовнішньою формою для нової культури, а нова книжкова мова перебирала на себе частину її сакральності. Про це свідчили слова одного з викладачів Львівської братської школи Кирила-Траквіліона Ставровецького. Звертаючись до читачів, він прагнув виправдати мовну неоднорідність свого «Зерцала богослов'ї» (Почаїв, 1618) і апелював до мовної ерудиції читачів: «Відай и то, ласкавий чительнику, для чого покладалось в той книзі простий язык и словенський, а не все по-просту. Та причина ест: по словеснку ся клали слова богословцув и доводи писма святого, а другое, иж слова нікаторіи словеніського языку труднии на простий язык так, же нелацно понятии, ... и много такових найдеться. Леч простакові все криво, хотяй і найпростіше, а мудрій и кривое справити может»⁴¹. Мовою східного християнства, окрім церковнослов'янщини, вважали й грецьку. Невипадково Ставропігійське братство видало у Львові «Адельфотес» (1591), а театралізоване привітання, яке того ж року учні братської школи адресували митрополиту Київському і Галицькому, мало назву «Просфонима» і також було греко-церковнослов'янським⁴².

Серед поляків роль священної мови виконувала латинська, яка за сумісництвом була й мовою діловодства, науки та культури. Саме латиною вели актови та судові книги, нею були записані привілеї міста, національних громад, цехів. Цією мовою були створені

* Інколи проти цього протестували. «Євангеліє простою мовою не виворочайте» – категорично заявляв І. Вишенський, маючи на увазі як витлумачення, так і переклад та переказ текстів у доступнішій мовній формі.

⁴¹ Пам'ятки братських шкіл... С. 208.

⁴² Українська поезія кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд.: В. П. Колосова, В. І. Кречетень, М. М. Сулима. Київ, 1978. С. 137–144.

«Роксоланія» Фабіана Себастьяна Кльоновича, «Потрійний Львів» («Leopolis triplex») Бартоломія Зіморовича тощо. Поруч із латиною вживалася й ставропольська мова.

Отож читач Руського воеводства мав справу з кириличними та латинськими книжками: кирилиця й латинь були символами, відповідно, руської й польської національних громад. Невипадково для Львівського братства значущими були привілеї Сигізмунда III і Владислава IV, які дозволяли друкувати кириличні книжки та забороняли потенційним суперникам використовувати «привілеї для друкування польськими чи латинськими літерами»⁴³. Водночас український і польський мовно-культурні простори перетиналися. Українська «проста мова» містила багато лексичних та граматичних полонізмів, водночас старопольська мова поступово ввібрала у себе руські українські елементи. На ту й ту впливала латина. Окрім того, тогочасний руський читач досить часто мав справу саме з польськими текстами*.

Симбіоз культур позначився й на мові книжок. Закономірною на цьому тлі була поява «Лексикону славенороського» одного з учителів Львівської братської школи Памви Беринди, що мав витлумачити читачам якнайширше коло слів, «назвиска речій и имена власныи людей, горъ, пагорков, лісовъ, рікъ и розных урочищ розмаитих діалектов, єврейскаго, гре[цкаго], ла[тинскаго] и власного нашего Славенскаго в купу ... згромадивши»⁴⁴. Ця суміш двомовного церковнослов'янсько-руського та церковнослов'янсько-польського «дикціонаря» зі словником іншомовних слів опосередковано засвідчувала, наскільки неоднорідним був світ, у якому мав орієнтуватися читач XVII ст. Проте, як відзначають дослідники, ця суміш була наслідком Бериндиного читання в бібліотеці Балабанів і взорована, ймовірно, на антверпенському тлумачному виданні

⁴³ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль. Львів, 2010. С. 62.

* Так, саме польською було написано чимало книжок, які видавала Києво-Печерська лавра, хоч вони й були розраховані на православного, а не католицького читача, як наприклад, «Тератургема, або чуда» Афанасія Кальнофойського чи «Патерикон» Сильвестра Косова. Зрештою, антикатолицький «Тренос, або Лямент» Мелетія Смотрицького (як і більшість його текстів) також був написаний польською.

⁴⁴ Лесикон словенороський Памви Беринди / відп. ред. К. К. Цілуйко, передм. В. В. Німчук. Київ, 1961. С. 3.

«гебрейсько-халдейсько-грецько-латинської» Біблії 1573 р., а також, можливо, на якомусь вірменському ономастичному джерелі⁴⁵. Його словник був упорядкованим і мав певну систему: у тексті П. Беринди чітко виділялися реєстрові слова (подані в називному відмінку однини – для імен і першої особи однини – для дієслів) та їхні тлумачення; ці слова були розміщені в кириличному алфавітно-цифровому порядку. Лексеми мали наголоси та, вочевидь, відображали тогочасне читання церковнослов'янських текстів у руському середовищі. Розраховуючи на ерудованих читачів, П. Беринда наводив також синоніми церковнослов'янських і руських слів, а також їхні латинські та грецькі відповідники (вводячи у свій текст готичний і грецький шрифти). Натомість окремі польські слова П. Беринда транскрибував кирилицею⁴⁶. Водночас, пояснюючи табу-ефемізми на кшталт «блудилище», «блудникъ», «блудница», словникар використовував глаголичну чи квазіглаголичну/деформовано-кириличну криптографію⁴⁷. За спостереженнями вчених, вона була частиною ширшої тайнописної системи П. Беринди. Щоб зашифрувати зміст окремих слів, він використовував видозмінену кирилицю, літери, схожі на глаголицю, та саму кутасту (хорватську) глаголицю, у такий спосіб звужуючи коло читачів до себе самого та вибраних осіб, які знали ключ до системи⁴⁸. Окрім того, Памво Беринда вміло використовував типографічні засоби, які урізноманітнювали текст «Лексикона», за що Григорій Коляда у 1964 р. назвав його «архитипографом»⁴⁹.

Специфічну нішу займали також емблематичні друки. Вони будувалися за особливою схемою: інскрипція (надпис) – символічне зображення-емблема та віршований підпис, і використовувалися не лише у книжковій культурі, але й в архітектурних справах. Львівські емблематичні книжки були й панегіричними та геральдичними «пам'ятними книгами»: символіка слів та зображень мала логічно вести читача до чеснот місцевих шляхетських

⁴⁵ Лесикон словенороський Памви Беринди... С. 18.

⁴⁶ Там само. С. 25.

⁴⁷ Там само. С. 10.

⁴⁸ Березенко Б. О. Тайнопис Памва Беринди. Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві. Київ, 2014. С. 98–102.

⁴⁹ Коляда Г. І. Памво Беринда – архитипограф. *Книга. Исследования и материалы*. Москва, 1962. Вып. 9. С. 125–140.

родів (наприклад, «на герб Ржевуцьких» у книжці єзуїта Кароля Савіцького⁵⁰.

«Поліфонічною» була не лише графіка й мова, але й тематика книжок. Важливими знаками, за якими читачі могли аналізувати зміст друкованих та рукописних книжок, були їхні назви. На початку автори вміщували, як правило, алегорико-символічні титули, витримані у дусі ренесансної чи барокової словесної гри, а далі подавали пояснення – анотації чи резюме своїх текстів, вказували ім'я автора. Проте й ці заголовки були різного обсягу. Навіть назви книжок І. Вишенського, який закликав до «простоти» – насправді своєрідні «тексти у тексті». Наприклад, у повній назві «Зачапки» І. Вишенський навіть реферував зміст текстів, проти яких спрямована його полемічна книжка: «Сие писание зовется зачепка мудраго латынника з глупым русином в диспутацию, а попоросту глаголющи, в гадание или бесіду: вопрос и отвіт. Посем отвіт Скарзі на два артикули: в книжках его (о отступлению греков и руси от латинскаго костела, с друку выданной), именованных. Един артикул хульный на грецких учителей, жи от зазрости не подали рускому народу, в словінскому роді, писмі і языку живущему, своей науки. Другий артикул самохвалній, иж щасливый костел латинский, яко всюды в папы римского послушенстві науки и школы фундованы суть»⁵¹. «Безконечність», ембематичність та символічність назв загалом були характерними для полемічної літератури XVI–XVII ст. Важливу роль, поруч із різноманітними графічними зображеннями, на титульних сторінках руських (українських та білоруських) книжок відігравали також грецькі їх назви (із перекладами чи без) як знак етноконфесійної ідентифікації, виклик і протиставлення латинським назвам у польських книжках чи, за спостереженням архієпископа Ігоря Ісиченка, як альтернатива «польсько-латинському суржику, експансія котрого в суспільний простір здійснювалася через латино мовні богослужіння, колегії й університети»⁵².

⁵⁰ Gwioździk J. Lwowskie barokowe emblematy i książki emblematyczne. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*: зб. наук. праць. Львів, 2009. Вип. 1(17). С. 522–534.

⁵¹ Вишенський І. Твори. С. 198.

⁵² Ісиченко І., архієпископ. *Війна барокових метафор: «Камінь» Петра Могили проти «підзорної труби» Касіяна Саковича*. Харків: Акта, 2017. С. 78.

Розбудовані назви були актуальними й згодом. Приклад – відомо двотомна львівська енциклопедія уродженця Луцька, Рогатинського декана та пароха Підкаменя Бенедикта Хмельовського, яка відображала вже барокову вченість та мистецтво пам'яті: «*Nowe Ateny albo Akademia Wszelkiej Scyency I Pełna: Na Rozne Tytuły, jak na Classes Podzielona, Mądrym dla Memoryału, Idiotom dla Nauki, Politykom dla Praktyki, Melancholikom dla rozrywki Erygowana*» (Львів, 1746). Цей титул Б. Хмельовський уточнив ще кілька разів, зокрема у поетичній формі: «*O Bogu, Bożków Mnóstwie, Słów Pięknych Wyborze/ Kwestyj Cudnych Wiele, O Sybillów Zbiorze/ O Zwierzu, Rybach, Ptakach, O Matematyce/ O Cudach Świata, Ludzi Rządach, Polityce,/ O Językach I Drzewach, O Żywiołach, Wierze/ Hieroglifikach, Gadkach, Narodów Manierze,/ Co Kraj Który Ma W Sobie Dziwnych Ciekawości,/ Cały Świat Opisany Z Gruntu W Słów Krótkości*». Водночас Б. Хмельовський хвалив універсальність своєї праці. У передмові автор переконував читачів, що не переписував свою книжку «зі шкільних шпаргалів» чи словників, а «кілька сот авторів від дошки до дошки перечитавши»: вона мала б слугувати усім, окрім жінок та неписьменних: «Лише Дамам, як і Неграмотним тут не прислужуся, бо не Паненський Сеймик, не Романи, не Життя або Приклади пишу». Решті читачів автор, рясно інкрустуючи текст латиною, обіцяв неабияку інтелектуальну вигоду: «Мусів би великі перегортати Волюміни, скуповувати Бібліотеки, а тут маєш без труда multascienda, які, готові читаючи, зваж, що non iacet in molli, veneranda Scientia lecto»⁵³. Книжка справді формувала своєрідний простір тогочасного знання: у ній йшлося і про чари, і про сирен, і про зміїв-смоків, левіафанів та єдиногогорів, і про довговічних (longaevi), а поруч – про звичайних звірів (мишей, лисиць, ведмедів), дорогоцінні камені; польських королів, мову та історію; міста й містечка Речі Посполитої, держави й народи тогочасного світу тощо. Окрему тематичну нішу книжки, поруч із чисто практичними порадами, займали ієрогліфіки – тлумачення візуальної символіки, яку часто використовували у тогочасній книжності та

⁵³ Chmielowski B. *Nowe Ateny albo Akademia Wszelkiej Scyency i Pełna: Na Rozne Tytuły, jak na Classes Podzielona, Mądrym dla Memoryału, Idiotom dla Nauki, Politykom dla Praktyki, Melancholikom dla rozrywki Erygowana* Lwow, 1746. Т. 1. S.0–B2 (вступні сторінки не нумеровані, звична нумерація починається пізніше).

образотворчому мистецтві (і яку автор, очевидно, запозичував із книжок Атанасія Кірхера).

Риторично розбудовані назви нерідко приховували так само багатоманітний за структурою та гетерогенний за джерелами зміст. Приклад – «Небо новое, с новыми звездами сотворенное, то есть преблаголовенная Діва Марія з чудами своїми, за старанням найменшого слуги свого недостойного ієромонаха Іоанкія Галятовского», видане у друкарні Михайла Сльозки. Це – своєрідний каталог різноманітних чудес Діви Марії: під час її народження та введення в Храм, у час Христового різдвя і втечі до Єгипту, пізнішого життя та успіння, а також посмертні дива «від перстень», «від шати й пояса», «від джерела» тощо. Містика тут суміщена з прагненням до відносної бібліографічної точності. Усі розповіді-чудеса не лише класифіковані, а й пронумеровані.

Здебільшого автор відсилав читачів до тих книжок, із яких він узяв звістку про те чи те чудо. На маргінесах тексту містилися поклики на дуже різношерсту літературу – від Євангелій до Корану і різноманітних оракулів. Окрім того, автор подавав назви книжок та імена авторів скорочено. Вони свідчили про гетерогенність лектури, у якій були і руські агіографи, і латинські автори, імена яких (або назви книжок) книжник подавав у власній староукраїнській транскрипції: «Лука», «Матфей», «Іоан», «Соборник», Пролог, «Тріюді цвітної синаксар», Тертуліан, Мартин Більський, «Стрийковський», Герон, «Рамульф», «Никифор», «Сигоний», «Житіє Егідія» Сурія, Лопез, «Рыбера», «Князь Радивил в Перегринании своей», «Кассиодор в Гисторії, натрое поділеной», «Созомен», «Огородок царици», «Святий Епіфаній на успеніє Богородици», «Барон», «Зверцаadlo», «Патерик скитський»/«Патерик печерський», «Віридар грецькій», «Тома Кантигірат», «Померлій мова о пресвятой діві», «Театрум життя людського», «Іоан патріарха ієрусалимський», «Августинь Маннусь в гистории речій дивных», «Промтуар учня о чудах пресвятой діві», «Алян о чудесах пресвятой богородици», «Тома Акоссо», «Трітімій в кройниці», Гораций Теселин, Цезарій, «Овідіуш», «Алескандер Івагнін», «Махомет в Алкорані», Іоан Мосх, «Плініуш», Сігоній, «Марко Улиес», Григор Великий, «Григорій Туронен», «В Раи мысленом», «Еквилин єпископъ в каталогъ святыхъ», «Петр Медикъ» тощо.

Така форма покликів у книжці не була випадковою: Й. Галятовський, як багато українських ранньоновітних авторів, уважав, що

для читача повні назви таких творів мають бути так чи так відомі, а отже, він їх упізнає та реконструює⁵⁴. Загалом, «збирання» в одній книжці «потрібних речей» із різних друкованих і рукописних видань було поширеною практикою серед ранньомодерних письменників Русі. Зокрема, Кирило-Транквіліон Ставровецький для свого «Євангелія Учительного» (1619) використовував широкий спектр писань візантійських церковних авторитетів (Йоана Дамаскина, Григорія Ніського, Діонісія Ареопажита, Епіфанія Кіпрського, Йона Золотустого, Кирила Олександрійського, Макарія Єгипетського, Симеона Метафраста, Никифора Каллікста), менший – святих отців західної церкви (Тертулліана, Амвросія Медіоланського, Ієроніма, Григорія Двоєслова), ще менший – світських авторів (Йосифа Флавія, Кромера, Тіта Лівія, Марка Квіреніуса, Корнелія Агріппи тощо). За цього К.-Т. Ставровецький komponував канонічні книги з апокрифічними⁵⁵. Це лише акцентувало на непростих, гетерогенних ранньомодерній ерудиції та світосприйнятті.

Література ранньомодерного часу виникла та функціонувала на перетині авторських і читацьких уявлень та смаків тогочасного соціуму. Її сприймали засобом передавання інформації, але водночас символічною територією, на якій ця інформація існує й зберігається, але також і простором полеміки, ідеологічного та конфесійного протистояння. Основним полем спілкування тодішніх авторів із читачами стали передмови й післямови. Вони мали переконати читача в авторитетності видання, зацікавити його змістом, донести первинні авторські наміри, тобто задати імпульс читанню, визначати основні форми й практики лектури. Таку тактику застосовував Й. Галятовський. Автор пропонував священникам читати «чудеса» зі свого «Неба нового» (перше видання якого вийшло у Львові) публічно в церкві або, попередньо прочитавши наодинці, знайомити з ними парохіян через проповіді.

⁵⁴ Див.: Галятовський І. Небо нове. *Галятовський І. Ключ розуміння*. Київ, 1985. С. 243–343. Детальніше про коло читання письменника та використання лектури у його творах див.: Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ: Критика, Laurus, 2017. С. 97–167.

⁵⁵ Маслов С. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Киев, 1984. С. 102–103, 109–114, 139.

Він адресував книжку для спільного читання у чернечому колі і, врешті, для лектури «усіх православних християн»: «Чительнику ласкавый, тыи чуда пресвятои Богородици могут священники въ церкви чытати на утрени для науки людемъ и на похвалу пресвятой Богородици на празник богородичень. Могутъ чытати и законники въ церкви того жъ часу, могутъ читати и въ трапезы под час обѣду албо вечері. З тихъ чудовъ могутъ и казнодии помочь міти до казаня на празники богородични и ... на оказии розныи ..., апплыкуючи до своєї мовы ... Тыми чуждами могутъ всі християнеправославныи выру свою спирати и всым людемъ невірнымъ, геретыкомъ, жыдомъ и поганомъ отпор давати и сами ся въ добрыхъ учынкахъ будовати и дыдичами царства небесного зостати»⁵⁶. Взагалі Й. Галятовський настійливо рекомендував власні тексти, постійно вказуючи ідеальному читачеві-священникові: «Читай казанье мое». Водночас він радив священникам читати різні книжки, роблячи з них виписки: «...даю тобі таку раду: “чытай книги и що хорошее вичитаешъ, нотуй собі и до своего казанья аппликуй”». Проте «Ключ розуміння» Й. Галятовського справді користувався популярністю не лише серед священників, а й серед світських людей. Він був однією з тих книжок, про які часто згадував львів'янин П. Кунащак.

Свої вимоги до «гарної лектури» ставив перед читачами й дидакал Львівської братської школи К.-Т. Ставровецький. Він розраховував не лише на проповідників, але й на студентів, які за мотивами його книжок могли писати власні орації та духовні спектаклі. Письменник пропонував не просто читати, а проспівувати уривки зі свого «Перла многоцінного», розподілити читання відповідних віршів за днями християнського тижня, керуючись і текстом, і власними релігійними почуттями: «Читай ангелом в понеділок, апостолом в четверток, мучеником святым в среду, о страстехъ господних в п'яток, о покаянію [въ] второк, а о трохъ персонахъ боз[ъ]ких в неділю. А в том наболи читай, що собі подобает и зезволить співати, читати, хвалити бога твого ... а святыхъ угодниковъ божиихъ»⁵⁷. На сторінках «Євангелія учительного» (1619) К.-Т. Ставровецький звернувся до форм і способів домашнього читання своєї книжки. Тут він використав характерну для власного світогляду аналогію між

⁵⁶ Галятовський І. Небо нове... С. 237, 245.

⁵⁷ Пам'ятки братських шкіл... С. 244-245.

сприйманням тексту і явищами природи: «Не листы точію прекидай, кѣторыи тебѣ вітр являют непостоанный, иже проносит мимо разум твой истиннуи світ премудрости, но смысл чистий даруй чтецію и слух сугубый приклони в словеса господня»⁵⁸.

Інколи ранньомодерні автори намагалися диктувати читачам власні методи сприймання текстів. Так, прославляючи богослужбові книги й писання святих отців, навіть аскет І. Вишенський опосередковано натякає, що його текст теж належить до «вибраної» літератури. Чернець пропонував читачам особливий ритуал – «чин прочитання» своїх творів. По-перше, наголошував він, їх бажано читати публічно й уголос, влаштувавши книжковий чи духовний «бенкет» на братських зібраннях («соборах»). Оптимальне місце для такого «бенкету» – школа, куди слід скликати «православну братію». Найкращий час – ранок, відразу після сну, поки слухачі ще не спожили матеріальної їжі («снідного гною») і не занурилися у спокуси цього світу. Далі необхідно вибрати досвідченого читця з добрим зором і голосом, який не повинен заїкатися і повторювати прочитане двічі.

Читати книжку, повчав І. Вишенський, слід сегментами, від крапки до крапки, реченнями; коми та інші розділові знаки всередині них можна ігнорувати. Окрім того, читець повинен виголосити підряд стільки речень, скільки зможе, а потім перепочити і дати читачам час для роздумів. Автор «Книжки» навіть встановлював максимальну дозу прочитаного за один раз: 30 чи більше сторінок. Потім публічний «прочитатель» мав би зробити закладку і відкласти книжку до наступного ранку. Водночас І. Вишенський усяляко наголошував на користі від подібного читання: і читець, який виголошує текст «книжки», і священник, який організує духовні зустрічі, дістане «подяку від владики Христа», у сто разів більшу за усі їхні зусилля, адже кінцева мета читання – навчити слухачів відрізнити правдиву східну віру від «хитрого безвір'я відступників».

Зрештою, читати книжку можна й не на зібраннях, а наодинці з самими собою – зауважував анахорет. І тоді її мета залишається незмінною: допомогти людині дійти до небесного царства. Трансформуються лише принципи сприймання тексту. Водночас І. Вишенський стимулював читача до емоційного переживання власних

⁵⁸ Цит. за: Маслов С. Кирилл Транквилион-Ставровецкий... С. 115.

текстів так само, як це зробив пізніше К.-Т. Ставровецький: «Не минай скорогонцем, яко пустое коло вітрное, очима пробігаючи от міста на місто вперед писаного, але застановляйся на ступенех, о лжи и истині річених, судом мыслным, и увидівши, яко істинна от лжи попирается погибельными сынами, жалуи, проплач и богу ся помоли»⁵⁹. Особливого, майже містичного, ставлення до власних текстів полеміст просив і в листуванні з Домнікією: «Твоя же любовь, сие писание со вниманием в безмолвии прочтеши, твори мир и любовь Христову». У цьому проханні видно відголоски східного, ісихастського тлумачення текстів⁶⁰.

Натомість П. Беринда у післямові до свого «Лексикону» змальовував шлях, який вів тогочасного читача у світ книжок, а пізніше перетворював на автора. Так, спочатку Памво Беринда часто відвідує помешкання Федора Балабана, де бачить дуже багато книжок різними мовами, зокрема «Біблію святу на п'яти мовах». Потім його залучають до праці над різними виданнями, зокрема над «слов'янською Біблією» і «Бесідами діянь апостольських». Редагуючи їх, Памво Беринда вирішує укласти свій власний церковнослов'янський словник, взявши за зразок «Лексис» Лаврентія Зизанія. Для цього він читає різні книжки і праці, зокрема тексти Максима Святогорця та Мануїла Ритора. Укладач «Лексикону» акцентував на обставинах, здатних подіяти на читача емоційно: наголошував на тривалості своєї роботи над словником (тридцятилітньою працею), обсягу матеріалу та, особливо, перешкодах, які виникали у процесі укладання. Саме тут П. Беринда окреслював своїх ідеальних читачів і намагався виправдати перед ними недовершеність свого словника: «...відя же от могучих труд сей презираемъ, ... но къ поощренію искуснійшимъ и въ пользу спудеемъ ..., разорителей и хульниковъ къ сему обрिताя, помощниковъ же и зидателей, якоже нігди речеса, вельми мало ... се типомъ от многих кріпко събравъ издаю, яко множайшася оставшихъ, утішася онімъ с Хрисостомом: ність рекша, ність исчерпти ... оума Пісаній, источникъ бо не іміяй конца»⁶¹. У тогочасному Львові зокрема та Руському воеводстві загалом були люди й навіть цілі родини, яких

⁵⁹ Вишенський І. Твори... С. 43–44.

⁶⁰ Там само. С. 196.

⁶¹ Лексикон славенороський Памви Беринди. С. 243–244.

можна вважати бібліофілами або книжковими ерудитами. Читацько-бібліотечний простір, окрім приватних помешкань, охоплював також храми з школами при них (зокрема Єзуїтський колегіум у Львові) та монастирі, при яких розвивалася власна культура читання переважно релігійних книжок в аскетичному дусі (як засобів до «спасіння душі»)⁶².

Форма, яку обирали для своїх текстів ранньоновітні автори, мала, з одного боку, продемонструвати їхню начитаність та солідність видання. Так, автор поширюваної серед православних спільнот «Палінодії» Захарія Копистенський, прагнучи переконати читача у тому, що його книжка – праця, якій слід довіряти, бо ґрунтується на авторитетах: «...о той книзі відай чительнику, иже в благодати божой з працею великою написана есть доводячи с письма с[вято]го и нового тестаменту и поважных теологовъ из певных речей и справ в ней выражоныхъ которая то книга през премудрых и в писмі біглих которымъ подавана была читана пробована и поправляна была»⁶³, а з іншого – полегшити працю читача, зосередити його увагу на певних деталях чи сюжетах тощо. Для цього живили різноманітні засоби: назви рубрик, примітки на полях, тематичні покажчики тощо.

Авторитетний серед православної, а потім унійної Русі Мелетій Смотрицький у «львівській» «Апології» пропонував читачам для впевненості спільно прочитати твори, проти яких спрямоване вістря його полеміки: «Але щоби очевидно приглянулися, в чому вони відступили від віри святих отців наших, трьох ... найперших серед них твори і сторінки у писаннях їхніх, з друку виданих, подаю, якби хто з більших, або й менших не розумів: те, що вони говорять – бездоказові слова». Щоб привернути увагу читача, М. Смотрицький використовував примітки-коментарі на полях твору⁶⁴.

⁶² Różycki E. *Alembekowie i ich księgozbiory: z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku*. Katowice, 2001; Gwóźdź J. *Druki XVI w. z biblioteki kapitulnej we Lwowie*. Warszawa: DIG, 2008; Gwóźdź J. *Biblioteka panien benedyktynek łacińskich we Lwowie (XVI–XVIII wiek)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001. 200 s.; Gwóźdź J. *Księgozbiór benedyktynek lwowskich klasztoru pw. Wszystkich Świętych. Katalog starzych druków*. Katowice: Biblioteka Śląska, 2004. 380 s.

⁶³ Lew Krewza's *Obrona i ednosci cerkiewnej and Zacharija Kopystens'kyj's Palinodija*. Cambridge (Mass), 1987. P. 84.

⁶⁴ *Collected works of Meletij Smotryč'kyj*. With an introduction by D. Frick. Cambridge (Mass.), 1987. P. 533, 562–563, 579.

На маргінесах книжок автори вміщували різні нотатки, в одних випадках – поклики на літературу, в інших – своєрідні заголовки. Наприклад, автор Львівського літопису (який, хоч не був львів'янином, проте певною мірою відображав книжно-літературні традиції, зокрема Львова та Руського воєводства) супроводжував свій текст примітками, щоб виділити особливо цікаві, на його думку, моменти розповіді: «Чудо», «Шидерство з козаков», «Діло Лащове на самий великдень», «Стратегма козацькое», «Золотая Рота», «Dista Coniecpolscky», «Дуга в запусти на небі», «Кодак муровано», «Кодак збурено», «Збитки козацькїї над капітаном», «Присяга зрадливая реестровців», «Початок неволі козацької», «Воєводич руський Данилович», «Новина. Дош крвавий. Мніх літал над Римом», «Велет», «Смерть пана Замойського і єзуїти»⁶⁵.

Назви деяких книжок письменник транскрибував чи пристосовував до мови читача: «Преводник костелов краковских», «Ценсура еклесіє ориенталис» тощо. Назви багатьох книжок полеміст наводив дуже загально: «Бревіар латинський», «Требник церковний», «Книжка острозького друку» «Кроника сербская», «Літописець російський» чи навіть «Туркогрецкая книга». Очевидно, такі вказівки відповідали потребам автора та його читачів. Нерідко З. Копистенський, Й. Галятовський чи М. Смотрицький подавали дуже приблизні орієнтири цитованої літератури. Для них і для їхніх адресатів головним був зміст текстів.

Ранньомодерні українські автори нерідко зверталися не до однієї, а до двох суспільних груп. Одну з них становили «звичайні» читачі, іншу – читачі-меценати, від яких залежав вихід книжки, а нерідко й побут тих, хто її написав. Так, Памво Беринда відкривав свій «Лексикон» панеґіричним текстом, присвяченим Дмитру і Данилу Балабанам «з предків добродієм своїм», Йоаникій Галятовський починав «Ключ розуміння» зверненням-панеґіриком до «милостивого ... добродія» Афанасія Желиборського; початок тексту «Неба нового» присвячений «матці православної церкви і добродійці» Анні Могилянці Потоцькій та усьому «могилянському дому». Натомість Мелетій Смотрицький присвячував проунійну «Апологію переґринацією до східних країв» Александрові Заславському. Перед тим, як звернутися прямо до «народу

⁶⁵ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. С. 104–120.

руського», він пояснював інтенції своєї книжки передусім князеві як вибраному читачеві.

Отож, з одного боку, українські й польські ранньоновітні автори прагнули укласти свої тексти так, щоб вони були цікавішими й легшими для читання. Водночас вони дотримувалися схем, заданих нормами етикету, а також тогочасними граматиками, поетиками, риториками. Тож саме ці «книги ментальних схем» мали провадити читача-початківця у світ літератури. Першими з них були азбуки, букварі та граматики. Як «елементарна» шкільна лектура, ці книжки користувалися попитом серед читачів із різних мовно-культурних середовищ. Невипадково, крім «Букваря» І. Федорова/Федоровича (1574), у Львові XVI–XVII ст. вийшло кілька руських букварів, виданих Успенським братством, зокрема «Буквар языка словенска, писаний чтенія учитися хотящим в полезное руковоженіе» (1668) тощо, а також найдавніша зі збережених «*Nauka ku czytaniu pisma polskiego*» (1599).

Окрім власне абетки (у прямому й зворотному порядку), азбуки охоплювали відмінювання й дієвідмінювання, науку читання по складах, «просодію», тексти молитов тощо. Популярним для навчання письму був перероблений азбучний вірш – акростихова презентація абетки з букваря І. Федорова/Федоровича, де церковнослов'янські назви літер суміщено зі зверненими до читача словами Христа: «А. Аз есмь всему миру свѣт, // Б. Бог есмь прѣжде всѣх вѣк, // В. Вижу всю тайну челоувѣческую, // Г. Глаголю же вам, сынѡм челоувѣческим (...)» тощо. Такі тексти, що привчали дітей до зв'язаного читання, інколи спеціально пристосовували до букварів, зокрема і у львівському контексті⁶⁶.

Поруч із книжками для читання, у культурі руського середньовіччя та ранньомодерної доби існували їхні двійники-замінники, такі як фрески Софії Київської, ікони середньовічної Галичини й Волині та ранньомодерної Русі. Ікони святих нерідко були переказами їхніх житій, іконописні Ікони Христа (зокрема, Страсті Христові), Богородиці та Страшні суди також ставали текстами на стінах церков, за якими вірні могли вивчати євангельські сюжети та церковну есхатологію. Вони були візуальними книжками для неписьменних,

⁶⁶ Буквар Івана Федорова. Київ: Дніпро, 1975. С. 82–96. Див. також: Смотрицький М. Грамматики славенское правільное синтагма. Євье, 1619. С. 4–5.

яких було більше, аніж грамотних книжників. З іншого боку, ікони супроводжувалися написами, які їх пояснювали⁶⁷.

Звідси – уявлення про роль «небесного письма» під час Страшного суду, які розповсюджував катехизм І. Винницького. Уже в передмові до нього читача заохочували: «...ку позисканю Кролевства небесного побирай інформацію, а тим самим ... імя твоє ... будет ... написано на небесах пред Ангели, силами Небесними і всіма свя-тими»⁶⁸. У самому ж катехизмі поставав образ «Реєстрів» чи «Книг разгібаємих ділах іспитуємих» та одразу ж питання про їхні походження й функцію на Христовому судищі: «Що ж то за Книги там будут разгибаться, або отвираться?» – ставить запитання катехизм і відразу відповідає: «Книгою то будет на тот час каждого человека сумніне, в котрім єдин другого учинки однаково, як тот що од початку так і тойщо при кончині світа умер як в Книзі читати видіти будете, за особливим душевних очес од Бога просвіщенієм»⁶⁹. Зрештою, дивовижні природні явища, як свідчить текст Львівського літопису, видавалися тогочасним читачам знаками небесного письма, осторогою перед можливою карою за гріхи.

На вулицях міст жителі ранньоновітньої Русі теж бачили літери, наприклад, латинські афоризми на львівських кам'яницях та публічних будівлях. Таким «матеріальним текстом» була одна зі стін вежі Львівської ренесансної ратуші, збудованої за Мартина Камп'яна. Вміщений на ній латиномовний панегіричний напис персоніфікував будівлю, яка сама нібито «прославляла» свого фундатора: «OPS MINI CIVES, OPTITULUS REGES. OPERA MARTINE OSTENDO CAMPANE TUA A. DNI. 1619» – «Багатство моє – громадяни, оборона – королі; витвір твій, Мартине Камп'яне, прославляю. Року Божого 1619»⁷⁰ і античні афоризми, які містилися на стінах тогочасної Львівської ратуші. Це – ідеал ренесансного (нео)платонізму: володар-філософ («Felix civitas, cui praesunt philosophi» – «Щасливе

⁶⁷ Коць-Григорчук Л. Дипінті українських середньовічних ікон. Львів: Літопис, 2011.

⁶⁸ Єпископ Іннокентій Винницький. Катихисіс або бароковий душ-пастирський сад / упоряд.: В. Пилипович, Д. Пилипович. Перемишль, 2007. С. 337.

⁶⁹ Там само. С. 399.

⁷⁰ Див. також: Содомора А. Anno Domini: Латинські написи Львова. Львів: Піраміда, 2008.

місто, яким правлять філософи»), людина незаплямованої репутації, яка слугує ідеалом для підданих («*Integritas praesidentum, salus subditorum*») – «Незаплямованість володарів – спасіння для підданих»), із розважливістю вирішує важливі для міста проблеми («*Cunctator esse debet, qui iudicat de salute*») – «Розважати має той, хто дбає про публічне добро»), є чуйним до всього, а тому його завжди супроводжує фортуна («*Vigilantibus, omnia feliciter succedunt*»). Йому автори настінних повчань протиставляли образ поганого правителя – нерозважливого мужа, який падає під власною вагою («*Vir consilii experts, mole ruit sua*») і навіть позбавленого справедливості грабіжника («*Regna sine iustitia mera sunt lacrocinia*») – «Правління без справедливості – справжній розбій»). Він схожий на «злого адвоката» – патрона, який порівнюється із хижим птахом («*In malos causidicos: "Vulturis imago hominis viscera corrodentis Malignos rabulas vocavit ille, Togatos bene vultures"*») – «На подобищу грифа, що пожирає людське м'ясо, хтось назвав злих захисників грифами, спорядженими у гарні тоги»)⁷¹. Водночас надгробні епітафії та епітафії на стінах храмів були тісно пов'язані з нагадуванням про мимущість життя⁷², яке само собою нагадувало книжку.

Загалом, упродовж середніх віків та раннього нового часу культура Львова (зокрема й писемна) зазнала щонайменше двох «розламів»: спочатку була руською, згодом – німецькою і польською чи полонізовано-руською. На культурні (а отже, літературні та читальські) розриви впливали зовнішні фактори: війни, руйнівні пожежі, епідемії, що знелюднювали міста, містечка й села і переривали зв'язки між поколіннями. Проте з нинішньої перспективи цей період був рухом до модерності, одним із стимулів якої у писемній культурі став перехід від рукопису до друкованої книжки, виникнення й розповсюдження якої змінило спосіб поширення ідей та речей. Друкована книжка також поділила літературний та культурний процес. Із певним перебільшенням можна стверджувати, що «постгутенбергівські» чи «постфедоровські» (у разі локальної руської/української традиції) покоління дивилися на текст і світ інакше, аніж «догутенбергівські» й «дофедоровські». Водночас із

⁷¹ Jaworski F. Ratusz lwowski. Lwów, 1907. S. 33–35.

⁷² Див., напр.: Betlej A. Epitafia w kościele Jezuitów we Lwowie. *Ars. Fides. Scientia. Księga pamiątkowa dedykowana pamięci Księdza Kanonika Augustyna Mednisa* / red.: A. Betlej, J. Skrabski. Tarnów, 2008. S. 201–215.

розпадом Речі Посполитої й політичними змінами 1772 р. універсум ранньомодерної львівської й руської лектури й літератури зазнав ще глибинніших трансформацій: приходила нова епоха, і він відходив у минуле.

Роман ГОЛИК

РОЗДІЛ 15

МЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА У БІБЛІОТЕКАХ КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ ЛЬВОВА XVIII СТОЛІТТЯ

У добу Середньовіччя та раннього модерного часу на західно-українських землях осередками інтелектуального життя були монастирі. Зокрема, йдеться про чернечі осередки Католицької Церкви, адміністративно-територіальні структури якої формуються у регіоні у XIV ст. На приєднаних до Корони Польської землях Галицько-Волинської держави у 1375 р. було утворено дві структури: Галицьку (з 1412 р. – Львівську) архієпископію та Перемишльську дієцезію. Свої територіальні межі вони зберігали до кінця XVIII ст., коли були змінені під час політичних подій у регіоні. Відповідно до адміністративного поділу, Львівська архієпископія охоплювала п'ять повітів Руського воєводства: Львівський та Жидачівський із Львівської землі, Галицький, Тереховлянський та Коломийський із Галицької землі; Перемишльська дієцезія – Перемишльську та Сяноцьку землі Руського воєводства. Водночас Львів був центром митрополії, що охоплювала, окрім Львівської архієпископії, ще території Перемишльської, Холмської, Володимирівської, Київської та Молдавської дієцезій¹.

Враховуючи статус Львова як столиці Руського воєводства та центру Латинської Церкви, не дивно, що у ньому була добре розвинута монастирська мережа. Перші монастирі тут виникають у другій половині XIV ст. – францисканців та домініканців. Їхні осередки будують у середмісті, у межах міських мурів. У 1460 р. засновано монастир францисканців-обсервантів, більш відомих на теренах Корони Польської як бернардинців. Протягом XVII–XVIII ст. у Львові також засновані монастирі реформатів і капучинів, кармелітів і кармелітів босих, августинців і тринітарії, паулінів і боніфратрів, єзуїтів і піарів, театинців і місіонарів². Щодо жіночих монастирів, то у Львові були спільноти

¹ Кметь В. Архієпископство римо-католицьке (архієпископія). *Енциклопедія Львова*. Львів, 2007. Т. 1. С. 124.

² Krętosz J. Organizacja archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku. Lublin, 1986. S. 301–324.

бенедиктинок, сакраменток, бригідок, духачок, домініканок, кармеліток та кармеліток босих³.

Інтелектуальним підґрунтям для чернечого життя були книжки та бібліотеки. Формування монастирських бібліотек Львова розпочинається разом із виникненням перших монастирів у XIV ст. Розвиток бібліотек тривав до кінця XVIII ст., коли монастирі та їхні бібліотеки було повністю закрито або реформовано унаслідок геополітичних змін у регіоні – першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. та входження Львова до складу держави Габсбургів, із подальшою реалізацією релігійних реформ імператора Йосифа II. У межах нової адміністративної одиниці – Королівства Галичини та Лодомерії – найбільше монастирів було закрито на території Львова, де функціонувало 23 чоловічі та 9 жіночих монастирів⁴. Після секуляризації 1772–1815 рр. у місті залишилось 4 чоловічі та 3 жіночі обителі. У Львові закрито жіночі монастирі домініканок, бригідок, бернардинок, кармеліток босих та черевичкових, а також духачок⁵, чоловічі обителі домініканців-обсервантів, єзуїтів, реформатів, капucinів, кармелітів босих, августинців, тринітаріїв, паулінів, місіонарів, театинців та боніфратрів⁶.

Ченці, окрім внутрішнього монастирського життя, також провадили діяльність у різноманітних сферах. Це відображено й у монастирських бібліотеках, зокрема у тематичному поділі книжок.

Однією зі сфер діяльності ченців, орієнтованою як на внутрішнє життя монастиря, так і на довколишнє суспільство, є організація роботи аптек та шпиталів. На теренах Корони Польської одна з перших згадок про ченця й доктора медицини походить із Кракова XIII ст. – це чернець-домініканець, що згадується у 1278 р., він же був одночасно і аптекарем⁷. Щодо Львова, то тут, як і в інших містах України, медицина розвивалася у монастирях⁸.

³ Krętosz J. Organizacja archidiecezji Lwowskiej... S. 324–331.

⁴ Krętosz J. Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu, 1772–1815. Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1996. S. 292–294.

⁵ Ibid. S. 295.

⁶ Ibid. S. 292–293.

⁷ Świeżawski E., Wenda K. Materyjały do dziejów farmacyi w dawnej Polsce od czasów najdawniejszych do chwili bieżącej. Warszawa: Druk M. Ziemiakowicza i W. Noakowskiego, 1882. S. 4.

⁸ Історія Львова: у 3 т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Світ, 2006. Т. 1. С. 165.

У Львові діяв орден, профільною діяльністю якого була опіка над хворими. Йдеться про ченців ордену боніфратрів, що заснований у XVI ст. св. Іваном Божим. Монастир та шпиталь боніфратрів засновано у місті в 1659 р. при храмі Святого Лаврентія у Галицькому передмісті. Його фундатор – тоді коронний хорунжий, а в майбутньому король Речі Посполитої Ян Собеський. У фундаційному документі записано, що шпиталь розраховано на 8 хворих, а у монастирі має перебувати 4 ченці та 1 священник⁹. Ченці опікувалися вояками, за що їх цінував Сейм та король. На кінець XVIII ст. у монастирі було 7 ченців, 1 священник, які опікувались 8–16 хворими. У 1783 р. монастир і шпиталь було закрито, а в його приміщеннях діяв військовий шпиталь¹⁰.

Щодо бернардинців, то відомо, що при монастирі діяла аптека та інфірмерія. Насамперед вони були зорієнтовані на задоволення потреб монастиря. Ними опікувалася спеціальна особа з-поміж монастирської братії – інфірмарій або хірург. Медичні знання вони здобували під час контакту з хворими. Також такі знання могли надати професійні лікарі чи аптекарі, які деколи ставали ченцями¹¹. Окрім інфірмерій, при монастирях діяли аптеки. Як ліки у них використовували трави, з яких готували порошки, мазі, наливки, мікстури, відвари¹².

Аптека при львівському монастирі створена бл. 1640 р. та разом із аптекою у монастирі в Сокалі належала до відомих лікарських осередків північно-східних теренів Речі Посполитої. Аптека була поєднана з інфірмерією та слугувала для потреб бернардинців з усього регіону, що прибували до Львова на лікування. Окрім ченців, аптекою користувались також львів'яни, через що між міськими аптекарями та бернардинцями у 1642 р. відбувся судовий процес, який завершився тим, що гвардіан монастиря зобов'язався припинити продаж ліків міщанам. Трави для ліків вирощували в монастирському саду. Невідомо доки функціонувала аптека при монастирі, однак є дані, що у кінці XVII ст. та на

⁹ Pietrzkiewicz I. *Miser res sacra. Bonifratrzy w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków: Avalon, 2009. S. 69.

¹⁰ Дух О. Боніфратри. *Енциклопедія Львова*. Львів, 2007. Т. 1. С. 265–266.

¹¹ Wyczawski H. E. *Z dziejów aptekarstwa bernardyńskiego. Prawo Kano-niczne*. 1961. Т. 4. Nr 1–4. S. 298.

¹² *Ibid.* S. 303.

початку XVIII ст. бернардинці закупували ліки в інших міських аптеках¹³.

Відома аптека діяла і при єзуїтському колегіумі. Заснована бл. 1610 р., вона була зорієнтована на потреби ченців. Як і у випадку з бернардинцями, єзуїтська аптека конкурувала з львівськими аптекарями, про що останні скаржились у 1644 р. візитатору Фабрицію Банфі¹⁴. При колегіумі також діяла інфірмерія – частина орденського дому, в якому перебували хворі та ченці, що потребували постійної опіки. Відповідальним за інфірмерію був один із ченців – інфірмар¹⁵. Згідно з орденськими приписами, інфірмар повинен був бути високий і сильний, а також веселий і дружній. До його обов'язків належало слідкувати за фізичним станом хворих, давати їм прописані аптекарем або лікарем ліки, надавати духовну розраду¹⁶. Обов'язки інфірмара міг виконувати й аптекар, якщо вона діяла при колегії.

Як зазначалось, аптека була орієнтована найперше на потреби колегіуму, однак із неї могла скористатися міська біднота та благодійники ордену. Серед решти ченців аптекарі вирізнялись вищим рівнем підготовки, адже, окрім уміння читати, писати й рахувати, вони повинні були володіти іноземними мовами, а не лише польською, німецькою та латинською¹⁷. При аптеках існували лабораторії, де виготовляли ліки, а також бібліотеки з фаховою літературою¹⁸. На відміну від медичних книжок, що були у головній бібліотеці,

¹³ Sitnik K. A. Bernardyni lwowscy: historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460–1785). Kalwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo Calvarianum, 2006. S. 251–252.

¹⁴ Папазова А. Єзуїтські аптеки, лікарні та інфірмерії східнослов'янського регіону в останній третині XVI – першій половині XVII ст. *Схід*. 2014. № 6(132). С. 79.

¹⁵ Kołacz J. Słownik języka i kultury jezuitów polskich. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2006. S. 129–130.

¹⁶ Infirmeria. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995* / oprac. Ludwik Grzebień. URL: <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=INFIRMERIA&f=1>

¹⁷ Mariani A. Znaczenie aptek jezuitckich dla cyrkulacji wiedzy medycznej w dawnej Rzeczypospolitej. *Aptekarskie drogi do wolności*. Szczecin-Stargard, 2018. S. 72.

¹⁸ Apteki. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. URL: <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=APTEKI&f=1>

підручна бібліотека в аптеці мала практичне спрямування – вони слугували для виготовлення ліків, сприяли полегшенню визначення симптомів хвороби та встановленню діагнозу¹⁹.

Бібліотека єзуїтів. Книгозбірня Львівського єзуїтського колегіуму традиційно вважається найбільшою та найкраще укомплектованою у місті. До недавнього часу вважалось, що на момент ліквідації Товариства Ісуса у 1773 р. вона нараховувала орієнтовно 10 000 томів. Однак нещодавно ідентифікований каталог бібліотеки засвідчує, що після ліквідації львівського осередку єзуїтів у бібліотеці було трохи менше як 5 000 томів (разом із дублетами)²⁰. Медичні твори у каталозі виокремлено в тематичну категорію «*Medici*», до якої записано 231 книжку²¹. Окрім того, провінієнційні записи на збережених примірниках книжок свідчать, що деякі книжки передавали до бібліотеки аптеки: «*Pro usu Apothecae Coll. Leopold. Soc. JESU*», «*Pro Apotheca Collegij Leopoliens. Societatis JESU*»²² – ці записи є у книжках «*Liber totius medicinae*» (Ліон, 1523)²³ Алі ібн Аббас аль-Маджусі (930–994), «*Pharmacopoea cui adiuncta sunt Paraphrasis*» (Лондон, 1639) Бріса Бодерона (1529–1623)²⁴, «*Alchemia*» Андреаса Лібавія (1550–1616)²⁵. На ці книжки натрапляємо у загальному переліку книжок із медицини. Можливо, що після ліквідації осередку Товариства Ісуса у Львові книжки з аптеки колегіуму було перенесено до загальної книгозбірні, як це було, наприклад, у випадку єзуїтського колегіуму у Любліні²⁶. Єзуїтська медична збірка є чи не найкращою серед усіх бібліотек у Львові. Її наповнення репрезентує різноманітні галузі медичної науки від античності до ранньомодерного часу.

Розпочати огляд медичної збірки варто з підручників – у бібліотеці представлені праці медиків XV–XVIII ст.: «*Practica maior*»

¹⁹ Mariani A. Znaczenie aptek jezuickich... S. 81.

²⁰ Детальніше див.: Лоштин Н. Бібліотека Львівського єзуїтського колегіуму та її доля після ліквідації Товариства Ісуса. *Київська Академія*. 2021. № 18. С. 109–139.

²¹ Biblioteka Narodowa (BN). Rękopis 12719 III. Ark. 124–130 r.

²² Szwec N. Próba rekonstrukcji biblioteki lwowskiego kolegium jezuickiego (1596–1773). Kraków: Collegium Columbinum, 2008. S. 19.

²³ Ibid. S. 35–36.

²⁴ Ibid. S. 44.

²⁵ Ibid. S. 105.

²⁶ Dymmel A., Dymmel P. Biblioteka kolegium jezuitów w Lublinie i jej losy. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. 2018. T. 109. S. 149.

Міхаеля Савонароли (1385–1466), «Medicationis empiricae» Бенедетто Ветторі (1481–1561), два примірники «Medicina universa» Джованні Баттіста да Монте (1498–1551) та два «Idea Universae Medicinae Practicae» польського медика Яна Йонстона (1603–1675), «Antepraxis medica» Антоніо Сантореллі (1583–1653) і «Synopsis universae Medicinae practicae» Джона Аллена (1660–1741). Записаний до інвентаря й підручник «Methodus discendi artem medicam» нідерландця Германа Бурґаве (1668–1738) – одного з найвидатніших лікарів XVIII ст.²⁷. Наперед варто зазначити, що на численні праці цього автора натрапляємо лише в єзуїтів – серед інших аналізованих тут львівських бібліотек. Також до інвентаря записано відому працю «Liber totius medicinae» перського медика X ст. Алі ібн Аббас аль-Маджусі (збережений примірник цієї книжки засвідчує, що вона або її інший примірник була в аптеці колегіуму²⁸).

Поруч варто згадати компендіуми медичного знання «De Medicina» давньоримського медика Авла Корнелія Цельса (I ст.), віршовану книжку «De medicina praescripta» Квінта Серена Саммоніка (II–III ст.) та праці з XVII ст.: «Thesaurus Medicinae» шотландського медика Томаса Барнета (1638–1704) і «De statica medicina» італійця Санторіо Санторі (1561–1636).

Були у бібліотеці й медичні словники: «Nomenclator omnium rerum propria nomina tribus lingui» Адріана Юніуса (1511–1575) та по два примірники «Lexicon medicum graeco-latinum» Стевена Бланкарта й однойменний словник Бартоломео Кастеллі (XVI ст.).

Щодо зібрань творів різних авторів, то у бібліотеці єзуїтів представлено два примірники із зібраннями текстів «батька медицини» Гіппократа (460–370 рр. до н. е.) під назвами «Hippocratis coī medicī» та «Aphorismi», п'ять різних видань творів ще одного видатного лікаря Античності – римлянина Клавдія Галена (129–216). Середньовічна медицина репрезентована зібранням творів візантійського лікаря VI ст. Аеція з Аміди, збіркою творів (п'ять томів) видатного перського вченого та лікаря Ібн Сіні (Авіценни) (980–1037) та збіркою медичних текстів Арнольда де Вілланови (1235–1313) – одного з найвідоміших лікарів свого часу.

²⁷ Magner L. N., Kim O. J. A History of Medicine. Boca Raton: CRC Press, 2018. P. 240.

²⁸ Szvec N. Próba rekonstrukcji biblioteki... S. 35–36.

Серед авторів XVI–XVIII ст. представлені зібрання творів італійців Міхаеля Меркатті (1541–1593) та Вітторе Трінкавеллі (1496–1568), чотиритомне видання (у двох книгах) «Opera medica theoretico-practica» німця Міхаеля Етмюллера (1644–1683), зібрання творів вченого з Віттенберга Данієля Сеннерта (1572–1637) й іспанця Луїса Меркадо (1525–1611), французького П'єра Пот'єра (XVII ст.), голландця Петра ван Форееста (1521–1597), польського медика Себастьяна Шлешковського (XVII ст.) та двотомник одного із засновників Лондонського королівського товариства Томаса Вілліса (1621–1675). Також до інвентаря бібліотеки записано шеститомне видання творів згадуваного Г. Бургаве.

Деякі твори XVI–XVII ст. присвячено анатомії. Розпочати варто з книжки, що вплинула на подальший розвиток вивчення людського тіла – йдеться про класичну працю «De humani corporis fabrica» Андреаса Везалія (1514–1564), яка перервала епоху домінування в анатомії вчення Галена²⁹. Також до інвентаря записана ще одна книжка Везалія, яку не вдалося ідентифікувати. Серед сучасників видатного анатома у бібліотеці також представлені праці «De re anatomica» вченого з Падуй Реальдо Коломбо (1515–1559), а пізнішу епоху репрезентують праці «Circulus anatomico physiologicus seu Oeconomia corporis animalis» Йоганеса Бона (1640–1718), «Historia anatomica humani corporis» Андрею Лауренса (1558–1609), «Compendium anatomicum» професора Лоренца Гайстера (1683–1758). Не вдалось ідентифікувати книжки італійського вченого Лоренцо Белліні (1643–1704) та фламандця Адріана ван ден Шпігеля (1578–1625).

Безпосередньо з анатомією пов'язана хірургія. Цю галузь медицини репрезентовано творами автора численних інновацій у хірургії Амбруаза Паре (1510–1590), книжкою «Observationum et Curationum Chirurgicarum Centuriae» «батька німецької хірургії» Вільгельма Фабрі (1560–1634), працею «Conspectus chirurgiae» Йогана Юнкера (1679–1759) та «Institutiones chirurgicae» згадуваного вище Лоренца Гайстера, а також «Curationum Medicinalium Centuriae Septem» португальського лікаря Амата Лузітану (1511–1568).

Тісно пов'язані між собою фармацевтика та хімія, що особливо

²⁹ Про Везалія див.: Magner L. N., Kim O. J. A History of Medicine. S. 122–125.

актуально для львівських єзуїтів, які провадили при колегіумі власну аптеку. До фармацевтики належить праця німецького медика Матіаса Тілінга (1634–1685) «*Anchora salutis sacra*» та «*Corpus pharmaceutico-chymico-medicum*» Йогана Хельфріха Юнгкена (1648–1726), а також книжка «*Pharmacopoeia medico-chymica sive thesaurus pharmacologicus*» Йогана Шрьодера (1600–1664), що ввела до науки термін «фармакологія». Також у бібліотеці була книжка «*Canones universales divi Mesue de consolatione medicinarum et correctione operationum earundem*», що приписувалась християнському автору VIII–IX ст. Масавайху.

До каталогу записано також декілька фармакопей – документів, що унормовують медичні приписи. Практика створення фармакопей набула поширення у європейських містах із XVI ст. Зокрема, вдалося ідентифікувати фармакопею м. Кьольн XVII ст. «*Pharmacopoea siue Dispensatorium Coloniense*» авторства Петруса Хольтцеміуса (1570–1651), твір «*Dispensatorium*» Валерія Корда (1515–1544), що був прийнятий як фармакопея Нюрнберга у XVI ст., фармакопею Відня «*Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense*», Лондона «*Pharmacopoeia Londinensis*» та Штутгарта «*Pharmacopoea Wirtenbergica*». Саме ці книжки активно використовувались єзуїтськими аптекарями у Речі Посполитій³⁰.

Праці з хімії походять із XVI–XVIII ст.: книжка «*Alchymia*» німецького вченого Андреаса Лібавія – один із перших підручників із хімії, що користувався великою популярністю у наступні століття (ймовірно цей примірник зберігся до нашого часу, а провінієнція свідчить, що книжка була в аптеці колегіуму)³¹, «*Lexicon chymicum*» Вільяма Джонсона (XVII ст.), «*Basilica chymica*» Освальда Кролля (1563–1609), «*Palladium Spagyricum*» П'єра-Жана Фабре (1588–1658), а також двома комплектами двотомника «*Elementa Chemiae*» Германа Бургава. Ще декілька книжок присвячено популярній у ранньомодерну епоху алхімії, праці з якої містили численні медичні та хімічні відомості: «*De Lapide Philosophorum*» Теофраста Парацельса (1493–1541), «*Miracula chymica et misteria medica*» Філіпа Мюллера (1586–1659), а також

³⁰ Mariani A. *Materia medica w aptekach jezuickich XVIII w. Między tradycją a innowacją*. *Klio*. 2018. Vol. 46. Nr 3. S. 60–61.

³¹ Szwec N. *Próba rekonstrukcji biblioteki...* S. 105.

три примірники «*Antidotarium speciale*» швейцарського вченого Йогана Якоба Веккера (1528–1586).

Важливими також є праці з ботаніки. До інвентаря бібліотеки єзуїтів внесено праці «*Historia siue descriptio plantarum*» Леонарда Турнейссера (1531–1595), «*Historia medicinal de las cosas que se traen de nuestras Indias Occidentales*» Ніколаса Монардеса (1493–1588) про рослинність Нового світу³², два примірники «*Methodus Plantarum Nova*» англійського натураліста Джона Рея (1627–1705) – класичної праці з класифікації рослин, а також «*Flora Britannica*» Джона Хіла (1714–1775) – перша систематизація британської флори. Книжка «*Catalogus Plantarum horti Academici*» Флорентіна Шуйля (1619–1669) – це каталог рослин Лейденського ботанічного саду, одного з найстаріших у Європі. Цікавою є книжка «*Phitognomonica*» Джамбатиста делла Порти (1535–1615), у якій автор простежує паралелі між будовою рослин та людською фізіологією. В інвентарі натрапляємо також на дві зільники – «*Herbarz polski*» Марціна з Ужендова (1500–1573) та «*Zielnik Herbarzem z ięzyka Łacinskiego zowią*» Шимона Сиренського (1540–1611). Тут також доцільно згадати працю з зоології – книжку «*De admirabili viperae natura*» натураліста Бальдо Анджелло Аббаті (XVI ст.) про вивчення змій та їх отрут.

Частину праць важко віднести до певної галузі медицини, тому вони класифіковані за походженням їх авторів. Серед голландських медиків у бібліотеці були дві праці Бургава («*Institutiones Medicae*» та «*Aphorismi de cognoscendis et curandis morbis*») й трактат «*De Febribus*» Яна ван Горна (1543–1601). Щодо португальських вчених, то вони репрезентовані книжкою «*Epitome operis perquam vtilis morbis curandis*» середньовічного автора Васко де Таранти (1382–1417) й трактатом «*De universa muliebrium morborum Medicina*» Естевао де Карстро (1560–1638), а французи – працею «*Universa Medicina*» Жана Фернеля (1497–1558) й коментарями до творів Клавдія Галена, які написав Жак Ульєр (XVI ст.).

Три книжки належать перу польських медиків. Це праці про морове повітря «*Nauka o morowym powietrzu na czwory księgi rozłożone*» Пьотра Умястовського (XVI ст.) й «*O ustrzeżeniu się i leczeniu*

³² Nutton V. Renaissance Medicine. A Short History of European Medicine in the Sixteenth Century. London: Routledge, 2022. P. 19–20.

morowego powietrza» Себастьяна Шлешковського, а також трактат Марціна Сенніка (XVI ст.) «*Nauka rządzenia ciał człowieka*».

Однак найкраще представлені у бібліотеці праці італійських та німецьких авторів XV–XVIII ст. Серед італійців вдалось ідентифікувати праці «*Practica medica*» Джованні да Градо (XV ст.), «*Locorum de medicina selectorum liber*» Джуліо Густавіні (XVI–XVII ст.), «*Concilia Medicinalia*» Хрістофа Фонтануса (XVI ст.), «*Animaduersionum*» Людовіко Сеттали (1550–1633), «*Nova methodus medendi*» Джираломо Капіваччо, «*De pulsibus*» Міхаеля Савонароли (відомий примірник цієї книжки – Венеція, 1497)³³, «*De morbis et Galeni*» Конте да Монти, «*Lucubrationes*» Клементе Клементіно (XVI ст.) й «*Coniecturae physico-medico-hydrostaticae de respiratione foetus*» Джовані Батіста Маціні (1677–1743). На жаль, не вдалося ідентифікувати праці авторства Джовані Арколяні (XV ст.), Ерколе Сассоні (1551–1607), Джираломо Кардано (1501–1576), Джовані Аргентеріо (1513–1572) та Антоніо Брасаволі (1500–1555).

Щодо авторів німецького походження, то вдалося ідентифікувати праці «*Observationum medicarum rariorum*» Йоганеса фон Графенберга (1530–1598) та «*Commentarius de differentia inter eius doctrinam medico-mechanicam*», «*Curationes empiricae*» Мартіна Рунда Старшого (1532–1602), «*Historia aegri spasmo intestinorum laborantis*» Йогана Целлера (1656–1734). На жаль, не вдалося ідентифікувати точну назву книжки Фрідріха Гоффмана (1660–1742) та ще дві книжки Теофраста Парацельса.

Цікавою є наявність у бібліотеці двох примірників книжки «*De praestigiis daemonum*» голландського лікаря Йогана Веера (1515–1588), у якій автор заперечує існування відьомства та радить трактувати людей, які нібито ним займаються, як ментально хворих. Трактат «*De secretis mulierum*» псевдо-Альберта Великого (XIII ст.) присвячено темі жіночої сексуальності та репродуктивності. У бібліотеці єзуїтів було два примірники цієї праці.

Бібліотека кармелітів почала формуватися одразу після заснування монастиря у Галицькому передмісті Львова у 1614 р. При монастирі діяли орденські студії – спершу новіціат та філософсько-богословські студії (т. зв. клерикал), а після того, як у 1687 р. монастир став осередком Руської провінції ордену, тут було

³³ Szewc N. Próba rekonstrukcji biblioteki... S. 150.

відкрито й *studium generale* з філософськими та богословськими курсами. Статус монастиря та наявність студій впливали і на розвиток бібліотеки – станом на кінець XVII ст. у бібліотеці було приблизно 1 300 книжок³⁴, а інвентар 1777 р. засвідчує вже понад 3 500 книжок, із яких 97 виокремлено у 2 тематичні групи медичної літератури³⁵.

До енциклопедичних медично-природничих видань належать «Природнича історія» Плінія Старшого (24–79), «Compendium Medicum Auctum» польського францисканця Аполінарія Вечорковича (1661–1728) і книжка «Centuriae XII» французького астронома та лікаря Антоніо Мізаульді (1510–1578). Були у бібліотеці й зібрання творів медиків різних епох: «Hippocratis coi medicis» (також під назвою «Aphorismi») Гіппократа у 3 примірниках (та 1 неідентифікований твір), 1 примірник зібрання творів Клавдія Галена (а також 2 неідентифіковані твори), італійського лікаря XV ст. Джироламо Фракасторо (1476–1553), голландського лікаря XVII ст. Франциска Сільвія (1614–1672) та англійця Джона Фрейнда з межі XVII–XVIII ст.

Із близькосхідних авторів вдалось ідентифікувати два видання «De re medica» Масавайха.

Хірургії присвячено праці «Chirurgica spagyrica» П'єра-Жана Фабре та «Opera in chyrurgia» Джованні Да Віро (1450–1525). Фармації ж стосуються книжки «Enchiridion medicinae» німецького лікаря Георга Хеніша (1549–1618), «Basilica chymica» Освальда Кролля та книжка «Designatio et valor omnium materialium et medicamentorum». Окрім того, варто згадати праці з хімії «Myrothecium spagyricum» П'єра-Жана Фабре, «Lexicon chymicum» Вільяма Джонсона, «Aurora Medicorum Galeno-Chymicorum» Йогана Фрайтага (1581–1641), а також алхімічні трактати «De Secreti» італійського вченого XVI ст. Джираломо Рушеллі (під псевдо *Alessio Piemontese*) (1518–1566) та «Antidotarium generale» Йогана Якоба Веккера.

³⁴ Sulecki S. Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie. Kraków: Avalon, 2014. S. 222.

³⁵ Львівський історичний музей (ЛІМ). Ф. Р-2591, Оп. 3, Рук. 165. Арк. 18–18 зв., 26–27 (непагіновані); Лоштин Н. Чи всі «заборонені» книги справді заборонено? (на прикладі бібліотеки кармелітів у Львові XVIII ст.). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Реформація як суспільне явище: український вимір» (Львів, 3–4 жовтня 2017 р.)*. Львів, 2018. С. 97–100.

Дві книжки належать до ботаніки: класична «*Historia plantarum*» грека Теофраста (IV–III ст. до н. е.) та «*Plantarum seu stirpium historia*» фламандського вченого XVI ст. Матіаса де Ль'Обеля (1538–1616). Тут же слід згадати про зільник Шимона Сиренського «*Zielnik Herbarzem z ięzyka Łacinskiego zowią*».

Окремим галузям медичного знання присвячені праці «*De flatibus humanum corpus molestantibus*» Жана Фейєна (XVI ст.), «*Observationum et curationum medicinalium*» Петра ван Фореєста, «*Enchiridion medicum*» Петруса Помаріуса (XVII ст.), «*Disputationes de triplici universo, coelesti, elementari, et mixto, parvo homine*» Міхаеля Занарді (XVII ст.), «*Universa Medicina*» Жана Фернеля, «*Thesaurus sanitatis*» Жана Лібо (1535–1596), «*Medicina Salernitana*» Йогана Купіо (1512–1561), «*Fundamenta Medicinae*» Фрідріха Гоффмана та «*De functionum laesionibus*» Фелікса Платтера (1536–1614). Книжка «*De medicina Brasiliens*» Віллема Пісо (1611–1678) присвячена тропічним хворобам, які він вивчав під час свого перебування у Голландській Бразилії.

Серед медичних книжок записана праця «*Magia naturalis*» італійського вченого Джамбатиста делла Порти. У «*Magiae naturalis*» йдеться про різноманітні галузі природознавства, зокрема геологію, оптику, магнетизм, медицину, металургію, а також про приготування страв, отрут та мазей. Це видання з категорії «книг таємниць» було внесено до «Індексу заборонених книг», проте книжка не записана до відповідної категорії у бібліотечному інвентарі³⁶.

Окремо слід згадати про книжки львівського автора – доктора Еразма Сикста (1570–1635). Бібліотека кармелітів – єдина, у якій вдалося натрапити на текст цього автора. Еразм Сикст відомий своїми коментарями до творів Сенеки – ймовірно саме про них йдеться під записами «*Liber Medicus syxtus de Medicina*» та «*Syxtus de Medicina*», а також дослідженням про лікувальні води в Шкло біля Львова – «*O cieplicach we Śkle*».

Бібліотека тринітаріїв при монастирі Святого Миколая – другому монастирі тринітаріїв у Львові (перший і головний у Речі Посполитій – Святої Трійці – діяв у середмісті). Медична збірка налічувала 31 книжку³⁷. У бібліотеці були підручники з медицини:

³⁶ ЛІМ. Ф. Р-2591, Оп. 3, Рук. 165. Арк. 43–43 зв. (непагінований).

³⁷ BN. Rękopis 12713 IV. Ark. 31r–32.

«Enchiridion medicinae» авторства польського медика XVI ст. Шимона з Ловіча (1512–1538) та «Breviarium medicum» французького лікаря з Ліону Лазаре Мейссоньє (1611–1673), а також медичний словник «Lexicon medicum graeco-latinum» Бартоломео Кастеллі й порадики «Apteczka lekarstw domowych» й «Conservatio sanitatis» Мацея Меховіти (1457–1523) – одна з перших польських медичних праць. Одна книжка присвячена фармацевтиці – популярна «Institutiones pharmaceuticae» Жана де Рену (1568–1620). Декілька книжок стосуються хімії та суміжних галузей: «Directorium thermale seu informatio de recto usu thermarum» Йоана Баптиста Врablyнського (1680–1755), «Liber Novus de Metallorum» шотландця Томаса Морісона (1558–1603) про трансмутацію металів, підсумкова праця Освальда Кролля «Basilica chymica» з медичної хімії. Книжка «Aromatum, et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentium histori» португальця XVI ст. Гарсія да Опти (1501–1568) є однією з перших праць, що присвячені медичним знанням в Індії, та користувалась популярністю у Європі. Серед інших книжок вдалось ідентифікувати відомий трактат «Synopseos ad Eustathium» Орібазія (325–403), працю Алессандро Масарії (1510–1598) про жіночі хвороби «Praelectiones de morbis mulierum», а також «Observationum et curationum medicinalium» Петра ван Форееста й «In Michaelis Ioannis Paschalij methodum curandi scholia» іспанського медика Педро Пабло Переді (XVI–XVII ст.).

Бібліотека капуцинів, очевидно, виникла в час заснування монастиря у 1731 р. Вона була невеликою³⁸, згідно з інвентарем кінця XVIII ст. у ній було 15 книжок із медицини³⁹. Вдалось ідентифікувати працю з ботаніки античного лікаря Теофраста «Sparse de plantis sententiae», трактат із медичної хімії «Apparatus et delectus simplicium medicamentorum» Конрада Геснера (1516–1565), працю «Enchiridion medicum» іспанця Петруса Помаріуса та «In Michaelis Ioannis Paschalij methodum curandi scholia» Педро Пабло Переді. Потрапив до медичних книжок і коментар до твору псевдо-Арістотеля «Problemata». На жаль, не вдалось ідентифікувати одну з книжок відомого італійського медика XVI ст. Джираломо Кардано.

³⁸ Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. Wrocław: Ossolineum, 1994. S. 182.

³⁹ BN. Rękopis 12704 IV. Ark. 16.

Бібліотека бернардинців. Монастир належить до найстаріших чернечих осередків у місті, що діє ще з XV ст. У монастирі була велика бібліотека, яка у середині XVIII ст. налічувала понад 3 700 книжок та була однією з найбільших у місті⁴⁰. Серед книжок із медицини з монастирської бібліотеки походять: збережені примірники праць Гіппократа «Prognostikon» (Ліон, 1557) та «Aphorismi» (Париж, 1681); коментар до творів Клавдія Галена картузіанця Петруса Туррісана (XV ст.) «Plusquam commentum in Microtegni Galeni» (Венеція, 1498); «Libri in re medica» Авіцени та коментар до нього «Expositio in primum librum Avicennae» італійського лікаря XV ст. Джакомо да Форлі (1364–1414). Були у бернардинській бібліотеці й праці, присвячені профілактиці хвороб, зокрема польськомовні переклади західних праць, наприклад «Książki o zachowaniu zdrowia całkowitego od zarazy morowego powietrza» (Краків, 1569). Відомий також примірник праці «Lekarstwo proste i łatwe nowowynalezionena choroby weneryczne» Йозефа Флореса (Варшава, 1784), а також праці польського медика Анджея Крупінського (1744–1783): «Osteologia» (Львів, 1774); «Splanchnologia» (Львів, 1775); «O naczyniach w ciele ludzkim znajdujących się» (Львів, 1775); «O ścięgnach» (Львів, 1777); «Opisanie chorób powszechniejszych» (Львів, 1775); «Tractatus unus de febribus» (Львів, 1774)⁴¹.

Окрім того, журнал випозичень книжок із бібліотеки монастиря за 1771–1784 рр. засвідчує випозичення декількох медичних книжок із бібліотеки: анонімний «Zilenik», «Institutiones chirurgicae» анатома Лоренца Гайстера та «Fundamenta medicinae teoretico-practica» Георга Філіпа Нентера (XVII–XVIII ст.)⁴².

Неназвані книжки з медицини дещо раніше (у 1643 р.) фіксуються й у монастирській інфірмерії – там їх було 28, а вже у 1775 р. – 11 неназваних «духовних книг»⁴³.

Медичні книжки могли потрапити до монастирської бібліотеки у складі дару від лікаря Малевіча з Бережан⁴⁴.

⁴⁰ Лоштин Н. Бібліотека монастиря бернардинців у Львові та її користувачі у 1771–1784 рр. *Rocznik Lubelski*. Lublin, 2016. T. 42. S. 20.

⁴¹ Sitnik K. A. Księgozbiór konwentu we Lwowie odzwierciedleniem zainteresowań intelektualnych bernardynów lwowskich II poł. XV–XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. Lublin, 2004. T. 81. S. 250–251.

⁴² Лоштин Н. Бібліотека монастиря бернардинців... S. 27.

⁴³ Sitnik K. A. Bernardyni lwowscy... S. 324–325.

⁴⁴ Sitnik K. A. Księgozbiór konwentu we Lwowie... S. 231.

Інші монастирські бібліотеки. Незначна кількість праць із медицини була у книгозбірні домініканців – праці Клавдія Галена й Гіпократів, «Opera medica» Т. Парацельса та інші⁴⁵. Медичні книжки міг подарувати до монастиря реформатів львів'янин, доктор медицини Миколай Гордон⁴⁶.

Поданий вище аналіз медичної літератури у бібліотеках католицьких монастирів Львова XVIII ст. дає можливість у книжковому контексті розглянути діяльність духовенства у місті. Чернечі осередки були центрами інтелектуального життя Львова аж до відкриття тут світського Львівського університету у 1784 р. – вже за часів держави Габсбургів та внаслідок секуляризаційних реформ імператора Йосифа II.

Очевидно, що наявність медичної літератури у монастирських бібліотеках Львова не свідчить про те, що ці книжки використовувались ченцями. Проте потенційно вони ілюструють коло інтелектуальних зацікавлень монахів того часу.

Проте медичні книжки у монастирських бібліотеках представлені нерівномірно. У частині бібліотек (тринітаріїв, капуцинів, домініканців, бернардинців) були невеличкі зібрання. Дещо більша – майже сотня книжок – збірка була у бібліотеці кармелітів. Найбільше зібрання медичної літератури було у бібліотеці Львівського єзуїтського колегіуму.

На жаль, поки що дослідникам не відомий каталог бібліотеки монастиря та шпиталю боніфратів у Львові. Враховуючи, що опіка над хворими була основною сферою діяльності цього ордену, то у їхній бібліотеці мала б зберігатись відповідна профільна література. Проте приклад інших осередків боніфратрів на теренах колишньої Речі Посполитої показує, що насправді бібліотеки цього ордену великими не були: у Любліні на момент ліквідації осередку – у 1864 р. 412 праць медичних та релігійних; у Луцьку у 1818 р. – 63 праці загалом, із них 16 із медицини; у Вільносі у 1816 р. – орієнтовно 300 праць загалом, із яких 14 книжок у 22 томах із медицини⁴⁷.

⁴⁵ Szostek I. Biblioteka dominikanów lwowskich w świetle katalogu z roku 1776. *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*. Warszawa, 1975. T. 2. S. 438.

⁴⁶ Różycki E. *Książka polska...* S. 182.

⁴⁷ Pidłypczak-Majerowicz M. *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. S. 89–90.

Характерною рисою проаналізованих медичних зібрань є наявність у незначній кількості праць античних та арабських авторів, відчуження яких традиційно відштовхувалися середньовічні та ранньомодерні медики. Йдеться про твори грека Гіппократа, римлянина Клавдія Галена та арабського лікаря Авіцену. Помітно слабко представлені у монастирських бібліотеках твори середньовічних медиків. Основний масив медичної літератури походить із XVI–XVII ст. та присвячений анатомії, хірургії, фармацевтиці та суміжній із нею хімії.

Цікавою видається слабка репрезентованість авторів із теренів Речі Посполитої. У бібліотеках натрапляємо на праці декількох авторів, а також на зільники Марціна з Ужендова та Шимона Сиренського. Лише у бібліотеці кармелітів були книжки й місцевого львівського автора – знаного медика та міського урядника Е. Сикста, який і сам був власником значної медичної збірки – майже 400 праць із 750 книжок у бібліотеці⁴⁸.

Також важливо розглянути питання зібрання медичної літератури у львівських єзуїтів. Як згадувалось на початку, при осередку Товариства Ісуса у Львові діяли аптеки та інфірмерія, при аптеці була власне підручна бібліотека. На перший погляд, для обслуговування базових потреб у виготовленні ліків та догляді за хворими достатньо було й підручної бібліотеки з основними працями з медицини. То для чого львівським єзуїтам така велика і, як видно з поданого вище аналізу, добре укомплектована колекція книжок із медицини? Видається доцільним розглядати це питання у контексті дискусійної проблематики, що пов'язана із перетворенням місцевої єзуїтської школи на академію у 1661 р. та подальшої боротьби за затвердження цього статусу у наступні десятиліття.

Привілей короля Яна Казимира від 20 січня 1661 р. про надання єзуїтській школі статусу університету передбачав запровадження «генеральних студій на кожному з дозволених факультетів, тобто теології як схоластичної, так і моральної, філософії, математики і обох прав, медицини і вільних мистецтв»⁴⁹. Подальші правові об-

⁴⁸ Skoczek J. *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce renesansu*. Lwów: Tow. naukowe, 1939. S. 280–333; Różycki E. *Książka polska...* S. 195.

⁴⁹ Привілей польського короля Яна II Казимира школі Львівського єзуїтського колегіуму про надання статусу Університету. Краків, 20 січня 1661 р. *Encyclopaedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*: у 2 т. Львів, 2011. Т. 1: А–К. С. 14–15.

меження та «брошурна війна»⁵⁰ не дали змоги до кінця реалізувати цей проект. Проте відомо, що згодом львівські єзуїти намагались відкрити медичний факультет, однак це рішення було зупинене Сеймом у 1688 р.⁵¹ У 1706 р. король Август II заборонив нововведення у програмах викладання – тоді йшлося про підозру у відкритті медичного факультету⁵², адже матеріальна база та викладацький склад відповідали вимогам⁵³.

Бібліотека була головним підґрунтям науково-культурної активності у навчальному закладі львівських єзуїтів⁵⁴. Власне наявність такої великої і добре укомплектованої збірки книжок із медицини варто розглядати у контексті саме формування матеріальної бази для організації медичного факультету. Як приклад варто навести математичну збірку – 160 книжок. Це менше ніж медичних, незважаючи на те, що у Львові діяв спеціальний курс математики у XVIII ст.⁵⁵ Медична збірка у бібліотеці львівського єзуїтського колегіуму (з вказаним вище припущенням, що інвентар із кінця XVIII ст. фіксує й частину книжок, що перенесені з аптеки) відповідає іншим зразкам медичних збірок єзуїтів на теренах Речі Посполитої⁵⁶.

Медична література у бібліотеках католицьких монастирів у Львові XVIII ст. засвідчує, що здебільшого у чернечих осередках були невеликі збірки праць із цієї галузі. Ймовірно, що ці книжки використовувались у лікуванні хворих ченців у монастирях, у разі функціонування в обителі аптек – для отримання знань про

⁵⁰ Детальніше див.: Кметь В. Брошурна війна. *Енциклопедія Львова*. Львів, 2007. Т. 1. С. 289–290. Перелік друків прихильників та опонентів єзуїтів на цю тему: Кметь В. Львівський єзуїтський університет (1661–1773). *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*: у 2 т. Львів, 2011. Т. 1: А–К. С. 37.

⁵¹ Кметь В. Львівський єзуїтський університет... С. 28.

⁵² Там само. С. 29.

⁵³ Кметь В., Дух О. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти. *Ratio Studiorum: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти*. Львів, 2008. С. 19.

⁵⁴ Серяков С. Науково-культурний потенціал Львівської єзуїтської школи (1648–1700). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2008. Вип. 8. С. 186–187.

⁵⁵ Детальніше див.: Лоштин Н. Збірка математичних книг у бібліотеці Львівського єзуїтського колегіуму (XVIII ст.). *Історія релігії в Україні*. Львів, 2022. Вип. 32. С. 32–38.

⁵⁶ Mariani A. Znaczenie aptek jezuickich... S. 81–91.

виготовлення ліків. Безумовно, що окремо варто розглядати випадок єзуїтського осередку, адже їхня бібліотека загалом та медична збірка зокрема виділяються своїм розміром та наповненням.

Незважаючи на те, що в історіографії книжкової культури Львова є напрацювання про бібліотеки міських медиків⁵⁷, зокрема опубліковано каталоги їхніх бібліотек та назагал простежено поширення медичної літератури у Львові в епохи Ренесансу та Бароко⁵⁸, вивчення медичних зібрань у монастирях міста, як і загалом львівських монастирських бібліотек, потребує подальшого дослідження.

Проте запропонований вище аналіз медичних збірок Львова XVIII ст. не є остаточним, він потребує залучення нових джерел, особливо тих, що стосуються не згаданих у цьому тексті монастирів. Адже для формування цілісної картини розвитку медичних знань у Львові та розвитку медицини у місті необхідно охопити якомога більшу кількість осіб та інституцій, що були до неї залучені.

Назарій ЛОШТИН

⁵⁷ Różycki E. Książka polska... S. 194–209; Różycki E. Alembekowie i ich księgozbiory: z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001. 194 s.

⁵⁸ Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne... S. 65–77.

Наукове видання

Західноукраїнські землі княжого та ранньомодерного часу: тенденції соціополітичного розвитку й осмислення культурної спадщини: колективна монографія / відп. ред. Ілля Паршин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 522 с.

Літературний редактор
Ірина Стецик

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Макет та художньо-технічне редагування
Дмитро Савінов

Дизайн обкладинки
Ірина Дяк

Технічний супровід видання
Наталія Кічула, Юлія Артимішин

Підписано до друку 25.11.2024 р. Ум.-друк. арк. 32,63
Друк офсетний. Формат 60×90¹/₁₆
Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032)270-70-22